Strîmtura Memorial Book

Agadot Sṭrimṭereh

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

AUTHOR	Avni, Sh.
TITLE	Agadot Strimtereh : sipurah shel kehilah Yehudit me-reshitah ve-'ad aharitah / me-et Sh. Avni.
IMPRINT	880-03 Tel-Aviv : Reshafim, c1985.
DESCRIPT	270 p. : ill., port. ; 22 cm.
SUBJECT	Jews -- Romania -- Strîmtura (Maramureș) -- History. Strîmtura (Maramureș, Romania) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Romania -- Strîmtura (Maramureș)

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ש. אבני / אגדות סטרימטֶרֶה

אגדות סטרימטֶרֶה

סיפורה של קהילה יהודית
מראשיתה ועד אחריתה

מאת

ש. אבני

עיצוב העטיפה ואיורים: סידי פוקס־איידינגר

תל־אביב, תשמ"ו—1985
Printed in Israel

סדר־צילום: "פאר", טל' 03־796546
לוחות: "סקאלה", רמת־גן

התוכן

לזכר הורי, אחי ואחיותי, ולזכרם של מאות מבני סטרימטרה שניספו במחנות ההשמדה, ושמפיהם שאבתי את האגדות על קהילה יהודית קטנה ונידחת, שחרבה בשואה.

זוהרית אבני

(1.9.1928 – 27.12.1984)

בת המורה
נחום זלבינסקי,
איש החינוך העברי
וממנהיגי התנועה
הציונית ברומניה.

לזכרה של
ז ו ה ר י ת
רעייתי אצילת הנפש
שהקדישה את חייה
לטיפול במצוקות אנוש.
נפטרה בדמי ימיה,
ג' בטבת תשמ"ה
תהא נפשה צרורה בצרור החיים.

ש' אבני

"כבר עברו ובטלו מן העולם אותם היישובים הקטנים של אחינו התמימים והישרים, עובדי אדמה ועובדי השם מאהבה. מספרינו לא סיפרו לנו עליהם ומשוררינו לא שרו את שירתם".
ש"י עגנון – בתוך עמי
(על כפרי טרנסילבניה)

חלק ראשון

פתח דבר

לנגד עיני מרחפת דמותו של דודי יחזקאל פוקס ז״ל, כפי שראיתיו בימי ילדותי הרחוקים, כשהוא עמל בהקמת מצבה על קברו של יהודי עני, שלא נמצא לו גואל וקרוב. פרנסת הדוד צלעה וידו לא הספיקה למצבת אבן. מה עשה? גדע עץ אלון ביער, שיווה לו צורת מצבה וחטב בעץ הקשה את שם הנפטר.

ממשפחתו של דוד יחזקאל לא נשאר שריד ופליט. הוא גויס לפלוגות העבודה של צבא הונגריה, נפל בשבי הצבא האדום ולא חזר משביו. רק האל הטוב יודע מתי, כיצד ואיפה נסתיימה פרשת חייו. אשתו וששת ילדיו נחנקו בתאי הגז באושוויץ וגופותיהם נשרפו בכבשני המחנה.

איזו מצבה תתאים לקברותיהם?

כאחד מניצולי השואה, שחייו ניתנו לו במתנה, חלמתי ללכת בעקבות דודי ולהקים מצבת זכרון על קברם הלא־נודע של יהודי מַרַמוּרֶש. בתחילה אמרתי לחרות זכרם באותיות של סיפור עלילתי על הווי אנשי סטרימטֶרֶה הנהדרים, הנאהבים בחייהם ובמותם לא נפרדו. רציתי להעלות על הכתב דמותו של יישוב יהודי, אחד ממאות הכפרים שבמורדות המערביים של הקרפאטים המיוערים, שבמשך מאות שנים לבלבו בהם חיים יהודיים, מיוחדים במינם. משסיימתי באיסוף החומר, שיניתי את דעתי. סבורני שאיטיב לעשות אם אסתפק במסירת אגדותיהם של בני סטרימטרה, כפי שנתגבשו בזכרונם הקולקטיבי, בלי כל ״סילוף ספרותי״, שאין מנוס ממנו בכתיבת סיפור. במקום דמויות מורכבות, בדויות מן הלב, העדפתי את דיוקנאותיהם של ה״גיבורים״ כפי שנראו בחייהם, במסירות נפשם ובצעידתם הבלתי נלאית אל הטוב והישר, מתוך תחושה עמוקה, שלימוד תורה לשמה ומעשים טובים הם ״תכלית״ החיים והקיום האנושי.

העתקתי סיפורים ואגדות ששמעתי מפי זקני הכפר, בלי להוסיף עליהם ובלי לגרוע מהם. השתמשתי בשמותיהם האמיתיים של בני כפרי. המעטים מבני סטרימטרה, ששרדו החיים, שאולי יקראו בכתוב, יבינו למה פה ושם חרגתי מכלל זה.

תקוותי שעשיתי ״חסד של אמת״ לבני סטרימטרה וליהודי מַרַמוּרֶש, שלא זכו לקבר ישראל, שעשנם ואפרם תועים בחלל עולמנו וזכרם חקוק כאות־קין על מצחם של רוצחי־האדם.

שלושה אחים נמלטים מברוד

באסרו־חג הפסח בשנת תקל״ג (1773 למניינם), עזבו שלושה אחים את העיר הגליצאית ברוד ויצאו לתור אחר מקום מקלט שאליו יעתיקו את ביתם. את ביתם הישן עזבו בגלל מצוקה כבדה מנשוא, שהיתה מנת חלקם בברוד.. השלושה: שלמה, אברהם ומרדכי, נרדפו על צווארם בשל דביקותם בתורת החסידות של רבי ישראל בעל־שם־טוב, זכותו תגן עלינו, שיקדה כאש בעצמותיהם. בשל אמונתם זו פגעו בהם קשות פרנסי העיר ורבניה עד שהמאיסו עליהם את עיר מולדתם והביאום לכלל החלטה לחפש לעצמם יישוב יהודי שבו יוכלו לחיות על פי אמונתם, באין מפריע. השלושה לא ידעו לאן פניהם מועדות, אך בטוחים היו שההשגחה העליונה תכוון את צעדיהם בדרך הנכונה.

הם נפרדו מבני משפחותיהם באשמורת הבוקר. לנשיהם הבטיחו לחזור לברוד הרשעה רק עוד פעם אחת, באישון לילה כאשר יבואו להעבירן, אותן ואת טפם, לביתם החדש. השלושה בטחו, שבעזרת השוכן במרומים יגיעו ליישוב יהודי שבו ימצאו מנוח לכף רגלם. ברוד היתה בשבילם בבחינת זוועה. בעיר זאת נושלו מפרנסותיהם, הלשינו עליהם אצל השלטונות, הוחרמו והושמו ללעג ולקלס. באחת השבתות הופשט שלמה מבגדיו בראש חוצות, כעונש על שהעז ללבוש בגדים לבנים כדרך החסידים.

שלושת האחים, מראשי כת החסידות בברוד, האמינו שפרנסי העיר ורבניה הוכו בסנוורים ורק בשל כך אינם מסוגלים להבחין בשפע האור הבוקע מאהלה של החסידות. אכן, פרנסי ברוד פעלו נגד הכת בחמת־זעם שלא ידעה שבעה. כרוזים הודבקו בבתי התפילה בעיר. בכרוזים נאמר בין השאר: ״לאחר שראינו את האגרת שנכתבה אלינו מקריה נאמנה, קהילה קדושה וילנה, התעוררנו גם אנחנו ללבוש בגדי נקם קנאת ד׳ צבאות, להרים קול תרועה, חרמות, שמתות ונידויים על האנשים הרשעים, ולא לתת להם להמשיך במעשיהם הרעים של פרישה מן הציבור; לחטט ולשרש אחריהם, להכרית מארץ זכרם ולחתות גחלים על ראש אלה המנהיגים מנהגים חדשים, הבונים במות לעצמם, להיבדל מתוך העדה הקדושה, משנים בתפילתם ממטבע שטבעו חכמים גדולים, מלעיבים במלאכי אלוקים, עוברים זמן קריאת־שמע, פורקים עול ועוזבים חיי־עולם״.

בהמשך הכרוז נאמר שמכריזים בחרמות, ״שאף אחד לא יעז לצאת בבגדים לבנים בשבתות ובימים טובים, מלבד מעטים מפורסמים, גדולי עולם בש״ס ובפוסקים וביראת שמים ועוסקים בתורה״. מי שיפר את הצו, ״יפשיטו את בגדיו ברחוב״ ויהיה ללעג ולקלס.

משעלתה החמה ופיזרה את ערפילי הבוקר, היתה כבר ברוד מאחריהם. לאחר שהתפללו תפילת שחרית בחורשה, שקלו בדעתם לאן לפנות והחליטו לחתור להגיע למדינת מהרן, אל אחי אמם, ר׳ שמואל שמלקי איש־הורוביץ, מתלמידי המגיד ממזריץ׳, מורה דרך לכת החסידים. ר׳ שמלקי דודם המפורסם, שימש בימים ההם רב דמתא בעיר ניקולשפורג.

ר׳ שמואל שמלקי ניסה להתערב לטובת הכת החסידית במחלוקת הגדולה שפרצה בברוד. באגרת שהריץ לראשי הקהילה, יסרם על רוע לבם ועל ״הוצאת לעז על כמה אנשים, יראים ושלמים, המוסרים נפשם לעבודה שבלב ועוסקים בתורה בשעות הפנאי״. באיגרתו התחנן הרבי מניקולשפורג: ״הלא אב אחד לכולנו ומדוע נבגוד איש באחיו?״. דבריו נפלו על אוזניים ערלות. המצב הלך ורע ושלושת אחייניו, שסבלו מנגישות ומפגיעות החליטו לעקור מברוד. הם לא פנו אל יישובים יהודיים בסביבתם הקרובה, כי גם באלה התלקחה המריבה. בכל עיר ועיירה הוטלו נידויים וחרמות על כת החסידים, פגעו בפרנסותיהם ואפילו בנפשם.

המרחק מברוד לניקולשפורג היה נכבד למדי והדרכים משובשות בגייסות. אתעד מזלם, שבשנת 1772 עברה גליציה לשלטון אוסטריה, ולא נאלצו לחצות גבולות.

שלושת הגולים מרצון החליטו לנצל את עונת הקיץ הנוחה לעריכת כמה חודשי ״גלות״, כמנהג החסידים בימים ההם, כדי להתנער מרוח השטנה שיצר־הרע החדיר לליבם בברוד. השלושה קיוו להיטהר מאבק של שנאת־חינם שדבקה בהם. האמינו שבנדודיהם בחיק הטבע המזכך, בתעניות מאונס ובמצבם השפל, של עוברי אורח הסועדים על שולחנות זרים, תיכבה האש הזרה של שנאת האחים הלוחשת בנפשם ויצליחו לשרש את המשטמה שחלחלה אל תוך ליבם.

הם נדדו ברגל מיישוב ליישוב. לנו במסתורי ההרים, ליד מעיינות מים או במחסה רועים עזוב, אם הלילות היו סגריריים וגשומים. השלושה נמנעו להיכנס לבתי היהודים בימי חול. בערבי שבתות היו מצטרפים לשיירת קבצנים, בחברתם היו הולכים להתפלל בציבור באחד מבתי הכנסת. לאחר התפילה היו מחכים בשפלות־רוח ליד הדלת, שיהודים רחמניים יואילו להזמינם לסעוד על שולחנם את סעודת השבת. בשבוע שלפני חג השבועות הגיעו לניקולשפורג.

ר׳ שמואל שמלקי קיבלם בזרועות פתוחות ובאהבה שופעת, כדרכו לקבל כל יהודי. הדודה, תכליתית מבעלה, זירזה אותם להסיר מעליהם את בגדיהם, שתספיק לכבסם ולהטליאם לכבוד החג. בבית הדוד שרר עוני. רבי שמלקי דאג שהכסף שהגיע לידו לא יישאר ל״לינת לילה״ בביתו, אלא חילקו לנזקקים עוד לפני רדת החשכה. הרבנית נאלצה להסתיר מבעלה כל פרוטה, אם רצתה שיהיה לה במה לקנות צרכי שבת וצרכיה היומיומיים להזנת ביתה.

לאחר תפילת מנחה־ומעריב ולאחר ״ספירת העומר״, שרבי שמלקי נהג להאריך בה, הוזמנו שלושת האחים לחדרו של הרב. ישב עמהם גם תלמידו המסור רבי משה לייב מסאסוב, שיצק מים על ידיו של רבי שמלקי. החמישה

שוחחו בטרדות שנתנסו בהן שלושת האחים בדרכם לניקולשפורג ובתוכניותיהם לעתיד.

"תקופת גלותכם טרם נסתיימה, אבל לא תימשך עוד זמן רב", אמר הרבי.

שלושת האחים התעצבו לשמע הבשורה הזאת. אברהם אמר:

"רבי שמלקי, העייפות הכריעה אותנו. קשה עלינו הנדידה. אין בנו כוחם של יראים ושלמים להמשיך ב'גלות'. אנחנו יהודים פשוטים, המתאווים למנוחה. אנו גם מוטרדים מדאגה לשלום משפחותינו, שאין אנחנו יודעים דבר על אודותיהן".

"אין דבר כזה ששמו 'יהודים פשוטים'. כל יהודי הנושא בעול התורה והמצוות... משתתף בהתחדשות הבריאה. ואין אתם רשאים לפטור עצמכם מחובתכם זאת. ואשר למשפחותיהם, אל דאגה. הן בסדר..." האחים נרגעו. הסתכלו זה בזה וחשו רגיעה, האמינו באמונה שלמה בדברי רבם הקדוש שעיניו פקוחות ונשמתו, שזכתה בטיפה מ"אור הגנוז" לצדיקים לעתיד לבוא, צופה מסוף העולם ועד סופו ורואה את יקיריהם יושבים בשלום בבתיהם בברוד.

"מה בדעתכם לעשות הלאה?" שאל הרבי.

"נשמע ונעשה כדבריך. אולי טוב בעיניך שנישאר לגור פה בניקולשפורג?"

"ניקולשפורג היא גלות בפני עצמה". ענה ר' משה מסאסוב, "רוחות צוננות, 'אשכנזיות' נושבות במקום הזה. הן מסוגלות להקפיא את נשמתו של יהודי בעל נפש רגישה. אל לכם להישאר כאן! בניקולשפורג תתגעגעו לתפילה נלהבת של עדה מלוכדת, המסוגלת לחדור מבעד למחיצות אטומות, להתרומם על כנפי האור והחום הבוקע מנפשותיהם הנשברות ולהגיע עד למרגלות כסא־הכבוד. לא בניקולשפורג תמצאו את שיצאתם לחפש... פנו דרומה! הצפון קר וקפוא. הדרום, מחיה נפשות..."

"כן, דרומה", נד רבי שמלקי בראשו. אחרי שתיקה ממושכת הוסיף בקול משרה רגיעה: "הבריות מספרות שבכפרים במורדות הקרפטים שעל גדות נהר הטיסה ויובליו צצות קהילות יהודיות. אלה הם יהודים שטרם טעמו טעם חטא, תמימים כילדים וטהורים כמלאכי השרת. לכו והצטרפו אליהם. עוד רבי ישראל, הבעל־שם־טוב, זכותו תגן עלינו, ביקש זאת מתלמידיו. בנדודיו על פסגות ההרים, בחברת תלמידו ידיד־נפשו, ר' יעקב קופל מקולומיי, כשנתגלו לנגד עיניו נופיה המפעימים של ארץ־מרמורש, והבחין ביישובי־האדם חבויים בגאיות וביהודים העובדים בשדותיהם, אמר לתלמידו: "הסתכל, יעקב קופל בני, על ארץ ברוכת־אל הפרושה לרגלינו. הגן הזרוע הזה צמא למים, אם רק תשקה אותו ינבט, ילבלב ויניב פרי מבורך..." ר' יעקב קופל הבין את הרמז.

גם שלושת האחים הבינו את כוונת רבי שמלקי. במוצאי חג משכנה הרבנית את פמוטי הכסף שלה. בהלוואה שקיבלה קנתה סוס ועגלה לאחייניה. הרבי שילחם מעל פניו לשלום לאחר שברכם שיצליחו בדרכם. רבי שמלקי ציווה עליהם להישאר לגור ביישובים שבהם יעברו.

"באילו מהם?"

"סימן זה אני מוסר בידכם, בניי: הישארו באותם היישובים שלידם יקרו לכם

מעשים חריגים, ולא חשוב מה יהיו המעשים הללו. אבל, חלילה לכם להישאר כולכם באותו יישוב, כי הצאן רב והרועים מעטים...״

השלושה יצאו לדרכם. הם עברו בערי סלובקיה, הגיעו למוּנקאטש ומשם הדרימו בכיוון סיגֶט. בעשרות היישובים שנקרו בדרכם לא קרה דבר שניתן היה לפרשו כמעשה חריג. הימים – ימי קיץ בהירים. הנסיעה פחות מייגעת מההליכה ברגל. כשהיו מאריכים בתפילה או לומדים פרק משניות בצל עץ אלון עבות היו משחררים את הסוס לרעות בצידי הדרכים. את שבתותיהם היו עושים בכפרים אצל יהודים פשוטים, עובדי אדמה, רועי צאן וסוחרים עניים. הדרך נמשכה תקופה די ארוכה ומאומה לא קרה עד שהגיעו לעיירת אוֹיבֶּר־וִישֶׁבֶס. שם נשבר אופן בעגלתם. בו במקום החליטו ששלמה, האח הבכור, ישתקע בעיירה זו. נפח מן ה״צִיפּצֶרִין״, אוכלוסיה דוברת עגה גרמנית, תיקן את האופן. שני האחים נפרדו משלמה והמשיכו בדרכם.

למחרת היום, לאחר שעברו בכפר מויסיב, בדרך לבוֹרשה, התפרקה העגלה. שוב לא היה טעם לתקנה. אברהם העמיס את צרורו על כתפיו ויצא לבורשה הסמוכה, כדי להשתקע בה, ואילו מרדכי אחיו עלה על סוסו והמשיך דרכו ברכיבה. בחצותו את ההרים בכיוון סיטשֶׁל.

כל אותו יום ומקצת מן הלילה רכב על סוסו באור הירח. משנעלם הירח, קשר את הסוס לעץ, פרש מעילו ושכב לישון. השינה לא נקשרה לעיניו. במדרונות ההרים מסביבו דלקו מדורות הרועים. מרדכי הקשיב למנגינותיהם העצובות וחש שיש קדושה בניגונים אלה. כשנרדם חלם שניגונים אלה הושרו בזמנו בבית המקדש. שרו אותם הלויים במשמרותיהם ונתגלגלו עד הנה ויש לגאול אותם, להתאימם לתפילות קדושות. בבוקר השכם התעטף בטליתו והתפלל תפילת שחרית. לפני כן שחרר את הסוס שירעה. לאחר שסיים את תפילתו המשיך בדרכו.

בסיטשל נודע לו שבסֶלישט הקרובה קיימת קהילה יהודית יותר גדולה. הוא מיהר לדרכו בתקווה לשבות את שבתו אצל יהודי סלישט. שמש קיץ לוהטת קדחה על ראשו. הבהמה נראתה יגעה. מרדכי החליט לא לחטוא בצער בעלי־חיים, ירד מעל סוסו ופסע לצדו. רגעים ספורים לאחר מכן, קרסה הבהמה תחתיה ונפחה את רוחה. מרדכי הבין את הרמז: ״עלי להישאר בסלישט!״

שלושת האחים הצליחו יפה במקומותיהם החדשים. בשותפות עם יהודים מבני המקום סחרו בבהמות, הרוויחו יפה, רכשו מעט קרקע ובנו לעצמם בתים עשויים עצי אלון, בסגנון המקום. הם דאגו להביא את משפחותיהם מברוד וחיו בשלווה, רחוק ממאבקים, כרזות ונידויים. בכפרי מרמורש לא נמצאו לא מתנגדים ולא חסידים, לא משכילים נאורים ומתבוללים וגם לא דתיים קנאים. כאן חיו יהודים יראי שמים, מאמינים באמונה שלמה ומצפים לביאת משיח צדקנו, מעורים בתורה, במצוות ובמעשים טובים.

באחד הימים רגש האזור הנידח. בהרי סיטשל ובהרי בורשה נתגלו סימנים של עורקי־זהב במעמקי האדמה. קיסר אוסטריה, יוסף השני, בנה של צוררת

היהודים המלכה מריה־טרזה, שזכורה לדראון עולם על שהטילה מס על נרות שאימהות יהודיות הדליקו בליל־שבת, תכנן ביקור באזור. פקידי ממשלה בכירים מווינה הבירה, שכף רגלם לא דרכה מעולם בארץ נידחת זאת, פשטו כארבה להכין את הביקור המלכותי. הבעיה שנתעוררה היתה, היכן לשכן את הקיסר "ירום הודו". באזור כולו לא נמצאו לא ארמונות ולא בניני פאר, כי אם בקתות־עץ עלובות. בחיפושיהם אחרי אכסניה נאותה בשביל הקיסר, הגיעו השרים לביתו של מרדכי היהודי בסלישט. השרים החליטו, שביתו של מרדכי מתאים לקיסר יותר מכל בית אחר באזור. מלכה, אשת ר' מרדכי, הפתיעה את אצילי וינה בטעמה העדין בסידור הבית, בנקיונו המבריק ובמרבדים מעשי ידיה, שקישטו את ביתה הצנוע.

הקיסר נתקבל בכבוד רב. שלושת האחים שיתפו פעולה כדי שמאומה לא יחסר לשליט האימפריה ולפמלייתו הגדולה. המרחק בין בורשה, אויבר־וישביס וסלישט, הוא בסך הכל כעשרים קילומטרים. אחֵי מרדכי דאגו לאספקה סדירה והעבירו לסלישט מטוב הארץ: פירות משובחים, אווזים מפוטמים, עגלים רכים, דברי מאפה ועוד. הקיסר נהנה ואפילו החליט להאריך את ישיבתו כדי לצאת לציד־דובים ביערות העד של הסביבה.

לפני שחזר לווינה, הזמין אליו הקיסר את שלושת האחים, לגמול להם על האירוח הנאה. וכך אמר הקיסר באוזניהם: "אתה, שלמה ידידי, שהיית הספק הראשי שלי, שדאגת כל הימים שלא יחסר לנו כל טוב, ראוי עתה לעמוד על הברכה. מאוד טעמו לחכי הפירות העסיסיים שהעלית על שולחני, לכן החלטתי שמהיום והלאה ייקרא שמך 'פרוכטר' (איש הפירות), שלמה פרוכטר. ואתה אברהם, שבנית את ביתך בבורשה, במקום הגבוה ביותר בכל יישובי האזור, חיקית במעשיך את הנשר המקנן בחגווי הצוקים, לכן ייקרא שמך אברהם אדלר (נשר).

ואחרון אחרון חביב: מרדכי ידידי, שביתך נוצץ מטוהר וזיו ומעשיך מאירים כאורם הענוג והרך של כוכבי מרום, ייקרא שמך שטרן (כוכב), מרדכי שטרן".

ימים רבים שוחחו הבריות באזור כולו על הכבוד הרב שהעניק הקיסר לשלושת האחים. בימים ההם לא כל אחד זכה לשם משפחה משלו. שלושת האחים, שהתגאו בשמותיהם היהודיים, התייחסו בביטול לענין השמות, שהרי כל כוונתם היתה להסב את לב הקיסר לטובה על היהודים.

השלושה הצליחו במשימה שחזה להם דודם, רבי שמואל שמלקי מניקולשפורג. הם היו בין אלה שזרעו את זרע החסידות בכפרי מרמורש הנידחים. הזרע נפל על אדמה פוריה. השלושה זכו לראות את תורת חייהם מתלקחת כאש יוקדת ביישובי האזור ובלבבות תושביו.

סבא ר' איציק, איש סטרימטרה

ר' איציק, בנו של ר' מרדכי שטרן מסלישט, ייסד קהילה יהודית בסטרימטרה.

בשום מקום בעולם לא נרשם מתי התישבו בני־אדם לראשונה בסטרימטרה. סביר להניח שגרו שם מאז ומעולם, אם כי איש לא חקר בנידון והדורות הקודמים לא הותירו אחריהם שרידים ארכיאולוגיים. את בתיהם בנו מעץ. משהתבלו הקירות והעש קימח את הקורות שמהם נבנו הבתים, היו התושבים מקימים לעצמם בית חדש. את קורות העץ של הבית הישן היו מפרקים ומשתמשים בהם להסקת האח בימי החורף הקרים. הצלבים שעל קבריהם, שגם הם עשויים היו מעץ, נרקבו והתפוררו. לו גם טרח מישהו לחפש שרידים, ספק אם היה מוצאם. איש לא דאג לרשום את קורות המקום ואין לתמוה על כך. אפילו בשנות ילדותי, יחידים ספורים מבין כשלושת אלפים וחצי תושבי סטרימטרה הלא יהודיים ידעו קרוא וכתוב.

בפי תושבי הכפר, ה"וואלאכים", נודע המקום בשם סטרימטורה, שפירושה: צרורה, לחוצה. אכן, רכסי ההרים לחצו על העמק הצר שבו הצטופפו משקי הכפר. רוב התושבים נאלצו לבנות את בתיהם בהרים. סטרימטרה ישבה בעמק צר על שפת נהר "איזה", אחד מיובלי הטיסה. הכפר התפשט לאורך העמק, לחוץ בין שני רכסים: המערבי – שהיה מכוסה כרי מרעה, שדות חציר, בוסתנים וחורשות, והמזרחי – שנראה כשרשרת של ערימות חומר־כתמתם. הרכס המערבי הרנין את הנפש בשפע הירוק בגווניו השונים כשמולו, במזרח, התרוממו דבשותיו הצהבהבות של ההר, עשוי מדרגות מדרגות, ועליהן חלקות זרועות שבולת־שועל.

ככל שטיפסת במעלה ההר, כן התרחבו אופקיו של היישוב הלחוץ והדחוק בין צלעות ההר. בגובהי ההר נתגלו לעין הצופה נופים מפעימי־לב. הפסגות הגביהו ראשיהן. מעבר לרכס ההרים, שהתרומם כחומה משני צדי הכפר, נתגלתה שרשרת רכסים שניה, מכוסה יערות, ומאחוריהם עוד אחת. הרכס הרביעי, האחרון שנצפה, שהזדקר בפסגות משוננות, שרוי היה בערפל כחלחל, סגולי, מסתורי ומטושטש, שהיה שפוך על מורדותיו התלולים, המרוחקים. מגובה ההר, נראו בתי הכפר הקטנים כצעצועים שיד ענקית פיזרה ברשלנות ובלי סדר, לפעמים במחרוזות ולפעמים בקבוצות מקובצות של שנים עד ששה בתים. בין שני הרכסים נמשכה דרך המלך, דרך עפר צרה ומפותלת, שנשארה צמודה כל העת לאפיק האיזה. שניהם, הנהר והדרך, נהרו בין שדות תירס ופשתה שצמחו בעונת הקיץ בעמק הצר.

בתחתיתו של ההר המזרחי, הכתמתם, על אחד ממישוריו, הלבינו מצבות

בית־העלמין היהודי. המצבות נצפו כמעט מכל נקודה בכפר. הם היו בבחינת תזכורת מתמדת באשר ל״קץ כל בשר״. על המצבות נחרת סיפור היישוב היהודי בסטרימטרה. שם גם נם את שנתו עד לתחית המתים מיסד הקהילה, ר׳ יצחק שטרן, בנו של מרדכי שטרן, זכר צדיק לברכה, האיש שייהד את סטרימטורה והפכה לסטרימטרה. כל יהודי הכפר, מלבד משפחתו של שלום מנדלוביץ׳, נמנו על יוצאי חלציו של ר׳ יצחק, שכונה בפי כולם ״סבא ר׳ יצחק״ ונודע בסביבה כר׳ איציק, איש סטרימטרה.

גבר צעיר היה הסבא כשהגיע, בסוף המאה השמונה עשרה, להשתקע בכפר, שעד אז לא גרו בו יהודים (כך טענה האגדה. מסתבר שהחוקרים מצאו שכבר גר שם יהודי בשם מרקוביץ׳) ורק רוכלי הכפרים הסמוכים היו באים לכפר למכור בו את מרכולתם. נמוך קומה היה הסבא, מוצק ושרירי, נועל מגפי עור, עם בתי שוקיים משוחים בעטרן, מעיל בד ארוך לגופו וכובע קטיפה שחור ועגול לראשו.

הסבא התפרסם לאו דוקא בלמדנותו, אלא ביושרו, בסבלנותו ובאהבת הזולת. גדולי הדור ראו בו ניצוץ מנשמתו של אברהם אבינו בשל מידת הכנסת־האורחים שנהג בעוברי אורח. מיום שבו הקים את ביתו בכפר, לא עבר יהודי בסטרימטרה בלי שיסב על שולחנו ובלי שיוצע לו מצע ללינת לילה. מידה טובה זו עברה בירושה לצאצאיו. רבים רעבו ללחם בסטרימטרה. במגורים שררה צפיפות איומה, אך מעולם לא נקלע יהודי לכפרנו ולא הוזמן ל״נטילת ידיים״ (זאת היתה נוסחת ההזמנה המקובלת בפניה לזר שיואיל לסעוד), או לא הוצעה לו מיטה ללון בה. אחד מניני הסבא שמר על אוצר יקר־המציאות: המרקיה של סבתא שרה. מקערת חרס פשוטה זו, היתה מחלקת מרק לאורחיה הרבים. ה״סאגה״ המקומית ידעה לספר, שהמרק בקערה הספיק לכל המסובים, ויהיה מספרם רב ככל שיהיה.ניני הסבתא האמינו באמונה שלמה, שהברכה היתה מצויה במרקיה של הסבתא, ״זכותה תגן עלינו״.

על קברה של סבתא שרה, הקבר הראשון שנכרה בבית הקברות של כפרנו, הוקמה מצבה עשויה אבן ענקית, מחוספסת, בלתי מסותתת. האבן הוצבה על הקבר כפי שנלקחה מצלע ההר, או מאפיק הנחל, בלי שיד אומן תגע בה. מציבי האבן הסתפקו בחריטת שם הסבתא ושנת פטירתה באותיות גסות, בלתי שוות (שנת תק״ע לפ״ק, אם אינני טועה). ליד האבן הענקית הסתופפה, כאילו בצלה, אבן קטנה בהרבה, מסותתת, מכוסה איזוב וכתובת מליצית ארוכה חרוטה עליה. פיענוח הכתובת נתקל בקשיים. הזמן פגע באותיות. המסורת ידעה לנקוב בתאריך מות הסבא, כשלושים וחמש שנים לאחר מות אשתו השניה, סבתא שרה, בשנת תר״ה, הלא היא שנת 1845 למניינם.

משנפטרה אשתו הראשונה של האברך איציק ממחלת השחפת, החליט להעתיק את ביתו לסטרימטרה, רחוק מקברה של אשת נעוריו. רבים וטובים התרעמו עליו בשל כך: ״הייתכן שגבר צעיר יעבור לגור במקום שאין בו לא יהודים, לא בית כנסת ולא ׳מניין׳ להתפלל בו?״ שאלו הבריות. משנודע להם שאיציק החליט על כך בעצה אחת עם ר׳ משה לייב מסאסוב, נחה דעתם: ״אם הצדיק מסאסוב

מסכים, משמע שדברים בגו׳, אמרו.

חיי הסבא אפופים אגדות היו. הסיפורים על ״סבא ר׳ איציק״ היו בבחינת המרחבים הרוחניים שבהם נעו בדמיונם תושבי הכפר הנידח. הבתים היו צרים. לפעמים נעמדת לפני בקתה והתקשית להבין, כיצד הצליחה אחת האימהות לגדל בתוכה כתריסר צאצאים. על הדוחק הפיסי מצאו פיצוי במרחביה העצומים של האגדה. היא קשרה אותם לא רק אופקית: לעם היהודי המפוזר ברחבי תבל, כולל מרחביה הדמיוניים של הפזורה האגדית שמעבר להרי החושך ומעבר לנהר הסמבטיון, אלא גם אנכית: אל הזמנים והתקופות שחלפו.

המשפחה על דורותיה הקדומים נצטיירה כגוף חי ונושם. איש לא נעדר. הסבים והסבתות שהלכו לעולמם לא נעלמו. גם אם נפקד מקומם ליד השולחן המשפחתי ובבית הכנסת, לא פסקה נוכחותם לרגע. התחשבו בדעותיהם, פעלו לפי עצותיהם וציטטו את מימרותיהם כפי שהושמעו כשעוד התהלכו בין החיים, או כפי שנדמה היה לנשארים אחריהם, שהיו מיעצים להם, לו ניתן היה לשאול את פיהם.

ולא רק הסבים והסבתות המשיכו להיות נוכחים. התופעה כללה את גיבורי החומש והנ״ך, תנאי התלמוד ואמוראיו, רבני ימי הביניים וצדיקי כל הדורות. כל אלה לא היו דמויות ערטילאיות, כי אם יהודים נבונים, חביבים, מוכנים תמיד לעמוד ליהודי בצר לו, בעולם הזה ובעולם הבא. מושגי ההלכה, פניני האגדה, סיפורי הבלהות של ספרי המוסר, מלאכי החבלה המענים חוטאים בגיהנום, ואליהו הנביא הזכור לטוב, וכן הנסים והנפלאות שבסיפורי החסידים, השתלבו בחיי היומיום של סטרימטרה. הכל נהיה למסכה אחת. החיים האפורים של השגרה התערבבו עד כדי כך בסיפורי התנ״ך, התלמוד והאגדה, שקשה היה להבחין איפה בדיוק מסתיימת האגדה ומתחילה המציאות. תחושת הזמן נשארה מעורפלת. בשמיני־עצרת התפללו על הגשם, גם אם כל יהודי התפלל בלבו שהגשם יאחר לפחות עד שיסתיים איסוף התירס מן השדות. איש לא ראה סתירה בכך. אברהם אבינו, דוד מלך ישראל, סבא ר׳ איציק, ר׳ חיים האדמו״ר מקוסוב, שרה אמנו או סבתא שרה של בני כפרנו, היו כאילו בני אותו דור, ידידים קרובים. נביא זועם מן התנ״ך ו״מגיד״ בן ימינו, שיסרם בלהט על סטיותיהם מדרך הישרה, השתייכו לאסכולה אחת. שניהם היו תלמידיהם של אותו מורה. כל הדמויות הצטרפו לחבורה של יהודים נחמדים, המתחשבים במכלול הבעיות של כל יהודי, הן באלה החשובות באמת, כמו למשל כמיהתם לגאולה, לבנין בית המקדש, ״במהרה בימינו״, גורל עם ישראל בפזורה כשה בין שבעים זאבים, וכו׳; והן בבעיות של מה בכך, כגון קמח לשבת לאפית חלות ללחם משנה, שידוך לבת בוגרת שצמתה הולכת ומלבינה, הצלת ילד יהודי מידיו האכזריות של גוי או מכלבו המוסת של נער גוי, או מידיה של מורה מרשעת המכה ילדים יהודים על שהם מסרבים לבוא בשבת לבית הספר הגויי. המן הרשע מן המגילה הצטייר ככל שונא ישראל בן זמננו, ו״תרח״ נשאר כינויו של כל גוי ישיש, ולא פעם הטריח עצמו אליהו הנביא בכבודו ובעצמו, לדאוג שלא יישאר יהודי רעב ללחם או כדי

להצילו בלילה חשוך מגורל מר.

הכרנו היטב את אלה שהלכו לעולמם בטרם נולדנו. חשנו בקרבתם הנפשית. התפעלנו ממימרותיהם השנונות, חזרנו עליהן בהזדמנויות שונות בשם אומרם. התיחסנו בכבוד רב למעלליהם ולאומץ לבם, אפילו לבדיחות הדעת והליצנות שהוכיחו לפעמים.

בלילות חורף ארוכים, ליד כופח הברזל המלוהט בבית הכנסת; בחגים, בין מנחה למעריב, או בעגלה בנסיעה אל האדמו״ר מקוסוב, חזרנו על אגדות המשפחה, בתי האב והכפר. התגאינו לא רק בהן, אלא באגדותיו של עם ישראל לדורותיו ובאגדותיה של ארץ ישראל. בשבת אחרי הצהריים, היינו מתגנבים אנחנו, הילדים, לבית הכנסת (תמיד ידענו כיצד להערים על השמש ששקד לסגרו על בריח ומנעול, ולדאוג שישאר חלון פתוח שדרכו נוכל להשתחל פנימה), משכיבים על הרצפה מספר עמודי תפלה, יושבים עליהם סביב לכופח הברזל, שהפיץ חום נעים, ומאזינים לסיפורי הנערים.

ויש שילד עמד והתבונן בפניו הלאות של אחד מיהודי הכפר, גיבורו של סיפור ידוע, כדי לגלות בקמטי פניו את האתמול המלהיב. כאשר היה נכנס למשל ר׳ מרדכי שלמה העגלון לבית הורי הילד, לסדר אי אלה עניינים או לשתות כוסית יי״ש, לא יכול היה הילד להינתק מדמותו מוכת הגורל. בעיניו השקטות והביישניות, בפניו שנתיבשו ונצטפדו בקור הלילה בחורף, וביקוד החמה בימי שרב, חיפש הילד ברק נעורים, אומץ לב ומעשי גבורה שידע עליהם מסיפורי סנדר בנו. בספרו על מעללי אביו בימים רחוקים וטובים, היה מתלהט סנדר, בן העגלון. בימים ההם – כך אמרה האגדה – היה שלמה יצחק מדהיר את סוסיו האציליים כשהם רתומים לכרכרה חדשה ונוצצת. בימים הרחוקים ההם היה מסיע אדונים וגבירות בדרכי ההרים, נאבק בהצלחה עם שודדים, מבריח להקות זאבים, מרתיע המון־שיכורים שניסו לפגוע בו, ויצא תמיד כשידו על העליונה אפילו במאבק עם מתים, שרצו לפתותו להתפלל בקהלם בלילה (כידוע המתים היו מתכנסים כל לילה להתפלל בבית הכנסת).

שבעה דורות הקים סבא ר׳ איציק. שלושה הדורות הראשונים נחו בשלום על משכבם בבית־העלמין בתחתית ההר הכתמתם. גם חלק גדול מהדור הרביעי ומעטים מן החמישי זכו לקבר ישראל באדמת ההר המזרחי. אחר כך בא דור שלם, יותר נכון מערכת של מספר דורות: סבים, בנים, נכדים ונינים, שאין להם קברים. בכבשני אושוויץ עלה עשנם השמימה. אפרם פוזר בשדה. הרוח הפריחה את העשן בחלל העולם. אפרם התערבב בעפר הארץ. הקהילה נחרבה. נשארו בזכרוני קומץ אגדות בלבד, שגם הן מקוטעות. אנסה להפקידן בדפים אלה לזכרון עולמים.

שיירת חסידים בדרך לקוסוב

השיירה יצאה לדרך מתוך ביתו מכניס האורחים של ר׳ איציק איש־סטרימטרה. ״עולי הרגל״, שיצאו לבלות את הימים הנוראים בחצר הרבי מקוסוב, התכנסו במוצאי שבת לסעודת מלווה־מלכה בבית הסבא, כמנהגם מימים ימימה. סבתא שרה הכינה חמיצת סלק אדום, מתוקנת במוח עצמות ומתובלת יפה, כמנהג החסידים. על השולחנות הוצבו קערות מלאות תפוחי אדמה מבושלים בקליפתם במים. האורחים שיבחו את החמיצה. אמרו ״ויתן לך״ כמצוות היהודים במוצאי שבת, שרו את ״אליהו הנביא״ והוסיפו מניגוני ״החצר״ מקוסוב. סיפרו מפלאי הבעש״ט, ״זכותו תגן עלינו״, ומופתים על שאר הצדיקים, כנהוג בסעודת מלווה־מלכה של חסידים. תלמידי חכמים שביניהם אמרו דברי־תורה, פירושים שנונים על פסוק מפסוקי פרשת השבוע, מתובלים במילתא דבדיחותא ומילתא דחידא.

לאחר חצות הלילה הלכו לנוח. רוב האורחים השתטחו על הרצפה בבית המרזח, ובשאר חדרי הבית, למנוחת לילה קצרה. את מיטתו מסר הסבא לשני ישישים והוא עצמו ישן יחד עם אורחיו. משהאיר השחר, קמו משנתם, התפללו תפילת שחרית בציבור וסעדו ארוחת בוקר. אשת ר׳ איציק ובנותיו הכינו על השולחן בצלים, מלפפונים וצנונים מתנובת הגן, טיגנו חביתות בחמאה ולקינוח הגישו פתיתי לחם תירס שיצקו עליהם חלב רותח. לאחר שברכו בורא־נפשות (אכלו רק לחם־תירס) הפשילו איש איש את צרורו על כתפיו ויצאו לדרך. כל אחד נשא אתו ״דֶסאגה״, שק כפול, מיוחד להולכי רגל, עשוי צמר כבשים בעל שני תרמילים למשאות, כדי לאזנם על הכתף.

עשרים ואחד גברים צעדו בשיירה, רובם במיטב שנותיהם. ביניהם גם שני ישישים וארבעה נערים. שני הישישים לא ויתרו, על אף גילם המופלג, על מנהגם מאז שנות נעוריהם, לעשות את הימים הנוראים ב״חצרו״ של ר׳ מנדל מקוסוב, בעל ״אהבת שלום״. לארבעת הנערים, כבני חמש עשרה עד שש עשרה, היתה זאת היציאה הראשונה אל מעבר לתחומי כפריהם. השיירה שמה פעמיה בכיוון ההר הכתמתם.

חלפו כעשרים שנה מן היום שבו עקר ר׳ איציק מסלישט והקים ביתו בסטרימטרה. על חלקת אדמה שרכש מבעל הכפר הקים בית־עץ בעל מידות, מוקף חצר גדולה וגן ירקות ועצי שזיף מסביב לגדר. אמנם, בימים ההם אסור היה ליהודים להחזיק בבעלותם קרקעות, אבל לא הקפידו בכגון אלה. בעלי השררה של האימפריה האוסטרית, לא הטרידו עצמם לכפר הנידח סטרימטרה, כדי לבדוק אם מקפידים שם על כל סעיפי החוק. למען הסדר הטוב נרשמו

הקרקעות על שמו של פֶּטריקה, גוי נמוך־קומה ודל־בשר, אסופי, בלי משפחה וקרובים, שנסתפח לבית סבא ועבדו כל חייו בנאמנות. לאחר מות הסבא, עבר פטריקה לעבוד בביתו של שמואל בנו. כשבעל הבית היה יוצא לקוסוב, עזר פטריקה לסבתא הנמרצת בניהול ענייני המשק והמסחר.

ר׳ איציק נתברך בכל טוב: בפרנסה בשפע, ברפת מלאה בהמות, בעדרי צאן בהרים ובבית מלא בנים ובנות. אחד הבנים, את יוסף, הקדיש לשמש בקודש. בעודנו עול ימים הובל לחצר הרבי מקוסוב ונשאר שם ללמוד תורה. בן זה זכה להתמנות כרב ראשי בעיר סיגט ו״גליל״ מרמורש כולו, לאחר פטירת דודו וחתנו, הרב מנחם מנדל שטרן.

עליית ר׳ יוסף שטרן על כס הרבנות בסיגט הציתה מחלוקת בין חסידי קוסוב לבין חסידיו של ה״ישמח משה״, הרב ר׳ משה מאוֹהֶלי, תלמיד החוזה מלובלין ומיסד דינסטיה רבנית. ר׳ משה התפרסם כאיש קדוש, גדול בתורה ובמעשים טובים. הוא היה מחזיק תמיד על ידו את מקלו, בעל ראש הכסף, ומעיל השבת שלו, כדי שברגע שיוודע לו על ביאת משיח צדקנו, יוכל מיד לצאת לקראתו. את בנו יחידו, ר׳ אליעזר ניסן, שלח לסיגט ובידו המלצה מאביו לפרנסי הקהילה. ר׳ משה המליץ על קבלת בנו לרב העיר, כי ״ראוי הוא לאותה אצטלה... ולא תבושו בו בעולם הזה ולא תיכלמו בו לעולם הבא״. תושבי העיר העדיפו את ר׳ יוסף מסטרימטרה. המריבה בין שני המחנות נמשכה כמעט שש שנים, עד אשר ר׳ אלעזר ניסן חזר לבית אביו ונבחר לרב בעיר הגליצאית דרוהוביטש. ר׳ יוסף שטרן, נכדו של ר׳ מרדכי שטרן, שנמלט מברודי בעטיין של מריבות אחים וחיפש ארץ שלווה להתישב בה, נקלע למריבה איומה, שנמשכה גם לאחר מותו. המריבות שנתגלעו בין הכתות השונות בחסידות, לא היו פחות אכזריות מאלה שבין כת החסידים ומתנגדיה.

בני סטרימטרה היו מתבשמים מסיפורים על המריבה הגדולה שבין קוסוב לסיגט. הם היו מספרים בגאווה נסתרת, שר׳ אלעזר ניסן פנה אל אביו הקדוש וביקשו שישתדל עבורו במרומים... בעל ה״ישמח משה״ השיבו – לפי גירסת ניניו של סבא ר׳ איציק: ״מצטער בני, אין בכוחי להתמודד עם ר׳ איציק מסטרימטרה. הוא, במגפיו הגסים, מגיע במרומים למעלות גבוהות משמצליח אני להגיע״.

נחזור לשיירת החסידים, שצעדה במעלה ההר. איכרים, במכנסי בד פשתן רחבים, תוצרת בית, בחולצות בד קצרות ואפודות עור מקושטות לפותות למתניהם, עמלו בשדותיהם. הם ברכו לשלום את היהודים. שמש סתיו אדמדם עלה במזרח.

״בלילה יהיה קר״, העיר יהודי מן השיירה. לא היה הד לדבריו. שמחו על שעומד לפניהם יום שלם, בהיר וחמים. ליד פלג שופע מים חלצו את המגפיים, קשרו אותם ל״דסגה״ ולא חזרו לנעול אותם. יחפים צעדו בשבילי היער שהשתרעו מעברו השני של הפלג כשהם מתחרים בשירתם ברנן בעלי הכנף.

זה שנים שר׳ איציק נוהג ״לעלות לרגל״ לקוסוב. משנכנס אלול, היה מעביר

את ניהול המשק והמסחר לשרה אשתו ומתכונן לדרך. צורר היה ב״דסגה״ כמה חפצים חיוניים: בגדי שבת, לבנים נקיים, המחזור, ה״חוק״ (חומש עם פירושים), ספר משניות וצידה לדרך. נוהג היה לקחת עמו מספר ככרות לחם, קמח תירס וקלחת לבישול ממליגה, כמה חריצי גבינה, סיר מלא דבש, ועוגיות־דבש עמידות, מעשי ידי אשתו.

החל משנת 1802, שבה השתקע ר׳ מנדלה בקוסוב, נהגו חסידי מרמורש לעלות לרגל כדי לפקוד את חצרו בימים הנוראים. את דרכם היו עושים בשבילי ההרים. נוח היה להם ללכת ברגל מאשר לעשות נסיעה ארוכה ומייגעת בעגלות, בדרכים עקיפות. סיבה נוספת: עצם החוויה. החסידים מצאו טעם בהליכתם ברגל ביערות עד, בטיפוס במדרונות ובפסגות חשופות, בנופים מפעימי לב ונפש. ההליכה בחבורה קרבה אותם לבורא העולם, ולבריאתו. ההינתקות הזמנית מן העשיה האפורה של כל ימות השנה, קירבה אותם לדביקות והכינה את נפשם לחוויה המיוחדת של עבודת הקודש ב״חצר״ הרבי ובקרב המוני חסידיו הקדושים והטהורים. ברבות הימים נוצרה מסורת ש״לקוסוב לא נוסעים, לקוסוב הולכים, לקוסוב עולים לרגל״. אפילו מי שהגיע בעגלה, היה יורד ממנה כברת דרך לפני העיר, מחכה לשיירה המגיעה ברגל, מצטרף אליה. לעתים חברו יחד בדרך מספר שיירות על מנת להיכנס לקוסוב ברוב עם.

המסע, הפגישה ב״חצר״ עם חסידים מכל קצווי גליציה, בוקובינה מוֹלדוֹבה ומרמורש, העניקו לסבא ר׳ איציק, ולכל שאר החסידים, את הכוח הנפשי לשאת במשך שנה שלימה בחיי כפר אפורים, כשהם שקועים ראשם ורובם בענייני פרנסה, בדאגה למשק הבית ובמשא־ומתן מסחרי עם איכרי הכפר, על עניינים של מה־בכך.

בנימין אבא, אחד מארבעה הנערים בשיירה, בנו של ר׳ איציק, כבן חמש עשרה, דק גזרה, בעל עיניים מצועפות, מתרוצץ היה כל הדרך כעופר איילים. תמיד הקדים את השיירה. הוא זה, שהיה מגלה מחסה רועים עזוב ללינת לילה. רועי האזור נהגו לעלות בקיץ עם עדריהם לרעות בהרים הגבוהים. בחודש אלול, כשהתחזק הקור בהרים, היו מורידים את הצאן לחרוף בעמקים. במחסה הרועים יכלו החסידים להעביר את לילותיהם ליד מדורה בוערת.

את הנערים נהגו לצרף לשיירותיהם על מנת לקרבם לחסידות ולחנכם ברוח ששררה בחצר הרבי. ר׳ איציק היה לוקח כל שנה לקוסוב אחד מבניו. עתה הגיע תורו של בנימין אבא. והיתה גם סיבה תכליתית לצירופו. עוד באביב העירה לו סבתא שרה, שהבן אוהב לשוטט בשדות ולהתבונן בבנות האיכרים. הסבתא ראתה שהציץ כשהן רחצו עירומות בנהר. בערבים היה מקשיב לשירתן הנוגה. הסבתא הסיקה מכך, שאולי הגיע הזמן לחפש בשבילו אשה. ר׳ איציק לא זלזל בעצת אשתו. למעשה, עוֹד אשתקד, נדבר בקוסוב להשתדך עם ידידו ר׳ יחזקאל מִסְטרִי. שניהם הסכימו שבשנה הבאה, אי״ה, יביא איציק את בנו ויחזקאל את בתו, ואם יסתדרו העניינים והרבי יתן את ברכתו, ״ישברו צלחת״. קהל החסידים ישתה לחיים ויאחל מזל־טוב לזוג הצעיר.

לאוזני בנימין אבא גונב שמץ מתוכנית הוריו, גם אם לא נאמרו לו דברים מפורשים. לבו נתמלא ערגה לנערה מסטרי. כשהיה משוטט במרומי ההרים, היה מתבונן ברכס הרביעי, כאילו מחפש אחריה, מצפה שתתגלה לנגד עיניו במלוא יופיה, בערפילים הסגוליים. בטוח היה שהיא יפה. דמיין שגם היא משוטטת בהרים ומחפשת אחריו במבטי רוך וחיבה. בזכותה קלו רגליו בהליכה בהרים. מקפץ היה במעלה ההר כארנבת, תמיד בראש השיירה, מתנדב ללקט זרדים ביער למדורת הלילה. היתה בו תחושה נעימה שאי־שם ביער, תזדמן לפניו דמות הנערה מסטרי. ואולי יפגוש בדרך בעושה הנפלאות, בעל הראי הקסום, שהמסתכל בו, מסוגל לראות כל דמות בעולם שמתאווה לראותה. הנער חלם להציץ בעיני הנערה, בתו של ר׳ יחזקאל מסטרי שתהיה לו לאשה כדת משה וישראל.

לפנות ערב, בערוב החמה, היו נעצרים לחניה. קול תפילה היה מהדהד במרומי ההרים השוממים. שיירת החסידים התפללה מנחה ומעריב. תפילתם התערבה לפעמים בנהמת דובה שכולה או ביללת זאב. ממרומי הפסגות נשקפו יישובי האזור כולם, כמונחים על כף היד. בערבים הקרירים היו מבעירים מדורה, מסדרים את הקלחת על ענף עץ מעל למדורה, מבשלים ממליגה, מערבבים אותה בגבינת כבשים ונהנים מסעודה דשנה תוך כדי הקשבה לסיפורי הוותיקים שבשיירה על קורות הצדיקים, על נפלאות הרבי. אחד אחד היו פורשים לשינה. היו מתעוררים עם שחר, מתעטפים בטליתות, מניחים תפילין מתפללים, אוכלים ארוחת בוקר, מסיימים בפרוסת לחם מרוחה בדבש, מברכים ברכת המזון וממשיכים בדרכם.

ביום הרביעי קרה הדבר. בנימין אבא רץ כדרכו, לפני המחנה, נושא על כתפו את אמתחת ר׳ דוד, ישיש מדראגומירֶשט. ביום זה אמורים היו להגיע למעבר ראחוב, ולהתחיל בירידה. כן אמורים היו לעבור ליד המעיין המפורסם במימיו הצלולים, השקופים, הקרים כקרח. בנימין אבא הגיע ראשון אל המעיין. הכירו לפי תיאורי הוותיקים. עייף, מיוזע, צמא מאוד, כרע ברך ולגם ממימי האגם. אחר כך השתטח על שפת האגם, מחכה לבוא השיירה כולה.

לפנות ערב חש ברע. גופו קדח בחום גבוה. חושיו נתערפלו. חש דקירה איומה בין צלעותיו. ר׳ איציק לא ישן כל הלילה, ישב ליד בנו הקודח והחזיק בידו. בבוקר התברר שהנער אינו מסוגל לעמוד על רגליו, נשם בכבדות וחש בגבו. תפילת ר׳ איציק באותו בוקר היתה חרישית ושוברת לב.

״יהודים, תמשיכו בדרככם! אני חושש שלא אוכל להצטרף. אשאר כאן עם הנער עד אשר יוקל לו, או עד אשר תשלחו אלינו עגלה רתומה לשוורים, מן הכפר הראשון שתעברו בו״.

״אינך מתבייש, איציק?!״ יסרו הישיש ר׳ דוד. ״מה לדעתך יאמר הרבי, אם נגיע בלעדיך ונספר לו שנטשנו אותך בהרים? הנוכל להביט בעיני הרבי, לאחר שעזבנו לנפשו יהודי בעת צרהז?״ הכל נדו בראשיהם לאות הסכמה לדברי ר׳ דוד. מודעים היו לחשיבות שמיחס ר׳ מנדלה מקוסוב לקשרי האחווה והריעות

האמורים לשרור בין חסידיו. דרכה המיוחדת של חסידות קוסוב התבססה בין השאר על טיפוח קשרי ידידות מיוחדים בין כל החסידים. ר׳ דוד נזכר בתקדים: מעשה שהיה. חסיד חלה בדרך, עמדו חבריו וקלעו אלונקה מענפי עץ כרותים, השכיבו את החולה על המיטה והגיעו בשלום לקוסוב.

מיד ניגשו למלאכה. נשיאת האלונקה לא היתה קלה כלל וכלל. ההתקדמות הואטה. מוכנים היו לעמוד בתלאות הדרך, אלא שמצב הנער הורע. השיירה נעצרה להתיעצות. שניים יצאו לדרך לחפש רופא ועגלה ביישוב כלשהו. בטרם חזרו היוצאים, בערב שבת בבוקר, נפח הנער את נשמתו. הקבוצה נשארה לשבות את שבתה במקום.

כשהגיעה השיירה לקוסוב, כבר ידעו שם על האסון. חסידים סיפרו שבערב שבת התלונן ר׳ מנדלה על ערפל המכהה את ראייתו. הרבי התייסר קשות. ממש זעק מצער. אמר שהוא חש שאחד מידידיו בנפש נמצא בצרה גדולה. ״מסתירים ממני דברים!״ רגז הרב, בלי להסביר מי זה שמסתיר ממנו דברים.

ההלוויה התקיימה באותו יום. אלפים הלכו אחרי ארון הנער. הנערה מסטרי, כמעט ילדה, חשה כמיהה עזה להציץ בפני הנער המת. היא כבשה את רצונה. ידעה שלא ירשו לה להציץ בפני העלם שכבש את חלומותיה במשך חודשים רבים.

שלא כבשנים קודמות, מיהר ר׳ איציק לחזור הביתה מיד אחרי ראש השנה. הרבי עודד כמה מבין חבריו להצטרף אליו בדרך חזרה. גם רמז: ״ייתכן איציק שבפעם הבאה ניפגש בעולמות אחרים, אם כי מובטחים לך אריכות ימים״. אכן, כשחזר לקוסוב הלך להתפלל על הציון של ר׳ מנדלה. ר׳ חיים בנו המשיך את עבודת אביו.*

שרה אשתו הופתעה מחזרתו בטרם עת. הציצה בו בחרדה, כמנסה לגלות מה קרה. עיניה נתקלו בקריעה שבדש בגדו. זעקה קורעת לב בקעה מפיה.

״שרה אהובתי, שרהל׳ה יקירתי, הרבי ביקש למסור לך בשמו, שלא תבכי... יש גמול למעשיך. שרה׳לה, כנראה שהיה הרצון מלפני בורא העולם...״ שרה מיאנה להתנחם. זעקתה נשמעה מקצה הכפר ועד קצהו. איכרות שכנות באו לנחמה יחד עם בניה, בנותיה וכלותיה, ואין מנחם.

מן היום ההוא לא חזרה עוד לאיתנה. לא עברו אלא חודשים מספר ונסתלקה מן העולם הזה. ״אני משתוקקת לבנימין אבא שלי!״ היו מילותיה האחרונות. רק אז נזכרו שיש צורך ליחד מקום לקבורה. הגברים יצאו לקדש חלקת אדמה לבית עלמין. ביום ההוא גם נכרה הקבר הראשון בבית־החיים החדש. יותר מכל מוסד אחר, סימל ״בית החיים״ את קיומה של קהילה יהודית חדשה בסטרימטרה. קברה של סבתא שרה העיד שיהודים נשתרשו במקום זה.

* פרט זה אינו מתיישב עם התאריכים. ר׳ מנדלה קוסובר נפטר בשנת תקפ״ו, שש עשרה שנה לאחר מות סבתא שרה.

מטמונו של השודד

ר׳ שמואל שטרן, בן ה״סבא ר׳ איציק״, ישב ליד השולחן ולמד פרק משניות. היה מאוחר בלילה. אשתו וילדיו ישנו מזמן. בחוץ יללה רוח חזקה. בכופח הברזל בערה אש. ר׳ שמואל חש עייפות, אלא שהתבייש לישון לפני אביו הישיש. מבעד לחלון ביתו הבחין שבבית אביו עדיין דולק האור. ר׳ איציק היה רכון על תלמודו.

שבעה בנים ושלוש בנות הוליד ר׳ איציק. מלבד בנימין אבא, התחתנו כולם, ולהוציא ר׳ יוסף הרב מסיגט, נשארו לגור בכפר. הם בנו לעצמם בתים, רכשו קרקעות והקימו דור חדש. היישוב התרחב, תושביו היהודיים התפרנסו בכבוד, אם כי מן המסתפקים במועט היו, בהתאם לאפשרויות הדלות של המקום ושל תושביו העניים. הקהילה היהודית בנתה לעצמה בית כנסת, בנין־עץ צנוע למדי. סטרימטרה זכתה למעמד של קהילה קדושה והודות למידותיו התרומיות של מייסדה, הסבא ר׳ איציק – לשם טוב בקרב הקהילות השכנות.

שמואל שטרן ידלל בספר המשניות. למדן גדול לא היה, אבל על אף טרדותיו המרובות קבע עתים לתורה. משסיים, התפשט מבגדיו העליונים, הכין מים לנטילת ידיו בהשכמת הבוקר, צמצם את האור בעששית והתכוון להיכנס ל״אלקר״, חדר־מיטות צר וארוך. ברגע האחרון הבחין ביד הנוקשת על חלון ביתו. שמואל לא הופתע. התרגל לכך ששתיינים, בודדים או בקבוצות, מעירים אותו בלילות. גרונם ניחר ונפשם חושקת בלגימה. לפעמים קורה, שאוזל המשקה באיזה ״קלאקה״ (מסיבה חברתית בבית איכר, המיועדת גם לעבודה וגם לבילוי) ובאים למלא אצלו את הכלים הריקים. שמואל הגדיל את האור בעששית, חזר ולבש את מכנסיו, הרים את בריח הברזל ופתח את דלת העץ החיצונית לפני הלקוח. האורח שעמד לפניו – גבר שרירי, לבוש בגדים כפריים, ממוצע קומה, בעל עיניים נוברות, מצח נמוך, גבות עיניו עבותות ו״קוזשמה״ – כובע פרווה גבוה ומחודד על ראשו, לא היה מבני הכפר. שמואל הופתע מן הרובה שהזר נשא על כתפו. מיד ניחש שזהו מיקולוץ, שודד דרכים מפורסם, שהטיל חתיתו על הסביבה. רועד מפחד, הצליח בקושי לשאול לרצון הלקוח.

״רבע יי״ש״, ענה האיש בקול מרגיע, כמעט ידידותי.

״שב ליד הכופח והתחמם עד שאמזוג לך״.

הזר לגם לאט מצווארו הצר של בקבוק־הרבע. שמואל חזר לשבת במקומו, ליד שולחן האלון הכבד והגדול, מעיין כביכול בספר הפתוח, מנסה אפילו ליידלל, אבל אינו מסוגל להתרכז במשמעות הכתוב בספר. כל מעייניו נתונים לאורחו המוזר.

״מה אתה לומד שם, יהודי?״ שאל בנימה חוצפנית של בעל שררה. ״אתם לומדים ולומדים ומלבד הספרים והמסחר אין לכם ענין במאומה״.

״אלה הספרים הקדושים שלנו״, ענה שמואל בקול נכאים.

״ומה כתוב בספרים אלה?״

״כתוב כיצד על בן־אדם להתנהג, כיצד עליו להתהלך עם אלוקים ועם אנשים״.

״האם כתוב שם, שמותר לגנוב, לשדוד וכיוצא באלה?״

״חס וחלילה, מובן שאסור!״

״אז מה קורה עם שודד כמוני, שידו בכל?״

״תמיד פתוחה לפניו דרך התשובה״, ענה שמואל בראש מורכן, כי לא העז להסתכל בעיניו הלעגניות של השודד. מיקולוץ פרץ בצחוק קולני:

״יהודי, במידה ואינך יודע, הרי שעל יד שולחנך מסב ברגע זה מיקולוץ המפורסם, מלך שודדי הדרכים. אני מקווה ששמעת עלי ועל מעללי״.

״בספרינו הקדושים מסופר על שודד דרכים נועז״, ניסה שמואל להטות את השיחה לכיוון אחר. ״שם השודד היה ריש לקיש. גדול השודדים בימים ההם. בהשפעת איש מלומד, עזב ריש לקיש את דרכו, למד תורה והיה לאחד המלומדים הגדולים, בעל מידות טובות. רבי יוחנן, שגם השיא לו את אחותו לאשה, שכנעהו, שחבל לבזבז את פקחותו, את אומץ לבו ואת גבורתו על מעשי שוד״.

הסיפור החמיא למיקולוץ, שרצה לשמוע עוד פרטים על רב שמעון בר לקיש.

לאחר שהזר שילם את מחיר השתיה ונעלם בשחור הלילה, חש שמואל פיק ברכיים. לבו הלם חזק. הבין שניצל מסכנה גדולה.

החל מאותו לילה היה מיקולוץ סר לעתים קרובות למסבאתו של שמואל שטרן. תמיד היה בא בלילה, לבדו או עם חבורה, על הרוב לבד. היה לוגם ״רבע״ משקה ומשוחח עם היהודי, לעתים אפילו שופך את נפשו לפניו. שמואל ניסה לדבר על לב השודד, להניעו שיחדל ממעשיו הרעים ויחזור למוטב: ״תהיה איש מן היישוב, ככל בני־האדם״. מיקולוץ היה דוחה את הצעת היהודי בשאט נפש, לפעמים בצחוק קולני:

״כלך לך יהודי! זה לא בא בחשבון! כיום אני מלך הדרכים. הכול רועדים לשמע שמי, הכל חוששים מנחת זרועי. ומה אתה מציע לי? להפוך לאכרון לא־יוצלח, הפולח בשדותיו של חוכר מנופח ויהיר? הסבור אתה, שאסכים לעבוד עבודת פרך תמורת חתיכת לחם תירס, שאין בה כדי להשביע את רעבוני? היהפוך אריה שואג לארנבת נפחדת? נרדפת על נפשה? האמנם מאמין אתה, ׳ז׳ופין׳ שמיל, שמיקולוץ השודד, הקורא תגר על אלוקים בשמיים ועל עושי דבריו, הכמרים, עלי אדמות, יהיה לירא שמים, מתוודה על חטאיו, נושק יד הכומר, מדליק נר שעווה ליד האיקונין, ומתחנן לפני ה׳בתולה הקדושה׳ שתשתדל בעבורו, שלא תחסר לו פת־לחם? לא יהודי, אינני חפץ בכך! אל תדבר אלי יותר בנושא זה!״

לעתים היה מסביר עמדתו בסגנון אחר לגמרי:
"מתי תבין יהודי, שאין לי תקנה, שראשי משועבד לתליין? אם אצא ממחבואי ואחזור אל היישוב, יתפסוני מיד. הם מוכנים לשקול את ראשי בזהב ובלבד שיראוני מתנדנד על חבל התליה בשוק של סיגט. ולי יש זמן. אינני ממהר, כי מזה לא אימלט. ועד שיתפסוני, אני נהנה להפחיד קצת את בעלי השררה השולטים בכם כרצונם. אתה שמיל בחרת בסגנון חיים משלך. פתחת חנות, מוכר יי"ש, עושה עסקים, קונה נחלאות. יש לך אשה וילדים והספר העבה מתוכו אתה ממלמל בלי הרף, ביום ובלילה, כל אימת שיש לך רגע של פנאי. אני בחרתי במחבואי ההרים, ביערות עד, במארבים בלילות. הנאתי הגדולה היא לעצור כרכרתו של בעל־שררה כלשהו, מנופח כתרנגול הודו, לראותו כורע ברך לרגלי, מנשק את מגפי ומתחנן על חייו. אני נהנה לאנוס את אשתו המלובשת שיראין ופרווה. זאת חוויה אמיתית לגבר! אינני בוחל גם בבתו העדינה, הנרגשת, הנפחדת כגוזל רך. אתה שמיל תוציא את נשמתך במיטתך. קרוביך יקוננו עליך, ואילו אני אפח את נשמתי על החבל, בשוק של סיגט. תושבים מכל כפרי הסביבה יבואו לחזות במאורע. אל תחשוב, 'ז'ופין' שמיל", היה מתלהב השודד, "שאנחנו רק כנופיה של חורשי רעות. גם אנחנו בני אדם, ילודי אשה שלב רגיש פועם בתוכם. האם חשבת אי־פעם, כיצד קורה ששערה איננה נופלת ארצה מראשי האנשים שלכם, היוצאים כל שנה בסתיו, בדרך ההרים, אל הרבי שלהם בפולין? אל תאמין שהשד שחור כל כך, כפי שאומרים הכמרים הצבועים. אני נשבע לך, שרבים הרעבים המקבלים לחם מידינו. אנחנו לוקחים מן השׂבעים ונותנים לרעבים. הרי מישהו מוכרח לעשות זאת. אני יודע שמעשי הטובים לא יעמדו לי ביום הדין. השׂבעים הם שישפטונו בעולם הזה, ולא הרעבים והמסכנים המתפללים לבריאותי הטובה".

השיחות הללו בין שמואל שטרן מסטרימטרה והשודד מיקולוץ נמשכו שנים. בין השניים נוצרו קשרי ידידות הדוקים. היהודי לא רעד עוד כשהיה שומע את נקישת ידו של השודד בחלונו. אדרבא, היה מקרה כאשר נשדד ר' שלמה מרוזבליה בדרכו ליריד השנתי. לקחו ממנו את כל כספו וכספיהם של יהודים רבים שהפקידום אצל שלמה לצרכי מסחר. שמואל פנה למיקולוץ, הסביר לו שמדובר באב לשמונה ילדים קטנים. הכסף הוחזר עד לפרוטה האחרונה. גם השלטונות ידעו שמיקולוץ נוהג להיכנס לביתו של שמואל שטרן. הם התעניינו בדבר, שמו מארבים והשודד לא נתפס.

אלא ש"סוף גנב לתליה". חלפו שנים. ביום קיץ בהיר נכנסו לבית המרזח של שמואל שטרן שני ז'נדרמים, בעלי כובעי שרד עם נוצות, עובדה שזיכתה אותם בשם היוקרה: "הנוצות". יהודי שרצה להעיר לתשומת לב שכניו על בוא הז'נדרמים, פלט: "הנוצות", וכולם הוזעקו. השניים הובילו באזיקים כבדים את מיקולוץ השודד. הז'נדרמים ישבו לנוח והזמינו "רבע" יי"ש לכל אחד מהם, שתי לחמניות לאיש ושמונה קוביות סוכר. את הקוביות ריסקו לאבקה בעזרת להב

כידוניהם, לעסו מן הלחמניות הטבולות באבקת סוכר וקינחו בלגימות י״ש. תושבי הכפר, יהודים ולא יהודים, התכנסו ובאו לראות במו עיניהם את השודד הנוראי. מיקולוץ ישב לפניהם בראש מורכן, מבויש, פניו נפוחות ופצועות מן המכות שספג. שמואל שטרן שם גם לפניו ״רבע״ יי״ש, שתי לחמניות ואבקת סוכר.

״יהודי, אנחנו לא נשלם בשבילו!״ הזהירו הז׳נדרמים.

״ישלם לי היושב במרומים, הגומל חסד לכל חי. הרי גם הוא נפש חיה ורעב לא פחות מכם״.

״ז׳ופין שמואל, יפה דיברת״, אמר השודד. ״הנה לוקחים אותי לסיגט ושם מחכה לי התליין...״ דברי השודד הופנו בעקיפין לקהל הרב שעמד מן הצד והסתכל בו. דבריו עוררו התרגשות בקהל. הז׳נדרמים קמו ממקומם להרחיק את הקהל. מיקולוץ לחש במהירות לשמואל שטרן: ״מאחורי ה׳הוטש׳, מעברו השני של פלג המים, ליד אבן גדולה המונחת סמוך לשלושה עצי ׳פלופ׳ גבוהים, כעשר אמות דרומית מן העץ האמצעי, הטמנתי באדמה שלוש חביות זהובים ותכשיטי־זהב. לי אין עוד צורך בהן. תקח אותם אתה, שיהיו לך ולבניך אחריך״.

בשוק של סיגט התכנסו אלפי איכרים כדי לחזות בתליית השודד, כפי שחזה בשעתו מיקולוץ. שמואל ובניו חיפשו אחרי האבן הגדולה ושלושת האילנות שליד פלג המים. הם חפרו וחפרו ואת אוצרו של השודד לא גילו. בססרימטרה קשה היה לנצור סודות. לא חלף זמן רב, ולכל התושבים היהודים נודע על חביות המלאות זהב של מיקולוץ. מספר החופרים בלילות הלך ורב. בכל לילה נתגלו עוד עצים ועוד אבנים גדולות ועוד מקומות שנחפרו בשקידה. התערבו גם הז׳נדרמים, שנודע להם על חיפושי המטמון ועקבו אחרי מעשי מחפשי הזהב. כל המאמץ היה לשווא. האוצר לא נמצא.

דורות התחלפו. זה של שמואל כבר שכן עפר והתקווה למטמונו של השודד לא כהתה. בימי מצוקה נצנצו חביות גדושות הזהב, שצבר מיקולוץ כקרן אור של תוחלת. והיה וחלה צעיר בשחפת, והרופא שהוזעק מסיגט, לאחר שאמו מכרה את שרשרת הזהב שלה לכיסוי ההוצאות, העיר, כבדרך אגב, שיש תקווה להירפא מן המחלה האיומה הזאת רק בהרי שוויצריה, מיד נצנץ לנגד עיני ההורים המיואשים הזהב הרב הטמון לא רחוק מביתם, שלו היה מתגלה, אפשר היה להציל את הבן... נערה שהגיעה לפרקה ולא נמצא להוריה הכסף הדרוש לחתנה, או בן שגויס לצבא ולא היה במה לפדותו, ואסונות דומים, הזכירו שוב ושוב את מטמון השודד. הכל בכפר חלמו לגלות את חביותיו של מיקולוץ. הזהב הטמון באדמה קרץ לכל עלובי־החיים בכפר. הוא היה בבחינת עוגן ההצלה האחרון לכל יהודי במצוקה. אלא שהתקוות כולן התמוטטו. הזהב נשאר עלום במעמקי האדמה. הגיעו הדברים לידי כך, שיהודים נבונים פקפקו בכל הסיפור, חששו שהשודד חמד לו לצון.

אגדה התהלכה בכפר. אמרו שזהב הקבור באדמה מתלהט והולך ואחת לשבע שנים מתפרצת להבה ממעמקי האדמה שבה קבור הזהב ומי שנתמזל מזלו

להימצא בשעה המיוחדת הזו, מובטח לו האוצר. כל מה שעליו לעשות זה לחפור במקום שפרצה הלהבה עד אשר יגיע אל הזהב. רבים מיהודי סטרימטרה, שהיו משוטטים בהרים בדרכם למשקי האיכרים, לקנות מכל הבא ליד, כדי להרוויח פרוטה למחייתם ולמחיית משפחותיהם, היו משתהים בכוונה ליד הפלג, כביכול כדי להינפש קמעה. עייפים משוטטות בהרים ובגאיות, מוטרדים מדאגות פרנסה, חלמו שבזה הרגע תפרוץ להבת הזהב ממעמקי האדמה, מן המקום שבו קבר השודד את אוצרו. אז יסמן לעצמו את המקום המדוייק. בלילה יבוא לכאן עם כלי חפירה וייגאל לתמיד ממצוקה חומרית, הוא וכל בני משפחתו. כל מדורה שהדליקו הרועים בהרים, כל כוכב נופל בשמיים בלילות קיץ בהירים, כל תעתועי דמיון של אנשים שנשבעו שראו להבת אש בוקעת ועולה מן האדמה, עוררו התרגשות והדליקו מחדש את התקווה לזכות באוצרות של מיקולוץ השודד.

מאיר שטרן, נינו של ר׳ שמואל שטרן, הבחין באחד הערבים ממרפסת בית אביו בלהבת אש העולה מאחורי ה״הוטש״. מיד נעל את מגפיו הגבוהים ורץ בכיוון ההר. הוא הספיק לעשות רק כמאה מטר והאש דעכה. מאוכזב ומדוכא חזר הביתה. משוכנע היה שקיפח את הזדמנות חייו. מאיר לא התייאש. הוא רשם לעצמו את התאריך והשעה המדוייקת ונשבע לעצמו להימצא בעוד שבע שנים בדיוק בקרבת המקום ואז יתגלה סוף סוף האוצר הנכסף.

ולא ידע מאיר המסכן, שבעוד שבע שנים יימצא במחנה השמדה בגרמניה ולנגד עיניו ינצנץ כמקסם שווא, לא מטמון של זהב, אלא פרוסונת של לחם.

מלחמה בין ה״חצרות״ קוסוב וסיגט

ר׳ יעקב ״הזקן״ (בשם זה נשמר בזכרון הקולקטיבי של קהילתנו) עמד בחצר ביתו, שעון בגבו בקיר הרפת וצפה בסיפוק על המתרחש בחצרו רחבת הידיים. חיוך של שביעת רצון פרח על פניו המלאים בהתבוננו בעבודתם החרוצה של שני משרתיו: דיו ויאנקל, שהשקו את הבהמות. דיו, שרירי, רחב כתפיים, מבני הוואלאכים, דלה מים מן הבאר ויצקם אל השוקת ואילו יאנקל דאג להחזיר את הבהמות לרפת ולקשרן לאבוס. עיניו הפקחיות של ר׳ יעקב עקבו בתשומת לב אחרי תנועותיהם הבטוחות של משרתיו הצעירים המאומנים יפה במלאכתם.

ר׳ יעקב, זקן תכליתי ומפוקח, נהנה מעושרו וידע להעריך גם את הטוב שהעושר מעניק לבעליו וגם את מעמדו המיוחד של עשיר נכבד בעל בעמיו. מבטו הצטלב במבטו הנכנע של דיו. הזקן האיר פנים לוואלאך הצעיר החזק כשור והרהר במעלותיו של יאנקל, ראש המשרתים, שאין מי שישתווה לו בשקדנות ובאחריות: ״אפשר לסמוך עליו הן בענייני עבודה והן בשיקוליו המשקיים״, הרהר.

ר׳ יעקב היה נכדו של ״סבא ר׳ איציק״ ואילו יאנקל – נינו. הזקן הנבון הרהר לעתים קרובות בתופעה המוזרה, שהיתה כחידה בעיניו. הוא היה שואל את עצמו: ״כיצד קרה, שבמשך שלושה דורות בלבד הצלחנו להתגוון לעניים ולעשירים, למשפחות מיוחסות ולפשוטי עם? היעלה על דעתו של תושב הכפר הזה להציע את יאנקל כחתן לנכדתי? והרי סבתא של סבתי וסבתא הגדולה של יאנקל אחיות היו. חמישים שנה הספיקו כדי שנתפלג למצליחים ולבישי־גדא, לאדונים ולמשרתים, לבני עילית ולנחשלים! וזאת, על אף שותפות הגורל המאחדת ומיחדת אותנו כיהודים, עדה החיה בגלות בקרב רוב וואלאכי ולמרות שפעמיים ביום נפגשים העניים והעשירים, בבית הכנסת היחיד השייך לכולנו, לתפילת שחרית ולתפילת מנחה ומעריב?!״

״זהו זה״, סיכם ר׳ יעקב בלבו. רגיל היה לקבל את העובדות היבשות, כפי שהן בלי להתייחס לסיבות: ״אלה דברים שאין להרהר אחריהם״. לא כן יאנקל המשרת: ״נדמה שהוא חש לעתים במבוכה, אחרת כיצד להסביר את התופעה, שלעתים הוא קורא לי ׳דוד׳ ולעתים ׳בעל־בית׳?״.

ר׳ יעקב הזקן אינו מתרגש. דרכו בחיים, במידה שהוא מודע לדרך כלשהי, מבוססת על השלמה עם מציאות קיימת, גם כאשר היא מוזרה לכאורה. מעולם לא שקד על תיקון־העולם, אפילו לא בתקופת הלבטים של שנות נעוריו, כשהיה משתדל לפענח אורחות חייו בעולם הזה. המאורעות נשארו לגביו בבחינת חידה סתומה ועלומה. משוכנע היה שלשווא ינסו להסביר את הדברים בדרך ההיגיון.

שלא כחסידי קוסוב, שהשתדלו ליישב סתירות, לתקן את הטעון תיקון ולהופיע כחבורה מלוכדת, שכל חבריה שווים, כביכול, האמין ר׳ יעקב בגורל אישי ובתכונותיו הסגוליות של כל פרט ופרט. יש הזוכים לטפס מעלה מעלה ויש שנגזר עליהם לדשדש במקום ואפילו לרדת... הצדק הינו תופעה אל־טבעית ולכן אין טעם לנסות להשיגו. ההבדל בין האיש הפשוט לבין חברו, המורם מעם, הוא כהבדל שבין ארזי הלבנון ואיזובי הקיר. אלה ואלה שמחים בחלקם. אלה ואלה מקלסים בשירה את בוראם. אחרת איך תסביר למה נבראו הרים וגאיות, גבעות מעוגלות נוחות ופסגות שנונות, גדולים וקטנים, מלכים ועבדים? ואם עבד מתעלה למדרגה גבוהה, אין כל סיבה שלא יילקח מאחורי גדרות הצאן ויימשח למלך.

גישתו זו התגבשה והתבססה עוד בשנות נעוריו, בטרם נתנסה בעולם העשיה והעסקים ובטרם הצליח כפי שהצליח. הוא האמין שגישתו המבוססת על קיומה של עילית רוחנית בעלת זכויות יתר, מעוגנת בהשקפת עולם שסיגל לעצמו בבית מדרשו של האדמו״ר מסיגט, הרב יקותיאל יהודה זלמן לייב, בעל ה״ייטיב־לב״, זכותו תגן עלינו, בנו המפורסם של ר׳ אלעזר ניסן, הרב מדרוהוביטש, שזכה לשבת על כס הרבנות בסיגט לאחר שאביו לא זכה לכך. הרב יקותיאל יהודה הקים ״חצר״ חסידית בסיגט בקוראו תיגר על שלטונו הבלתי מעורער של רבי חיים מקוסוב. הדבר עורר תסיסה באזור, שסער ורגש.

המאבק התלקח עוד בנעוריו. ר׳ יעקב השתייך לאלה שניהלו את המאבק בסטרימטרה נגד בעלי החזקה, חסידי קוסוב. משהצליח בעסקים וצבר נכסים התבססה בכפר כת חסידי סיגט שהלכה מחיל אל חיל.

שעון על קיר הרפת, מחייך ר׳ יעקב בהנאה גלויה לזכר הצלחותיו. חיוכו נגוז, פניו מצטללות בהזכרו בעגמת נפש שגרם לסבו ר׳ איציק, שאהבו אהבת נפש. אפילו לעת זקנה היה מתעצב כל אימת שנזכר בצער שנגרם לסבא על שהוא ואחרים מרדו בדרכיו. ״אבל הרי לא היתה לנו ברירה! היינו מוכרחים למרוד בהם! למרוח קצת צבע על התמונה האפרפרה שהציגה קוסוב. נאלצים היינו לטלטלם, להסעיר את המים העומדים שהעלו ירוקת. כל מה שרצינו היה לזרות קצת מלח ופלפל על חייהם התפלים של דור הזקנים, תמימי הדרך! לא יכולנו להשלים עם השיתוק הרוחני אליו נקלענו, שיתוק הדבק עד עצם היום הזה בחסידי קוסוב״, הרהר הזקן ונסער כסוס מלחמה ותיק לשמע תרועת הקרב. ר׳ יעקב היה בטוח בצדקת המאבק שניהל. לכל היותר מוכן היום להודות שהפגין שחצנות מופרזת כלפי זקנו.

כיצד התחוללה התמורה? ר׳ יעקב באש, בנו בכורו של הירש לייב באש, חתנו של ״סבא ר׳ איציק״, נשלח ללמוד בישיבת סיגט הקרובה במקום בישיבת קוסוב הרחוקה. איטה, אמו, התעקשה שבנה ילמד דוקא בסיגט: ״מה רע בסיגט?״ שאלה האשה, ״וכי יש לנו שתי תורות, זו של קוסוב וזו של סיגט?״ איטה ניצחה. בנה נסע ללמוד בסיגט, במרחק של עשרים ושמונה קילומטרים בלבד, בעיר שכל כפרי האזור היו קשורים בטבורה מבחינה כלכלית ומשקית, ועגלות, רתומות

לסוסים, נסעו מדי יום ביומו מסטרימטרה לסיגט ומסיגט לסטרימטרה. איטה רצתה שבנה לא יהיה מנודה אי שם במרחקים אלא יישאר תחת השגחתה המתמדת.

ואם בנה של איטה נוסע ללמוד לסיגט הקרובה, למה שלא יסעו גם בניהם של אחרים לשם? רבים חיקו את מעשיה של איטה. חבורה נכבדת של בחורים, בני סטרימטרה, למדו בישיבת סיגט. צעירים אלה חזרו לכפריהם ב״בין הזמנים״, בחופשותיהם, והביאו עמהם אמונה לוהטת בסגנון שנתחדש בבית מדרשו של הרבי יקותיאל יהודה בסיגט ושהיה שונה בתכלית השינוי מדרכם האיטית והמחושבת של הוריהם וסביהם, נאמני קוסוב.

במה היתה סיגט שונה מקוסוב? בקצב, בחמימות, בניגונים מרטיטי לב, בהמייתם לטפס אל גבהים רוחניים. מהר מאוד הגיעו הצעירים לעימות גלוי עם הזקנים. זה קרה בתפילת שחרית של השבת הראשונה לאחר חזרתם לכפר. כשהגיע שליח הציבור לתפילת ״אל אדון״ פרצו בשירה אדירה, כדרך חסידי סיגט. על פי נוסח קוסוב לא שרים תפילה זו, אלא אומרים אותה פסוק אחרי פסוק. ״חילול השם!״ זעקו זקנים נזעמים. הצעירים לא שעו להם, לא התחשבו בהתמרמרותם.

שמחת השבת הושבתה בהרבה משפחות. הנוער ״המהפכן״ לא התחשב ברגשות הוריו. לעת ערב, ב״שלוש סעודות״, פרשו לפינה משלהם במפולש בית הכנסת ושרו מניגוני רבם, ניגונים רוויים ערגה וכיסופים לבורא עולם, לבריאה הנפלאה, ולבני טיפוחיו: עם ישראל. בכל מעשיהם בלטה רגשנות, רצון להצטיין ומאבק עקבי בלי כל התחשבות בנפגעים. הצעירים החליטו לקרוא תיגר על מה שנראה להם כשוויון נפש בחסידות נוסח קוסוב, שהתרחקה מרגשנות, מהתלהבות רוטטת ודגלה בהצנע לכת, בצניעות ובשוויונות.

גם בלבושם חידשו חסידי סיגט הצעירים חידושים, שהיו כצנינים בעיני הדור הקודם. במקום מעילים עשויים בד אפור פשוט וזול, ובמקום מכנסי בד מאותו צבע חדגוני, מכונסים במגפי עור גבוהים משוחים בעטרן, התהדרו במעילי־משי שחורים. את מכנסיהם המפוספסים קישרו מתחת לברך בסרט של משי. לרגליהם גרבו גרבי־כותנה לבנים ונעלו נעליים חצאיות שחורות, עשויות עור עדין. הוואלאכים, תושבי הכפר, התרשמו מאוד מלבושו ההדור של בן ״ז׳ופין הירש לייב״. מה שלא נתקבל על דעתם היו הנעליים החצאיות. בסימטאות הבוציות של כפרנו לא עמדו הנעליים הללו במבחן המציאות. הבחור – אחר כך האברך – נראה להם כיחפן. אכן, ״יחפן״ כונה בפיהם. הכינוי נדבק לכל צאצאיו לדורותיהם. אושוויץ מחקה גם כינוי מגוחך זה...

עודנו שעון על קיר הרפת, מתבונן כביכול במתרחש סביבו, ומחשבותיו חוזרות אל מערכות הימים הסוערים ההם. חלפו עשרות שנים מאז נסתיים המאבק. מעשיו נשכחו מזמן. הפילוג היה לעובדה ושוב אין איש מתיחס אליו בחומרה. המחלוקת דעכה. הרגשנות פינתה מקומה לדו־קיום בכבוד. חסידי קוסוב וחסידי סיגט חיים בידידות. כל כת משלימה בסגנון השונה של חברתה.

אחרי שנים רבות היו אמנם התפרצויות חדשות. הפעם נאבקו על הטיפול בכספי התרומות ל״רבי מאיר בעל הנס״; מי יופקד על הטיפול בתרומות: הרבי מקוסוב או הרבי מסיגט? התפילה בציבור נערכה לפי נוסח קוסוב. לא שרו את ״אל אדון״. בסעודת ״שלוש הסעודות״ הגיעו לידי פשרה. הסכימו לשיר את ״בני היכלא״ בנוסח קוסוב ובתמורה הפסיקו לומר את ״צור חסדו״. את ״בבואו מאדום״ שרו בנוסח סיגט וכו׳ (ברבות הימים נתפלגו עוד קבוצות חסידים וכאשר הוקם בית הכנסת החדש, הגדול, ערכה כל כת ״שלוש סעודות״ בנפרד לעצמה, לפי סגנונה ובניגוני החצר שאליו השתייכה).

הרבי מקוסוב נשאר נשיא הכפר ונהג לבקר כמעט בכל שנה את חסידיו. צחוק הגורל: בבואו לביקור לסטרימטרה היה מתארח אצל ר׳ צבי ניילינגר, חתנו של ר׳ יעקב הזקן. (משהלך ר׳ צבי לעולמו, עבר להתארח אצל ר׳ שמואל־שמֶלקה מנדלוביץ׳. מרים, אלמנת ר׳ צבי, נעלבה עד עומק נפשה. היא באה אל הרבי בזעקה: ״רבי מה חטאי ומה פשעי? או שמא נוהגים בקוסוב להעליב אלמנות?״ הרבי ביקש סליחה, הסביר שסבור היה שיפריע לה וכדי לפייסה עבר עוד באותו יום לאכסנייתו הישנה והמשיך לפקוד את ביתה כל שנות חייה של מרים ניילינגר ז״ל).

משסיים יאנקל בקשירת הבהמות ברפת, נזכר ר׳ יעקב הזקן שכל בואו לחצר קשור ברצונו לדבר עם משרתו. הוא סימן ליאנקל לבוא אחריו. דיו נשאר בחצר ויאנקל הלך אחרי בעל־הבית שהביאו ל״אלקר״, חדר המיטות, ארכני ואפלולי במקצת וסגר אחריו את הדלת. אפילו זיסל, בעלת הבית, הסתקרנה לדעת מדוע הסתגרו הגברים וחשבה להיכנס אל האלקר, כביכול לחפש חפץ כלשהו ולשמוע איזה סודות יש לבעלה עם משרתו.

״יאנקל״, אמר ר׳ יעקב למשרתו, ״הגיעה השעה שתעשה לביתך. לא שחס ושלום איני מרוצה משירותך הנאמן, אדרבא ואדרבא, אבל התבגרת והשרוי בלי אשה, שרוי בצער. משכורתך של שנים אחדות שמורה אצלי ועומדת לרשותך בכל עת שתרצה בה. עליך להתחתן ולהקים בית משלך״.

יאנקל חשב על כך מזמן ולא ידע כיצד ניגשים לדברים מעין אלה. לכן לא מיהר לתת תשובה. רצה לשמוע מה בפי דודו. ר׳ יעקב המשיך:

״חשבתי על בת זוג מתאימה בשבילך, נערה עדינת נפש שתדע לקלף מעליך את החיספוס החיצוני שלך״, המשיך הזקן ובעיניו ריצד נצנוץ שובבני. ״אל תחשוב שהיה קל למצוא בת זוג מתאימה בשבילך, אבל מצאתי. מדובר בנערה ממשפחה טובה. חסרונה היחיד, שאין לאביה פרוטה על הנשמה. נדוניה לא תקבל, אף לא פרוטה שחוקה אחת. הרהרתי בנידון. עשיתי כל החישובים והגעתי למסקנה שתוכל להסתדר בכוחותיך. אתה בחור נבון, חרוץ ויודע לעבוד״.

הצעיר הסמיק ממחמאות מעבידו. לא העז לשאול מי הנערה. חיכה שר׳ יעקב ינקוב בשמה.

״מה דעתך על פריידה, בתו של ר׳ חיים ׳המלאך׳?״ הסומק בפניו הבהירות של יאנקל העידו על מבוכתו. ההצעה החמיאה לו. לא עלה בדעתו שדווקא הוא, שלא

למד תורה ולא שינן גמרא, יוצע כחתנו של ״המלאך״.

ר׳ חיים ״המלאך״, ידיד ומקורב לר׳ יעקב, חברו למאבק בשנות הנעורים הרחוקים, מוותיקי הכת של חסידי סיגט בסטרימטרה, היה יהודי מיוחד במינו. ר׳ יעקב ממש קינא בו, כי היה היחיד שנשאר כל ימי חייו בטוהר נעוריו ובדביקותו החסידית. ר׳ חיים, גבוה ורזה, ממש עור ועצמות, פניו החיוורים עטורים זקן לבן וארוך, עיניו הדלוקות והנוגות כאילו בהו באין־סוף. להבלי העולם־הזה לא נתפתה ר׳ חיים. הוא התנזר אפילו משיחת חולין. כל רגע מרגעיו הפנויים נוצל לתורה, לתפילה או לעיון בזוהר הקדוש. אפילו בדרך לבית הכנסת, או ממנו לביתו, שעמד בקצה הכפר, לא התבטל מלימוד תורה, אלא היה חוזר בעל פה על פרק משניות, ממלמל כמה מזמורי תהלים או חוזר על קטעים מאדרא רבא, שידעה בעל־פה.

ר׳ חיים הוליד שלושה בנים ושלוש בנות. את ביתו פרנס בדוחק משכר לימוד. ילדי הכפר, ״לומדי הגמרא״, היו באים לביתו ללמוד תורה מפיו. ההורים לא התפעלו מכושרו הדידקטי של ר׳ חיים. אדרבא, לא תמיד הבינו התלמידים את הסבריו המסובכים, אבל התחשבו ביראת שמיים שבלבו, בלמדנותו ובעובדה שבלי שכר הלימוד יגווע יהודי מרעב, ושלחו אליו את ילדיהם. הם אמרו: ״ילמדו כמה שילמדו, העיקר שיתבשמו ממידותיו הטובות ויהיו יהודים יראי שמיים כמוהו״.

בסדר יומו של ר׳ חיים כמעט ולא היו סטיות. היה קם בחצות הלילה לקונן על חורבן בית המקדש. לפני ״תיקון חצות״ היה הולך לטבול במימי הנהר הסמוך לביתו, בחורף ובקיץ. בחורף היה לוקח עמו גרזן לביקוע הקרח שעל פני הנהר. ייתכן שבשל טבילותיו הליליות זכה בכינוי ״הקדוש״ בפי הוואלאכים הנוצרים תושבי כפרנו. אמרו על ר׳ חיים שאינו רגיש לקור, כי התרגל למים קרים מאז שנולד. אמו, חנצ׳ה, אשה מוזרה לכל הדעות, אם כי רבים הכחישו בתוקף שהיתה מופרעת, נהגה לשוטט בלילות, גם בעונת השלגים, לשאת עמה את תינוקה ולהטבילו במימי הנהר אפילו בלילות חורף קרים.

משחזר מטבילתו, היה מפזר אפר על הקרקע ומתישב עליו, מקונן מרות על חורבן בית המקדש. לאחר שסיים היה קם, לוקח בידו את ספר הזוהר ומעיין בו עד שהגיעו, בארבע לפנות בוקר, תלמידיו ללמוד תורה מפיו. התלמידים היו נשארים בביתו עד מאוחר בלילה, מלבד ההפסקות לתפילת שחרית וערבית ולארוחות בבית הוריהם. כל חייו עברו עליו בחדר אחד. בחדר זה לימד תורה לתלמידיו, שם גידלה אשתו את ילדיה, שם גם בישלה ארוחות המשפחה. בחדרון השני גר חותנו הישיש של ר׳ חיים.

השידוך קם והיה. פריידה, בתו הבכירה של ״המלאך״, נישאה ליאנקל המשרת. פטפטניות הכפר הפכו בדבר, ניתחו את הענין מכל הצדדין ולכלל מסקנה ברורה לא הגיעו. היו ביניהן כאלה שהצטערו על שבתו של ר׳ חיים המלאך, נערה עדינה כאריג משי, רקמה של רוך אנושי, לא זכתה לבעל תלמיד

חכם. אחרות טענו שבמצבה, בלי פרוטת נדוניה, השיגה בעל טוב, גבר לענין, שיפרנסנה בכבוד.

תקופה קצרה גר הזוג החדש בביתו של ר׳ חיים. חותנו הישיש נפטר והתפנה חדרונו בשביל הזוג הצעיר. אך לא איש כיאנקל פיינטוך יישאר לגור אצל חותנו, שלא מצא בו ענין מיוחד. בחסכונותיו שנצטברו אצל ר׳ יעקב באש, רכש סוס ועגלה והתחיל עובד כעגלון, מסיע נוסעים ומשאות מסטרימטרה לסיגט ומסיגט לסטרימטרה. בכסף שנשאר לו רכש חלקת אדמה והתחיל מקים את ביתו, בית גדול ומרווח.

מבין מימרותיו השנונות של ר׳ יעקב הזקן, שהיו מצטטים אותן שנים רבות לאחר פטירתו בשיבה טובה, היתה אחת שהתיחסה ליאנקל, משרתו לשעבר. באחד הימים בשבתו לנוח על ספסל העץ שליד ביתו, להתחמם בשמש ולשוחח עם בטלני הכפר, שאהבו לשהות במחיצתו, לשמוע סיפורים מן השנים שחלפו ולהתמוגג מהברקותיו, עבר ברחוב יאנקל שחזר עם עגלתו מסיגט. הישיש העיר: ״אתם רואים יהודים, יאנקל זה עשיר מהירש לייב בני״.

שומעיו גיחכו. הזקן זנח מזמן את עסקיו, את כל רכושו הוא מסר לבנו הירש לייב: הבית, החצר, השדות, הבוסתנים והעסקים. השומעים הבינו שהזקן הפריז. הערתו נראתה להם חסרת שחר. אחד היהודים העיר לזקן: ״ר׳ יעקב, הגזמת מאוד! וכי אפשר להשוות בין השניים? יאנקל מרוויח לחמו בעמל קשה, נוסע בדרכים יומם ולילה, בשמש הקודחת של ימות הקיץ, בגשמי האביב והסתיו ובלילות הקרה של ימות החורף, וחי לו בצנעה ואילו הירש לייב, בנך יחידך, חנותו מלאה לקוחות, במסבאתו סובאים שיכורים יומם ולילה, שדותיו מניבים שפע של יבול. הרפת מלאה בהמות. הוא שותף בעדרי צאן הרועים בהרים. איך עלה בדעתך, ר׳ יעקב, לעשות השוואה בין השניים?״

״לא הבנת את דברי כהלכה, ידידי״, ענה הזקן ושביב ריצד בעיניו הפקחיות. ״ולא סתם אמרתי מה שאמרתי: יאנקל זה מרוויח ארבעה גולדן בשבוע ומוציא רק שלושה, ואילו הירש לייב שלי, מרוויח תשעה עשר גולדן לשבוע ומבזבז... עשרים ובכך ההבדל העצום שביניהם״.

חלפו שנים רבות והוכח שצדק הזקן. יאנקל הצליח לרכוש מהירש־לייב את מיטב שדותיו ובוסתניו שהורישם לו אביו. יאנקל היה לאחד מעשירי הכפר, הוא נבחר לראש־הקהילה והצטיין גם בתפקידו זה, כפי שהצטיין בכל התפקידים שהחיים הועידו לו, ואפילו עמד בראש של כת חסידים חדשה שצמחה בכפר.

רק שפרידה אשתו לא הצליחה לקלף מעליו את החיספוס, שנשאר אצלו כסימן היכר לכל שנות חייו. לכן אולי התיחסו בכפר בפחות כבוד לר׳ יעקב פיינטוך העשיר, מכפי שהתיחסו לבן אדוניו הירש לייב המרושש.

אוצרו של גנרל צרפתי

״גיטל היפה״, בתו הבכורה של ר׳ בנימין אבא ליבוביץ׳, התאלמנה בטרם מלאו לה שמונה עשרה. על אביה, חתנו של ״סבא ר׳ איציק״, נשתמרו פרטים מעטים בזכרונם הקולקטיבי של בני כפרנו. רק זאת ידענו, שהיה איש תם וישר, בן עיירה גליצאית. נכדיו ונכדיו הרבים הצטיינו בחדוות חיים, ברגישות ליופי ובכשרון לחזנות, למוסיקה ולמשחק בימתי. לעתים, בערבי קיץ כבובים, היו מקשיבים בני כפרנו לצלילי כנורותיהם של שלושת האחים, בניו של ר׳ שמעון ליבוביץ׳. קהל המאזינים היה תופס מקום עמידה בקצה הרחוב, או על מדרגות הבתים השכנים, ומקשיב ברטט לצלילי המיתרים. בפורים השיגו הם את התפקידים הראשיים ב״פורים שפיל״ המסורתי. האח האמצעי, בנימין אבא ז״ל, נספה בטרַנסניסטריה, קפא מקור באחד הגיטאות. שני האחרים שימשו חזנים ושוחטים בקהילות יהודיות שונות. ר׳ שמחה היה בסוף ימיו שוחט בניאפולי באיטליה וישראל, צעיר הבנים, בעיר כלשהי באוסטריה או בגרמניה.

אחד הנכדים של ר׳ בנימין אבא הזקן הפתיע את שמרני כפרנו החסידי, בחוזרו מערי הונגריה לבוש בגדי ״דאטשן״, כינוי לבגדי אופנה של התקופה. הוא חזר גם עם שם חדש, בעל צליל זר, שהתאים לעצמו במרחקים: ״הֶרמַן״. לעת זקנה, כשנתעוור והתגעגע לשדות הירוקים ולצבעיהם הססגוניים של נופי סטרימטרה, חזר לשמו המקורי, ר׳ הירש.

כל זה קרה עשרות שנים לאחר מכן ואילו אנחנו נחזור לספר על האלמנה הנחמדה, הדודה של שמעון והרמן ליבוביץ׳, הלא היא ״גיטל היפה״. סיפורה גרם מבוכה מסוימת לבני סטרימטרה, שהעדיפו סיפורים על נסים ונפלאות שפעלו רבנים צדיקים, על יהודים ששקדו על התורה ועל העבודה בקדושה ובטהרה ועל נשים צדקניות, אם כי מעולם לא הוכח ש״גיטל היפה״ לא היתה כזאת.

גיטל, יפה כסיפור אגדה, התעקשה לא להתחתן שנית. ההצעות המפתות לא הסיטוה מהחלטתה העיקשת להישאר באלמנותה ולדאוג בעצמה לעסקי בעלה לשעבר. ביתה עמד בלב הכפר, סמוך לגשר העץ, נטוי מעל ל״וואליה״ – הפלג שניקז את מימי כל הפלגים שאפיקיהם נחרצו במדרונות ההר המזרחי, והובילם לנהר ה״איזה״. לאחר שהפלג חצה את דרך המלך ליד ביתה של ״גיטל היפה״, המשיך בקשת רחבה של חצי עיגול מעבר לרחוב ופנה מערבה, בין שדות התירס, עד לנהר. בשטח הפנוי, שנוצר בקשת הנהר, ממול לביתה של גיטל, מוצל ערבות נחל עבותות, נהגו עגלוני הכפרים השכנים להחנות את עגלותיהם בדרכם לסיגט וממנה. ליד הנחל היו מאביסים ומשקים את בהמותיהם ואילו העגלונים ונוסעיהם היו נכנסים לפונדקה של גיטל להתחמם בחורף – או ברחו

משמש קודחת בקיץ – וגם לחטוף ארוחה קלה, כגון קערת קום עם ״פלוּדֶן״ (פ׳ רפה) – פשטידת תירס טריה מן התנור, מעשי ידי האלמנה היפה. גוים היו מזמינים ״דֶץ״ או ״פַּארטַי״ (פ׳ רפה) יי״ש. גיטל היתה מוסיפה חיוך מקסים לכל הזמנה בלי כל תוספת מחיר. שמה של האלמנה היפהפיה הלך לפניה. בכל הכפרים שנמצאו מדרום לכפרנו, ושעגלותיהם עברו בסטרימטרה בדרכן לסיגט, ידעו על גיטל ועל טיב שירותיה. ואם קרה, שמישהו נאלץ להישאר ללינת לילה, ניתן היה להשיג בביתה המרווח חדר במחיר השווה לכל נפש ולהנות בארוחת ערב ממאכליה הטעימים של האלמנה הצעירה והחייכנית.

אין איפוא פלא מדוע רמזו רכלניות הכפר על מעשים שבוודאי לא התרחשו. דרכם של האנשים, גם של הישרים והטובים, להטות אוזן לרכילויות המגרות את הדמיון, גם כאשר יעמידו פנים שמוטב היה לו אטמו את אזניהם משמוע דברים שיש בהם משום חשש־עבירה... מגינים ומלמדי זכות לא נמצאו לאלמנה העליזה. היא לא היתה מטופלת ביתומים מסכנים ולא שקעה ביגון אבלותה, כשאר אלמנות הכפר, שלא תמיד הצליחו לפרנס בכבוד את גוזליהן הרכים. גיטל שפעה חן נשי, אהבה להתלבש בהידור, לצחוק צחוק מגרה, לא להתלונן על מר גורלה, ואפילו לתת קולה בשיר. בשל כל אלה לא זכתה לאהדה יתרה אצל צדקניות הכפר, ששפכו דמעות כמים בדפי סידור ה״קרבן מנחה״ שלהן. נשים אלה השתדלו לצבור מעשים טובים, לעזור לזולת ככל שניתן הדבר, אבל לא כל כך נזהרו מחטא הרכילות, גם אם דאגו להוסיף שהיושב במרומים יענישן על שאינן נוצרות את לשונן. סוף סוף ״כיצד ניתן להסביר את העובדה שכולם נמשכים, כדבורים לדבש, לפונדקה של ׳גיטל היפה׳ ולא למסבאות האחרות?״

באחד הימים הופיע בכפרנו גנרל צרפתי לבוש מדים בצבעי כחול ואדום, חוגר חגורת עור לבנה רחבה, שרוך לבן קלוע בכתפו השמאלי ודרגותיו עשויות זהב נוצץ. אינני מוכן להישבע, שאכן היה זה גנרל וצרפתי, כפי שמסרה האגדה. איש לא זכר את שמו. גם לא נשארו בחיים אנשים שיוכלו להעיד מכלי ראשון על פרטי המאורע (מלבד אולי ״שלום המשוגע״, שעליו אי אפשר היה לסמוך). האגדה אמרה שזה היה גנרל, ולא סתם גנרל, אלא השָלָם בצבאו המובס של הקיסר נאפוליאון הראשון, שעזב בזמן הנכון את מרחביה המושלגים של רוסיה, אולי ערק, נמלט דרומה וסחב עמו את קופת הצבא הצרפתי. עריק נכבד זה, בחפשו אחרי מקלט זמני בטוח, עד שיחלוף החורף הקר, ואולי עד אשר יפסיקו לחפש אחריו ולגלותו, מצא מסתור בכפרנו הנידח.

לאן יפנה גנרל מעוטר בזהב, שהגיע עם שני חיילים משרתים, גם הם במדים, בכפר כשלנו? מישהו הפנה אותו לפונדקה של גיטל, כי רק שם ישיג גם מקום לינה וגם אוכל כיד הגנרל. נראה שמאכליה של האלמנה הצעירה נעמו לחכו הצרפתי, כי לפי המסופר נשאר בביתה תקופה די ארוכה. מי שבלאו הכי לא סלח לאלמנה על שהיא צעירה, יפה ואינה שוקעת בעצבות, מצא הזדמנות פז לרכל. נרמז שהגנרל נהנה לא רק ממאכליה הטעימים של גיטל ומביתה המסודר, אלא גם מחסדיה... אבל, למה לנו לחזור על רכילויות שמעולם לא הוכחו? למה לכפוש

בעפר זכרה של אלמנה מושמצת, שבעלה נפטר בדמי ימיו והשאירה לבדה לשאת בעול החיים, בכפר עלוב ואפור, להתפרנס ממכירת יי״ש ומהכנת תבשילים לעוברי אורח?

הגברים, מציאותיים יותר מנשותיהם הפטפטניות, הביעו סברה, שגיטל הפקחית מעוניינת לאו דוקא בצרפתי המשופם והמגושם, אלא בדינרי הזהב שסחב מקופת הצבא הצרפתי. הם האמינו, שגיטל היפה מצליחה לחלוב יפה את הגנרל: ״עובדה, היא עליזה ומלאת סיפוק, כפי שלא היתה מעודה״.

מה היה בסופו של הגנרל, אינני יודע. ה״סאגה״ המקומית לא שמרה פרטים על עוברי אורח, שהיום הם כאן ומחר פונים, השד יודע לאן. היא העדיפה להתעסק בבני המקום, בגיטל היפה שנשארה בכפר גם לאחר שהגנרל נעלם ממנו, ולא עזבה את סטרימטרה עד ליומה האחרון. גיטל המשיכה להגיש יי״ש לשיכורים וארוחות לעוברי אורח, תמיד בתוספת חיוך שובה־לב, גם אם ברבות הימים והשנים פחת הפיתוי שבחיוכה.

כשהפסיקו נשי סטרימטרה לרכל על גיטל, שבה את דמיונם ארגז־עץ מגולף, סגור בסוגר של נחושת קלל. תושבי המקום האמינו שבארגז העץ טמון חלק גדול מאוצר הגנרל, לשעבר השלם בצבא נאפוליאון. רבים היו מוכנים לתרום פעמיים ח״י לצדקה, ואפילו ח״י לכל אחת מחברות הצדקה הרבות שפעלו בכפרנו, תמורת הזכות להרים במו ידם את הארגז, לשקלו, לעמוד על כובדו. כמובן, איש לא זכה לכך. תוכן הארגז נשאר סוד כמוס, אולי הסוד היחידי בכפרנו, שהכל בו היה פרוץ לרשות הרבים.

השנים חולפות ביעף ואפילו בכפר נידח כשלנו, שבו עונה דומה לזו דאשתקד ואנשי הדור החדש דומים להפליא לדור הקודם, שהסתלק מזקנה. תמיד חזרו אותם השמות, אותם המנהגים ואותם הזכרונות... האלמנה הצעירה הפסיקה מזמן להיות צעירה ושובבה. בצעדה במורדות חייה, חשה בדידות והתגעגעה לנפש חיה קרובה, שתהיה תמיד על ידה. שוב לא עמד לה מרץ הנעורים לעמוד על הרגליים מבוקר ועד ערב לשרת לקוחות. גיטל חשה צורך בעזרה פיסית ונפשית כאחת.

אחד מאחיה הסכים שבנו בכורו, שלמה ״העיוור״ יגור בביתה. לא הותנה כל תנאי, אבל היה מובן מאליו שלאחר מאה ועשרים תוריש הדודה לשלמה את כל רכושה, כולל ארגז הזהובים שלה.

שלמה כלל לא היה עיוור. בסטרימטרה של הימים ההם צירפו תואר זה לכל מי שחש בעיניו וחבש משקפיים. שלמה קצר הראייה, התייחד במשפחת הליבוביצ׳ים בתמימותו הרבה. משנעשה ליורשה של גיטל, שופר מעמדו. ההערכה כלפיו עלתה והפך לשידוך מבוקש. ברק הזהובים שבארגז עטה עליו אור חדש לגמרי.

הכרתי את שלמה הישיש. הוא היה מצטנע בפינתו בבית הכנסת. חבש על עיניו משקפיים בעלי עדשות עבות מאוד. הוא היה קורא בהתלהבות פרקי תהלים כשעיניו צמודות ממש לדפי הסידור. ואם לא נמצא לעתים בפינתו, חזקה עליו שהוא בשולי מעגל המשוחחים, מקשיב תמיד, ואף פעם אינו מדבר. חיוך צנוע

ומבויש האיר את פניו הסמוקות. שתקן היה מטבעו, כאילו גילה עוד בטרם הכרתיו, שאין תועלת בהשמעת מלים שאינן כתובות על דפים של סידור או ספר.

לא כזאת היתה חיה־רבקה אחותו. אשה נמרצת זו, רחבת מתניים ועגלגלה, השמיעה את קולה ברמה. היה לה קול גברי במקצת, קול סמכותי. אנחנו הילדים קצת פחדנו ממנו. ייתכן שאני מגזים במקצת. אני בכל אופן פחדתי, כי הייתי מעורב בעקיפין בריב ממושך בינה לבין ידידי הטוב, פישל׳ה כהן, בגלל האוכמניות שצמחו בשולי בוסתנה. פישל׳ה נמשך לאוכמניות ועירב גם אותי בעסק ואילו חיה רבקה הגנה עליהן במרץ. בשל התחצפויותיו זכה פישל׳ה מפיה לכינוי: ״הדגיג הטרף״ (פישלה ביידיש פירושו דגיג). חברי התנקם בה כדרכו. הוא סיפר בשבועה, לכל מי שרק מוכן היה לשמוע, שראה אותה באחד הימים יושבת על שני כסאות צמודים זה לזה ועדיין ניתלו עודפי בשריה משני הצדדים... חוששני שידידי פישל׳ה נכשל בשבועת־שווא, גם אם חיה רבקה ז״ל ודאי לא נמנתה על שומרי המשקל.

גורלה לא שפר עליה. בעלה, ר׳ יצחק קופרמן, ״הפולני״ כפי שכונה בכפר, נרצח על ידי נער נוצרי קטין. הרוצח טען בבית־המשפט, שרצה לנקום נקמת משפחתו, ש״היהודי״ לקח ממנה, כביכול במרמה, חלקת אדמה. ״הפולני״, חסיד ותלמיד חכם, עסק בעסקי מקרקעין. סיפרו שר׳ יצחק חרד מאוד שיקרה לו דבר מה בלתי נעים ביום שבו נרצח. בשבת שלפני כן נתכבד בברכת חודש ניסן הודות לקולו הנעים (קול שזכה בו גם בנו, ר׳ יוסף קופרמן), ונפלטה שגיאה מפיו. הוא חזר פעמיים ש״החודש יהיה ביום ה׳״. אכן, ביום ה׳ של אותו שבוע הלם בו הנער בגרזן. ככל שאר האלמנות בכפרנו, גידלה חיה־רבקה את ילדיה במסירות נפש, באהבה ובעמל רב. והיו לה ילדים נפלאים. יהודי סטרימטרה סברו, שבית המשפט הקל במשפט הרוצח (נידון לשנת מאסר) רק משום שהנרצח היה יהודי. ויש רגליים לסברה זו בהתחשב בדעותיו של מויש, יו״ר בית הדין המחוזי בסיגט (מויש זה טען, שכאשר מופיעים בפני בית דין שלו יהודי ונוצרי, אין לו ספק שהנוצרי צודק).

המקרה עם ארגז המלא זהובים קרה כחמישים שנה לפני שנפלה מריבה בינינו בגלל אוכמניות גנה. חיה־רבקה היתה אז במלוא נעוריה, כשנתיים לאחר החתונה. דודתה, ״גיטל היפה״, נפלה למשכב. עדיין קראו לה בשמה הקודם, אם כי יפיה קמל מזמן. צחוקה נדם, חיוכה נהפך לעיוות, פניה צפדו, קומתה התמירה השתופפה. בסטרימטרה לא מתו אנשים משבץ לב, גם לא מכל שאר המחלות המשונות של תקופתנו המודרנית. מי שלא ״הלך״ בנעוריו, במגיפה או בשחפת, חי שנים רבות עד שמת מזקנה אחרי שבועות וחודשים רבים של דעיכה איטית במיטת חוליו, לרוב באותה מיטה שבה נולד.

נשי הכפר מרבות היו לבקר אצל החולה, לקיים מצווה, לטפל בה, לספר עמה, להקל על סבלה. תוך כדי שיחתן היו מגניבות מבטים לארגז העץ, שעמד מתחת למיטת החולה. הזהב מעוור עיני האנשים. אפילו נשים צדיקות לא יכלו שלא להתנסות ברגשי קנאה כלפי יורש הארגז המאושר. הנשים אפילו החליפו ביניהן

דיעות על כל הענין והתפעלו מהתבונה העילאית שבה מגלגל היושב במרומים את עולמו הקטן. לאחד הוא נותן מרץ, לשני חכמה, לשלישי – זהב "וטוב שהארגז נפל בחלקו של שלמה העיוור".

ביום חורף סגריר החזירה "גיטל היפה" את נשמתה לבורא־עולם במעמד נשי הכפר ובמעמד "מניין" גברים יהודאין, כנהוג במקומותינו. בקרב הנשים שעמדו מסביב למיטת הגוססת נמצאה כמובן גם אחייניתה חיה־רבקה. משהדליק אחד הגברים נר נשמה, לסמן – לאחר "בדיקת הנוצה" – שהנשמה פרחה מגופה של גיטל, פרצו הנשים ביללל קורע־לב, כנהוג במקומותינו. ברגע של הסח הדעת, התכופפה חיה־רבקה, אחזה בארגז וחמקה מן החדר. שכנה, רודפת צדק, מן המעטות שהבחינה במעשה חיה־רבקה, הזעיקה את שלמה, שישב בין הגברים ויעצה לו לרדוף מהר אחר אחותו, כדי להציל מידה את הארגז.

"המפתח הוא בכיסי", השיב שלמה בנימה של מי ששולט במצב. חיוכו התמים האיר כתמיד את פניו.

"שלמה, אל תהיה טיפש! רוץ אחריה מיד!" עודדה אותו השכנה.

"למה לי לרוץ, אם המפתח הוא בכיסי, הנהו!" שלמה שלף את המפתח הקטן והוסיף בקולו המאנפף: "אחותי טרחה לשווא".

למחרת היום, לאחר ההלוויה, כשהלך שלמה לדרוש בחזרה את הארגז, קיבלו פתוח וריק. חיה־רבקה טענה, בהֵן־צדקה, שלא מצאה בפנים דבר מלבד אי אלה שקיקי־בד מלאים זרעים של ירקות־גינה, והיתה מוכנה להחזיר את כל השקיקים לאחיה, אם הוא מוצא בהם ענין. שלמה לא מצא ענין בזרעים. הוא עמד עצוב ונבוך ומישש בידו את מפתח הארגז שבכיסו.

שלמה נשאר צנוע וחסר־רכוש במשך כל שנות חייו. בני סטרימטרה היו מתגרים בו לעתים. הם היו שואלים אותו: "שלמה, המפתח עודנו בכיסך?" שלמה היה מחייך את חיוכו התמים, וממלמל מזמורי תהלים.

״ספר אגדות״ מהלך על שתיים

חלפו השנים, נשתנו הזמנים, אך לא הנופים. הכפר עודנו לחוץ בין רכסי ההרים. נהר האיזה זורם לצידי הכביש המתפתל למרגלות ההרים. בחורף קפא הנהר וקפאו המרחבים הלבנים. דור הלך ודור בא. כמימי הנהר, כן החיים – זורמים באפיקם הצר.

צבעי כפרנו עזים היו: הלבן בחורף והירוק בקיץ. עז היה גם כחול השמים בימים בהירים והשחור החשוך בלילות בלי ירח. עזה היתה הרוח שטלטלה בזעמה את דלתות הבית הגמלוני. נדמה היה שהבית כולו מתנדנד ברוח, כמו עצי השזיף בגנים והחורשות במרומי ההרים. את הבית בנה שמואל, בנו של סבָא ר׳ איציק והורישו לבנו בכורו ״יאנקוץ״. הבריות הדביקו ליעקב בנו סיומת גויית נקלית, בשל מידת הכעס המגונה שנכשל בה לעתים. כעסן היה יאנקוץ וממידה זו לא נגמל.

״יאנקוץ״ לא האריך ימים. בביתו הגמלוני גרו אלמנתו, אשתו השניה תמירה, אצילת מבע ויהירה – ובתו חנה, גם היא אלמנה. בעלה חיים מאיר שטיינמץ נפטר כחמש עשרה שנה לאחר שנשא את חנה לאשה, והשאירה בגיל שלושים, אם לחמישה בנים שהגדול ביניהם רק התחיל להניח תפילין.

ר׳ חיים מאיר שטיינמץ ז״ל התיחס על משפחתו של ה״טורי זהב״. כיצד הגיע נינו של ר׳ דוד הלוי, רבה המפורסם של העיר קראקוב בפולין, לכפר נידח כשלנו? ה״סאגה״ של סטרימטרה ידעה את הסיפור על בוריו, אם כי יש להתיחס בשמץ של פקפוק לפרטי הסיפור, כפי שנמסר לדור מפי דור.

ראש המשפחה, ר׳ יחיאל מיכאל מסיפינקֶה, עזב את בית אמו בלבוב בסוף המאה השבע עשרה, או בראשית המאה השמונה עשרה (בתאריכים לא דייקו בכפרנו). כבן ארבע עשרה היה כשנפרד מאמו הבוכה. צרור דל קשור לכתפיו, שתי פאות חומות עטרו את פניו החיוורים ומעיניו היוקדות נשקפה עצבות מהולה בסקרנות, כדרך היוצאים לארץ בלתי נודעת. בקול חנוק מבכי מלמלה האם ברכת פרידה. האשה הצנומה, השבורה, מלמלה תפילות כדי להשקיט את צערה, מודעת לאשמתה בגלות בנה. האם ביקשה מרבון העולמים לכוון את צעדיו בדרך הישרה ושתזכה לראותו שוב, ולו לפחות פעם אחת בחייה.

במשך שבועות התלבטה האלמנה, אם להיענות לדרישת הבן לעזוב את לבוב העיר שבה גרה. בלילות החורף הארוכים היתה שוכבת במיטתה, מקשיבה לידלול העצוב, שהיה נשמע בלי הרף בביתה. הבן, רכון על ספריו, היה משנן את תלמודו. נפש האם התענגה מניגון הבן וידעה שבלעדי הידלול העצוב בביתה באשמורת הבוקר, לא יהיה עוד טעם לחייה. לכן, ככל שגברו תחנוניו לזכות

בהסכמתה לעזוב את הבית, כן היתה נחרצת יותר ויותר בהחלטתה, שלא להסכים לכך. יש להניח שהיתה נשארת בנחרצותה, לולא בעלה המנוח, שנתגלה לה בחלום הלילה וצווה עליה להיענות לדרישת מיכאל, ואפילו הצביע על כיוון: ״יפנה לו מערבה, יחפש לעצמו מסתור ביישובים נידחים שבמורדות המערביים של הרי הקרפאטים״. האם שמעה מעט מאד על יישובים אלה, שהיו מנותקים מכל מרכז עירוני חשוב. דבר אחד היה ברור גם לה, שבמקומות מרוחקים אלה לא תשיגו ידו הארוכה, הנוקמת, של פרנס העיר התקיף, שאיים למסור אותו לעבודת הצבא.

מזרע קודש היה. נכדו של ר׳ דוד הלוי, רבה של לבוב. לפי גירסה אחרת היה נכדו של אחד משני בני הרב, שמתו מות קדושים בפרעות שפרעו פרחי הכמורה של הסמינר הקאתולי ביהודי לבוב. מיכאל נתייתם בגיל תשע. אמו, אם לחמישה גוזלים רכים, ידעה מצוקה. בצר לה הסכימה להנות מנדיבות ידו של אחד מפרנסי הקהילה, תקיף, עם־הארץ וגס־רוח. האיש הושיט את תמיכתו לאלמנה תוך כדי רמז ברור שרצונו, שבנה בכורה ישא באחד הימים לאשה את בתו. הפרנס, שפל הייחוס, השתוקק להתחתן עם משפחת ה״טורי זהב״. במצוקתה הרבה, לא העזה האלמנה להעמיד דברים על דיוקם, כי חששה שילדיה ירעבו ללחם. הפרנס הניח שהענין סוכם וחיכה שמיכאל יגדל וייכנס לחופה.

משעמד יחיאל מיכאל על דעתו, ונודע לו שהוא ״משועבד״ לנדבן, נקעה נפשו מן הגורל שנועד לו והחליט להימלט למקום שיד ה״גביר״ לא תשיגו. דמעות רבות שפכה האם בימים ובלילות שקדמו לפרידתה הבלתי נמנעת מבנה בכורה.

הנער נדד שבועות וחודשים – כך סיפרה האגדה – הוא עבר מיישוב ליישוב. היה לן בהקדשים או על ספסל בבית המדרש, במקומות שבהם לא היה הקדש. היה סועד על שולחנם של יהודים רחמניים, עד אשר נמצאה לו הזדמנות להצטרף לשיירת סוחרים שעברה מערבה, בדרכה לאזור מרמורש שכוח־אל. הנער שהה תקופות קצרות ביישובים השונים, היה מצטרף לקבוצת בחורים לומדי תורה, או למד ביחידות בבית הכנסת, שנמצא כמעט בכל כפר מכפרי האזור. יהודים טובים היו דואגים למחסורו של הבחור הלמדן, עדין הנפש, שה־ה ממעט בדיבורים. נדודי מיכאל נמשכו תקופה די ארוכה עד שהגיע לשוּרֶץ־טְמְאָה, כפר קטן במדרונו של הר היורד אל עמק שבו זורם נהר הטיסה בראשית התהוותו. שם הכפר היה, ונשאר עד היום הזה, כנסיה־לבנה. היהודים סרסו את שמו ל״שורץ־טמאה״.

בכפר גרו כמניין יהודים, סוחרים, בעלי מלאכה ועובדי אדמה, שנזקקו למלמד תינוקות. כשהבחינו שהבחור שנקלע לכפרם הוא בן־תורה, ירא שמיים ובעל מידות, הציעו לו להישאר בכפרם ללמד תורה לילדיהם הקטנים. מיכאל הסכים. מדי יום ביומו סעד על שולחנו של אחד מ־הורי תלמידיו, לפי התור. הצעיר ראה ברכה בעבודתו ונתחבב על בני המקום. ל'א עברו ימים רבים והתחתן עם אחת מבנות הכפר סיפינקה ועבר לגור בו עד סוף ימיו. האגדה לא ידעה לספר, אם נתמלאה תפילת אמו, ואם חזרה ונפגשה עם בנה.

בעשרות ובמאות כפרי מרמורש, מצפון ומדרום לנהר הטיסה, בראשית זרימתו, מצאו מקלט יהודים רבים. לשם נמלטו ניצולי חרב ההידמקים, פליטי המצוקות שהתרגשו ובאו על יהודים מעברם המזרחי של הקרפאטים. לכפרי מרמורש נמלטו חוכרים שידם לא השיגה לשלם את דמי החכירה לבעלי האחוזה הפולניים ופחדו מזעם ״הפריץ״ ומן ״הבור״ אליו נהג לזרוק את המאחרים בתשלום דמי החכירה. לכפרים אלה ברחו רבים שהסתכסכו עם השלטונות, אדוני הארץ, או שכמרים רדפו אותם. אזור נידח זה שימש מקום מקלט טוב, כי עינה הפקוחה של הרשות לא שלטה בו שליטה מלאה. האזור, מוקף הרים גבוהים ויערות עד, חסר היה כבישים ראוים לשמם, שרר בו עוני רב והשלטונות המרכזיים לא הרבו להתענין במתרחש בו. תושבי המקום, עובדי אדמה חרוצים, מגדלי צאן ובקר וכורתי עצים ביערות העד, נוחים היו לבריות, ובאין מי שיסיתם ביהודים, לא נגעו בהם לרעה. ואם כי החיים בצוותא היו רחוקים מאידיליה היו בהחלט נסבלים. כל גזרה רעה שבאה על יהודים מעבר להרי הקרפאטים, הביאה גל חדש של נמלטים שמצאו מקלט בכפרי מרמורש.

מבחינה רוחנית נשארו יהודי האזור סמוכים על שולחנה הדשן של יהדות גליציה ופולין. סוחרים שנדדו בשיירות הביאו מהתם להכא סידורי תפילה, ספרי קודש, תשמישי קדושה ואפילו משמשים בקודש. רבנים מיוצאי פולין ישבו על כס הרבנות בסיגט, העיר המרכזית של האזור. רבנים אלה החמירו מאוד עם הכפריים הבורים ב״אותיות הקטנות״, במיוחד לאחר שרבים מתושבי האזור נתפסו לתנועה השבתאית ולאחריה לתנועתו של יעקב פרנק, שפשתה כנגע ממאיר בקרב ההמון של מאמינים תמימים צמאים לגאולה. היהודים הללו נגאלו מסטיותיהם עם הופעת התנועה החסידית, שכבשה מיד את לב הכפריים. היא העניקה להם תחושה של אתחלתא דגאולה.

בנו של יחיאל מיכאל, היה ר׳ אברם מבילווארייץ למדן מופלג, בקי וחריף ומקובל. בבילווארייץ ובכפרים הסמוכים היו מספרים בגאווה גלויה על פגישתו הראשונה של ר׳ אברם עם מחבר ספר ״דרך האמונה״, רבה הראשי של העיר סיגט ו״גלילות״ מרמורש. ר׳ מנחם מנדל שטרן, בנו של ר׳ שמואל שטרן ונכדו של ר׳ מרדכי שטרן מסלישט, נתקבל בשנת 1802 כדיין צדק בסיגט, ואחר כך, ב־1819, כרב העיר, בהיותו הרב הראשון יליד האזור. בעלותו על כס הרבנות התרשם הרב הלמדן, תלמידו של ר׳ משה לייב מסאסוב ושל המגיד מקוזניץ, שקיימת בורות רבה בענייני דת והלכה בקהילות הקטנות של גלילותיו. לכן הרבה בנסיעות לכפרים, קרובים ורחוקים, כדי להתבונן בנעשה בהם ולעמוד מקרוב על הטעון תיקון. באחת מנסיעותיו הגיע לבילווארייץ, התיצב בפינה וצפה במתרחש. עברה נערה ותרנגולת שחוטה בידה.

״לאן בתי?״ שאל הרב.

״לר׳ אברם. אמי מצאה מחט בקורקבן ונשלחתי לשאול אצל ר׳ אברם אם התרנגולת כשרה״, ענתה הריבה.

חשד נוראי התגנב ללב הרב: ״הייתכן שיש בכפר נידח זה רב, מורה הוראה,

ולא שמעתי עליו?״ מיד גמלה בו ההחלטה ללכת בעקבות הנערה ולתהות על קנקנו של פוסק־ההלכות בכפר.

בחצר המשק של ר׳ אברם פגש הרב מסיגט בכפרי דל מראה, לבוש בגדי איכרים, טרוד בעבודות המשק. ר׳ מנחם מנדל לא מצא כל דמיון בין יהודי זה לבין מי שמבלה עתותיו בלימוד תורה ולא שיער שיהודי צנום זה, בשהותו בלילות ליד מבשלת היי״ש שלו, משנן בעל־פה דפי גמרא רבים, שהרי ידע מסכתות שלמות בעל־פה.

הרב הוזמן לביתו הצנוע של ר׳ אברם ומיד ניגש לבחון את מארחו בש״ס ובפוסקים. הכפרי מבילוואריץ הבחין שחושדים בו, נעלב אך כבש את עלבונו. הוא השיב בכבוד ובדרך־ארץ לכל שאלות הרב, כיאה לבר אורין. הרב השתכנע מהר מאוד שחשד בכשרים. נימת דיבורו התרככה. האשה הגישה לשולחן כוסיות יי״ש ופרוסות ״לקך״, על טהרת דבש, מכוורת המשק. הרב ומארחו ברכו ״בורא מיני מזונות״ והאריכו בשיחה כדרכם של תלמידי חכמים הנפגשים במקרה ומיד הם עוברים מסוגיה לסוגיה ומענין לענין. תוך כדי שיחתם הגיעו גם לדיני סופרים. ר׳ אברהם שאל את הרב מסיגט, מה דינו של ספר תורה שהוצא מארון הקודש על מנת לקרוא בו בפרשת השבוע ומצאו בו פסול. הרב נתהרהר, קימט את מצחו ולא נזכר מה בדיוק קובעת ההלכה בנידון:

״יש לפתוח את השולחן ערוך ולעיין בו, כי אינני זוכר מה בדיוק אומרת ההלכה בנידון״.

נתחייך ר׳ אברהם ודעתו נזחחה עליו:

״כבוד הרב מסיגט״, אמר בשמץ תרעומת כמי שתובע את עלבונו, ״אם נכנסת ריבה לשאול על מחט בקורקבן, אפשר בהחלט לבקש ממנה לחכות עד אשר נעיין בכתובים, אבל האם כך ננהג לגבי ספר תורה? האם אין פגיעה בכבוד ספר התורה להניחו מגולל על השולחן עד אשר נעיין בשולחן ערוך?״ נרמז הרב מסיגט, ביקש את סליחתו של אברם על שחשד בו ונפרדו כידידים. אכן, ידידות אמת נקשרה בין השניים, שנמשכה כל שנות חייהם.*

* הערה: ידידי ובן כפרי, ר׳ יוסף פישקוביץ מחיפה, ז״ל, כי בינתיים הלך לעולמו, שקרא רשימות אלה ועזר הרבה בתיקון טעויות ובהוספות מעניינות, העיר לתשומת לבי שנכדיו של אברם מבילוואריץ נמצאים בקשר ביניהם ובישראל חיים כיום לא פחות מ־400 איש המתיחסים על שבט לוי, כפי שהתיחס גם ר׳ דוד הלוי, בעל ה״טורי זהב״.

כפי שרמזתי בתחילה מתעוררות כמה בעיות כשניגשים לבחון את האמינות ההיסטורית של האגדה. בשנת 1664, השנה שבה נהרגו בפרעות לבוב שני בניו של ר׳ דוד הלוי, הוא עצמו כבר היה איש זקן. הרב מנחם מנדל שטרן, בעל ״דרך האמונה״, נפטר בשנת 1836. קשה להניח שנינו של ר׳ דוד הלוי חי בראשית המאה התשע־עשרה. גם הנחתי שיחיאל מיכאל שברח מלבוב היה נינו של ה״טורי זהב״ ולא נכדו, אינה פותרת לנו את הבעיה. חסרים שני דורות לפחות.

יש לציין שהיתה קיימת תופעה אופיינית לבני מרמורש (ואולי לא רק להם!): רצון עז להתיחס על גדול בישראל. בכפרי מרמורש נמצאו יהודים שהחזיקו במגילת יוחסין, כתובה

בניו ונכדיו של ר׳ אברם מבילוואריץ הקימו משפחות והתישבו בכפרים סמוכים, בצפון ובדרום נהר הטיסה. אחד מחותניו היה ר׳ שלמה שטיינמץ, שוחט בכפר סיפינקה, שגדולי הדור אמרו עליו שהוא בעל רוח הקודש.בכפרו התהלכה אגדה, שכאשר רצו לקבור על ידו אחד מעשירי הכפר, איש ריב ומדון, הצטופפו המצבות ולא הניחו מקום ליד אותו צדיק. נכדו של ר׳ שלמה, ר׳ חיים מאיר שטיינמץ, לקח לאשה את חנה, נינתו של ״סבא ר׳ איציק״, שעליה ניתן לומר שהיתה ״ספר אגדה״ מהלך על שתיים. מפיה ניתן היה להציל את אגדות הכפר והאזור ולערוך פרשת יוחסין של כל יהודי מרמורש למשפחותיהם. כלל לא עלה בדעתי שהכפר עומד להיחרב ושיש לעשות להצלת אגדותיו הנהדרות ולכן קלטתי ונשתמרו בזכרוני רק פירורים. חיינו בתחושה התמימה שמתקרבים ימות המשיח. האמנו שנתמלאה סאת היסורים של בני ישראל וגודשה ״כוס הדמעות״, שלתוכה ניגרת דמעה מעין הכל־יכול, כל אימת שיהודים מתענים תחת עול זדים, ובקרוב ניגאל ועל כנפי נשרים נינשא ארצה ישראל, אנחנו ובית הכנסת, ויקיצו לתחיה כל שוכני עפר, שעליהם ועל אגדותיהם שמענו.

הנכד קיווה, שבימות המשיח יהיו הילדים פטורים מעונשו של ״החדר״ המשעמם ומאימת המורבית שבידי הרבי, שצליפתה כאבה. אמנם לא השגנו תשובה מוסמכת, איש לא הבטיח שלעתיד לבוא נהיה פטורים מלימודים. אדרבא, אמרו לנו שאז נלמד מתוך תשוקה וחדווה, כי נהיה פטורים מעולו של ״יצר הרע״ המסית אותנו להתבטל מלימוד תורה. אבל לימדנו לעצמנו קל וחומר. בפירוש אמרו שבימות המשיח יפסיק המלאך עם הסנוקרת מתחת לאפו של כל נולד. סנוקרת זו, שהשאירה שקערורית באמצעה של השפה העליונה, תפקידה להשכיח מכל ילד את התורה שהמלאך שינן לו בהיותו עובר במעי אמו. ואם לא תהיה עוד סנוקרת, משמע שכל אחד ידע את התורה כולה בעל פה וממילא לא יהיה צורך לשננה ב״חדר״.

״סבתא, למה לא למדת קרוא וכתוב?״ היה שואל הנכד, דרך אגב. ידוע ידע את כל הסיפור, אולם נתכוון לשמוע אותו שוב, מסופר מפיה בקולה של הסבתא.

בעודה ילדה קטנה נתיתמה מאביה יאנקוץ. באחד הימים, בטרם מלאו לה שלוש עשרה שנותיה, נכנס בסערה, אחיה החורג פישל, וציווה עליה:

״מהרי, חנה, נעלי את מגפיך הגבוהים, הערב את מתארסת!״

הסתבר שלא היה פשוט להשיג את המגפיים הגבוהים שנשמרו ב״בֶּנק־בֶטל״ (ביידיש) – רהיט מצוי בבתי סטרימטרה, ששימש ביום כספסל ישיבה וארגז לחפצים שונים ובלילה נפרש למיטה כפולה. המחותנים ישבו על ה״בנק־בטל״

על גבי קלף, ובה פירוט שמות אבותיו ואבות אבותיו של האיש עד... לדוד מלך ישראל. במגילות אלה היו בלי ספק זיופים, שייתכן שנעשו מתוך תמימות (הזייפן היה כנראה ״הסופר״, כותב המגילה, שקיבל בשכרו כסף מלא בעד טרחתו) בחיפוש אחרי שורשים.

אגדה זאת, ככל האגדות, חשיבותה בכך, שהיא משמשת אינדיקאטור למבנה הנפשי של ציבור יוצר האגדה. ש׳ א׳.

ונאלצו להמציא תואנה כדי להקימם ולהעבירם לחדר אחר, על מנת להוציא את מגפי ה״כלה״.

פישל כבר היה בימים ההם, בעל בעמיו, אב לילדים, בעל נכסים ושאיפות גדולות. חנה ידעה שאין טעם לשאול שאלות. גם התביישה לשוחח בנידון, מה גם שפישל נחפז. הוא מסר את הדברים לאמו החורגת, אם הכלה, וברח לו.

״ולא שאלת, סבתא, עם מי את הולכת להתארס?״

״לא היה את מי לשאול. כיצד הוליך פישל שולל את איציק, אחי הבכור? אירס אותו לבת מכפר סיקֶרניצה, בצד הצפוני של נהר הטיסה. איציק לא ראה את כלתו לפני החתונה. את הכל סידר פישל. נסענו בשלוש עגלות בצפיפות רבה. יצאנו לדרך לפני חצות הלילה והגענו למחרת היום לפנות ערב. איציק התחמק משושביניו, התגנב לאולם הריקודים, סקרן להציץ בכלתו, שישבה על כסאה המורם, לבושה בשמלת משי לבנה. איש לא שם לב לנער בן השלוש עשרה. ילדים רבים התגנבו פנימה להציץ כיצד רוקדות הבנות עם הכלה. משראה את אשתו לעתיד, רץ החוצה נרגש ונזעם, חיפש ומצא את פישל שהיה עסוק בשיחה עם המחותנים מצד הכלה, משכו הצידה ומחה נמרצות:

״פישל, הכלה נורא מכוערת!״

״כלך לך, מנוזל שכמותך!״ גער בו אחיו. ״מי בכלל שאל לדעתך?״

כשעתיים לאחר מכן קידש יצחק שטרן את אשתו והם חיו חיי רעות ואחווה במשך כשבעים שנה.

״ולך, סבתא, הראו את הנער לפני החופה?״ שאל הנכד במאמץ אחרון. שוכב היה במיטה ועיניו נעצמו מעייפות. הסיפור כולו נשמע כחלום. אולי באמת חלם ואולי זכר קטעי הסיפור מפעם הקודמת.

״ראיתיו בטקס האירוסין שנערך בחדר זה. הגברים הסבו סביב לשולחן העץ המלבני הגדול, שולחן האלון העומד כעת בחדר הסמוך. הוא ישב בראש השולחן ליד אביו וליד שאר המכובדים. אני ישבתי בחדרון ההוא, בין הנשים. הדלתות היו פתוחות. כשלא הבחינו בי הנשים המבוגרות, הרימותי את עיני אליו. היו לו עיניים נוגות של אחד שאינו שייך לעולם התכליתי שלנו. בטלן היה, שקוע כולו בספרים, כאביו״.

הסיפור קולח. הסבתא חוזרת על אגדות המשפחה ומגיעה עד לשלמה, השוהט מסיפינקה. בנו, יחיאל מיכאל שטיינמטץ, הלך בדרכי אביו, התנזר מהבלי העולם הזה. את הבית פירנסה אשתו בלומה. הסכימו ביניהם על חצי חצי. ״חותני הסכים שחצי משכרו לעולם הבא, על התורה שהוא הוגה בה יומם ולילה, יירשם בבית דין של מעלה לזכות אשתו״. לאחר שמילא את כרסו בנגלה – בש״ס ופוסקים, ראה עצמו ראוי להיכנס ל״פרדס״ הקבלה. מקטרת ארוכה בפיו, היה שוהה בחדרו, מעיין בספר הזוהר ובספרי קבלה, מתרחק מכל ענין תכליתי, עורך תיקון חצות, מתענה בתעניות ובסיגופים. לעת זקנה גזר על עצמו ״תענית דיבור״ משבת לשבת, על מנת לנצור לשונו מרע. רק בשבתות ובחגים היה משוחח עם בני המשפחה בענייניהם.

״התביישתי להציץ בחתן. ידעתי שזה לא יפה. פחדתי שיצחקו ממני. היה גבוה ורזה. חשבתי: אבשל מאכלים טובים שישמין!״ המשיכה חנה בסיפורה. ״הביאו צלחת חרסינה, עטופה במפית לבנה ושברוה לרסיסים. חברותי השתדלו לאסוף רסיסים, רבים ככל שניתן, שהם כידוע סגולה לחיתון מהיר. הגברים שתו מי־דבש, קינחו בפרוסות ׳לקך׳ עוגה חומה שנילושה בדבש, שמקומה לא נפקד בשמחה יהודית, ובמיוחד בחתונה ובברית־מילה, לכן גם התביישו בנות צעירות להזכיר במפורש את שם העוגה. גם הנשים שתו מי דבש, בצעו פרוסות ׳לקך׳ ואיחלו לי ולאמי ׳מזל טוב׳. רובן הוסיפו ברכות כהנה וכהנה ואפילו מחו דמעה. אבי החתן לחש משהו באזני בנו. החתן קם ממקומו בראש השולחן, התקרב אלי לברכני ב׳מזל־טוב׳ ולמסור לידי את ה׳אקציזנה׳ – מתנת כסף. ׳מסירת האקציזנה׳ היתה מבצע מסובך ומביך לכל החתנים בני גילו. הם היו מחווירים ומסמיקים ואינם יודעים כיצד לעמוד במשימה שאין מנוס ממנה כמו מכל מסורת אחרת. לעתים רחוקות העז בחור להרים עיניו ולהביט בבת זוגו לעתיד״.

הנכד נרדם מזמן. סוף סוף מבחינה בכך גם סבתא. היא נאנחת ומפסיקה לספר. דמויות רחוקות עולות מעולם הנשיה. הן חוזרות מעולם האמת. שוב עומד לנגד עיניה הבחור הרזה, החיוור, בעל העיניים היוקדות, שהעז להרים עיניו לרגע קט כדי להתבונן בה. חיוך דק כמעט בלתי נראה, האיר את פניו הנעריות. היא לא יכלה לעמוד בכך והרכינה את מבטה.

והנה חמיה, זה שיושב בראש השולחן, זקן צפוד המוצץ עשן ממקטרתו הגדולה. לאחר שהשתתף בהלוית בנו, בשנת תר״ס (1900), נסע למות בארץ ישראל, כדי למנוע מעצמו בביאת המשיח צער גלגול מחילות. בבית שמרו על שתי מזכרות יקרות ערך, שהסבא שלח מתנה מירושלים, עיר הקודש: מפת שבת ירוקה, לכסות בה את החלות בערבי שבתות ועליה מודפסים באותיות זהב ״קידוש״ וברכות שונות; והשניה: ספר ״רזיאל המלאך״ בכריכת עור ובחפיסה מיוחדת. ״לא לעיין בו״, כי האמינו שמסוכן לקרוא בספר זה. תפקידו לשמור על הבית מכל פגע רע.

והנה דמות החותנת, אשה יהירה, בת של יהודי עתיר נכסים, ר׳ שמעיה טרויב מפוליאֶן רוסקוֹוָא. אשה מלומדת. יהודי שנזקק לבקשה בשפת הגויים בשביל השפאן (מושל המחוז) או בשביל השלטונות בבודאפֶּשט או בווינה, נאלץ היה לכתת רגליו עד לכפר קריוֶה שבו גרה ולשלם את שכרה.

ר׳ שמעיה התגאה בבתו המלומדת, שלמדה גם תורה. הוא עצמו, עשיר מופלג, היה דורש טוב לאחיו. הודות לעושרו הצליח לטפח יחסים מיוחדים עם שליטי המחוז. סיפרו שהודות לקשריו הטובים, נודע לו על גזרת ההגליה של יהודי האזור. מיד חבש את סוסו ודהר כל הלילה, על מנת להגיע לבית ה״שפאן״ בבוקר השכם, בטרם יצא למשרדו ויעביר את הגזרה לביצועה. בבוקר השכם התמוטט הסוס בחוצות סיגט, אבל ר׳ שמעיה הגיע בזמן. שתדלנותו נשאה פרי. הגזרה בוטלה.

רבי חיים קוסובר הוא ששידך את בתו של ר׳ שמעיה לבנו של ר׳ שלמה, עני

מרוד, שוחט בסיפינקה. ר׳ חיים עמל הרבה כדי לקיים אחדות, אהבה וקירבה בין חסידיו. ר׳ שמעיה זכה לראות תורה וגדולה במקום אחד. כשנפטר בשיבה טובה, הלכו אחרי ארונו כ־120 בנים, נכדים ונינים. את ביתו הוריש לבית כנסת, שישמש מקום לתורה ולתפילה.

״סבתא, אולי תרשמי את כל הדברים האלה בספר?״ שאל הנכד לאחר שגדל קצת.

״הלואי וידעתי קרוא וכתוב״, נאנחה הסבתא. לא הצטערה על שאין ביכולתה לכתוב את זכרונותיה, הצטערה על שנבצר ממנה לפענח את כל הדברים הנפלאים והסיפורים המפעימים את הנפש, הכתובים בספרים. תמיד נאלצה לבקש מנכדה להקריא לה מ״ספר הישר״ ומ״נפלאות הבעש״ט״ ומשאר הספרים השופעים אגדות מלאות דמיון ומרוות את הנפש. הסבתא נזכרת בערב אירוסיה, כאשר חמותה היהירה, המלומדת, שאלה, אם היא יודעת קרוא וכתוב.

״לקרוא בסידור אני יודעת, קרוא וכתוב לא!״

״לא טוב הדבר, בתי. אשה צריכה לדעת קרוא וכתוב. תארי לעצמך שבעלך יצא למרחקים וישלח לך מכתב, האם תיגשי לשכנה לבקש ממנה לקרוא באוזנייך את המכתב? וגם תיאלצי לבקש משכנה לכתוב תשובה במקומך. לא, בתי, את מוכרחה ללמוד קרוא וכתוב!״

פישל הבטיח למחותנת לשלוח את חנה ללמוד. רווק זקן הסתובב בכפר והתפרנס מלימוד קריאה וכתיבה לבנות. חנה הצטרפה לתלמידותיו. הבחור, שמשום מה לא נשא אשה, הציק לכלה הצעירה בצביטות ובלטיפות. חנה סירבה לחזור לבית אולפנו.

מלמד אחר לבנות לא נמצא בכפר בימים ההם. חנה הצטערה כל ימיה על האוצרות הגנוזים בספרים, שנשארו חתומים לפניה. היא לא נלאתה לזרז את נכדיה ללמוד: ״לימדו ילדים! לימדו! אינכם יכולים לתאר לעצמכם, באיזה אטימות־מוחין חיים אלה שלא למדו״.

בעלה נפטר בדמי ימיו. בשטפונות העזים שהיו בסתיו של שנת 1898, יצא לבדוק מה קרה לגשר שהיה בבניה בקבלנות. העגלה שבה נסע התקרבה לשפת הנהר הגועש. הקרקע נשמטה מתחת הגלגלים, הסוסים והעגלה נסחפו בזרם הנהר וטבעו. אותו הצילו והביאוהו הביתה במצב קשה. מאותו יום ואילך לא חזר עוד לאיתנו. למעלה משנתיים שכב על ערש דווי עד אשר החזיר את נשמתו לבוראה. חנה נשארה עם חמישה בנים. הגדול ביניהם היה מיד לאחר ה״בר־מצווה״ והצעיר בן שנתיים.

ביתו של ר׳ שמואל שטרן, שגרו בו חמישה דורות, עמד על תילו עד לאחר השואה. החוזרים מן התופת מכרו את הבית הישן והגמלוני להריסה. קורות האלון, שמהן נבנו קירותיו, שימשו להסקה בימי החורף הקרים של שנת 1946–1947.

הבקבוקון המסתורי של המוזג ר' זלמן־בֶּר פדר

רוח קרה נשבה מן ההרים. האפלה נדחסה בסמטאות הכפר. המדורה שבערה בחצרו של מנדל פיינטוך מתחת למבשלת היי"ש נראתה כפצע דלוק על גופו השחור של הלילה. המתקן היה דומה למפלצת אגדתית קשורה בטבורה לאדמה. האש בערה בגומחה חפורה בקרקע. מעל לאש הוצב דוד מפויח עצום ממדים. מתוך מכסה הדוד הזדקף צינור נחושת עד לגובה של כמטר וחצי. בהמשך, התאזן הצינור, ואחרי כשני מטר חזר וירד בפיתולין רבים אל תוך עביט עץ ענקי, מלא מים קרים. בדוד התבשלה דייסת שזיפים רקובים למחצה. אדי התבשיל התרוממו ונכנסו אל תוך הצינור, הצטננו בפיתוליו והפכו לנוזל, שטפטף החוצה בקצה המערכת, אל תוך כלי. לנוזל היה טעם חריף. זה היה הי"ש המבוקש, מקור רציני לפרנסת רבים מיהודי הכפרים, תושבי מרמורש.

מנדל עשה את רוב לילותיו ליד מבשלתו. כדי שלא להוציא את זמנו לבטלה, היה ממלמל בעל־פה פרקי תהלים. בהפסקות היה משוחח עם יוֹן, צעיר ואלאכי, עוזרו הנאמן.

באותו לילה, בטרם האיר השחר, עבר השמש מבית יהודי לבית יהודי להעיר את דייריהם ל"סליחות". אחד אחד נדלקו בחשכה אורות זעירים. יהודים קמו לסליחות. מנדל השאיר את מבשלתו בידיו של יון, נכנס לביתו, העיר את בניו, לקח את שק הטלית והתפילין תחת בית שחיו והצטרף לנוהרים לבקש סליחה ומחילה בשבוע האחרון של השנה.

התושבים הוואלאכים טעמו ביי"ש טעם גן־עדן. בסביאה חיפשו לעצמם קורטוב של פיצוי לחייהם הקשים והמרים. בלילות חורף ארוכים, היו צעירי המקום משתתפים ב"קלאקות". "קלאקה" פירושה מסיבת־עבודה, שתחילתה על טהרת הנשים. רווקות הכפר היו מתאספות בביתה של אחת השכנות, לעזור לה בטוית הצמר או הפשתה. שעות ספורות לאחר מכן היו מצטרפים גם הבחורים. כל אחד היה מגיע עם בקבוק מלא יי"ש, תחוב בכיס מעילו. מן הבקבוק היה לוגם בעצמו, מכבד את הבת "היפה" שלו וכמובן את ידידיו, כשגם הוא מתכבד משל האחרים. משהצטרפו הבנים לקלאקה, היו עוברים לחלק הבידורי. היו רוקדים, שרים ומאלתרים חרוזים שכל עיקרם התחרות בין הצעירים על תשומת־לב הבנות. המסיבה היתה נמשכת עד אחר חצות הלילה. בסיומה היו מהדהדים בסמטאות שירי אהבה של חבורות שיכורים וצריחות ערגה של בנות מיוחמות, חבוקות בפינות שונות בידי בחורים חסונים.

לא אחת היו נעצרים הצעירים ליד ביתו של יהודי שבו האור עוד דלק כדי להשלים את סאת סבאם. יהודי שקבע עתים לתורה ועמל קשה בפיענוח סוגיה

בתלמוד, הופרע בלימודו על ידי אורחים מאוד רצויים לפרנסת ביתו. האורחים ביקשו ״פַּארטַיי״ או ״דֶץ״ (פארטיי=200 מ״ל, דץ=100 מ״ל) יי״ש. היהודי היה מניח את ממחטתו הצבעונית על דפי הגמרא, מוזג לאורחיו וחוזר למילמול התלמודי. ידלולו היה מתערב בשירת השתיינים. הריכוז בסוגיה התבזבז. קשה להתרכז, כי אף פעם אין לדעת כיצד תסתיים ההילולא. תכופות הסתיימה בהתכתשויות, בשליפת סכינים, בדקירה בגבו של אחד הצעירים ואפילו ברצח. צעיר נעלב התנקם בחברו שהגזים בחרזונות ב״קלאקה״ ופגע בו בלי רחם.

בימי ראשון, ימי המנוחה של האוכלוסיה הנוצרית־ואלאכית ובחגיה השונים, מלאו בתי היהודים שתיינים. כמעט בכל בית נמכרה ״הטיפה־המרה״, אפילו אם נציגי השלטון הרבו להתחקות אחרי מוכרי המשקה ולהתעמר בהם על שלא דאגו להצטייד ברשיון רשמי. נציגי השלטון עשו זאת, לא חס וחלילה כדי לעצור בעד התופעה, גם לא כדי לדאוג לתוספת הכנסה לאוצר המדינה, אלא בעיקר כדי לסחוט דמי ״לא־יחרץ״ מן היהודי המסכן. היהודים, שנזקקו כל יום חמישי ל״צרכי שבת״, לא יכלו לוותר על אחד ממקורות פרנסתם הדלה. המקורות היו רבים ושפעתם דלה למדי.

ההזדקקות לטיפה המרה היתה ענין שבשיגרה. בכריתת־ברית או ב״סולחה״ נהגו ל״הרטיב״ את הגרונות, לרגל המאורע, ב״אלדאמאש״ כלומר שתיה כדת וכדין. עיסקה, כגון קנית שדה, צמד שוורים או סוס, נחתמה ב״אלדאמאש״. הילד היהודי, בנו של מוכר השתיה, שהופקד בדרך כלל לשים עין על הסובאים בבית הוריו, כי נחשדו בשליחת יד ברכוש הזולת, נתבקש גם לפקוח עין אם הענינים מתנהלים ברוח טובה. והיה והבחין בקריצת־עין מחשידה של אחד ממשתתפי ה״סולחה״, ידע שכל הטקס אינו אלא העמדת פנים, מלכודת שהוטמנה ליריב כדי להיפרע ממנו. משהבין הילד שעוד מעט יעופו כסאות ותישלפנה סכינים, וסביאת־השולחן תיהפך להתכתשות רבתי, היה מזעיק את אמא שלו (מה אחרת יכול היה לעשות?).

״שתיתם די, לכו הביתה!״ ניסתה יהודיה חיוורת, עייפה מהתרוצצויות, לדַבר על לב הסובאים. ״מאוחר מאוד, לכו לבתיכם!״

״ז׳ידה, הגישי יי״ש ואל תתערבי בעניינם לא לך!״ היה מתחצף ״שגץ״ חסון והיה טופח באגרופו על השולחן, כדי לתת תוקף יתר לדבריו. בן רגע פרצה המהומה. השתיינים קמו כאיש אחד. בקבוקים הוטחו בראשי יריביהם. היהודיה החיוורת התרוצצה מבוהלת בין הניצים, מושכת המתגוששים, משתדלת להפריד ביניהם, אבל איחרה את המועד. הבחור החסון, שלפני רגע התחצף, כבר שכב בשלולית דם. סכין בעלת ניצב מתכת, משובץ זכוכית נוצצת, תחובה בגבו.

והיו טקסי אירוסין, חתונות, הטבלת תינוקות, ולהבדיל — סעודת אבלים. בכולם יועד תפקיד עיקרי לטיפה־המרה, שמגדל ושכמותו היו מזככים בלילות, כשהם ממלמלים פרקי תהילים או משניות. ברבות הימים, ובמיוחד תחת שלטון הרומנים, הפך היי״ש ל״מונופול״ המדינה, כביכול כדי לגאול את העם מידיהם של בעלי המסבאות היהודים, ולמעשה כדי להפכו לעסק מכניס לאוצר המדינה.

הכנסתם של המשווקים הקטנים ירדה פלאים.

המפורסם בין מוזגי כפרנו, בסוף המאה הקודמת ובראשית המאה העשרים, היה ר׳ זלמן־בר פדר, גבה קומה, רזה ושתקן, תלמיד חכם, חריף ובקי. במשך כארבעים שנה מזג ר׳ זלמן־בר שתיה לסובאי כפרנו. רכון תמיד על תלמודו, היה קם ממקומו כל אימת שנכנס לקוח, מטיל ממחטתו על הדף הפתוח, משרת את לקוחותיו וחוזר ללימודו. לר׳ זלמן בר לא הפריעה המהומה שהקימו השתיינים. הוא היה שוקע בגמרא, תולש שערה ועוד שערה מזקנו האדום, ומשאירן בין דפי הספר. במשך השנים הלבינו השערות, אבל ר׳ זלמן בר לא שינה ממנהגו.

שתייני כפרנו התפעלו מטיב היי״ש של זלמן־בר המוזג. לא שהיי״ש שלו הגיע ממקור מיוחד. הוא פשוט השכיל להיטיב טעמו בדרך משלו. כל אימת שזלמן־בר היה מוזג בקבוק ללקוחותיו, היא מוציא מפתח זעיר מכיס חזייתו, פותח ארונית קטנה שהיתה קבועה בקיר ביתו, מעל למזנון המשקאות, מוציא מתוכה בקבוקון צבעוני, בעל תווית מרהיבת עין, מחזיק כף ידו על התווית, כביכול כדי לשמור על סודו, יוצק טיפה מן הבקבוקון אל המשקה.

טיב הנוזל ששימש לזלמן־בר לשיפור טעם המשקה שלו נשאר בגדר סוד כמוס במשך כארבעים שנה. מאמצי מתחריו לגלות מהו הנוזל המביא למשקאותיו של זלמן־בר תהילה כה רבה בקרב אוהבי הכוסית, ה״פארטיי״ וה״דין״, לא נשאו פרי. מתחריו ניסו תרשימים משלהם. אחד הוסיף טעם מנתה, שני נסך למשקה תמצית הדרים, שלישי ניסה בקינמון. שתייני הכפר התנסו בתבלינים מתבלינים שונים, שהושגו בדי עמל בסיגט הקרובה ואפילו בבודאפשט הבירה, אך ללא הועיל. לשווא דאגו לבקבוקון מרהיב עיניים, לארונית בקיר, למפתח זעיר. הלקוחות היו טועמים מן המשקה, מעבירים את הלגימה בפה מצד לצד, בולעים לאט לאט, מעמידים פנים של מבינים בדבר וחורצים דין: ״לא רע, בהחלט שלא! אבל, אין זה המשקה של זלמן־בר!״

חלפו כארבעים שנה וזלמן־בר פדר זקן וחלה. גב מעוקם וכאבי שגרון איומים הכריחו אותו לעזוב את עסקיו בסטרימטרה ולעבור לגור אצל בתו בכפר סמוך. אז נכנס אליו שכנו וידידו, ר׳ שמעון ליבוביץ׳, איש צעיר, בעל מסבאה מצליחה, שהצטיינה בחידושים כגון מתקן לכדורת, ספלי בירה ועוד. שמעון אמר לשכנו הישיש:

״בשבילך זה כבר לא משנה. אני מוכן לקנות אצלך את סוד השבחת המשקה בכסף מלא. נקוב בשכרך ואמלא אחר דרישתך. לא אתמקח״.

״שמעון ידידי, לא אקח ממך אף פרוטה שחוקה״, השיב ר׳ זלמן־בר. בידיו הרועדות מזקנה פתח את הארונית המפורסמת, הוציא משם את בקבוקון הפלא ומסרו לשמעון.

״טעם ממנו!״

שמעון ספטף טיפה בכף ידו המקומצת, קרב את היד לפיו, ליקק ונדהם. הוא הרים מבטים תמוהים אל הזקן, כאילו לוודא שאין הוא חומד לצון. בלי לחכות

לדברי הישיש, קירב את הבקבוק לפיו ושתה ממנו לגימה אחת, על מנת לוודא שלא טעה בהערכתו הראשונה.

״מים?״ שאל וכולו תדהמה.

״בדיוק״, אישר ר׳ זלמן־בר, ״מן הבאר שלך״.

״לא יאומן״, מלמל שמעון, אם כי היטב ידע שלא איש כשכנו ישקר לו.

גילוי סודו של זלמן־בר המוזג הפתיע, אך לא שכנע. הסובאים המשיכו להתגעגע למשקה המצויין של המוזג שהיה ועזב. הכל בכפר נמנו וגמרו, שמאז נסיעתו של זלמן־בר מכפרנו, שוב אין להשיג בו משקה אמיתי...

המהגרים הראשונים ל״ארץ הזהב״

לעת זקנה פרש ר׳ פישל (פ׳ רפויה) שטרן ממשפחתו ומציבור היהודי בכפר והתבודד בבקתה שהקים לעצמו ב״סטילניקאו״, אחד מבוסתניו. הסיבה לפרישתו היתה, כביכול, הדאגה לפרי הבוסתן, שלא יהיה הפקר לעוברי־אורח, אולם בני הכפר ידעו שר׳ פישל מתכוון להביע בדרך זו את אכזבתו העמוקה מבני משפחתו ומכשלונותיו הרבים. אכן, חייו רצופים כשלונות היו.

ממרומי ההר, בין עצי הפרי שנטעם וטיפחם בנעוריו, השקיף בשִׁיבתו הזועמת על הכפר האדיש, הנינוח, שלא איכפת לו ממנו ואפילו שמח לאידו. הכפר נפרש לפניו כעל כף ידו. במרכזו עמד ביתו המרווח, מכונס בדממתו היהירה. הבית נבנה בסגנון בתי־האחוזה של האצילים ההונגריים נמוכי־היחש. באמצעו התנשא מגדלון ובו אכסדרה מצועצעת הנשקפת אל הרחוב הראשי. משני צדי המגדל היו שני אגפי הבנין; משמאל לבית – שער רחב וגבוה שדרכו נכנסו כלי־הרכב אל החצר הגדולה עם שבילים מרוצפים מוקפת גדר קרשים גבוהה. בקצה החצר עמדה אורוות אבן, מחידושי ר׳ פישל, שהרי הבניה בכפר היתה על טהרת העץ ורק אורווה זו נבנתה מאבן. לחצר נצמד גן של עצי פרי. החצר בעלת הגדר הגבוהה וגן הפרי העניקו לבית מראה של טירה. אין ספק שפישל, בנו של יאנקוץ, בנה את הבית הזה בשנותיו הטובות, כאשר שאף להגיע למעמד של אחוזאי כפרי. בסככה הצמודה לאורווה מוטל היה שלד חלוד של כרכרה ששימשה להסעתו האישית. ר׳ פישל רתם למרכבתו שלושה סוסים לרוחב, כמנהג האצילים.

תכניותיו הגרנדיוזיות נשתבשו. יהודי סטרימטרה לא גילו הבנה לשאיפותיו ולא התלהבו מתוכניותיו. הם ראו במעשיו חריגה, ריננו אחריו וניבאו לו כשלון מר. לעת זקנתו תפס ר׳ פישל שכפרנו הנידח היה צר עליו, קטן לפי מידותיו. הפרישה לבקתה ביטאה תחושת הבוז שרחש לגמדי הרוח, תושבי סטרימטרה, שלא ידעו להעריך את גדלותו.

בנעוריו למד פישל בישיבת סיגט והשתתף במלוא הלהט במאבקים שניהלו בכפרנו חסידי סיגט נגד סגנונם המיושן של חסידי קוסוב. בימים ההם הרבה לעיין בספר הזוהר. ברבות הימים בעט במוסכמות תקופתו והשקיע את מרצו בנסיון להיבנות כאריסטוקרט יהודי, כבעל אחוזה עשיר. תקופה קצרה נוצר הרושם שהוא מתקרב בצעדי ענק למטרתו הנכספת.

תחביבו – נטיעת עצי פרי והרכבתם – הפך למשאת נפשו. ר׳ פישל למד את מלאכת ההרכבה על בוריה ועשה נסיונות שונים ומשונים, לדעת יהודי הכפר, חבריו ללימודים לשעבר. בכל אשר הלך נטע עצי פרי והכניס זנים חדשים.

במישורים ובמדרונות ההרים, בכפרנו ובכפרים הסמוכים, נטע בוסתנים, הצליב זנים לצורכי השבחת הפרי ואהב להתפאר במעשי ידיו. בגן ביתו צמחו דודבנים ואפרסקים, פירות בלתי שכיחים באזור. ה״הוטש״ אחד מבוסתניו היפים, מלבן בודד של ירקות בהר הכתמתם, הצטיין בעצי הדובדבן שלו. בסטילניקאו נטע עצי אגס שהצמיחו פירות עסיסיים אדומים כדם. פישל השתעשע בהרכבת מספר זנים על עץ אחד. בגנו הרכיב על אותו גזע גם תפוחים וגם אגסים והיה לו עץ שזיף שעל כל אחד מענפיו צמח זן אחר של שזיפים. מעשי ידיו העלו חמתם של זקני הכפר, שטענו שיש כאן חשש לכלאיים, האסורים מן התורה. פישל לא שם לב לתוכחתם והגיע לקרע עמוק עם בני קהילתו. הם זעמו על שיהודי יודע ספר, תלמיד חכם, סוטה מדרך הישר ונכנע ליצר הרע ר״ל.

ועוד חטא מנו בפישל שטרן. הוא היה היהודי הראשון ששלח את בנותיו ללמוד בבית הספר הגויי, בטענה שיש להתקדם בקצב העולם החדש. גם על כך נידון ברותחים.

מתחת לביתו, שהיה גדול מדי לצרכי משפחתו הצנועה, בנה מרתף עצום ממדים. דלתות ברזל מפורזלות סגרו על המרתף, שאמור היה לשמש בית אחסנה לפירות הבוסתנים שנטע ושעתיד היה לטעת. תוכניתו היתה לאחסן כל הפירות במרתף, לשמרם לימות החורף, כאשר המחירים מטפסים מעלה מעלה, ולמכרם בכסף רב. תוכניתו נכשלה. מחסן הפירות המתוכנן – מדפים מדפים לפירות – הוצף מים בעונת הסתיו, הפירות התקלקלו והמרתף הפך, ברוב חודשי השנה, לבור מים ענקי ששרצו בו שרצים ועטלפים נתלו בקירותיו ובתקרתו. המרתף השומם עורר חלחלה בלב בני הכפר, ולאו דוקא בגלל העטלפים, שנחשבו כנשמות תועות של חוטאים הנענשים על פשעיהם שפשעו בגלגול הקודם, אלא בגלל חמשת האיכרים, פועלים ביער, שנושכו על ידי זאב נגוע בכלבת. השלטונות כלאום במרתף זה (בימים שטרם ידעו לחסן נגד כלבת) והחזיקום בו עד אשר נפחו את נשמותיהם. זעקותיהם האיומות שהדהדו בכפר במשך ימים רבים, יצרו סלידה מן המקום הזוועתי הזה שצפרדעים קרקרו בו.

כלפי בני משפחתו התנהג פישל כעריץ קפדן ורגזן והיה מכלה את חמתו בבנותיו חסרות הברק. כנראה שבהן זיהה את המשך כשלונו. ככל שנעשה ממורמר ומבודד בקרב בני קהילתו, כן הקשיח ידו בבנותיו, שנעו בבית הענקי כצללים, מבוישות, מפוחדות ואינן מעזות להוציא הגה מפיהן שלא לעורר זעמו של אביהן הרגזן. הגיעו דברים לידי כך, שהבנות התביישו לצאת החוצה, להופיע ברחוב, לבלות עם חברותיהן, כי תמיד היו פניהן מכוסות פנסים כחולים, מעשי ידי אגרופיו של ר׳ פישל אביהן, יהודי שלא ידע רחם. גם בבני האיכרים נהג באכזריות. אוי לו לנער ואלאכי שנתפס בסחיבת פירות מגנו או מבוסתניו. פעם אחת קרע תנוך אוזנו של נער כזה. ספק אם נמצא עוד יהודי בכפר שהעז למשוך בחוזקה כזאת באוזניהם של הנערים הוואלאכים, מלבד ״פישו״, כפי שנקרא בפי הוואלאכים.

עוד רעיון הגה פישל שטרן. הדבר קרה כבר מאוחר יותר, בשנות השפל שלו.

פישל החליט לשלוח את בנותיו ל״ארץ הזהב״ כפי שנקראה אמריקה בימים ההם. ״ארץ הזהב״ נתקבלה בכפרי מרמורש כמקלט בטוח מפני המצוקה. כל מי שחש צורך לצאת מן המדמנה שבה שקעו חייו, נסע לאמריקה. ר׳ פישל, שאוזנו היתה תמיד כרויה לחידושים, קלט ראשון את המסר והחליט לצרף להמוני המהגרים גם את בנותיו. מה חשבו הבנות על תוכנית אביהן קשה לקבוע בוודאות. ברור שלו גם התיחסו בשלילה לרעיון הגירתן, לא היו מעזות להמרות את פי אביהן. סביר להניח ששמחו על ההזדמנות לצאת מן החדרים הגדולים, השוממים והמוצלים של בית אביהן, שמעולם לא ידעו בו ימים טובים ולא חשו חמימות משפחתית.

משנודע בכפר שר׳ פישל מטפל בהגירת בנותיו לאמריקה ״הטמאה״, קמה סערה. הציבור הגיב במורת רוח וזעמת. יהודי סטרימטרה גמרו אומר למנוע חילול שם זה בכל מחיר. ר׳ הירש לייב באש, בנו של ר׳ יעקב הזקן, ״מצפון הכפר״ שנחשב ראש וראשון בקרב חסידי סיגט, שלהלכה נמנה עליהם גם ר׳ פישל שטרן, החליט להתערב בענין ויהי־מה. בהסכמת שאר נכבדי כפרנו, התיצב הירש לייב באש בביתו של פישל והטיח בו דברים כדרבנות, שאינם משתמעים לשתי פנים:

״הבריות מרננים שהחלטת לשלוח שתיים מבנותיך לארץ גזרה, למקום שאין בו לא תורה, לא דעת, לא אמונה ולא יראת שמים״.

״נכון הדבר״, ענה ר׳ פישל, כדרכו בלעג מריר.

״השתגעת?!״

״נראה שכן״.

״שמע פישל״, אמר הירש לייב בזעם עצור, ״אם החלטת להוציא את בנותיך מכלל ישראל, למה לך להרחיקן מכאן? אם לשמד כוונתך, הנה בית הכומר, ממול לביתך. היכנס אליו עם הבנות. הכומר ישמח להטבילן לנצרות. לשם כך אינך זקוק לאמריקה שמעבר לאוקינוס״.

ר׳ פישל לא התרשם מדברי ידידו לשעבר. הוא התלוצץ:

״לו רציתי בעצתך או בחוות דעתך, הייתי מטריח עצמי לביתך״.

״פישל, היזהר, אתה מרחיק לכת! פישל, יהודים ערבים זה בזה והעולם אינו הפקר!״

כל מה שנאמר במעמד ההוא לא הזיז את פישל מעמדתו. הבנות היגרו לאמריקה. הן היו סנוניות ראשונות. רבים וטובים יצאו בעקבותיהן. אמריקה הפכה שסתום בטחון לאוכלוסיה היהודית העודפת בכפרי מרמורש. אוכלוסיה זו פרתה ורבתה מעל ליכולת הקליטה הכלכלית של האזור הנחשל (גם אחר מלחמת העולם השניה היתה מרמורש השניה בעולם היהודי, אחרי מרוקו, באחוז גידול אוכלוסיתה). כל מי שהתקשה בפרנסתו; בת שלא הצליחה להתחתן מחוסר נדוניה; פושט רגל שחייו נעשו לבלתי נשוא, כי התבייש להופיע ברחוב ולשמוע בזיונותיה של אלמנה שאת נדוניית בתה בזבז, ורבים אחרים היגרו לאמריקה. התהלכה שמועה ששם הפרנסה מצויה בשפע; שמתחתנים בלי נדוניה ולא יודעים מה זה ״ייחוס משפחה״, שהיה כל כך חשוב במקומותינו. ״באמריקה הכל

שווים ולא חשוב מי היו הסב או הסבתא". המהגרים שלחו דולארים לקרוביהם העניים שנשארו בכפר. ספק אם מישהו מבין הנהנים זכרו לטוב את פישל שטרן שהעז להבקיע להם את הדרך לאמריקה.

צחוק הגורל. כשלושים שנה לאחר מכן הגרו לאמריקה ה"טמאה" גם בניו של ר' הירש לייב באש ז"ל. כאשר נסגרו שערי אמריקה בפני מהגרים ממקומותינו, בשנת 1919 בערך, ראו בכך אסון. אכן, במבט לאחור מותר לקבוע שהיה זה אסון להמוני היהודים.

בנותיו של פישל שהגרו לאמריקה לא זכרו את אביהן. לעת זקנה חש עצמו בודד ועזוב. הוא עקר מביתו, שנמאס עליו, ופרש לבקתתו ב"סטילניקאו". משם שמר גם על בוסתנו שממול: "ההוטש". והיה והבחין בנערים המשוטטים ב"הוטש", או בגנבים העושים בו כבתוך שלהם, היה ממהר לרדת מן ההר, חוצה את העמק הצר הזרוע תירס, עובר את הנהר ועולה על ההר שממול, על מנת לתפוס את הגנב ולהענישו כיאה לו.

מפקידה לפקידה היה יורד לכפר, להתפלל עם מנין. מעדיף היה גם אז לא להיכנס לביתו, שעמד סמוך לבית הכנסת, אלא חוזר למקום גלותו, או עולה לבית העלמין לקרוא פרקי תהלים על חלקת־קברו. פישל בחר לעצמו חלקת קבר בעודו בחייו. הוא ביקש להיקבר תחת עץ האגס האהוב שלו, שנטעו בבית העלמין.

האם אני טועה אם אומר שר' פישל שטרן היה היהודי היחיד בכפרנו שחי מעבר לתקופתו? כיום, כשלא נשארו עוד יהודים בסטרימטרה, אם יזדמן לשם אורח, ויבחין במשולש ענקי, נטוע עצי פרי, התופס חצי ממדרון ההר הירוק שמצד מערב וישאל של מי הבוסתן הזה או ישא עיניו אל ההר הכתמתם שממול, זה שבמזרח, וישאל לריבוע הירוק היחיד הבולט בין שדות זרועים שיבולת שועל, ייאמר לו שאלה "בוסתני פישו". אם ירצה לדעת מי זה "פישו", ספק אם בעל דברו ידע לתת לו תשובה נכונה. מעטים מאוד יודעים ששני הבוסתנים נקראים על שמו של ר' פישל שטרן, בנו של יאנקוץ, נין ל"סבא ר' איציק".

חסידי סיפינקה

הניך העגלון קפץ לדוכנו, אחז במושכות, הצליף דרך חיבה בסוסיו הקטנים והמהירים, זרזם בשריקה כמנהג העגלונים, והעגלה יצאה לדרכה. הנוסעים המצופפים במושביהם בעגלה פצחו בשיר חסידי עליז. העגלון חש גאווה בלבו, אך לא איש כמוהו יפגין רגשנות, מידה היאה לנשים בלבד. פניו הכחושים, המקומטים, לבשו כתמיד ארשת קשוחה. מזמן לזמן היה מגניב מבט אחורה, מתבונן בקהל נוסעיו בתחושה של זחיחות הדעת. אלה אנשים כלבבו, מפשוטי העם ולא מן היחסנים, שאותם הוא מתעב, גם כאשר הוא נאלץ, מטעמי פרנסה, להסיעם בעגלתו.

כתריסר יהודים מזוקנים ישבו בעגלתו של הניך בדרכם לסיפינקה, לפקוד את פני הצדיק, מורם ר׳ יצחק מאיר׳ל מגזע זידיטשוב, שהקים את ״חצרו״ בכפר סיפינקה, לא רחוק מסיגט. גם מרדכי שלמה פוקס נמנה על נוסעי העגלה. עקרונית, מרדכי שלמה אינו מקובל על העגלון, המשייכו למחנה של ״בעלי הכיסים הגדולים והלב הקטן״, כפי שהתרגל לכנות את עשירי הכפר. ״מרדכי שלמה בנה של אלמנה מסכנה, שפרץ את מחסום העוני ראוי לבוז על שעבר למחנה היריב, צבר נכסים רבים ומתפקע מרוב עושר״, הרהר הניך, אולם לא יכול היה להתעלם ממעשהו של מרדכי שלמה באותו בוקר. הניך האוהב מעשים יוצאי דופן, מוכן היה לסלוח למרדכי שלמה את חטא אמידותו. ״מי פילל שיהודי מכובד כמוהו ימרוד באשתו״.

רבקה פוקס, התעקשה ותבעה בתוקף מבעלה לוותר על נסיעתו: ״די לי״, טענה האשה הקטנה, פקעת עצבים ומקור בלתי נדלה של מרץ, ״שעזבתני לבד עם הילדים בחג־השבועות. כל ימות השבוע אתה טרוד בעסקים. עכשיו אתה רוצה למנוע ממני ומילדיך גם את עונג השבת? לא יהיה כדבר הזה!״

הבעל שתק (שתקן היה מטבעו) אך לא ויתר. האשה הלכה עמו בתקיפות, החביאה לו את בגדי השבת. בטוחה היתה שלא יסע בלי הטלית, בלי מעיל השבת וה״שטריימל״. התברר שטעתה. בעלה יושב בעגלה, בקרב חבריו, חסידי סיפינקה, לבוש בגדי חול, שריח הרפת והשדה נודף מהם.

מרדכי שלמה מתייסר בלבו. הוא מתעב מריבות. ומלבד זאת, כיצד יסתובב ב״חצר״ בבגדי חול מרופטים? וכי יאה הדבר? ומה יאמרו חבריו החסידים? ישאלו אלף שאלות. ״לך ותסביר לכל אחד ואחד שנפלה מריבה בינו ובין אשתו!״

על אף גילו הצעיר יחסית, ראו הכל במרדכי שלמה ראש וראשון בכת חסידי סיפינקה. עוד בטרם קבע הרבי ר׳ יוסף מאיר את ״חצרו״ בסיפינקה, ובטרם

התחילו יהודים נוסעים אליו, היתה בכפר הערצה כלפי מרדכי שלמה. רבים ראו בו ממשיך נאמן לדרכו של ״סבא ר׳ איציק״: צנוע, נחבא על הכלים, עוזר בצנעה לכל נזקק, בין אם הוא פונה אליו ובין שהוא מתבייש לפנות. משושיו של מרדכי שלמה גילו את הנזקקים הביישניים. סבלני מאין כמוהו היה. דיברו נכבדות בעושרו ובנדיבותו. על אף שרפתו היתה מלאה פרות חולבות, לא מכר מעולם ליטר חלב בכסף או בשווה כסף. כל מה שעדף על צרכי ביתו, חולק לעניי הכפר. האיש זכה לשבת שישים וארבע פעמים על כסאו של אליהו הנביא כסנדק. מעולם לא סירב לאלה שכיבדוהו בסנדקות. מנהג המקום היה, שהסנדק עומד בהוצאות סעודת המצווה. לעתים קרובות התערבה אשתו ושאלה: ״למה לך?״ בעלה היה מסביר לה, שאין הדבר עולה לו בכסף: ״קמח יש בחנות. דבש לאפיית ה״לקך״ מביאים מכוורת הדבורים שלנו ב״לאז״. תמיד נמצא כבש או עגל מיותר בעדר... אז מה נשאר? כמה גולדן למוהל ולהוצאות קטנות? באמת, רבקה, לא יפה שנסרב ליהודי שרוצה לכבדנו״.

סבל רב היתה מנת חלקו של מרדכי שלמה וביסורים רבים נתיסר עד שזכה במאבקו עם גורל מר, שהתאכזר לו ולבני משפחתו. שרה אמו, אחותו של יעקב הזקן, התאלמנה בעודנה אשה צעירה. אביו נקטף בדמי ימיו. הכריעה אותו השחפת, מחלה איומה שסובבה בכפר כשליחו של מלאך־המוות וקצרה יבול רב. בטרם הספיק אביו לירוק את ריאותיו עד תומן, התרוששה המשפחה, שבלאו הכי לא נמנתה על עשירי הכפר. שרה גידלה את יתומיה בעמל מפרך ובדמעות.

״מה תאמר רבקה כשאחזור מסיפינקה?״ השאלה הציקה לו מאוד. חבריו לדרך שרו בהתלהבות מנגינה עליזה: ״ההרים והגבעות יפצחו לפניכם רינה, וכל עצי השדה ימחאו כף״. אכן, נדמה היה כאילו עם זריחת החמה פצחו ההרים מסביב ברינה ועוד מעט יצאו האילנות במחול ובענפיהם ימחאו כף. מרדכי שלמה השתוקק לשתף עצמו בשמחת ידידיו הנוסעים לסיפינקה ולא יכול היה. שמחתו נמהלה בצערה של רבקה.

כת חסידי סיפינקה צמחה והתפתחה יפה. קוסוב לא הצליחה עוד למלא את תפקידה כ״מקדש־מעט״ לבני הכפר, כי התרחקה. כלומר, היא נשארה במקומה, אלא שנשתנו הזמנים. הדורות נחלשו. שוב לא בא בחשבון לצאת ברגל בדרך ההרים עד לקוסוב. צרכי המשק והפרנסה לא הרשו היעדרות כה ממושכת. הנסיעה בדרכים עוקפות היתה ארוכה מאוד וכרוכה בהוצאות שהיו מעל ומעבר לכוחותיהם של עניי סטרימטרה. זו גם אחת הסיבות לכך, שבסופו של דבר ניצחה סיגט במלחמתה עם קוסוב על נפשם של כפרי מרמורש. אמנם נשתיירה קבוצה נאמנה של חסידי קוסוב, אבל הרוב נטה לסיגט, אלא שהחסידות נוסח סיגט לא התאימה לכל נפש. זו היתה תפורה לפי מידת בחורי הישיבה שגדלו ללמדנים, בקיאים ב״אותיות זעירות״ שבספרים הגדולים. בסיגט דיברו בשפת הלמדנים שלא היתה מובנת לפשוטי העם. הם לא הרגישו בבית בסיגט ואז גילו את סיפינקה. ר׳ יוסף מאיר הקסימם בפשטות הליכותיו, בדיבורו המובן גם ליהודי שלא למד הרבה; באהבתו לכל יהודי, כולל בור ועם־הארץ; בנכונותו

להקשיב לכל כפרי ולשתף עצמו במצוקותיו. ר׳ יוסף מאיר התחבב על המוני היהודים במרמורש. הם אהבו אותו. אלפים פקדו את ״חצרו״. מכל קצווי מרמורש באו בעגלותיהם, צמאים למלתו החמה של הרבי, לדברי התורה שלו שהוסברו לפי כושר ההבנה של כל אחד ואחד. היו באים לקבל את ברכתו, להפציר בו שישתדל למען צרכיהם וצרכי ביתם: בת הזקוקה לזיווג מן השמים, בן הזקוק לרפואה שלמה. הם היו נכנסים לחדר הרבי לנשק את ידו הרכה שנחתה באהבה על כתפו של כל יהודי, כנגיעת מלאך אלוקים. הם התמוגגו ממבטו המלטף, מאהבתו השופעת.

״ההרים והגבעות יפצחו לפניכם רינה, וכל עצי השדה ימחאו כף!״ מרדכי שלמה התנועע בעגלה כתינוק בעריסתו, הרהר במאורעות שעברו עליו. הנסיעה מסטרימטרה לסיפינקה נמשכה כעשר שעות ויש פנאי להרהר ולפשפש בעבר. דמות אביו נמחקה כליל מזכרונו. הוא נזכר היטב באמו: אשה קטנת קומה, שמנמנה, נשעת על רגליים נפוחות, כואבות. הוא ראה אותה כמו בחלום, יושבת ליד השולחן בלילות חורף הארוכים, לאור העששית, מורטת נוצות לכסתות ולכרים של בנות הכפר, המכינות לעצמן חפצי בית לַיום שיעלה הרצון מאת מזווג הזיווגים ותתחתנה, בשעה טובה ובמזל טוב... אמו היתה מורטת את הנוצות במהירות עצומה ומתנה תוך כדי עבודתה את הצרות שפקדוה. היא נזכרת במנחם שרגא ומזילה דמעות על גורלו. במקום ללמוד תורה, כפי שחלם אביו המנוח, נאלץ לעבוד ביער כעוזר לעגלון. הבחור סחב בולי עץ מן היער למנסריה באונטֶר־וִישֶבֶס, כי היה עליו לעזור בפרנסת היתומים הקטנים שהשאיר אביו אחריו.

בזכרונו עולה ליל הזוועה של שנות ילדותו. כל עוד רוחו בו לא ישכח מה שקרה בלילה ההוא. כבן תשע היה, אולי עשר. משה הקטן כבר למד ב״חדר״. החולירע שפרצה בכפר פלשה לביתם. מנחם שרגא נפגע. עד היום אינו יכול להשתחרר ממראה אחיו המתפתל בכאבים במשך שעות, כשקיא צהבהב נוזל מפיו ומבטנו. שעות ארוכות נמשכו עינויי אחיו עד אשר התהפכו עיניו ונעשו זגוגיות, חסרות חיים. מנחם שרגא נח על מיטתו בלי נוע. עדיין פרפרו החיים בגופו. הילד בן התשע נרדם בפינתו. הוא ניעור לזעקת השבר של אמו. מנחם שרגא החזיר נשמתו לבוראו...

חולירע ומגפת טיפוס־בהרות השתוללו בלי רחם בסטרימטרה ובשאר כפרי הסביבה. הן היו באות בגלים מחזוריים. במאורעות משפחתיים היו נזכרים לפי המגפות: ״זה קרה מיד לאחר מגיפת החולירע האחרונה״, היו מספרים הבריות. החולירע שבה נספה אחיו, מנחם שרגא, היתה האחרונה. מאז והלאה ידעו רק מגיפת הטיפוס או מגיפת אסכרה אצל ילדים. זקני הכפר ידעו לספר דברים מפי אומרם, סיפורים מסמרי ראש על תוצאות החולירע, כאשר נמחקו כפרים שלמים במשך ימים ספורים. סופר על קהילות שלמות שנספו ולא נמצא מי שיקבור את המתים, על ״מנין״ יהודים שהתנדבו והעזו לטפל בנפטרים כדי להביאם לקבר ישראל. היו ימים שאיש לא העז לצאת מפתח ביתו מפחד המגיפה המשתוללת.

החסידים היו פונים לרבי שלהם, משוכנעים שבכוחו לעצור בעד המגפה, כאהרון הכהן בשעתו. הרבי יעץ ליהודים לעזוב את היישוב הנגוע, עד יעבור זעם. ב״פריסאקה״ של הדוד יעקב (הלא הוא ר׳ יעקב הזקן), התקבצו במגיפה האחרונה מספר משפחות. מרדכי שלמה לא זכר כיצד קרה שאמו שרה סירבה לצאת ל״פריסאקה״. ״ייתכן שנטרה איבה לאחיה העשיר, בעל הפריסאקה, וייתכן שמשה הקטן הצטנן בחורף ההוא והיה מסוכן לטלטלו״.

לפנות בוקר, כשנתעורר משנתו ורצה להתקרב למיטת אחיו, גירשה אותו אמו בגערה. אז לא הבין למה גערה בו. חשב שאמו מתאכזרת כלפיו. מאוד רצה להיפרד מאחיו. מרחוק הביט כיצד לוקחים את מנחם שרגא לקבורה. בכה עד שנרדם.

החל מן היום ההוא ניסה לעמוד במקום אחיו הבכור ולדאוג לאחיו הקטנים. זליג העגלון העיף בו מבט של בוז. ״ילד, אלה בולי עץ ולא צעצועים״, העיר בטוב לב. מכיוון שזליג היה יהודי בעל לב חם ורגיש וידע על העוני השורר בבית אמו של הילד, שהתחנן לפניו שיקבלו לעבודה, הסכים לנסות את הילד ולא התחרט על כך. הילד ידע לעבוד. בעצם יותר ממה שידע, השתדל להשביע את רצון בעליו. משנודע לאמא שרה, שמרדכי שלמה ילך לעבוד ביער, פרצה בבכי מר:

״משמע שגם אתה לא תלמד?״ שאלה בצער. הילד בן התשע נשבע בלבו לעשות כל מאמץ שאחיו משה ילמד תורה. את שבועתו קיים. משה למד. עכשיו הוא משמש מלמד תינוקות בכפר. כל זאטוטי סטרימטרה לומדים אצלו אלף־בית, קריאה בסידור התפילה וקצת חומש. משה ירש את בקתת המשפחה, בה גר ושם לימד תורה לילדי ישראל. אחיו, מרדכי שלמה, בנה לעצמו בית מרווח, לפי ממדי עושרו הרב.

כבן חמש עשרה היה כשהצליח לקנות עגלה וסוס ולעבוד כעגלון עצמאי. כשהיה מספר על התקופה ההיא, בשקט ובאיטיות כדרכו, נשמעו דבריו כסיפורי אגדות. באחד הימים נקלע בדרכו תיש ענקי. בקושי רב העמיסו על עגלתו הריקה. קשרו שלא יזוז. במורד ההר נעלם התיש כלא היה. כנראה שלא היה אלא ״לץ״, שֵדון כזה האוהב להתל באנשים.

שנים מספר לאחר מכן נפטר בעיר הבירה אדון הכפר המרושש. בנותיו עזבו את כפר אביהם ברגל, כי לא נשאר להן כסף כדי להזמין כרכרה. אביהן ההולל בזבז הכל במלונות הפאר של בודאפשט האגדית. קרקעותיו של אדון־הכפר נמכרו על ידי הנושים במכירה פומבית לכל המרבה במחיר. מרדכי שלמה הצליח לקנות כמה חלקות אדמה טובות מנכסי האדון. ברבות הימים קנה עוד אדמות והיה לאחד מעשירי הכפר. חסידי סיפינקה ראו בו את מנהיגם, אם כי חסר היה יהירות המנהיג. הרבי אהבו אהבת נפש.

כשהוחלט לבנות בית כנסת חדש בכפר, כי הישן, זה שהוקם בימיו של ״סבא ר׳ איציק״, נעשה צר מלהכיל את כל המתפללים שנתרבו ברוך השם, תרם חלקת אדמה להקים עליה בית כנסת חדש. למרות שמקומו נקבע בכותל־מזרח, ליד ארון

הקדוש, לצד דודנו הירש לייב באש, המשיך להתפלל בכניסה, ליד שולחן העניים, בסידור עם אותיות מאירות עיניים, בלי העוויות, בצנעה ובשקט.

עגלתו של הניך נעצרה בחצר בית הכנסת בוואנצֶ'שט. העגלון תלה שקיות שיבולת שועל על צווארי בהמותיו והוא, והנוסעים, נכנסו להתפלל שחרית בבית הכנסת במקום, בנין עץ ישן, מט ליפול. לאחר התפילה שתו "לחיים" ופרסו פרוסות "לקך". לאחר שהושקו הסוסים, המשיכו החסידים בדרכם לסיפינקה.

בשעות הצהריים, בהגיעם למחוז חפצם, נכנסו מיד לחדר הרבי ל"לקיחת יד". כשהתכופף מרדכי שלמה, הגבוה והרזה, לנשק יד הרבי, ליטף ר' יצחק מאיר'ל את לחיו בידו השניה ופנה אל הקהל הרב שנמצא בחדר "הייחוד" של הרבי:

"עיניכם הרואות, יהודים יקרים, שאפשר לבוא לרבי גם כאשר האשה מחביאה לך את בגדי השבת. אין דבר, מרדכי שלמל'ה בני, נתחלק בבגדים. הרבנית הכינה בשבילך מעיל משי משלי וגם 'שטריימל' מצאנו בשבילך".

מרדכי שלמה וחבריו נדהמו. נרגשים ומופתעים עמדו בפני רבם האהוב. האחרים, שלא ידעו במה מדובר, בהו עיניים בחסידים שזה עתה הגיעו מסטרימטרה. מפה לאוזן נמסר על מה שקרה. הדבר היה לפלא בעיני החסידים.

"מי יכול היה לספר לרבי על מה שקרה למרדכי שלמה?!"

"מי יכול היה?" החזיר ר' חיים שמואל שטרן הישיש לשואל בשאלה נוספת. חיוכו כאילו קלח מעל שפתו השסועה. ר' דוד בנו השלים בלי לפרט: "מה הפלא?" החסידים הבינו למה התכוון ר' דוד: "וכי צריך שמישהו יספר לרבי? וכי אינו יודע על המתרחש ביקום כולו?"

"מרדכי שלמה בני", הוסיף הרבי, "גם אשתך ראויה לשבח. וכי מה ביקשה? רצתה שבעלה יסב לשולחנה בערב שבת וישיר לכבודה 'אשת חיל' כנהוג אצל יהודים, רצתה לשמוע את בעלה מקדש על היין ונהנה ממאכלי השבת הטעימים שלה. בת ישראל זכאית בהחלט לכל אלה. כשתחזור הביתה תגיד לה שהחלטתי לפצותה: אבוא להתארח בביתה בשבת־מברכים הבאה, אם תאות לקבלנו בסבר פנים יפות".

החל מן היום ההוא והלאה הפך הדבר למנהג. ר' יצחק מאיר היה עושה כל שנה שבת בביתו של מרדכי שלמה. כך עשו גם יורשיו אחריו. בכפר התבססה כת חסידית חדשה. לקבוצת נאמני קוסוב ולכת חסידי סיגט נתווספה כת חסידי סיפינקה.

שמונה צאצאים הוליד ר' מרדכי שלמה: ששה בנים ושתי בנות. מנדל־פייביש בכורו עבר לכפר לֶרדִינָה שמעֵבר להרים. הירש־לייב, הבן השני, הרחיק עד אויבר־וישבס. הבן יעקב עלה ארצה מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה. יצחק־אלימלך התחתן עם נערה מסאטמאר ונשאר לגור בעיר זו. פישל, חריף ומלומד, האהוב שבבניו, נאבק במשך שנים כדי להגיע לארה"ב ונכשל. הוא נשאר לגור בכפר סֶאִין ליד סאטמאר. שתי בנותיו, חנה ואסתר, וצעיר בניו – יחזקאל, נשארו בסטרימטרה. כמעט כל נכדיו ששרדו מן השואה הגיעו לארץ־ישראל.

שני חתנים וכלה אחת

כבן עשרים ושבע היה עזריאל־דוד כשמתה עליו פסיה, אשתו היפהפיה. השחפת כרסמה בריאותיה. בשכבה על ערש דווי, היתה פסיה היפה אומרת למבקריה: ״דומה אני לתפוח נאה למראה, שתוכו רקוב״. פסיה השאירה אחריה בן יחיד, את מלך, ילד נחמד ושקט.

אחרי שלוש שנות ערירות, נשא עזריאל דוד לאשה את מלכה, אלמנה צעירה מן הכפר השכן רוֹזַבליה. למלכה היתה בת יחידה, רבקה, צעירה בשנתיים ממלך. ״הם יגדלו כאח ואחות״, הסכימו ביניהם ההורים. תנאי התנו בכתב, ששני היתומים רשאים יהיו להתחתן ביניהם כשיתבגרו אם ירצו בכך. יש אומרים שתנאי זה מעוגן בהלכה ויש אומרים שהוא מנהג בלבד וכבר אמרו: יפים הם מנהגי אבותינו בידינו.

שני בני הזוג עשו את חשבון נכסיהם בשני הכפרים והגיעו למסקנה, שיהיה זה מן התבונה לחסל את משקו של עזריאל דוד בסטרימטרה ולעבור לגור בביתה של מלכה ברוזאבליה: ״הרי אין אנחנו, כמו הוואלאכים, נפגעים בכבודנו, אם הגבר הולך לגור בבית אשתו״. למרות היותו תושב הכפר השכן, נשאר עזריאל אחד משלנו. בכפר נשארו לו כמה חלקות אדמה והיה בא לעתים קרובות לטפל בהחכרתן לאריסים ובגביית חלקו ביבול. מלבד זאת היתה קיימת קרבה בין רוזאבליה לסטרימטרה. הרב הזקן של רוזאבליה שימש רב גם בכפרנו ובעוד מספר כפרים סמוכים (טרם חשבו אז על רב לכפרנו) ויהודי שני הכפרים היו נפגשים בנסיעותיהם העסקיות לסיגט, בביקוריהם ב״חצרות״ האדמורים ובהזדמנויות שונות. בכל כפר ידעו מה קורה בכפר השכן וגם בכפרים יותר רחוקים.

עזריאל דוד ומלכה אשתו חיו בשלום. מלכה ילדה לבעלה ששה ילדים, שגדלו יחד עם השניים מנישואיהם הקודמים.

כשהגיעה רבקה לפרקה ועמדה להתחתן, נזכרו עזריאל דוד ואשתו בתנאי שהתנו ביניהם. מלך, אחיה החורג של רבקה, החוויר כשנרמז לו על כך. מלך חיבב את רבקה אחותו החורגת. רבקה היתה יקרה מאוד לבחור הביישן, הרגיש והמכונס בתוכו. ההורים הפכו ביניהם בענין זה והגיעו לידי הבנה, ששידוך בלי שדכנים, בלי כאב ראש והוצאות המתלוות לכך, רצוי מאוד מבחינתם. אמנם מלכה היססה, סבורה היתה שבתה שווה יותר מאשר הנער השקט, והביישן שגם בלימודיו לא הצטיין, אולם בהיותה אשה תכליתית, הסכימה לשידוך שיחסוך להם טירחה, מבוכה, דאגות והוצאות מיותרות.

משאלו את פי הנערה, השיבה ב״לא״ רבתי. עזריאל דוד נזהר לא ללחוץ על

בתו החורגת. הוא השאיר את כל הענין בידיה המאומנות של מלכה. מהר מאד התברר לשניהם ש"אין טעם לנענע בעריסה ילד מת". הבת לא רצתה במלך. האב הבין שמחובתו לדאוג לשידוך נאה לבתו החורגת. אחרי משא ומתן מייגע עם שדכנים שונים, נמצא בן זוג מתאים לרבקה, בחור מסיטשל. המחותנים השתוו על הנדוניה ועל שאר התנאים ונקבע מועד לחתונה.

על מלכה המאושרת העיב במקצת זכר בעלה הקודם, אבי רבקה, שלא זכה להוביל את בתו לחופה. בבית שרר אי־סדר רבתי כרגיל לפני חתונה. מלכה ועזריאל דוד עסוקים היו מבוקר ועד ערב. היא בתופרות ובהכנת סעודת המצווה והוא במשא ומתן עם הכליזמרים, עם הרב, מסדר הקידושין ובמיוחד באיסוף הכסף שהבטיח כנדוניה. איש לא שם לב למה שעובר על מלך, שהתרחק מכל המהומה מסביב לחתונת אחותו החורגת והתכנס בכאבו. הייאוש בצבץ מעיניו האפורות. אביו של מלך, שהרגיש במשהו, עשה עצמו כלא־יודע. ראשית כל מפני שידע שאין בידו להושיע ושנית, מפני שבטוח היה שזה יעבור לו. במקומותינו לא ייחסו חשיבות לסערות הנפש שנגרמו בעטייה של אהבה נכזבת.

עזריאל דוד התרוצץ מבוקר ועד ערב. היו לו בעיות באיסוף הסכום שהבטיח לחתנו. הוא מכר חלקת אדמה יפה, מכר כמעט כל בהמותיו, לווה כספים מכל מיני מקומות ולא הצליח להתקרב ל־1,200 הגולדן שהבטיח. אמנם מעולם לא התיחס ברצינות לסכום המוסכם. תמיד חשב רק על אלף גולדן. מקובל היה לקצץ מן הסכום המובטח, אבל גם אלף הגולדן היו סכום עצום מעל ליכולתו.

והגיע יום הכלולות. על מלך, אחי הכלה, הוטלו תפקידים טקסיים בתוקף היותו אחי הכלה. מובן שלא יכול היה לסרב להם. הוא היה זה שעמד בראש קבוצת בחורים, שיצאו לקראת החתן בעגלה מרופדת מרבדים, רתומה לסוסים מקושטים סרטי נייר צבעוניים ורתמות משובצות פעמונים. באחת עשרה לפני הצהריים הדהדו בכל הכפר צלצולי הפעמונים. הסוסים דהרו בעגלתם. הבחורים יצאו עד לקצה הכפר לחכות שם למחותנים ולחתן. שירתם הדהדה עליזה וחזקה.

"תשיר, מלך!" עודדו הצעירים את אחי הכלה, שנשאר מכונס בתוך עצמו.

"אני שר".

"לא שומעים".

פני מלך התעוותו. היה כאילו עוד מעט יפרוץ בבכי. עיניו פקוחות היו לרווחה. מבטיו נתלו ברכסי ההרים מסביב. גז חלום של שנים, שרבקה תהיה לאשתו.

"לעבעדיק, ליסטיק, פריילעך!" זעק מישהו מקרב הצעירים באוזני מלך, שמיהר למלא את חובתו ולחזור על הקטע.

"ניגון עצוב מצאת לך, מלך, ודוקא ביום שמחה!" יסרו אחד הנוסעים.

"אתה צודק, לא שמתי לב". בלי משים שר ניגון עצוב.

הפגישה עם האורחים התקיימה כמיטב המסורת. בקצה הכפר חסמו הצעירים את הכביש הצר, על מנת למנוע מן המחותנים לעבור בו, אלא אם כן ימסרו להם קודם את החתן. כשהגיעו השושבינים, התפתח משא ומתן ענייני. המחותנים דרשו "כופר" וזכו בו. הבחורים הגישו בחפץ לב כוסיות "שליבוביץ" ופרוסות

״לקך״ לכל החברה. החתן נמסר לצעירי הכפר. הושיבו אותו בעגלה המרופדת מרבדים. מלך ישב על ידו ויחדיו דהרו חזרה לכפר תוך כדי שירה, צלצול עדין של פעמונים ודשדוש צעדי הסוסים.

צעירי הכפר ואורחיהם מפמלית החתן הסבו לטקס ״קבלת הפנים״. בדחן־חרזן התכונן להקדיש לכל אחד מן המסובים כמה חרוזים מבדחים. עודם מצפים להתחלת הטקס וכבר נישא באוויר הד של סכסוך חריף, שהתנהל בין מחותני שני הצדדים, שאיים להשבית את השמחה.

הצד של החתן התעקש בענין הנדוניה. הקולות שבקעו מחדר סמוך לא הותירו ספק במה מדובר. הסכסוך גאה ועמד לגלוש מצנעת החדר החוצה ולהציף את החתונה כולה. על אף מאמציו הכבירים הצליח אבי הכלה לאסוף שבע מאות גולדן בלבד. המחותנים מצד החתן חשו עצמם מרומים, והחליטו שבנם לא ייכנס לחופה עד שלא יושלש הסכום כולו. עזריאל דוד התחנן, הסביר להם שאסור להעליב בת ישראל בגלל שלוש מאות גולדן. דבריו על שלוש מאות עוררו את זעמם של הורי החתן: ״משמע שמלכתחילה לא התכוונתם לעמוד בתנאי ההסכם? הרי דיברנו והסכמנו על אלף ומאתיים!״ עזריאל דוד השיב שידוע שמקצצים מן הסכום המובטח. תשובתו הציתה את זעמה של אם החתן שהכריזה, שבלי אלף ומאתיים גולדן טבין וטקילין, משולשים כדין, לא ייכנס בנה לחופה. האם הזועמת פרצה כסערה לחדר קבלת הפנים הסמוך, שבו ישב בנה בראש המסובים וציוותה עליו:

״הורד מעליך מיד את מעיל המשי ואת ה׳שטריימל׳! (לפי מנהג המקום אלה נקנו בכסף אבי הכלה). אנו נוסעים הביתה!״ הבן הנבוך, הצייתן, עשה כמצוות אמו. המחותן ציווה על העגלונים לרתום את הסוסים. יהודים ניסו להתערב, טענו שאסור להם לבייש בת ישראל בשל סכום כסף. כדבר הזה טרם נשמע. המחותנים לא אבו להאזין. הם לא נענו לא לתחנונים ולא להפצרות. יצר הנקמנות בער כאש בעצמותיהם. ״הבטחתם, אז תקיימו!״ מלכה פרצה בבכי, אובדת עצות התרוצצה בין קרוביה, כאילו כדי לבקש את עזרתם בעת צרה. דבר לא עזר. המחותנים עלו על עגלותיהם ודהרו בחזרה לכפרם.

באולם הריקודים של הכלה, בטרם נודע על מה שהתרחש בחדר קבלת הפנים של החתן, רקדו חברות הכלה ושימחו את לבה של רבקה. משחדרו לאולם־הריקודים הדים בלתי ברורים על מה שהתרחש, ירד מעין ערפל אפל. השמחה, זו שבלב וזו שברגלי המחוללות, שותקה. הנגנים נתעייפו כאילו. הניגון אבד ממעופו. רגלי המחוללות דשדשו בלי טעם. צלצול הפעמונים שברתמות הסוסים, שלפני שעה זירזו את בני הכפר למהר לחתונה, עוררו סלידה. השמחה נקטעה. הבשורה הרעה פרצה כרעם ביום בהיר. אולם הריקודים כמעט התרוקן. נשארו בו שתיים שלוש בנות והדודות שליד כס הכלה, שהחזיקו נרות דולקים בידיהן, ולא ידעו אם להמשיך להחזיק בהם, או לכבותם. הכלה, חיוורת, רועדת, בשמלת כלולות לבנה, הרכינה את ראשה ופרצה בבכי.

״למה לא דאגת לכסף?!״ זעקה מלכה לבעלה, אם כי היטב ידעה שעזריאל דוד השתדל ובמאמצים עצומים השיג את שבע מאות הגולדן: ״מה נעשה?״ חזרה ושאלה בייאושה.

״מלכה״, לחש עזריאל דוד על אוזנה, ״אולי נחתן אותה עם מלך?״

מלכה נעצה בבעלה מבט תמוה. היא כאילו נרתעה מהצעתו הנועזת. עבר רגע ואורו פניה. במחי יד נמחה הייאוש שבפניה. בעיניה הדומעות נצנץ חיוך של נקמה.

״אתה סבור שזה מעשי?״ שאלה בהיסוס. פחדה מן האפשרות שתקוותה האחרונה לא תתגלה כמעין אכזב.

״אני תמיד חשבתי...״ לא סיים עזריאל דוד את המשפט.

״אני הולכת לשוחח עם רבקה, ואתה לך לגשש אצל מלך״.

״עם מלך זה בסדר״.

הדודות שבפמליית הכלה, שהחזיקו בידיהן נרות שעווה ארוכים, מעונבים בסרטים צבעוניים, הופתעו מהופעתה הפתאומית של מלכה. יותר מכל הופתעו מנחרצותה, מרוחה הרגועה, מחיוכה. ״הייתכן שלא שמעה דבר ממה שמספרים? ושמא הכל שקר וכזב. הרי לא ייתכן דבר כזה...״ הפכו הדודות בדעתן.

רבקה פרצה בבכי מר. האם לחצה את בתה לגופה. האם והבת הסתודדו רגעים מספר. בעיניה המושפלות של רבקה ניצת אור של תקווה. חיוך זרח מבין דמעותיה. הכלה הנהנה בראשה.

״מה הולך כאן?״ שאלה מלכה בטרוניה מופנית לכל הנוכחים, לנגנים ולמחוללות ״הרי זאת חתונה! נגנו הנגנים! חוללו הבנות! רבקה מתחתנת היום! האם קיים ספק בדבר?״ מלכה עצמה הזמינה ״א פריילעכס״ ויצאה במחול סוער עם בתה. הכליזמרים התחילו במלאכה. המחוללות חזרו לאולם בצעדים הססניים. לא ידעו מה נכון ומה לא נכון מכל מה שמספרים. גם הן הצטרפו לריקוד האם ובתה, ריקוד בקצב מטורף של שמחה גולשת על גדותיה.

בחדר קבלת הפנים הלבישו על מלך את המעיל, שמו על ראשו את ה״שטריימל״, שזה עתה פשט אותם החתן מסיטשל, החרזן ניגש למלאכתו. הבחורים עשו עצמם כלא מבינים, כאילו החזיון נמשך ורק הוחלפה התפאורה. קבוצת יהודים מזוקנים טרחו בפינה, בחיפזון, בכתיבת ״תנאים״, שברו צלחת. הכנרים פרטו על כנורותיהם, המתופפים תופפו. השמחה התאוששה משפלותה. ההצגה נמשכה במלוא תפארתה. אביו ודודו של מלך הובילוהו לחופה. שכחו את מה שקרה. בעיני הכל נצנץ הסיפוק. מתחת לחופה, בחצר בית הכנסת, קידש מלך לאשה, כדת משה וישראל, את אהובת לבו, את רבקה, אחותו החורגת. החתן חש שמחה פנימית עמוקה, גם אם עיניו נשארו אפורות ועצובות. הכלה חייכה בביישנות ככל הכלות. הרב, מסדר הקידושין, הודיע שבטרם נשא ר׳ עזריאל דוד, נרו יאיר, את מלכה בת פרל שתחי׳ לאשה, התנו שצאצאיהם מנישואיהם הקודמים יוכלו להתחתן, אם ירצו בכך. בעזרת השם הם מקיימים עכשיו את רצונם, בשעה טובה ובמזל טוב!

* * *

בנסיעתם הביתה הביטו שושביני סיטשל כל הזמן אחורנית, ציפו שיבואו להתחנן בפניהם שיואילו לחזור. אם החתן בטוחה היתה שירדפו אחריהם עם כל הכסף ביד ויבקשו את סליחתם. היא ציוותה על העגלונים לא למהר, לנסוע לאט, על מנת לתת לרודפים הזדמנות להשיגם...

ככל שחלף הזמן ולא נשמעה דהרת סוסים, חלה התפכחות משונה. האם השמיעה מלים לגמרי לא מחמיאות למחותנים מרוזאבליה. אחר כך עברה לטפל בשושביניה היא, רמזה שהם שעודדוה בעקשנותה.

״בגלל חמש מאות גולדן לא עושים כדבר הזה!״ פסק הישיש ר׳ זרח.

״עכשיו אתה אומר לי זאת, איפה היית כל הזמן? איפה היית בשעת מעשה?״

״אמרתי לך גם אז אותו דבר, התחננתי בפניך, אלא שבלהט ההתנצחות אפילו לא רצית להקשיב לדברי״.

״אז מה ניתן לעשות? הרי לא נחזור כך לסיטשל. הבריות יצחקו לנו״.

״מה ניתן לעשות? לסובב את העגלות ולחזור״.

״לחזור בבושת פנים?״

״למה בבושת פנים? איזהו גיבור הכובש את יצרו!״ ציטט ר׳ זרח מן הכתובים.

אם החתן המשיכה להתנגד. ״נעצור, נחכה כאן. הם יבואו להתחנן. קצת סבלנות, תראו שהם יבואו״.

ההגיון גבר בסופו של דבר. העגלונים נצטוו לחזור. המחותן הסכים לדרישת אשתו, לבקש ממחותנו התחייבות בכתב וערבים שיסלק את היתרה במשך חודשיים. ״שיחתום על שטרות״, המשיכה המחותנת בשלה.

״נראה כיצד יפול דבר״, הרגיע אותה בעלה.

בהגיעם חזרה לכפר, פגשו בהמון חוגג שחזר מן החופה. הכינורות ניגנו והשמחה היתה בשיאה. הסתכלו ולא האמינו למראה עיניהם. בני הכפר קיבלום בזעקות בוז.

החתן הליט פניו בידיו. שותקים, נעלבים, רצוצים חזרו לסיטשל.

גאולה ל״עוזר דלים״

בערב חג השבועות של שנת תרס״ט לפ״ק (אם אינני טועה), נחוג ברוב פאר והדר חנוכת בית הכנסת החדש, שנועד לשמש מקום תפילה ורינה לבני קהילתנו. בבית הכנסת הישן, לא רק שנעשה המקום צר למתפללים שהתרבו, אלא שהקירות מטו ליפול מזוקן. בטקס המוני בהשתתפות זקנים ובני נעורים, בשירה ובריקוד, הועברו ספרי התורה למעונם החדש. יהודים ברכו איש את רעהו, שיזכה לביאת המשיח ולטקס העברת ספרי התורה לבית המקדש שייבנה בירושלים תובב״א.

רוב הקיץ היהודי מורכב מימי אבל וחרדה. ב״שבעה השבועות״ של ספירת העומר מתאבלים על עשרים וארבעה אלפי תלמידיו של רבי עקיבא; ב״שלושה שבועות״ של ״בין המצרים״, מי״ז בתמוז ועד לתשעה באב, מתאבלים על חורבן בית המקדש; והחל מתקיעת שופר בראש חודש אלול ועד ליום הכיפורים, חרד כל יהודי מאימת יום־הדין. ״אפילו הדגים במים מקרטעים מאימה״, היו אומרות נשי סטרימטרה. ואף־על־פי־כן לא שבתה השמחה בכפר באותו קיץ. הבנין המפואר של בית הכנסת החדש השרה רוממות רוח מיוחדת במינה. זאת ועוד, באותו קיץ נערכו מספר חתונות בסטרימטרה, וידוע ששמחה אצל יהודי בכפר, היתה שמחתם של כל בני הכפר.

בהתכנסותם בליל ״הושענא רבה״ באולם בית הכנסת החדש רחב הידיים לאמירת ״תיקון״, כנהוג בשלושת לילות בשנה: בשבועות, ביום הכיפורים ובהושענא רבה, בלט הפאר לעיני המתכנסים. מעגל ענקי של עששיות בגון הכסף ושל מנורות פליז בגון הזהב, השתלשלו מן התקרה. אור כחלחל־כתמתם הבהב בעששיות והתערב באור הצהוב של הנרות, שדלקו במנורות הפליז. אומרי התיקון לליל הושענא רבה סלסלו קולותיהם בהתלהבות.

משתמה אמירת ה״תיקון״ עברו לתהלים. בהפסקות שבין הפרקים היו משוחחים בקבוצות. משניגש אחד המתפללים לדוכן התפילה, דפק בכף ידו על הדוכן, לעורר תשומת לב, ופתח באמירת הפרק הבא, נתפרקו הקבוצות וכל אחד חזר למקומו, להשיח לבו לפני קונו, בקול רווי תוחלת, במלותיו הקסומות של משורר התהלים, הנמרחות כמו צרי על לב דווה.

נסתיימו כל מזמורי התהלים וטרם פג הלילה. כמדי שנה בשנה ניגשו למכירה פומבית של ״ההקפות״ לשמיני עצרת ולשמחת תורה. על מדרגות ארון הקודש ניצב ר׳ אלתר הסופר, אברך צעיר שבקיץ ההוא נשא לאשה בת סטרימטרה, נשאר לגור בכפר והתפרנס כסופר סת״ם. ר׳ אלתר שימש בתפקיד הכרוז במקומו של ר׳ יצחק יעקב באש הסנדלר, והוכיח עצמו בתפקידו לא פחות מר׳

יצחק יעקב, שידע לתבל את דבריו בהלצות ובאמרות כנף כדי לפתות את הקונים לקנות ממרכלתו המיוחדת במינה: ״הקפה ראשונה בערב שמיני עצרת באלף גולדן – הכריז הסופר הצעיר – רבותי, מציאה. כל הקודם זוכה. מי מציע יותר? ובכן, אלף וארבע מאות. מהרו, בטרם תאחרו את המועד! אמרת אלף ושש מאות? בפעם הראשונה, בפעם השניה ובפעם... הראשונה. כן אלפיים. מי מוסיף? אל תתקמצו! אלה הוצאות שכל המרבה בהן, ריבון העולמים מוסיף לו כהנה וכהנה, כנאמר...״

הופעת הבכורה של ר׳ אלתר ככרוז נתקבלה בסיפוק. הסופר דל הגוף ונמוך הקומה הצליח ליצור תחושה של התחרות ממש, וברוח טובה. במעיל המשי השחור והדק שלו, הוא נראה כבחור ישיבה חיוור הפוסח תכופות על ארוחותיו. פניו הרזים, זקנקנו הדליל וצחוקו השובבני שיוו לו מראה של מי שאינו מתייסר בדאגות. בביתו שרר עוני, כמו בבתיהם של סופרי סת״ם, שכידוע עוד אנשי כנסת הגדולה צמו שלא יתעשרו חס וחלילה, ויפסיקו את כתיבתם. אלתר הסופר לא התעשר ולא הפסיק. כל חייו כתב פרשיות לתפילין ולמזוזות ולספרי תורה. העוני ששרר בביתו לא הצליח להעכיר את רוחו הטובה. אחת מהלצותיו היתה אמירתו ששמונים אחוז מפרנסתו מובטחים לו וכל מאמציו מושקעים להשגת עשרים האחוז הנותרים. ״הא כיצד?״ שאלו הבריות ואלתר הסביר: ״כדי להתפרנס בכבוד, זקוק יהודי לעשרים גולדן בשבוע. אני מוותר מראש על ששה־עשר ומוכן להסתפק בארבעה ׳גילן׳ בשבוע בלבד, משמע ששמונים אחוז מפרנסתי אינם מהווים בעיה. לצערי״, היה מוסיף בבת צחוק של מי שאינו נוטר איבה לגורלו, ״עשרים האחוז הנותרים גורמים לי הרבה כאב ראש״.

מנהג היה בכפרנו, שכל יהודי המכבד עצמו וידו משגת, יקנה ״הקפה״ שלמה. לבעל ההקפה הוקנתה הזכות לחלק לידידיו ולכל מי שיחפוץ ביקרו את ששת ספרי התורה (לימים נוספו עוד שני ספרי תורה: של חברת תהלים ושל חברת משניות; וכאשר גורשו בני כפרנו, השאירו מאחוריהם תשעה ספרי תורה). קוני ההקפות דאגו לכבד במצווה גם אלה שידם לא השיגה לקנות הקפה משלהם.

ורק הקפה אחת נשארה בלתי רצויה: השישית, הידועה בשם ״עוזר דלים״, ע״ש הפסוק המייחד אותה. ל״עוזר דלים״ לא נמצאו קונים. משום מה נחשבה כבלתי מכובדת, מיועדת לדלי העם. יהודי שרצה להעליב או להקניט שונא או יריב, היה רוכש לעצמו את ההקפה השישית ומכבד את ״ידידו״ בנשיאת ספר תורה בתהלוכת הדלפונים. היהודי לא יכול היה לבייש את ספר התורה ועל כרחו השתתף בתהלוכת המצווה. לאחר מעשה היה נוקם בזה שהלבין פניו ברבים. המריבות בנושא ה״עוזר דלים״ נמשכו שנים ולא פעם אחת נסתיימו בהתכתשויות.

משהגיע אלתר ל״עוזר דלים״ הציעה בזיל הזול: ״הקפה שישית בערב שמיני עצרת, נמכרת לעשירים בלבד, מציאה גדולה. מאה גולדן... יהודים מהרו וקנו! מי מוכן להכפיל?״ מפני כבוד התורה נמכרו ההקפות באלפי גולדן כשמוסכם שעשרת אלפים גולדן שווים גילן אחד בלבד.

לתדהמת הציבור כולו, הציע ר׳ יעקב רוזנברג אלף גולדן תמורת ״עוזר דלים״. המציע היה תושב חדש בכפר. בקיץ נשא לאשה את רבקה, בתו של ר׳ הירש לייב באש. הנוכחים לא האמינו למשמע אוזניהם וניסו לגלות מה מסתתר מאחורי המעשה. הם פשוט לא יכלו להניח, שיעקב בעל ההליכות האציליות, למדן מופלג, ״אברך משי״, כפי שנהגו הבריות לכנות את שכמותו, מתכוון לקנות הקפת ״עוזר דלים״ כדי לקנטר תושבים שכמעט ואינו מכירם. מישהו קם והציע מחיר התחרות: ״אלפיים גילן!״ תוך חשש שהמציאה תיפול בחלקו. הסתבר שטעה. ר׳ יעקב הציע חמשת אלפים. אחר כך, מחוסר מתחרים, הכפיל בעצמו את המחיר שהציע. ״עשרת אלפים גולדן״, מיהר להכריז אלתר הסופר, בפעם הראשונה. ״אין מתחרים? אז בפעם השניה ובשלישית... ההקפה נמכרה לר׳ יעקב רוזנברג!״

בערב שמיני עצרת, משהגיעו ל״עוזר דלים״ ור׳ יעקב ניגש עם רשימת מוזמניו, התברר שבראש התהלוכה הלך ר׳ הירש לייב בכבודו בעצמו, אחריו באו גיסיו, ר׳ יצחק פישקוביץ ור׳ הירש ניילינגר ואחרים, משמנה ומסלתה של בני כפרנו. לכבוד כזה לא זכתה השישית מאז נוסדה קהילת סטרימטרה. השמחה הרקיעה שחקים. הכל שמחו בשמחתה של ״הלכלוכית״ שנגאל כבודה. מישהו העיר: ״הכל תלוי במזל, אפילו ספר תורה שבהיכל״. סוף סוף הבינו שהתיחסותם להקפת ״עוזר דלים״ גבלה בטמטום מוחין. אבן נגולה מעל הלב.

ההסבר למה שקרה הופץ מפה לאוזן והגביר את השמחה. הסתבר שהרבי מוישניץ, שר׳ יעקב נמנה על מקורביו, אימץ הקפה זו כדי לרומם קרנה המושפל בקרב תפוצות ישראל. החל מן השנה ההיא ואילך, נגאלה ״עוזר דלים״ מחרפתה. רבים רצו דוקא בה. מוכנים היו לשלם מחיר גבוה מאוד תמורתה. היא נהיתה ההקפה המבוקשת ביותר.

עם השתקעותו של ר׳ יעקב רוזנברג בכפרנו חל שינוי־מה במערך החסידי. המשולש נעשה לריבוע. לשלוש הזוויות של המשולש: קוסוב, סיגט וסיפינקה נוספה גם כת חסידי וישניץ. מלבד ר׳ משה מוזס הסנדלר, שנמנה על חסידי קרטשינף לבית נדבורנה, כל שאר תושבי כפרנו, בלי יוצא מן הכלל, נמנו על אחת מארבע הכיתות הנ״ל. (יהודי שלא השתייך לכת חסידית, לא נמצא בכפרנו).

לאמיתו של דבר ירשה וישניץ את קוסוב עוד שנים רבות לפני כן. בשנת תרי״ד (1854) אחרי פטירתו של ר׳ חיים קוסובר, זכותו תגן עלינו, הלכו רוב החסידים אחרי הצעיר בבניו, הלא הוא רבי מנדלה מוישניץ. חסידים ישישים היו מספרים שעוד בחייו התוודה ר׳ חיים קוסובר למקורביו: ״שלושה בנים יש לי״, אמר האדמו״ר החכם, ״כולם תופשי כנור ויודעי נגן. שלושתם למדו בביתי לפרוט על מיתרי הכינור שבנפש האדם. והנה, כשמנדלה בני תופש כינורו בידיו, נושבת ממנגינותיו רוח־חיים מרעננת. היקום כולו מתעורר לצליליו הקסומים, ואילו כנגן יעקב שמשון, שאינו נופל מאחיו בחכמת הנגינה, הכל קופא. היקום שוקע בדממה, במלוא כבדו. אצל מנדלה הנעימה קלילה, מרגשת, חודרת עד לעמקי

הנשמה, ואילו אצל יעקב שמשון היא כבדת מבע, מסובלת בצער״.

ב״ימים הנוראים״, הראשונים לאחר פטירת ר׳ חיים, בא ״העולם״ (החסידים) כתמיד לקוסוב, ורק מיעוט, רגיש במיוחד, מבין עולי הרגל, נעצר בוישניץ, אצל ר׳ מנדלה. שנה לאחר מכן נהרו ההמונים לוישניץ. קוסוב ירדה מגדולתה. שממה.

הרבנית, אשת ר׳ חיים מקוסוב, היתה אומרת: ״יש לי שלושה בנים. יעקב שמשון יהיה הצדיק, מנדלה – הרבי ואילו יוסף אלתר – החכם״. החסידים הוסיפו, שר׳ יוסף אלתר עשה בחכמה בעלייתו לארץ ישראל, התישב בצפת ונקבר בחיפה, סמוך למערת ר׳ אבדימי דמן חיפה.

בסטרימטרה לא הרגישו בשינוי. חסידי כפרנו נשארו נאמנים לר׳ יעקב שמשון, אם כי ברבים מכפרי הסביבה, עברה הבכורה לוישניץ. בסטרימטרה מי שנשר מקוסוב, הסתפח לסיגט או לסיפינקה. משהתישב בכפרנו ר׳ יעקב רוזנברג, הושלם הריבוע. הוקם גרעין של כת חסידי וישניץ, מצומצם כמותית, אך בעל משקל איכותי.

הזרם הוישניצאי, כזה של סיגט, נשען על עילית למדנית ועל החסיד הנלהב, אם כי וישניץ נשארה קרובה יותר לרחשי לב האדם, מוכנה להתחשב בחולשותיו. ואם בסיגט הנטיה הכללית היתה ״אהבת השם״, הרי שבוישניץ הדגישו את ״אהבת ישראל״.

* * *

בהשכמת הבוקר של יום חורף קר ישבו בבית הכנסת, ליד התנור המוסק, ארבעה יהודים, כולם עטורי שיבה, ושקעו בשיחה בטלה. הארבעה סיימו את השיעור היומי שלהם וציפו לרגע שניתן יהיה להבחין בין תכלת ללבן, כדי להניח תפילין ולהתפלל תפילת שחרית.

״מה זה חסיד?״ שאל ר׳ יצחק וענה בעצמו: ״זהו יהודי שבנפשו יוקדת אש־להבה. יתרונו על יהודי אחר הוא בכך, שהחסיד רואה עצמו שומר הגחלת, האחראי לחתותה שלא תיכבה, חס ושלום, גם לא בעתות של ייאוש״.

״אני לא הייתי מנסח זאת ככה״, העיר ר׳ יעקב. ״נדמה לי שעיקר החשיבות בחסידות היא לא האש היוקדת, אלא המעיין המפכה. החיפוש הבלתי נלאה לצורות חדשות: לקיום מצוות לשמן וגעגועים לניצוצות של קדושה. צאו וראו מה חשיבותם של ה׳גיטה וֶרטֶר׳ (אמרות הכנף) של ׳גיטה יידן׳ (צדיקים) שהחסידות מתיפה ומתהדרת בהם כמו בעדיים יקרים. אלה ניצוצות מאור הגנוז, רסיסים קדושים הניתזים מסביב. רסיס כזה החודר פנימה, מאיר את חיינו האפורים ומעניק תחושה של תוכן לקיומו של היהודי, גם כאשר מסביב הכל קודר״.

״למה לכם לטפס כל כך גבוה? זה הרבה יותר פשוט. החסידות מעדנת את היהודי. מטפחת בו ׳יצר׳ לדברים חיוביים, לתורה למצוות ולמעשים טובים. החסידות נוטעת בו השאיפה להתעלות. לולא החסידות דומים היינו לאיכרים המטופשים, שכל חייהם עמל מפרך, בקבוק יי״ש וניבול פה״, אמר ר׳ יוסף.

״ובאשר לעמל, לא הייתי מוצא בו דופי״, אמר ר׳ איציק. ״תסתכל למשל בשני העגלונים שנכנסו זה עתה לבית הכנסת כשזיזי קרח ניתלים בזקניהם. הם יצאו אמש בלילה עם עגלותיהם טעונות בולי עץ. את הלילה בילו בדרכים, בקור האיום השורר בחוץ. בצהריים יגיעו למחוז חפצם, יפרקו את בולי העץ ויחזרו בחזרה לבתיהם. האין בזה יופי עצום, מאמץ עילאי לדאוג לשכר לימוד לילדיהם, לפרנסה, לקמח לשבת ולקיום משפחה יהודית ברוכת ילדים? במה הם נבדלים מן העגלון הוואלאכי, שיצא לדרך בעגלתו, כמוהם ממש? בכך שבדרך הם זימררו מזמורי תהלים ונעצרו כאן כדי להתפלל במנין וגם להציץ בספר, בשעה שחבריהם, הוואלאכים, נעצרו ליד המסבאה״.

״התבוננו יהודים, רק נכנס, טרם התחמם והספר כבר בידו וחברו מחפש ספר תהלים!״ הוסיף ר׳ יוסף, יהודי שתקן מטבעו.

״הרבי אמר פעם לנחום העגלון״, נזכר ר׳ אלתר ״שהתלונן באוזניו שחייו כלים בהבל וריק, בהעמסת בולי עץ ביער — שכל עץ שהוא קושר לעגלתו שקול כנגד העלאת קרבן על המזבח בבית המקדש״.

״זה מה שאמרתי״, המשיך ר׳ יעקב, ״דרך החסידות אומרת, שכל מה שיהודי עושה, אפילו אם מדובר בהעמסת עצים בלבד, משתלב במערכה כללית אחת. אין זה מעשה העומד בפני עצמו, מובדל מכל השאר, אלא חלק מ׳תכלית׳ אליה אנחנו שואפים. יש קשר בין הדברים, כי במה מהרהר העגלון בדרכיו בלילות, אם לא בכך, שהוא מוכרח לעשות את מלאכתו, כי עליו לשלם שכר לימוד־תורה בעד ילדיו, והוא זקוק למצות בפסח, לאתרוג בסוכות, כסף לנדבה לעני וכו׳. הפחות שבפחותים יסחוב עמו לדרך טלית ותפילין, כי עליו להתפלל. וכך מונחים זה ליד זה שק הטלית והתפילין, הפטיש, השרשרת, השוט, שק האבסה והסידור. נוצרת כאן שותפות מעניינת. דברים שלכאורה אין ביניהם קשר, מתחברים למסכת אחת שלמה. היהודי נוסע במשך ששת ימי המעשה בציפיה לשבת מלכתא. בשבת ילבש בגדי חג ויתעלה לדרגה של מלאכי השרת. תנסה להציע לו שכר של שבוע שלם כדי שיצא לדרך בשבת, האם יסכים? חס וחלילה, לא יסכים! החסידות השכילה לצרף כל מעשי בני האדם למאגר כללי ולהחתים הכל בחותם הרוחניות. עשו מעין הסכם עם הקדוש ברוך הוא, שכל מעשי היהודים הם בבחינת קודש, בתנאי שלכולם מטרה אחת של קדושה. אם כך נסתכל על העניינים, נבחין כיצד הכל מתקדש ומתעדן ויש משמעות וחשיבות לכל מה שיהודי עושה, גם כאשר הוא סוחב עצים בעגלתו״.

״ואני אומר לכם״, אמר ר׳ אלתר, ״שגאוות החסידות היא בכך, שפתחה בפני היהודי הפשוט את שערי העולם הקסום של האגדה, החלום והשאיפה להתעלות. היא קשרה את הנצח לרגע החולף. יהודי העוסק בקטנות, ואין מנוס מקטנות, כי אדם יסודו מעפר, מתגעגע לאהבת הבורא, לבן עוסק בתורה, למידות טובות, לעשיית צדקה, למצוות. מה היינו בלעדי זה? סתם עניים מרודים, שאין להם כדי שתי סעודות. כיצד אחרת היינו עומדים במצוקות ובתלאות שפקדו את בית ישראל? החסידות השרתה עלינו רוח אחרת, עטפה אותנו בעטיפת הקדושה. רק

כך ניתן להסביר כיצד העוני לא שחק אותנו לאבק אדם. יהודי עני המגדל בן לתורה ויהודי במצוקה הגומל חסד עם חברו, מיפה את העוני ומעלה אותו למדרגה אחרת. וכך קורה שהעניות במקומותינו איננה ממלאה את לבנו מרירות, נהפוך הוא, יש והיא בבחינת עדי על לבנו, כסומקא לסוסא חוורא״.

״ולמה אתה מדגיש במקומותינו? האם רק אנחנו יחסנים כאלה?״

״כי לא בכל מקום המצב כמו במקומותינו״, השיב ר׳ יעקב שהספיק לנוד קצת בעולם הגדול. ״יש ערים שרוחות קרות נושבות ברחובותיהן ובבתי הכנסיות שלהן. אצלנו נושבת רוח קרה מן ההרים, אצלם נושבת הקרירות כמעט מכל בית יהודי. אתה פוגש יהודי מעודן, מלובש בקפידה, בלי רבב על בגדו, מסויג ומכונס בתוך עצמו ובתוך ענייניו. ספק אם אי פעם בחייו שם את ידו העדינה, הרחוצה יפה, על כתף רעהו על מנת לרקוד יחד עמו, כפי שעושה כל חסיד״.

״אני לא הייתי מרבה בהטלת דופי ביהודים, מה גם שהדברים משתנים לטובה. גם במקומות שעליהם רמזת, חשים במשב רוח חדש. ויש ליהודים שלנו חלק בכך. בנדודיהם מערבה טלטלו בצרורותיהם הדלים גם את החסידות ושתלוה בכל מקום בו דרכה רגלם. השתילים עלו יפה. יום יבוא ואפילו באמריקה הטמאה תשתרש החסידות. המוני היהודים שהתקבצו בארצות הברית של אמריקה, ובכל שאר הארצות, לא יוכלו להסכים לאורך ימים לשיעמום ולריקנות שבהן שוקעים חייהם. יש בלבי אמונה שבקרוב יקרה הדבר״.

בחלונות נצנץ בוקר כחלחל. יהודים התעטפו בטליתות. הארבעה הפסיקו את שיחתם, עזבו את מקומם ליד התנור המוסק. בדחילו ורחימו ניגשו להתיצב לפני בוראם, כפי שהם עושים מדי יום ביומו, בוקר וערב.

שליט ״חכם״ מבני אצולה

בימיו של הקיסר פרנץ־יוסף, ירום הודו, תפקד כפרנו כממלכה בפני עצמה בשליטת ה״נוֹטֶר״ (מזכיר הכפר) מויש. לא שמישהו, חס וחלילה, כפר בסמכות הקיסר מווינה, אלא שהקיסר שלט בבירתו הרחוקה ואילו בבית המועצה המקומית שלט שליטה מוחלטת קיסרון קטן משלנו. אכן, ״הקיסר הקטן״ היה כינויו של מויש בקרב יהודי קהילתנו, שהכינויים התחבבו עליהם. גם לקיסר הגדול מווינה, היה כינוי משלו: ״פרוים־יוסל״ החביב, אוהב ישראל, שהכל התפללו לשלומו. בענייני הכפר לא ערער איש על סמכות הקיסרון הקטן מויש, אפילו לא ראש המועצה ומועצתו הנבחרת, כביכול. הכל נשמעו למויש, בעל סֹמכות שלטונית מבטן ומלידה.

אמרתי, מבטן ומלידה. מויש נולד במשפחה אצילית הונגרית, ואם כי היה בנה הלא מוצלח של משפחתו, לא נתערער בטחונו העצמי, שלשלטון נולד. בנפשו פנימה חש תסכול עמוק בשל המקום הצנוע שתפס בהיררכיה הפקידותית. אחיו יושב־ראש בית המשפט בסיגט, ושאר קרובי משפחתו נמנו על בכירי השלטון והמימסד. יהודי כפרנו היו מתבדחים על טפשותו של הגוי המגושם, בעל הפימה הכפולה, שעניבת פרפר מנוקדת, רבת ממדים, פיארה את צווארו. מעולם לא ערער איש מבני סטרימטרה, יהודים כגוים, על זכותו של מויש לרדות בהם כאוות נפשו. התרגלו לכך במשך כארבעים שנה, הזמן שארך שלטונו. יהודי כפרנו ידעו שמויש טיפש מטופש, אולם לא ראו כל קשר בין חכמה ושלטון. וכי פרעה מלך מצרים חכם היה? ושמא הצטיינו בחכמה אחשוורוש מלך פרס ומדי ויועצו הערום המן? יהודי מקומותינו נהגו להתפלל ולבקש העברת ״שלטון זדון מן הארץ״ על שלטון נבון אפילו לא התפללו, וספק אם העלו בדעתם שייתכן שלטון נבון, כפי שלא העלו בדעתם לתבוע את השלטון בשבילם או בשביל עם הארץ, הוואלאכים המסכנים, שלא ידעו קרוא וכתוב. מויש נולד לשלוט ובמשך ארבעים שנה תמימות, עד לאחר מלחמת העולם הראשונה, לא קם איש כנגדו. אפילו תלונה אחת לא נשלחה לרשויות הממונים עליו.

ויהי היום, ומויש, הקיסר הקטן, שלח לקרוא למנדל־פייביש פוקס הטייח, להתיצב לפניו ״בענין חשוב ביותר״.

הספקתי להכיר את מנדל פייביש לעת זקנתו. יהודי מגושם, חרש, אטום לגמרי לעולם הצלילים שרחשו סביבו. פניו חתומות היו, עיניו זגוגיות, כאילו מרוקנות מיצר החיים. ידעתי שלא תמיד היה כזה. לעתים הייתי מתחבא באיזה פינה בבית הכנסת, מציץ בפניו חסרות ההבעה על מנת לגלות בהן את השדון מן הימים הרחוקים, שעליו סיפרו זקני הכפר. כשהיה עובר מנדל פייביש בסימטה, בדרכו

לבית הכנסת, היתה סבתא חנה נאנחת, מהרהרת בקול על גורלו העצוב של בשר־ודם. ״הסתכלו באיש זה. מה אתם יודעים ילדים, איזה בחור עליז היה, אילו הברקות ניתזו מפיו של זקן זה, חסר ההבעה. כל בני הכפר היו מתגלגלים מצחוק מתעלוליו המתוחכמים. כספית זרמה בעורקיו ולא דם. בפורים עמד תמיד בראש מבדחי הקהל. בחתונות ניהל הוא ויצחק יעקב באש הסנדלר את ריקוד ה׳קאדריל׳. היה תענוג לשבת במחיצתו ולהקשיב ללשונו השנונה. וראו מה נשאר ממנו!״ היתה מסיימת הסבתא את קינתה באנחת צער.

מנדל פייביש התחרש במלחמת העולם הראשונה. יהודי סטרימטרה ראו במלחמה טירוף דעת של שליטים, ולא מצאו בה כל ענין. מי שרק השיגה ידו, התחמק ממנה בלי נקיפות מצפון. אחדים עשו זאת בעזרת שלמונים, אחרים בהטלת מום בגופם או בעזרת ״כפרה״ בצירוף שלמונים. שיטת ה״כפרה״ הסתכמה בשליחת בעל־מום ללשכת הגיוס, שהתיצב בשמו של האיש שנקרא להופיע בפני ועדת הגיוס. שבר, בעל ממדים, שהאל הרחמן העניק לשמואל־פרוים הנגר, הפך מקור הכנסה מרשים לבעליו. שלוש עשרה פעם התיצב הנגר בלשכת הגיוס, כל פעם בשם אחר, ושלוש־עשרה פעם שוחרר מחובת הגיוס בגלל כושר גופני לקוי האיש שבשמו הופיע. בפעם הארבע עשרה הגיע תורו האישי. הנגר הצעיר הלך ללשכת הגיוס בדראגוֹמירֶשט הסמוכה בלב קל, על סמך נסיונו המצטבר... וגויס. קרה אחד משניים: או שהתחלפו בינתיים ההוראות, או שהן לבדן לא הספיקו, כל עוד לא דאגו לשמן את מצפונם של חברי הוועדה בשלמונים. בקיצור: שמואל פרוים גויס וחויל בצבאה המפואר של האימפריה האוסטרו־הונגרית.

מנדל פייביש, עני מרוד, לא ניסה להתחמק. הוא הלך ללשכת הגיוס ונשלח לשדה הקרב. שיחק מזלו ונלחם קרוב לארבע שנים ושערה לא נפלה מראשו ארצה. לקראת הסיום, באחת ההפצצות האחרונות בחזית האיטלקית, נקבר מנדל פייביש בחפירתו. מזלו שראשו נשאר בחוץ. כשחולץ והתעורר מעלפונו, חש שנפגעה שמיעתו. מן היום ההוא לקה בחרשות קשה, שבודדה אותו מבני אדם. הוא המשיך לגור בביתו בסוסיאן, לתקן תנורים בבתים ומעשנות על הגגות. היות והטייחות לא הספיקה לפרנסתו, אימץ לעצמו, עוד בשלב מוקדם, מקצוע נוסף. מנדל פייביש היה גם סנדלר. בעזרת שני אלה פירנס את ביתו בדוחק רב. יהודי סטרימטרה התגעגעו למנדל פייביש שמלפני המלחמה. תעלוליו ובדיחותיו לא סרו מזכרונם.

מנדל פייביש לקה בחרשות שנים רבות לאחר התיצבותו לפני האדון מויש, בבית המועצה, לשמוע מפי השלטון על ״ענין חשוב ביותר״ שבגללו הוזמן.

״מנדל״, הצהירה השררה בטון רשמי, ״שלחתי לקרוא לך, כי אנו הולכים לצבוע את האולם הגדול שבבית המועצה, זה שממנו נכנסים למשרדי, ורצוני לדעת, אם בכוחך לבצע עבודה חשובה זו על אחריותך המלאה?״

צביעת בתים, יותר נכון סיוד בתים, לא נחשבה בכפרנו עבודה מקצועית. כל עקרת בית צבעה את ביתה בכוחותיה היא. עשירים היו שוכרים אשה ליום

עבודה. מויש, שקיבל הוראות בנידון, חיפש בעל מלאכה ממש, איש מקצוע. מנדל פייביש, שהעלה באפו ריח של ״קמצוץ פרנסה״ התאמץ לעטות חשיבות לענין על מנת לשאת חן בעיני האדון. הוא ענה למויש בכובד ראש מעושה, כיאה לחשיבות הענין, שהוא מוכן ומזומן לבצע את העבודה המוצעת ולקבל על עצמו כל אחריות שתידרש ממנו.

״מנדל, אין זאת עבודה של מה בכך!״ הזהירו בחומרה נציג השלטון האבסולוטי בכפר. ״מדובר בבית המועצה. העבודה צריכה להיות ראויה לשמה. תאר לעצמך, שבאחד הימים עשוי להגיע לביקור ה׳שפאן׳ (מושל המחוז) בכבודו ובעצמו, ואולי אף אישיות בכירה ממנו, ואנחנו עלולים להתבזות בעיניהם אם יווכחו לדעת שלא התיחסנו בכבוד הראוי להוראתם. מנדל, היזהר! הרהר היטב בענין בטרם תענה דבר!״

״אדוני צודק בהחלט״, החמיא מנדל פייביש לקיסרון הקטן. ״איזה בעל מקצוע אינו יודע מה פירוש לצבוע את בית המועצה?״ בתוך תוכו חש דגדוג, אותו דגדוג שדוני, שהיה סוחב את הבריות לצחוק יחד עמו, אבל התאמץ להישאר רציני, לבל יגונב חשד ללב הגוי, שהוא, מנדל פייביש, מזלזל במעונו הרם. ״הוא מסוגל להזמין צבע מן העיר״, הרהר הטייח שחשש לכמה גולדן טובים העשויים להישמט מידיו אם ידע ה״פריץ״ מה הוא חושב על כל הענין.

״בדעתי לעשות עבודה של ממש, לפי כל כללי המקצוע שלמדתי בנעורי״, המשיך היהודי. ״אתה יודע, אדוני הנעלה, בזמן האחרון אני ממש מתגעגע לחתיכת עבודה של ממש, שאוכל להשקיע בה טיפת נשמה ולהפגין לעיני הבריות את האהבה שאני רוחש לאומנותי. אדוני הנכבד, אפילו ה׳שפאן׳ בכבודו ובעצמו יתפעל מעבודתי במקרה שיבוא לצפות בה, ויבחין מיד שהושקעה בעבודה זו טיפונת מנפשו של בן־אדם״.

״וכמה יעלה לי מטר ריבוע של צביעה?״ שאל האדון כבדרך אגב.

״מטר ריבוע?״ גירד מנדל פייביש באצבעו בזקנו הזהוב. ״החישוב קשה עלי. יותר קל לי לנקוב מחיר כולל, נגיד איזה חמישים קרונה״, הפריז הטייח בנקיבת המחיר, לאחר שעלה בזכרונו פסוק מפרקי אבות: ״ואם לא עכשיו, אימתי?״

פני השררה התקדרו.

״כנראה שהפרזתי במקצת״, הצטער מנדל פייביש וציפה לתקן עצמו בהזדמנות הראשונה, אלא שמדברי מויש הבין שלא במחיר הבעיה.

״תשמע, יהודי, מלכתחילה הסברתי לך שזה ענין חשוב. עלי להוסיף שזה ענין ממלכתי. כלומר, לא אני בדיתי צביעה זו מלבי. ההוראה באה מגבוה, מלשכת ה׳שפאן׳. הוא עצמו חתום על הנייר. בהוראה כתוב, שעלי להכין הצעת תקציב. על דבר כגון זה, ודאי טרם שמעת. נכון, מנדל?״ חייך השליט בעליונות יהירה. ״אגיד לך את האמת, אפילו אני, ׳נוטר׳ ותיק, ואחי נשיא בית המשפט המחוזי, אעמול קשה עד אשר אצליח להכין הצעת תקציב כדת וכדין. בהצעה זו יש לרשום כמות הסיד הדרושה לנו, מספר המברשות שיתבלו וכמה יעלה השכר לפי מטר ריבוע וכו׳. תבין איפוא למה דרוש לי מחיר לפי מטר ריבוע?״

״ברור״, הסכים מנדל פייביש, ״שהצעת תקציב זה ענין לאדונים מלומדים כמוך. אני מוכן להתערב, על עשרים אחוז משכר הצביעה שדרשתי (רמז דק להסכמתו להוריד מן המחיר), שמלבדך אין ׳נוטר׳ במחוז כולו, שידע לערוך הצעת תקציב ראויה לשמה״.

״צדקת״, אמר מויש ברצינות, ״אפילו אני אזיע כהוגן עד שאצליח להרכיבה. בדעתי לבקש מאחי, נשיא המחוזי, להציץ בה בטרם אגישה לממונים עלי״.

״בשביל הוד מעלתו, אחיך השופט, זה דבר של מה בכך... אבל זה מעל לבינתו של צבעי מסכן כמוני. אני סמוך ובטוח שתדע לכלכל מעשיך בצורה נכונה. ודאי תחלק את הסכום שדרשתי, או כל סכום אחר שעליו נשתווה (רמז נוסף לנכונותו להוריד מן המחיר), למספר המטרים המרובעים שאצבע, והא לך מחירו של כל מטר. בהצעת התקציב תוכל לרשום ששילמת לפי מטר ריבוע״.

״בדיוק כך חשבתי לעשות״, העיר נציג השלטון בלי לבטא שמץ מהתפעלותו הנפשית בשל החכמה הגלומה ביהודי פשוט זה. ״הבעיה היא כיצד לקבוע את מספר המטרים הטעונים צביעה באולם הארור?״

״נכון, זו בעיה!״ העמיד מנדל פייביש פנים נבוכות. ״סבורני שאין זו בעיה בלתי ניתנת לפתרון לאיש כמוך, אמון על נייר וכלי כתיבה. אין קל מזה. מודדים אורך ורוחב, מכפילים ויוצא מספר המטרים המרובעים, כך לגבי התקרה וכך לגבי כל קיר וקיר. אני מבין שמדאיגה אותך הטרדה הקשורה בכך. זמנך יקר מדי שיתבזבז בזוטות כאלה. אני מוכן להתנדב לעזור במדידה ואף בחישוב״.

״המדידה והחישובים אעשה בעצמי!״ קבע נחרצות הקיסרון הקטן מרוצה מהצעת היהודי (״תמיד שמורות עמהם המצאות משונות כאלה!״) בטוח היה ששם ״למעלה״ ילקקו להם את האצבעות מתיחכומו של הנוטר מסטרימטרה. ״הממונים עלי ודאי יגידו, שניכר במויש זה שמקור מחצבתו מן האצולה״, הרהר ופימתו התרחבה מסיפוק ומגאווה. הוא סיכם:

״לך הביתה, מנדל, הכן רשימת המצרכים הדרושים לנו, הבא אותם למחר לפנות ערב לביתי, אז תקבל גם דמי קדימה. עשינו עסק!״

אך יצא היהודי מלשכתו ומויש החליט לא להשהות את המדידה ולגשת מיד לביצועה. הוא שלח לקרוא לפלוֹריצֶ׳ל, זקן שומרי הכפר, בעל אף גדול ואדום, פקד עליו להישאר במקום ולחכות לו עד אשר הוא, מויש ייכנס לביתו לסעוד ארוחת צהריים ויחזור: ״יש לנו עבודה חשובה מאוד, פלוריצ׳ל מתוקי!״ משהלך האדון לסעוד, חמק גם פלוריצ׳ל, לחטוף קודם כל לגימת יי״ש, בטרם יעביד אותו אדונו בפרך.

משחזר אדון מויש, פקד על פלוריצ׳ל לסגור את הדלת במפתח, שלא יופרע במהלך המדידה והחליט להתחיל בתקרה. לאחר שפלט קללה עסיסית בהונגרית, כדרכו תמיד כשיש לפניו ענין חשוב, ציווה על פלוריצ׳ל להזיז את השולחן הגדול לפינת האולם, לקרבו לקיר ולהעלות עליו שולחן נוסף. מויש, בעל גוף עגלגל של חובב זלילה מושבע (במיוחד אהב שוויסק אווז וכתלי חזיר), התאמץ קשה עד אשר הצליח לטפס על פיגומו, המורכב משני שולחנות. משהגיש לו

פלוריצ׳ל את קנה־המטר למדידה, התברר שהתקרה עדיין גבוהה מדי ויש להציב כסא על שני השולחנות. מויש ביטא את מעופו בעוד קללה דשנה, לקח את הכסא מידי פלוריצ׳ל ועלה עליו. הפעם נגע ראשו בתקרה ממש. הקיסר הקטן מדד מטר מן הפינה, סימן בגיר וירד מן הפיגום, לחכות עד שפלוריצ׳ל יזיזו הלאה ושוב יטפס עליו, למדוד עוד מטר. מהר מאוד הוברר לו למויש, שהזזת הפיגום המשולש היא מעל לכוחותיו הדלים של השומר הזקן, ושלחו לקרוא לאחד מחברי המועצה, שיבוא לעזור בהזזת השולחנות. הכפרי הגיע מהר מאוד, ברך את מויש בהכנעה ובהסרת הכובע ויחד עם פלוריצ׳ל הזיזו את הפיגום מסביב לקירות.

״אדוני הנכבד״, העז הכפרי, ״נדמה לי שאפשר למדוד שני מטרים בהזזה אחת״.

״כיצד?!״ התרגש מויש.

״פשוט מאוד. מעמידים את השולחנות באמצע ומתכופפים מעט, פעם ימינה ופעם שמאלה״.

״אני אוהב לעשות עבודה מדוייקת״, ענה מויש כנפגע על שוואלאך בזוי מנסה ללמדו בינה.

״הוי סתומים שכמותכם!״ התפרץ פתאום מויש בתרועת גיל, ״הרי ניתן למדוד שלושה מטרים בהזזה אחת. חכו ותראו למה מסוגל ילוד־אשה, שיש לו קצת שכל בקדקדו״, הוסיף בגאווה גלויה. ״קודם אתכופף ימינה, אחר כך אעמוד ישר במקומי ושוב אתכופף שמאלה״. ההמצאה הרנינה את לבו. מויש דמיין לעצמו, שייתכן שבדיוק בזה הרגע תעבור במקרה מרכבת ה״שפאן״. הוד מעלתו ייכנס להציץ במה עוסקים פקידיו, וייתקל במויש העובד קשה, ממציא דברים חשובים הניתנים ליישום בקלות גם במקומות אחרים, ויתמוגג מנחת ובוודאי יספר בכפרים שכנים בהתפעלות על שיטותיו של מויש. שקוע בהרהוריו מדד מצד ימין, מדד וסימן גם באמצע וכאשר התכופף שמאלה, מחוסר תשומת לב, שקוע בהזיותיו על ביקור פתאומי של ה׳שפאן׳, נשמט קנה־המידה מידו. מויש מיהר לתפוס אותו בנפילתו. הכסא זז ממקומו. מויש התחלק, נפל והתגלגל מלמעלה עד לרצפה. בנפילתו נחבל בקצה השולחן. מונח היה על הרצפה כשק תפוחי אדמה, קרוע, חבול, מרוסק איברים ודם נזל מפצע שליד העין. שני עוזריו הרימוהו ונשאוהו ישר למיטה. אשתו, גבירת הכפר, קיללה במרירות רבה עולם ומלואו ואת אלה המעמיסים הכל על כתפי בעלה ואין איש מלבדו נוקף אצבע בכפר המסליד הזה.

למחרת לפנות ערב, בלכתו לתפילת מנחה ומעריב, סר מנדל פייביש לביתו של מויש, כפי שהוסכם ביניהם. היהודי ניצב ליד מיטת חוליו של אדונו החבול, הנאנח מכאב, ידו קשורה בין שני גזרי קרשים. מנדל פייביש התעצב ללבו. הוא הרהר בפרנסתו שנתקפחה ובתקוותיו שנגוזו.

״כואב מאד, מנדל!״

״חלית פתאום?״ שאל היהודי כדי לתת למויש הזדמנות לשקר לו.

״נפלתי תוך כדי עבודת המדידה״.

״איזה מדידה?״

״הצביעה הארורה שלנו. התחלתי במדידת התקרה ונפלתי. לעולם לא אבין, למה היה צורך בתקרה כה גבוהה בבית המועצה של כפר עלוב כשלנו...״

״כיצד נפלת? אינני מבין״, הבליע מנדל פייביש חיוך בזקנו.

״הקמתי לי פיגום עשוי שולחנות וכסאות. הפיגום התמוטט. העוזרים המטומטמים שלי לא החזיקו חזק. לך וסמוך על איכרים וואלאכים״.

״ולמה נזקקת לפיגום? הרי יכולת למדוד את הרצפה למטה, שארכה ורחבה דומים לאורכה ולרחבה של התקרה?״

עיניו הנדהמות של מזכיר הכפר הביטו ביהודי בהפתעה: ״לא ייאמן!״ הרהר. ״אילו רעיונות משונים עולים במוחם של היהודים הבזויים הללו!״ מויש חש בושה צורבת. ״כיצד קרה שלא חשבתי על פתרון כה פשוט?״ מנדל פייביש הרכין את ראשו, הסתכל בשורשי ציפורניו, סגולה בדוקה שלא לפרוץ בצחוק.

״איכנס אליך לאחר שתבריא״, אמר מנדל פייביש בצער רב, על שהצביעה נשמטה לעת עתה מידיו. לשווא רב עם אשתו על מה להוציא את הכסף.

״לא, מנדל, החלטתי לגשת מיד לעבודה לפי תנאיך. מוכן אני אפילו להוסיף מעל למה שביקשת. סמוך עלי! בתנאי אחד...״

״כל תנאי שתרצה״, הסכים הטייח שלנו.

״שתבטיח לי, לא לספר בבית הכנסת על מה שקרה לי״, אמר כמבקש על נפשו. ״אני יודע שאתם, היהודים, משוחחים ביניכם, בבית התפילה שלכם, על כל דבר בעולם ואני רוצה שהדבר יישאר סוד כמוס בינינו. המקרה אינו לכבוד השלטון הציבורי, שאני עומד בראשו״.

״בהן צדקי, שלא ישמעו מפי אף מלה על המקרה המצער בין כתלי בית הכנסת״, הבטיח מנדל חגיגית, בהבליעו חיוך ערמומי בזקנו בגון הנחושת.

״אני יכול לסמוך עליך, מנדל?״

״אמרתי, אף לא מלה בבית הכנסת פנימה...״

משירד במדרגות ביתו של הקיסרון הקטן, פרץ בצחוק אדירים. צחוקו לא נמחה מעל פניו עד שהגיע לבית הכנסת. כמה מניינים יהודים שהתאספו לתפילת מנחה ומעריב שוחחו שיחה בטלה. השיחה צלעה. משהבחינו במנדל פייביש, הבינו מנצנוץ עיניו שיש עמו סיפור עסיסי שיפיג לרגע את השיעמום.

״מה קרה?״ שאלו היהודים.

״קרה משהו מצחיק. יש בפי סיפור נהדר, אבל לא אוכל לספרו כאן. הבטחתי לא לספר אף לא מלה בבית הכנסת. אם רצונכם לשמוע, אנא בואו אל החצר״.

כמניין יהודים הלכו אחרי מנדל פייביש הטייח, אל החצר, לשמוע את סיפורו.

״אבי השדים״

בנימין וולף חיתן שתיים מבנותיו בחתונה כפולה. לחתניו, שני בחורים מכפר ואנצ׳שט, הבטיח נחלת שדה כנדוניה. כששוחחו על התנאים, הניח בנימין וולף את שני ה״קושאנים״ על השולחן. במעשהו זה התכוון לרמוז לצד שכנגד ששתי הנחלות המובטחות: ה״סוראטה״ וה״אוגראדה״ הן עובדה קיימת. בנימין וולף לא הרבה בדברים. אדרבא, בצניעות המיוחדת שלו, אמר: ״דעו לכם, ידידי, אין בידי אף לא פרוטה לתת לכם, אבל ישנן שתי הנחלאות, עיניכם הרואות!״

בתום שבעת ימי המשתה לקח בנימין וולף את שני חתניו, לוקחי בנותיו הנחמדות, להראות להם את הנדוניה המובטחת. שלושת הגברים: החותן ושני חתניו יצאו אל קצה הכפר, פנו ימינה בשבילי שדות התירס, חצו את המישור והגיעו עד לשפת נהר ה״איזה״, שזורם למרגלות ההרים. בנימין וולף ביקש מחתניו להתפשט: ״המים עמוקים במקום זה״, הסביר לחתניו. הצעירים עשו כמצוותו.

״כבוד החותן אינו מתפשט?״ שאל שמואל, הנמרץ שבין השניים. סבורים היו שהשדות נמצאים רחוק מעבר לנהר, על מדרון ההר שממול.

״אין צורך, אוכל להדריך אתכם מכאן, מן המקום שאני עומד בו״.

השניים נכנסו אל הנהר. המים הגיעו עד לסנטרו של אלתר, נמוך הקומה. גם שמואל לא היה גבוה ממנו בהרבה, אבל מוצק ושרירי יותר. משהגיעו לאמצע הנהר, ציווה בנימין וולף על אלתר להיעצר: ״במקום שאתה עומד עליו מסתיימת נחלתך ומתחילה זו של שמואל, הנמשכת עד לקצה הנהר ואפילו כשלושה סטינז׳ן (מידת אורך שווה בערך לשני מטרים) מעבר לשפת הנהר!״

דממה עמוסת טרוניות שררה בעת שהשניים חזרו להתלבש. בנימין וולף חש באכזבת חתניו וחשב שעליו לומר להם כמה דברי ארגעה ועידוד.

״ידידי, וכי אשם אני, אם הנהר הגמחני החליף אפיק ושטף את שדותיכם? נתתי לכם את מה שהיה לי ומכל הלב. כואב לי על שאין לי יותר. לו היה לי הייתי נותן לכם הכל מכל הלב. אל תתיאשו, בחורים! בעוד שנה ואולי בעוד עשר שנים, יחליף הנהר את אפיקו וישחרר את אדמותיכם. ומלבד זאת, ידידי הצעירים, הרי הכל יודעים שאין הרבה ברכה בנדוניה, העיקר מה שיעניק לכם הטוב והמטיב, זה שכל ברואי עולם תלויים בחסדו״.

דבריו נתקבלו בדומיה. חתניו חשו עצמם מרומים, אבל לא יכלו לעשות דבר. הרי לא יגרשו את נשותיהם בגלל חלקת אדמה שהובטחה ושלמעשה איננה קיימת.

אלתר, בעלה של הבכירה בבנותיו של בנימין וולף, קיבל פיצוי. הוא נשאר

לגור בבית חותנו ולאחר 'מאה ועשרים' ירשו. זה היה בית קטן בקצה הכפר, בסימטת 'סוסיאן' בדרך לפטרובה. הבית היה לחידה אפילו לתושבי כפרנו. לבעלי משפחות ברוכות ילדים, שטעמו טעם הצפיפות בדיור, היה קשה להבין כיצד הצליחו אלתר וזוגתו לגדל בבית של דלת על דלת שבט שלם של בנים ובנות. איפה הולנו כולם? איפה ישבו בבית הקט, ששימש גם לפרנסת המשפחה (החזיק חנות תקופה מסויימת), בסעודת שבת המשותפת? ואיך קרה שהבחורים הנמרצים, הגבוהים, לא מוטטו את הסיפון בכתפיהם החסונות?

זה כמובן קרה לאחר מכן. נחזור לסיפורנו על התערותם של החתנים בכפרנו. בתום ימי המשתה יצאו הגברים הצעירים, חתניו של בנימין וולף, לחפש פרנסה כשכירי יום במנסרה באונטר־וישבס, מרחק של כעשרים קילומטר מכפרנו. בצהרי יום ראשון היו צוררים ב"דֶסַגֶה", אמתחת צמר כפולה נוחה להפשלה על הכתף, כל מה שדרוש ליהודי לשבוע: טלית ותפילין, מזון למחיה וכיסוי ללינת לילה, ויוצאים ברגל עד למנסרה. והיה ונזדמנה עגלה, שנסעה בכיוון הנכון, היו מנצלים את ההזדמנות ונוסעים חלק מן הדרך. הם היו שוהים בעבודתם עד ערב שבת וחוזרים הביתה לשבת.

באחד מימי הראשון, בשבתם ליד ביתו של מרדכי שלמה בציפיה לעגלה שאמורה לקחת אותם כברת דרך, התענין מרדכי שלמה בעבודתם. הוא שמע שהשניים עובדים עבודת פרך בסחיבת קרשים ובולי עץ. הם לא התלוננו על העבודה, לא על שני ימי עבודה בשבוע שמפסידים בהליכתם למקום עבודתם ובחזרתם הביתה.

"למה אינכם משתדלים למצוא עבודה בכפר?"

"וכי מי זקוק כאן לעובדים שכירים?"

"לא אמרתי שכירים. לוקחים סל ביד, סובבים בהרים, עוברים בחוות האיכרים, קונים ומוכרים מכל הבא ליד: גרעינים, תרנגולים, ביצים, פירות, שלחין, יי"ש וכו', כפי שעושים רבים אחרים. סבורני שבדרך זו תרוויחו לפחות כמה שמשלמים לכם במנסרה ובערב תנוחו בביתכם בתקווה ליותר טוב".

"דיברנו על כך בינינו", אמר שמואל הצעיר שבין השניים. "אלתר אינו חושב להיכנס למסחר. אני דוקא בעד זה. הייתי מוכן לנסות, לו היה ברשותי סכום הכסף הדרוש לכל סוחר מתחיל".

"בכמה כסף מדובר?"

"לפחות במאתיים קרונה".

"אנא, הואיל בטובך לבוא אחרי". מרדכי שלמה לקחו לחדר השינה שלו, ל"אלקר", שלף מגירה גדושת שטרות והציע לשמואל לקחת כמה שדרוש לו. משהבחין בהיסוסי הגבר הצעיר, הוסיף: "בסך הכל אני אסיר תודה לך, על הזכות שנתגלגלה לי על ידך להלוות גמילת־חסד ליהודי. תוכל לקבל כל סכום שיידרש לך, כל אימת שיתעורר הצורך".

שמואל הסתפק במאתיים קרונה. יצא החוצה. נפרד מגיסו וחזר לביתו. המסחר צלח בידו. כל יום שישי אחרי הצהריים היה סר לביתו של מרדכי שלמה לסלק

את החוב וחזר ביום ראשון ללוותו שוב. לא עזרו הפצרות המלווה, להחזיק את הכסף אצלו, כי "חבל לבזבז זמן בספירתו פעמיים בשבוע". שמואל סירב. בעל גישה עקרונית היה. מדקדק בקלה כבחמורה. מחמיר עם עצמו ועם אחרים. בשל תכונותיו אלה זכה לכינוי "הרבי ר' שמלקי". ר' שמואל לא סר מדרכו המחמירה. לעת זקנה השלים את שהחסיר בשנות נעוריו. למד תורה מפיו של אלתר הסופר. שניהם היו משכימים קום בטרם האיר השחר ולומדים יחד שיעור ב"חוק" בבית הכנסת. ר' אלתר זכה בתוספת צנועה לפרנסתו המצומצמת ושמואל זכה בלימוד תורה. לצאצאים לא זכה. ביתו שמם. מנהג נהגו הוא ואלקה אשתו: אירוח קבצנים עוברי אורח. כל מי שנקלע לכפרנו יכול היה לישון בביתו. הוא לא נרתע אפילו מאורחים שהכנמת שרצה בבגדיהם. בטוח היה ששליחי מצווה אינם ניזוקין.

שמואל הצליח יפה. אלתר גיסו נשאר עני מרוד. אמנם בסופו של דבר נסתייע גם הוא בעזרתו של ר' מרדכי שלמה ונכנס למסחר, אולם זכה לשבט שלם של בנים ובנות שהנחילו לו כבוד והדר. מי היה מאמין, שהיהודי החלוש, המצומק, שזקנקן לבן העטיר את פניו החיוורים, איש מצניע לכת, הוא אביהם של האחים האז, עשירים תקיפים, שופעי בריאות וחדוות חיים. הבחורים הללו גדלו בביתו הקטנטן של ר' אלתר. האב נשאר כפי שהיה מאז ומתמיד, מצניע לכת, מתנהג בנימוס ובדרך ארץ, מכבד כל אדם ואינו נרתע לשאול פירוש בגמרא אפילו מנער. לעת זקנה השלים גם הוא את לימודיו בכוחות עצמו. אלתר החזיק במידה מיוחדת במינה: ביום הכיפורים לא ישב על כסא או על ספסל. החל מ"כל נדרי" ובמשך כל הלילה (יהודי כפרנו בילו את ליל הכיפורים בבית הכנסת בלי לתת שינה לעפעפיהם) ועד לתקיעת שופר שלאחר "נעילה" עמד על רגליו. הוא גזר על עצמו תענית שישי מלבד החמש הקיימות לפי ההלכה.

מרדכי מנדל השנון, אחיו של ר' פישל שטרן, הדביק לאלתר את הכינוי "אבי השדים". הוא התכוון לרמוז על תכונותיהם של בניו, נערים חסונים סמוקי לחיים, חסרי מנוחה, בעלי יצר חיים תוסס ונמרץ. מרדכי מנדל העיר, שהוא תמיד מודע לבוא "השדים" כי הם מכריזים על בואם באמצעות אבנים המתגלגלות לפניהם כבליסטראות.

פנחס האז, בנו בכורו של אלתר (פֶּלֶהֶס בפי הוואלאכים), הצליח לצבור נכסים רבים והיה לאיש העשיר ביותר בכפרנו. בעודו גבר צעיר נודע כאיש ריב ומדון. נדמה היה, שממדי הכפר קטנו עליו. היו בגבר זה מספיק עצמה ומרץ לנהל מחוז שלם כאשר הגורל היהודי הכריחו לצמצם עצמו לסטרימטרה הקטנה. במשך השנים החזיק את הכפר כולו בידיו. בתקופה זו הסתכסך עם רבים: עם השוחט ר' איליש, שהיה מחסידי סיגט, ואלו פנחס עדיין נמצא אז במחנה קוסוב; עם הרב ר' משה קיזלניק, שבעקשנותו כפה אותו על הקהילה ובסופו של דבר הפך לאויבו הגדול ואפילו עם הרבי מקוסוב. (פנחס עזב את קוסוב ועבר לבורשה. בסטרימטרה לא תפסו, שיהודי יכול לחיות בלי רבי משלו). בשנות בגרותו נעשה מיושב בדעתו, נוח לבריות ונחשב לאחד ממכובדי יישובנו. גם שאר בניו של

אלתר עשו חיל. אחד מהם, איציק האז, העניק עצמה מחודשת למחנה קוסוב בכפרנו וחידש את ימיו כקדם.

אחת לשלושה חודשים היו יוצאים שני הגיסים, ר׳ אלתר ור׳ שמואל, לאסוף את התרומות שנצטברו בקופת ״ר׳ מאיר בעל הנס״. ר׳ שמואל היה מחזיק בידו מטפחת נקיה בצבע הסלק, בה אצר את כספי התרומות. השניים היו נכנסים לכל בית מבתי הכפר, מתיישבים ליד השולחן, ר׳ שמואל היה מרכיב על עיניו את המצבטים שהיו תלויים על חזהו, קשורים בחוט, מעיין בפנקסו. בעלת הבית היתה מביאה את הקופסה. השניים היו פותחים אותה בטקסיות רבה. סופרים את המטבעות בדייקנות. כל מטבע שנזרק אל הקופסה טבול היה בדמעותיה של בעלת הבית. ר׳ שמואל היה רושם את הסכום שנמצא בפנקסו, צורר במטפחתו את השלל, סוגר את הקופסה במפתח שהיה מונח אצלו, מדביק עליה את הקבלה, לא על הסכום שנמצא עתה, כי על הסכום שמלפני שלושה חודשים. את הכסף היו שולחים לקוסוב, בצירוף רשימת התורמים ומשם היו שולחים בחזרה את הקבלות. אנשי ״החצר״ בקוסוב היו מעבירים את הכסף לחלוקה בין חברי הכולל בארץ ישראל.

גם בענין כספי ״ר׳ מאיר בעל הנס״ פרצו מריבות קשות בין רבני סיגט לבין רבני קוסוב. סיגט תבעה לעצמה את האפוטרופסות על הכספים שנאספו בכפרי מרמורש ובסיגט עצמה. ההתפרצות האחרונה בנידון התלקחה כשש שנים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. סיגט יצאה וידה על העליונה. אפס בסטרימטרה, ובעוד כמה כפרים, שמרה קוסוב על חזקתה.

ביום קבורתו של ר׳ מרדכי שלמה, קם ר׳ שמואל מנדלוביץ והעיד על הנפטר, שדאג שהוא וגיסו לא יעבדו כשכירי יום, רחוקים מבתיהם. הוא סיפר שמרדכי שלמה דאג להעביר את סחורתם לסיגט יחד עם סחורתו, שלא תעלה להם ההובלה כסף. ״ואפילו תפסנו אותו בגניבה״. ר׳ שמואל הסביר, שלא פעם נמכרה הסחורה בשני מחירים. ״מרדכי שלמה חישב תמיד על חלקנו את המחיר היותר גבוה ועל סחורתו המחיר הנמוך״.

״אבי השדים״ היה יהודי עדין נפש וכזה נשאר עד יומו האחרון.

הניך העגלון

בקצה הכפר עמד ביתו הקט של הניך העגלון. גג התבן שמעל לבית, נראה היה ככובע־פרווה (״קוטשמה״) שחור, ענקי ומחודד על ראש של זאטוט. מתחת לגג הציצו שני חלונות קטנים, כשתי עיניו של שובב. בבית, בקירותיו המסוידים בכחול, היה שמץ מיהירות הדלפון, שאינו מתביש בעוניו.

בחצר, מאחורי הבית, עמדה אורוות סוסים. בבית גר לייזר, בנו של הניך המנוח, שהמשיך במקצוע אביו. חלפו שנים רבות מאז נסתלק הניך לעולמו ובכפר עדיין זכרו את תעלוליו שהביכו והרגיזו כאחד.

העגלונים היהודים בכפר מרמורש היו שבט מיוחד במינו. העגלונות נחשבה לפרנסה מכובדת, קשה מאין כמוה. העגלון היה יוצא לדרך בחצות הלילה וחוזר למחרת לפני חצות הלילה. את הדרך היה עושה שלוש פעמים בשבוע. נסיעתו נמשכה שעות ארוכות בקור הקשה בימי החורף ובגשם השוטף של חודשי הסתיו, בסערות השלג בתחילת האביב ובשמש היוקדת של ימי השרב בקיץ. העגלונים לא רק נסעו בדרכים בוציות ומלאות מהמורות, אלא היו גם סבלי המטען. הם היו סוחבים על גבם שקים של עד שמונים ואפילו מאה קילוגראם השק או קושרים בולי עץ בשרשראות. בדרך כלל ידעו מצוקה ועוני. מובן שהיו יהודים ככל האחרים, רבים מביניהם תלמידי חכמים, בקיאים ב״אותיות זעירות״ וכולם יראים ושלמים. לא היה דבר נדיר שעגלון ישַנֵן בעל פה, בשעות נסיעתו הארוכות, פרק משנה ואפילו פרק מן הזוהר. כולם היו ממלמלים מזמורי תהלים, שלא להוציא את זמנם לריק.

שלא כרוב העגלונים, שהובילו גם מטען וגם נוסעים, עסק הניך רק בהסעת נוסעים. שלוש פעמים בשבוע היה נוסע לסיגט בעגלתו הנוחה והמהירה, מוביל נוסעים שהיה להם ענין להגיע לעיר סיגט לסידורים שונים. הנוסע דאג בדרך כלל לשריין לעצמו מקום בעגלתו של הניך, בעלת המושבים המרופדים. הניך דייק בשעות היציאה והחזרה, בשלוש לפנות בוקר יצא וחזר באחת עשרה בלילה.

למרות הנוחיות בנסיעה עם הניך, התאוננו בני כפרנו מרות על העגלון הגמחן שלהם, שהיה מתעתע לעתים קרובות בלקוחותיו בלי כל סיבה סבירה. קרה לא פעם אחת שיהודי שנזקק להגיע בדחיפות לסיגט, לרגל משפט או ענין חשוב אחר, וסיכם עם הניך להעירו למחרת בהשכמה, בצאתו לסיגט נתן לו הניך לישון שנת ישרים ונסע לדרכו בלי לדפוק על חלונו, כפי שהסכימו ביניהם. והיו מקרים שיהודים, שידעו על תעלוליו של הניך וחששו מהם, היו מתעוררים בכוחות עצמם והיו מחכים לעגלון ליד ביתם. הניך היה מאיט את מרוץ סוסיו,

כביכול מתכוון לעצור כדי לקחת את היהודי. ברגע שזה התקרב לעגלה, האיץ בסוסיו וברח לו. לא הועילו כל תחנוניהם של הנוסעים ולא זעקות החמס של הנשאר לצדי הכביש. הניך הצליף בסוסיו בלי רחם. זקן־העז השחרחר שלו רטט מהתרגשות. בפניו השחרחרים פרח חיוך יהיר, בעיניו נצנץ ברק של נקמנות. משל אומר לנוסעיו: ״אמנם פרנסתי עליכם. אני זקוק לכם, אבל אינני עבדכם הנרצע!״

בעונה הבוערת שלפני החגים, יכול היה הניך להפתיע בהחלטתו לתת לסוסיו להינפש קמעה ולהפסיק את נסיעותיו לסיגט למשך שבועיים, בלי להודיע על כך מראש. הנוסעים היו מחכים לעגלון כמדי יום ביומו. הענין היה מתבהר רק לפנות בוקר, כשהיה מופיע הניך ברחוב, פוסע נינוח, שק הטלית והתפילין תחת בית שחיו, הולך לתפילת שחרית, ככל יהודי אחר שעתותיו בידו. לסקרנים היה מסביר באדיבות, שסוסיו יגעים והוא נאלץ להשאירם לזמן־מה באורוותם עד שיאגרו כוחות חדשים: ״הרי גם הם בעלי חיים״. בני הכפר שנזדקקו לנסיעה באותו יום נאלצו לחכות להזדמנות, למקום פנוי באחת העגלות מן הכפרים הסמוכים, העוברים בכביש, או לשכור עגלת־צב של איכר ולהתענות בנסיעה ארוכה, בישיבה על קרש בלי מסעד.

תעלוליו המשונים חיבלו קשות בפרנסתו. הניך נאלץ היה לחפש הכנסות מן הצד. מפקידה לפקידה היה מוסר את הסוסים לטיפולו של לייזר בנו ויוצא לשטח, כביכול על מנת לחפש רווחים בעולם הגדול. זו היתה הזדמנות בשבילו להציץ מקרוב במתרחש במרחבי האימפריה.

מה המריץ את עגלוננו להתמיד בתעלוליו? נראה שיקדה בנפשו גאוות המעמד. הניך שנא נמרצות את נוסעיו העשירים וחש עלבון על שנגזר עליו לשרתם ולהיות להם לעזר בעסקיהם המצליחים. הניך היה מהפכן בלתי מודע למהפכנותו. הנה לדוגמה אחד מתעלוליו המפורסמים, שעליו סיפרו שנים רבות לאחר מותו. באחד הימים העמיד את רכבו באמצע הדרך לסיגט, רחוק מיישוב־אדם, הפנה את ראשו לעבר נוסעיו וציווה עליהם לרדת מיד מעגלתו.

״מה קרה הניך?״ שאלו הנוסעים הנדהמים. ״נפל חישוק? נשבר ציר?״

״לא זה ולא זה. אני פשוט מבקש מכם לרדת מיד, כי זאת עגלתי, לא כן?״ פסק קצרות.

״מה פירוש עגלתך? הרי שילמנו דמי נסיעה?!״

״לרדת אמרתי!״ נצטעק הניך ועיניו רשפו איומים.

״השתגעו!״ הנוסעים הביטו איש בפני רעהו, טרפו בכתפיהם, רטנו. כל אחד חיכה שמישהו אחר יתחיל לזוז. איש מהם לא רצה להיות הראשון שנכנע לשגיונותיו של העגלון המטורלל.

״לרדת אמרתי!״ סבלנות העגלון פקעה. הניך קפץ מדוכנו, התיצב לפניהם על שתי רגליו המפושקות, קטנטן, דרוך כקפיץ, פניו נוקשות והשוט בידו, מאיים לצלוף במי שיסרב לציית.

״בולמוס אחזהו!״ פסקו הנוסעים. ״יקחהו האופל אם עוד תדרוך כף רגלי

בעגלתו של זה. מוטב לי לטלטל עצמי בעגלת איכרים ולא לסבול משגעונותיו של מטורף", קבע משה החנווני, שהתחיל יורד מן העגלה. אחריו ירדו כל האחרים. מבויישים, זועפים, חמורי סבר, אובדי עצות, התלכדו לקבוצה רוטנת, כשאיש מהם אינו מעז להביט בפני רעהו. מודעים היו שעליהם לצעוד ברגל עד לכפר הסמוך, מהלך של כמעט שעה, כדי לחפש לעצמם עגלה שתסיעם למחוז חפצם או שתחזירם לביתם.

"לא היינו צריכים להיכנע למנוול זה!" קבע אחד הנוסעים. "היינו צריכים לכתש את איבריו יפה יפה, שילמד בינה. אינני מבין כיצד נכנע מנין יהודים לשגעונותיו של מטורף".

"טרם איחרת את המועד. אם ברצונך לעשות בו שפטים, אנא, תתחיל במצווה!"

"מצאת לך עם מי להתחיל", ביטל המציע את כל הענין.

הניך פסע קדימה. תקע שוטו באדמה. העיף מבט מלא רחמים בנוסעיו הנעלבים. ארשת פניו הזועמת נתרככה. עיניו חייכו חיוך תמים. במתק שפתיים אמר:

"אל תקחו ללב, ידידי! תוכלו לעלות למקומותיכם".

הנוסעים נשארו אטומים, זועמים. מבטיהם נתקעו כמדקרות באיש הקטן שעמד לפניהם וחייך לו בלי בושה, חיוך של אב רחמן.

"לעלות, ביקשתי. כמובן, אם תרצו", הוסיף בקול רם. הוא עצמו טיפס לדוכנו, אחז במושכות מוכן לזוז.

"אל תעלו, יהודים!" התריס בכעס יהודי שנעלב עד עומק נשמתו. "מה הוא חושב לעצמו, שאנחנו דרדקים?!"

"לא רוצים, לא צריך! רצונכם כבודכם! להתראות!" פלט הניך באדישות, הצליף בסוסים ופתח בדהירה.

"הי מטורף שכמותך, תעצור!" צעקו הנוסעים. הניך נתרצה להם. נעצר. חיכה עד שהתקרבו לעגלתו. חייך להם באדיבות. עזר לכל אחד מהם לטפס למעלה ולא שם לב לריטונים. היה רך כעיסה.

"תגיד לי הניך, מה זה היה?" שאל ר' איציק שטויבר.

"רציתי לבדוק, אם אני עדיין בעל־בית בעגלה שלי", השיב העגלון בחיוך רב, מרוצה מאוד מן השאלה.

בשנות מלחמת העולם הראשונה, לרגל המחסור בקמח למצות, כשסיפרו שרבני סיגט התירו להשתמש בדייסה העשויה קמח תירס, הגיב הניך:

"נו, מה דעתכם על בני־הכלבה הללו? אני אומר לכם, יהודים, שהם יודעים הרבה דברים טובים בשבילנו, ואינם מגלים אותם לאביונים כמונו!"

תעלולו המפורסם ביותר היה עם חיילי הוד מלכותו, הקיסר. בימי המתח שקדמו לפרוץ מלחמת העולם הראשונה, באחד הבקרים של קיץ שנת 1914, בדרכו לסיגט, פגש בכביש את אחד העגלונים, בן כפר סמוך לסטרימטרה, שהיה בדרך חזרה. הדבר עורר תמיהה אצל הניך, שעצר את עגלתו לבקש פרטים.

"הי, זנביל, מה קרה לך? בשעה כה מוקדמת אתה כבר בדרך חזרה?"

"לא נותנים לעבור", השיב זנביל כשהוא עצמו מתפלא על כך. "השד יודע מה קרה להם. הציבו חיילים חמושים ליד הגשר ומבקשים תעודות. לך ותן להם תעודות!"

"למה לא ניסית לדבר על לבם?"

"מי אומר שלא ניסיתי? כן ניסיתי. אינני מדבר הונגרית. אמרתי דברי ברומנית והם כיוונו כלפי את קני רוביהם... נמלטתי כל עוד נפשי בי. מה דעתך הניך? מה משמעות הדבר הזה?"

הניך הריץ את סוסיו בלי להביע דעתו. נוסעיו חשו אכזבה. הם היו רוצים לשמוע פירוט יתר על מה שקרה לזנביל, אילו תעודות הם דורשים, כמה חיילים שומרים על הגשר וכדומה. הניך לא התחשב ברצונם. הוא דהר קדימה.

"לאן, המטורף? וכי לא שמעת שלא נותנים לעבור?"

"הוא יעבור!" קבע אחד הנוסעים.

"אתה חושב שטירופו יעמוד לו גם כנגד חיילים מצויידים ברובים?" לגלג חברו. הניך עצמו לא הגיב. הצליף בסוסיו בלי רחם, כאילו ממהר הוא לפגישה עם חיילי האימפריה, בלי לשעות לתחנוניהם הקולניים המבוהלים של הנוסעים שלא יסתבך חס וחלילה. אחדים נאנחו: "מי יודע לאילו צרות יכניסנו המטורף הזה?!"

הניך העמיד את סוסיו משסימנו לו החיילים לעצור. הנוסעים נשמו לרווחה.

"טוב שלפחות לא ניסה לפרוץ לו דרך בכוח!"

"מה רצון חיילי הקיסר, ירום הודו?" שאל הניך בהבליעו חשיבות בשאלתו, כאילו קיימת קירבה מסוימת בינו ובין הקיסר.

"תעודות!"

"אה, תעודות? סוף סוף! זה שנתיים שאני מבקש מאנשי החצר להקפיד בענין התעודות ולא שומעים לי. התעודה מונחת זה למעלה משנה בכיסי ועד היום טרם ביקש איש לראותה. אני שמח שהתעוררתם לפעולה". תוך כדי דיבור חיפש בכיסיו, הוציא איזה ספרון זעיר בכריכה אדומה והושיטה לאחד החיילים. החייל אחז בה, דפדף בדפיה המועטים, כשההפתעה והמבוכה ניכרות היטב בפניו. החייל העביר את הספרון לחברו. השניים החליפו מבטי תהיה, כמפקפקים אם אכן הספרון הזעיר של היהודי המצומק, בעל זקנקן העז, המדבר בהונגרית, היא התעודה שאמרו להם לדרוש מעוברים ושבים. הניך הביט בהם במבט אבהי, כולו שופע חיוכים.

"זוהי התעודה?" שאל אחד החיילים בחוסר אימון מודגש.

"אינך רואה, אדוני? קרא בה", השיב הניך נפגע במקצת.

החייל המשיך לדפדף בספרון. הפכו על כל צדדיו. היה ברור שהוא מפקפק אם אכן זוהי התעודה המקנה זכות לעבור על פני הגשר. "מן הבוקר אתם הראשונים שמחזיקים תעודה בידכם", מלמל כאילו לעצמו.

"וכי לא אמרתי לכם? תהיו בטוחים שנהיה גם האחרונים".

החייל החזיר להניך את ספרונו ונתן לו לעבור. העגלון הצליף בסוסיו. משיצאו מטווח הראיה של החיילים, שאלו הנוסעים הנדהמים אם אמנם היתה בידו תעודה כדת וכדין.

"כמובן", השיב הניך והושיט לנוסעיו את הספרון האדום. זה היה "בֶּנטשֶׁרל" (ספרון לברכת המזון), שכל יהודי מדקדק במצוות החזיק בכיסו, כשהיה יוצא לדרך.

לעתים היה הניך עוזב את הכפר ויוצא לשוטט בעולם הגדול. בדרך כלל היה עושה כך בחדשי הסתיו. רבים מתושבי האזור היו יוצאים ל"פּוּסטָה" ההונגרית או לאזורים אחרים עשירים בכרמים, כדי לעבוד בתעשיית היין. אוכלוסיית מרמורש, העניה והאדוקה, סיפקה פועלים להכנת יין כשר, שאין בו חשד נסך. את הדרך להונגריה היו עושים ברגל, כדי לחסוך דמי נסיעה. היו סועדים על שולחנם של יהודים טובים ולנים באשר מצאו להם מקום לינה.

באחד הימים הגיע הניך העגלון ומנדל פייביש הטייח לאזור בֶּרֶגסָס. בעל אחוזה, יהודי אדוק, שכרם לעונת הבציר. הם ישבו במתבן וקיבלו את ארוחותיהם יחד עם הפועלים שעבדו באחוזה. בשבת הוזמנו לסעוד על שולחנו של בעל הבית. הרי לא ייתכן לתת לשני יהודים, ולו גם פועלים עלובים ממרמורש הבזויה, לעשות את שבתם חול.

הניך העגלון ומנדל פייביש הטייח הופתעו מן ההידור שראו בבית.

"תאר לעצמך, איך זה נראה בארמון הקיסר", לחש מנדל פייביש להניך. שניהם בהו עיניים, מוקסמים מהמראות הענקיות, מהתמונות במסגרות מוזהבות שהיו תלויות על הקירות, מכלי החרסינה, מסכו"ם הכסף שעל שולחן השבת ומכוסות הבדולח.

"אני משער שכך זה נראה בגן־עדן", לחשו איש לרעהו.

השניים הסבו ליד שולחן של שבת אצל משפחה יהודית חרדית, יפת־נפש ובעלת מסורת. בראש השולחן ישב "בעל הבית" הזקן, ישיש בעל הדרת פנים, לבוש בקפידה. מימינו ומשמאלו ישבו בניו ובנותיו על נשיהם ובעליהן והמון נכדים, גדולים וקטנים, כולם בבגדי שבת הדורים. תכשיטי הזהב שעל צווארי הגבירות השתקפו בכוסות הבדולח ובכלי הכסף שעל שולחן השבת. הסעודה כולה השתקפה במראות הגדולות שכיסו אחד הקירות באולם האוכל העצום, ההדור.

מנדל פייביש והניך ישבו בקצה השולחן בלבושם הממורט, מופתעים ונרגשים מן הפאר ומן ההדר אשר סביבם. הסעודה התנהלה ברוח המסורת. הגברים שרו "שלום עליכם". הזקן קידש על היין. שרו זמירות של שבת ורק דבר אחד העיר את חמתו של הניך: "כיצד ייתכן, שיהודים ישוחחו ביניהם בליל שבת, ליד שולחן של סעודת מצווה, בהונגרית, כלומר בגויית?" פרט זה נראה היה להניך כחילול קודש והחליט להגיב, בדרכו הוא.

"מה דעתך מנדל פייביש, שנשוחח בינינו קצת בוואלאכית?" שאל הניך. "דעתי שעלינו לתרגל קצת שפה זאת, אחרת עלולים אנחנו לשכוח אותה".

מנדל פייביש נרמז מיד וענה בוואלאכית:

״אתה צודק, ידידי היקר. מלבד התרגול גם נשתלב בסביבה. כנראה שמנהג המקום הוא לשוחח ב׳גויית׳״.

״בסדר, אז ספר משהו, אבל בקול רם יותר. בזמן האחרון כהתה אוזני הימנית״.

״אעשה כרצונך, לפחות אשתדל. אני מקווה לא להפריע למסובים. הם לא ישימו לב. הם עסוקים בשלהם. תשמע מעשה שנזכרתי בו כרגע, מקרה מעניין, באמת מעניין...״

שתיקה מוזרה השתררה. הסועדים הפסיקו לשוחח. עיני כולם הופנו לשני היהודים שדיברו בקול רם בוואלאכית בלתי מובנת לשאר הסועדים. בעל הבית בפועל, בנו בכורו של בעל הבית הזקן, שאל באדיבות מזויפת:

״על מה אתם משוחחים, יהודים?״

״כדרך האנשים״, ענה הניך, ״נזכרנו במעשה שהיה״.

״באיזה שפה אתם מדברים?״ החמיר בשאלתו, בהסכמתם האילמת של כל הסועדים, כולל הזקן שנדנד בזקנו הכסוף לשלילה גמורה.

״מה הבעיה? אנו בוואלאכית פשוטה. אנא, אל ירע הדבר בעיניכם, ידידי נמצא בפעם הראשונה בארץ ההונגרים ואין שפתה שגורה בפיו ולכן...״

״אבל שבת היום, ועל שולחננו אתם סועדים״, יסרו בעל הבית בעדינות. ״סבורני שלא יאה לחלל את שולחן השבת בדיבור גויי״.

״אנו דווקא התכוננו לגרום לכם קורת רוח. סבורים היינו שזה המנהג אצלכם, לדבר בגויית בשולחן השבת. הרי כולכם דיברתם ׳גויית׳״.

״מה?!״ זעם בעל־הבית. ״מי דיבר כאן גויית מלבדכם? או שמא שפת המולדת שלנו נחשבת אצלכם כגויית?״ פניו הכחילו מכעס ועיניו התפוחות סובבו על פני הנוכחים, כאילו לבקש בדיעבד את הסכמתם להתפרצותו.

״אנחנו בהונגרית דיברנו ולא בגויית״, תיקן אחד הבנים, מן הצעירים ביותר. מקולו בקע צער על שכך משמיצים את שפתם האהובה.

״הנח להם!״ רמזה בעלת הבית. היא נדנדה ראשה בצער, כמבקשת לחוס על שני היצורים המוזרים שמסובך לקבוע מה קשה יותר: טמטומם או חוצפתם.

הניך חייך בסיפוק. הסתכל במנדל פייביש ושניהם פרצו בצחוק. בעל הבית קם ממקומו, כמי שרוצה לשים קץ לפרק העגום ביותר.

״שב, מישקו, שב!״ ביקשה אשתו להרגיעו. מישקה התישב בחזרה, כולו רועד מזעם.

למחרת היום אכלו האורחים יחד עם המשרתים.

כל אימת שהיו מדברים על ״החיות״ ממרמורש, היה בעל האחוזה מספר כיצד נתקל אף הוא ביצורים המוזרים הללו.

אלימלך המשומד

ניני ״סבא ר׳ איציק״ היו ונשארו מיעוט קטן בקרב כלל תושבי סטרימטרה. בכפרנו, ובמאות הכפרים שמצפון ומדרום לנהר הטיסה, חי לו מיעוט יהודי פעלתני בקרב רוב וואלאכי, רותני או הונגרי (כל כפר ותושביו). גויים כיהודים חיו זה לצד זה, משק ליד משק, וחלקת אדמה ליד חלקת אדמה, בשכנות טובה, אולם אי אפשר היה לטעות בין יהודים ללא יהודים. ההבדלים בלטו בפולחן הדתי, באורחות החיים, בלבוש, בצורת המשק והבית, בסידור הפנימי בתוך הבית ובריהוט וכמובן בהשקפת עולם, בגישה לבעיות החיים וביחסים שבין אדם לחברו. קשה לתאר בידול עמוק יותר בתוך קשרי סחר הדוקים, שותפות בעסקים ובעדרים, יחסי שכנות טובה, מגע מתמיד ואפילו יחסי ידידות ניכרים.

בתקופה שקדמה למלחמת העולם הראשונה, לא היתה קיימת הסתה מכוונת ביהודים, מלבד ההסתה העקיפה, הטבעית כביכול, של הפולחן הדתי. אכן, פעם בשנה, בערבו של ״יום חמישי הגדול״ שלפני חג הפסחא, כשהיה קורא הכומר באוזני מאמיניו על יסורי ״ישו הגואל״, שנתייסר בירושלים ועונה בידי יהודים הבוגדניים, לא העז יהודי לצאת לרחוב. בכפרים מסוימים נאלצו להתחבא בחדרי חדרים ולסגור את תריסי העץ של חלונותיהם כדי להציל את השמשות מזעם המאמינים, שהיו רוגמים באבנים את בתי היהודים בשובם מבית יראתם. היה בזה פורקן רגשות הנקם נגד ״רשעים״ שעינו וצלבו את ישו הטוב והמיטיב. זריקת אבנים בערב ההוא היתה בבחינת מצווה דתית.

השלטונות ההונגריים או האוסטרו־הונגריים לא היו מעוניינים להסית את האוכלוסיה הוואלאכית, או הרותנית, נגד היהודים, אולם היחסים בין יהודים ולא יהודים הותחמו בדייקנות בכורח המסורת וציווי הדת. רק בודדים תמהוניים עברו תחומים אלה. פה ושם השתמד רופא יהודי שהתאהב בצעירה נוצרית (לכן נזהרו לא לשלוח את הבנים ללימודים גויים). ידוע היה על נערה יהודית אחת ויחידה מסלישט, שהתאהבה בבחור מבני האיכרים הוואלאכים ונישאה לו. אביה ישב שבעה אחרי בתו, שלגביו נחשבה כמתה. היא המשיכה לחיות בכפר בניתוק גמור ממשפחתה. והיה אלימלך שחי לו בין שני עולמות. האינטרסים שלו היו כולם במחנה היהודים ואילו נשמתו וכמיהתו נתונות היו לעולם הנוצרי.

נע ונד היה אלימלך, קבצן מחזר על הפתחים, מתקיים מנדבת ידם של נדיבי האזור, חובבי המצוות ומעשים טובים. כארחי־פרחי סעד גם אלימלך על שולחנן של משפחות יהודיות שחילקו את לחמן הצר עם חסרי בית ומשפחה, בלי לבדוק בציציותיהם. יהודים רבים מתושבי האזור נזקקו למקל הנדודים של המחזר על הפתחים. אחדים עשו זאת בארצות רחוקות: היו אוספים תרומות לישיבות

מפורסמות ומקבלים את חלקם. אחרים היו יוצאים, לעת מצוא, כשהגיעו מים עד נפש, לערי הונגריה. הם היו מצטיידים בפנקס, חתום ומומלץ על ידי רבנים ופרנסים, לאיסוף תרומות למטרה חשובה כגון הקמת בית כנסת בכפר פלוני, בניית מקווה, הכנסת־כלה של יתומה וכיוצא באלה. ונוטלים את חלקם. הסוג הנחשל ביותר היו המוני הקבצנים, שהלכו מבית לבית, הושיטו יד וביקשו נדבה. היו ביניהם פסחים ואילמים, מפגרים בשכלם, בעלי מומים שונים או אפילו סתם יהודים שירדו מנכסיהם ולא נשארה להם ברירה, אלא לקחת את מקל הקבצן ביד.

אלימלך היה בודד בעולמו. הוא נולד אי־שם, איש לא זכר איפה בדיוק, התיתם בילדותו משני הוריו וגדל בדרכים, כשהוא מגמגם והוזה הזיות. בלכתו מכפר לכפר היה ממלמל מלים, כביכול מתווכח עם מישהו. כך היה עושה גם בשבתו על הספסל מאחורי התנור בבית הכנסת, או בשכבו על יציעו בביתו של יהודי רחמן שכינסו אל תוך ביתו והציע לו מיטה לישון בה. מי שהתאמץ להאזין למלמוליו, ונמצאו סקרנים כאלה, קלטו מפיו דברי תוכחה לעם היהודי. אלימלך שנא יהודים שנאה נמרצת שאיננה יודעת פשרות. הוא היה מבקר בבתי היהודים כדי לקבץ נדבות, אבל היה סר גם לבית הכומר כדי לשוחח עמו שוב ושוב על רצונו להשתמד. אלימלך היה מבקש מן הכומר בכפרנו (וכנראה גם מכמרי הכפרים הסמוכים) לעשות עמו חסד, ולהכניסו תחת כנפי הנצרות. איש לא בדק מתי וכיצד חלחל לנפשו של אלימלך ארס השנאה העזה, שחש כלפי בני עמו. הוא נשאל על כך לעתים קרובות, אלא שהסבריו לא נקלטו בגלל גמגומו הקשה, שגבר עוד יותר בעדנה דריתחא, כשהציקו לו בשאלות ונאלץ להסביר עצמו.

אלימלך היה מבלה ימים מספר בקרב הגויים, בכפרנו או בכפרים סמוכים, ותמיד היה חוזר לאכול אצל היהודים. יש והיה חוזר מוכה ודווה, כשהוא מקלל נמרצות את אלה אליהם ניסה להסתפח. מעולם לא פוענחה הסיבה, שבגללה הגיע לידי התנקשויות אלימות עם הוואלאכים. איש לא ידע מדוע הם מכים אותו. אחרי תקרית שכזאת היה מתהלך קודר ומדוכא במשך ימים מספר, שותק, אינו מתרעם על היהודים וחוזר מהר מאוד לסורו, לשנאתו הארסית שהיתה מפעפעת מתוך גמגומיו. אלימלך ריחף בין שני עולמות. מדבר סרה ביהודים, שונא אותם נמרצות, אולם מוכרח לחזור על פתחיהם לבקש את נדבתם ולצפות שיוזמן "ליטול ידיים" ולגשת לסעודה.

"אלימלך, לך ליטול ידיים!" במלים אלה נהגו להזמין יהודי לארוחה, כל יהודי. אלימלך היה עושה כמצוות הבעלים, נכנס למטבח ליטול ידיו, ואינו מפסיק להתרעם. מתקומם נגד נטילת הידיים שלפני הסעודה, נגד ברכת "המוציא" על הלחם, נגד "ברכת המזון" שלאחר הסעודה ונגד כל שאר מנהגי ישראל השנואים עליו, המקשים על חייו. כשהיה קם בבוקר, העדיף להיעלם מן הכפר בלי ארוחת בוקר ובלבד שלא יצטרך להתפלל תפילת שחרית. היה מאחר בדרך, שוכב לו אפרקדן על שפת הנהר, בכוונה להגיע לכפר הסמוך רק לקראת זמן ארוחת הצהריים.

באחד הימים הופיע אלימלך בכפרנו באצטלה של חוזר בתשובה, נושא עמו שק

תפילין עשוי קטיפה. על השק רקם מישהו שמו באותיות זהב. אלימלך מדקדק היה לברך לפני ואחרי הסעודה. כדרכם של חוזרים־בתשובה רבים, מייסר היה את המקילים במצוות, מטיף מוסר לאלה שאינם מדקדקים בכל תג ותג. מתפלל היה בהתרגשות מיוחדת, מאריך בשמונה עשרה, מידלל תפילתו בקול בוכים. חבל רק שיהודים ציניים, במקום להתייחס בכבוד הראוי לשינוי שחל באלימלך התבדחו על כל הענין:

״מה קרה לך, אלימלך?״ היו שואלים הבריות.

״מהה זאאתתת אוממררתת.. ווכי אי..אינ.. אינננני בןן קדדו קדווששששים?״ גמגם בקושי. את רגשותיו הביע בנשיקת שק התפילין שלו, בחיבה יתירה שהעניק לו. היה מחבקו, מלטף בו את פניו, כאילו היה זה יצור חי, מחמל נפשו. נדמה היה שאלימלך מצא יעוד בחייו, התפילין והתפילה.

מה עשו הפרחחים? הסתירו לו את שק התפילין. אלימלך חלץ את תפיליו והשק, זה שנרקם עליו שמו באותיות זהב, איננו. אלימלך נתמלא זעם.

״גננבימם! רוצצצחיסםםם! ררמא..מאיימם!״ זעק חמס. ״איפפה שקק ההתתפילי..לין ששלי? שחטתם אותי בסכין פגומה. אין בכם טיפה־טיפונת של רחמים! אתם שונאים יהודי המתפלל מכל הלב!״ תארו לעצמכם, כמה זמן עבר עד אשר אלימלך המגמגם ביטא כל זאת. הפרחחים עמדו סביבו וצחקו לו.

אלימלך עזב בכעס את בית הכנסת וברח. את התפילין השאיר על השולחן. הוא נעלם מן הכפר לתקופה די ארוכה. כשהופיע שוב, אחרי חודשים רבים, חזר לסורו, התפקר. לא התפלל. היה מסתובב בבית הכומר בתקווה לשכנע אותו להטבילו לנצרות. את זמנו היה מבלה בקרב איכרי הכפר וחוזר לשטח יהודי רק כשהיה מציק לו הרעב.

לשבת נשאר בכפר. עסוק היה באיזה ענין. לשבת בצהריים בא לסעוד אצל יהודי ונעלם שוב. לפנות ערב, בבוא השמש, אדמו השמיים בשוליהם, ונערות יהודיות צנועות יצאו שלובות זרוע לטייל ברחוב; מבוסתני ההרים נדף ריח הפירות שהבשילו על העצים; העדרים חזרו מן המרעה והאיכרים חזרו מעמלם בשדות כשהם נושאים כלי עבודתם על כתפיהם. יהודים בבגדי שבת, מעילי משי ואטלס שחורים, מאובנטים באבנטי משי שזורים וה״שטריימל״ לראשם פסעו לאטם, בפסיעות קטנות של שבת, לתפילת מנחה.

אחר התפילה, כשנמוגו הצללים והשמש באה, בהשאירה אחריה מלמלה ארגמנית על השמים, נטלו היהודים את ידיהם מחבית המים שבאכסדרת בית הכנסת, ישבו ליד השולחן, ביצעו מהלחמניה המוכלבת שהביאו מן הבית, בלעו ״כזית״ כדי לצאת ידי חובת ״סעודה שלישית״, לפתו את פתם בחתיכונת מליח והתחילו בזמירות. ניגונים עצובים, משוכים בחסד, נמהלו בדממה הכפרית של בין ערביים, גם ברעש העגלות של איכרים שאיחרו לשוב מעבודתם. הניגונים לא היו עשויים מעור אחד. היו ניגונים מתמשכים ועצובים והיו שובבניים שהקפיצו את הרגליים לריקוד חסידי, והיו ניגונים רוויי ערגה וכיסופים. תלוי לאיזה זרם חסידי שייך המזמר, שזה פרקו וזה ניגונו מאז שהוא משתתף בשלוש

סעודות, לפעמים מאז ירש את מקום אביו ליד שולחן הסועדים בסעודה מסתורית זו, וירש שניהם: את המזמור ואת הניגון.

לפתע הופרעה הדממה. פעמוני הכנסיה צלצלו בצלצול מקוטע, צלצול שתפקידו להזעיק בפרוץ דליקה או בכל אסון אחר. היהודים שהיו שקועים בניגוניהם, כמעט ולא שמו לב לאזעקה. הכפריים קצפו ממקומותיהם, תפסו דליים וקלשונים ומיהרו לכבות את הדליקה. אש בכפר מסוכנת מאוד. גגות הרעפים ואלה העשויים תבן, שהתייבש בחום השמש של עונות רבות והתלהט ביום קיץ ארוך, נוחים להתלקח. די בניצוץ אחד והכפר כולו עולה בלהבות. האיכרים רצו אנה ואנה ואין סימן לדליקה. עלו על גגות בתיהם, וטפסו עד לצמרות העצים לגלות את סימני הדליקה ולא הבחינו לא בלהבות ולא בעשן, ואילו פעמוני הכנסיה לא פסקו לצלצל ולהזעיק. חרדים לגורל משקיהם, ניגשו האיכרים למגדל הפעמונים של הכנסיה, לשאול את הפעמונר מדוע הוא מזעיקם.

המונים רצו מכל הכיוונים. כולם התכנסו ליד מגדל הפעמונים. משהבחינו שהמושך בחבל איננו אלא ״מלך המשוגע״, נתמלאו זעם גויי שאינו יודע רחם, רצו לקרעו כדג. מזלו שהיה בגובה המגדל והם למטה, אחרת היו מרסקים את אבריו בו במקום.

אלימלך התכופף מבעד לחלון המגדל, שם אצבע על פיו, סימן לנאספים לשתוק:

״תששששתקוו, סתם, רציתי להפחיד את היהודים!״ הסביר בלחש.

מן היום ההוא נעלם אלימלך. איש לא ידע מה היה לו. אולי הוכרע מן המכות שספג מידי הוואלאכים הזועמים ואולי התייאש מכשלונו למצוא שותפים לשנאתו העמוקה לבני עמו.

אלימלך לא ידע עד כמה היתה איומה נקמתו ושבני עמו, השנואים עליו, חשו בה. בשנים הקשות שלפני השואה, כשנתערער הסדר הטוב והופיעו מסיתים ביהודים, שתבעו את דמם ואיימו על חייהם, התנחמו תושבי כפרנו היהודים במימרתו של אלימלך המשתמד. במנוד ראש של ביטול צטטו את דבריו: ״שטויות, סתם רוצים להפחיד את היהודים!״

סיפור־אהבה

באביב פרחו הבוסתנים. צמרות העצים, כזרי פרחים ענקיים נעוצים בכרי דשא, הדיפו ריחות משכרים. בעמקים ובמורדות ההרים, במשטחי המרעה הירוקים, פרחו סביונים צהובים, פרחי פרג אדומים ופרחי עולש כחולים. באביב שפעו הנהרות מים, הבחורים נסעו ללמוד בישיבות והאיכרים העמלים, כנקודות לבנות ניידות, עמלו בחריש במורדות הר־החימר הצהוב, בחלקות שיבולת השועל שלהם.

באביב, שלוש שנים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, פרחה אהבתם של נער ונערה, אהבה אילמת, חסוכת מלים ושבועות, אהבה כמוסה בלב, מבוטאת בחיוך של מבוכה, בסומק נעורים בלחיים וברגשות עזים כמוות.

צעירי כפרנו, בנים כבנות, התחתנו וידעו חיי אהבה, אחווה וריעות וגם צער ומועקה בלי לדעת את האהבה שעליה מסופר ברומנים ושמוצגת על בימות התיאטרון. השדכן המסורתי, ולא תמיד בעל המקצוע, אלא סתם כל יהודי מאנשי הכפר, היה מביא הצעת נישואין ועוזר בניהול משא ומתן בין הצדדים, מיישר הדורים, מפתה ומפשר ועוזר לזוג ״מן השמים״ למצוא זה את זה, כאן על האדמה. בשכרו היה זוכה בארבעה אחוזים מן הנדוניה, מלבד המצווה שבדבר. אפילו במקרה חריג, כאשר היה ברור ש״חשקה שדכן״ הוא האחראי לזיווג, לא ויתרו על העמדת הפנים. קרוב משפחה, או סתם ידיד, היה מציע את הצעת הנישואין ומטפל בהבאת הצדדין לעמק השווה. ״עולם כמנהגו נוהג״, העריכו בסטרימטרה וסברו שאין לשנותו.

באחד הימים הופתעו. נודע בכפר על אהבת נעורים שפרחה בין יעקב, בנה של סבתא חנה, לבין אסתר׳ל בתו השניה של ר׳ מרדכי שלמה.

לאחר שנתייתם מאביו, בגיל שתים עשרה, יצא יעקב ללמוד בישיבה. כשבע שנים עברו עליו בנדידה מתמדת ברחבי האימפריה ההאבסבורגית. הוא למד תורה בישיבות חוסט, פרסבורג, מאקובה וקלויזנבורג. ב״זמנים״ היה שוקד על תלמודו וב״בין הזמנים״ היה נודד מעיירה לעיירה כגובה תרומות לישיבה. מן האחוזים שזכה בשכר טרחתו, היה מקיים עצמו בתקופת הלימודים וגם שולח קצת כסף לאמו האלמנה.

במלאת לו תשע עשרה, חזר הביתה לחוג את חג הפסח עם אמו ועם אחיו הקטנים. חנה רוותה נחת מבנה יפה התואר ויפה המראה. עיניו החולמניות כחולות היו, כעיני סבו בירושלים הרחוקה, מבטו זך כשל אביו ז״ל ומצחו גבוה כשל תלמיד חכם. אמו האלמנה, התמוגגה מנחת בשמעה את קולו, מתנצח בבית המדרש הסמוך עם למדני הכפר על פירוש בגמרא וחשה יוהרה בהאזינה לשיחות

החולין שלו עם באי ביתה. יעקב סיפר דברים מוזרים ומעניינים כאחד על עולם נפלא שבמרחביו נדד. כרוב האמהות, האמינה שבנה הוא מה שבני סטרימטרה כינו "מושלם", אחד שנתברך בכל המידות הטובות הטבועות בנפשו ובאופיו של יצור אנוש.

האלמנה הפצירה בבנה, שלא יחזור למרחקים, אלא יישאר בבית על מנת להקים משפחה משלו. חנה הבטיחה לחפש בשבילו שידוך כיאה לנכדו של ר' אברם מבילוואריץ מצד אביו, ושל "סבא ר' איציק" מצד אמו. ביתה שמם. בנה הבכור איציק, אחיו הגדול של יעקב, היגר לאמריקה זמן קצר אחרי מות בעלה ובקושי היה שולח מכתב מזמן לזמן, ואילו בניה הצעירים נאלצו אף הם לחפש מחייתם במרחקים, כי מה יעשה יתום צעיר בסטרימטרה? שמעיה נמצא מזה שנתיים באורדיה־מרה. לאחרונה לקח עמו לשם גם את אחיו הצעיר ממנו, צבי־הרשל. רק שמואל, צעיר בניה, עדיין נשאר בביתה, אבל גם הוא התכונן לצאת למרחקים. חנה התגעגעה לנכדים.

בשנים ההן הגיע מרדכי שלמה פוקס לשיא הצלחותיו. הוא צבר רכוש רב. שדותיו הניבו יבול מבורך. רפתותיו מלאות היו בהמות. הכוורת שלו הפיקה יערות דבש, סחרו צלח. מיתום עלוב, עובד עבודה קשה ביער, עלה לגדולה, נתחבב על הבריות, רבים התקנאו בעושרו ובמעמדו. את בתו הבכירה חיתן. המאורע ריגש את האזור כולו. הבריות התבדחו: "שני עשירים עשו שותפות על מנת להקים עשיר שלישי".

למרות עושרו ומעמדו, חש מרדכי שלמה אכזבה מסוימת. כל ימיו הצטער על שהמציאות המרה ריתקה אותו משנות ילדותו בעול הפרנסה ולא זכה ללמוד תורה. קיווה שבניו ישלימו את שהחסיר, שיהיו גדולים בתורה, ולא זכה לכך. שניים מבניו, שכבר התחתנו והקימו משפחות משלהם, היו יהודים טובים, אנשי מסחר ובעלי מידות טובות, אך בלימודים לא הצטיינו. בימי חינוכם לא עמדו לרשותו אמצעים מספיקים כדי שיוכל להעניק להם תנאי־לימוד מיוחדים וקיווה לתקן אצל ארבעת בניו הצעירים את שהחסיר אצל שני הגדולים. מרדכי שלמה החליט להציע לבן האלמנה, שהכל התפעלו מיכולתו בתורה, ללמד לבניו, ולא חשוב כמה שזה יעלה לו.. אדרבא, הוא ירווה נחת אם בן תורה, תלמיד חכם צעיר, ישב בביתו ויעסוק אך ורק בהקניית תורה לבניו.

בדרך זו הגיע יעקב, בן התשע עשרה, בחור נבון, רציני וביישן, לביתו של מרדכי שלמה. הוא ישב ב"אלקר" האחורי ולימד תורה לארבעת הבנים של בעל־הבית. רבקה, אם הבנים, היתה שולחת את אסתר'ל בתה להגיש למלמד כוס חלב ופרוסת "לקך". אסתר'ל, נמוכת קומה, רזה ועדינה, היתה מציבה את כוס החלב ואת הצלחת עם פרוסת העוגה על השולחן, ליד הבחור הביישן. יעקב היה מרים את עיניו הצלולות להגיד לה "תודה רבה". לרגע היו נפגשים מבטיהם. מרוגשת, היתה אסתר עוזבת בחיפזון את ה"אלקר" וחוזרת לעבודות הבית... בנפש מסוערת היתה הוגה ביעקב ובעלותה על משכבה בלילות, היתה חולמת עליו. בבוקר היתה מחכה בהתרגשות לרגע שבו תצווה עליה אמה להכניס את

התקרובת לבחור ולצרף אליה חיוך הערצה משלה. אסתר נהגה למצוא לעצמה עבודה בחדר הסמוך, להקשיב לקולו העמוק של המלמד. בין השניים נרקם רומן אהבה אילם, בלי מלים והצהרות, בלי נשיקות ערגה, סיפור על מבטי רוך, על שיחות חטופות, מקוטעות, על סומק בלחיים ותקוות בלב. רומן־אהבה נוסח סטרימטרה, אולי הראשון מסוגו בכפרנו ואולי לא, וכי בוחן כליות ולב אני?

הפלא ופלא, על אף שאיש לא סיפר על המתרחש כל יום בביתו של מרדכי שלמה, בהגשת הכיבוד היומי למלמד, נודע סוד הנאהבים ברבים. בני הכפר הרבו לשוחח בכך. אין סודות בסטרימטרה ואין איש חי לבדו. כולם שוחחו ברגשותיהם הכמוסים של שני הצעירים.

״ומדוע לא?״ שאלו הבריות, כאילו בעל דברם הביע התנגדות לעצם רגשותיהם של הנער והנערה. יהודי בעל יוזמה ניגש למרדכי שלמה והציע שידוך. המציע השתמש בתחבולה הידועה. הוא יצא מתוך הנחה, שאם יהיה שידוך, יוכל לטעון לארבעת האחוזים מן הנדוניה השמנה, שמרדכי שלמה יעניק לבתו ויצטרכו להתחשב בתביעתו. מרדכי שלמה הודיע לבעל היוזמה שיהודי אחר הקדימו.

בטרם החליט מרדכי שלמה השקול, בעל תגובות איטיות, כיצד להתיחס להצעה לגופו של הענין, וכבר פסקה אשתו הנמרצת, ש״לא בא בחשבון!״. גם אם החתן, סבתא חנה, לא התלהבה מן ההצעה. לכל אחד מן הצעירים נודע על תגובת האמהות ולא העזו לצאת לעימות גלוי עימהן. אסתר׳ל המשיכה להגיש את התקרובת אולם נגוז חיוכה. היא היתה מסתכלת בעיניו של יעקב וגילתה בהן עצבות. הוא היה מרכין את ראשו, ממלמל ״תודה רבה״, מודע לסכנה המרחפת על אהבתם הנסתרת.

חנה האלמנה הסבירה לבנה ולידידיה, מדוע היא מתנגדת לשידוך: ״פצפונת שכמותה לא תהיה מסוגלת ללדת״. הבן הסמיק ולא הגיב. בתוך תוכו גאו רגשי האהבה לפצפונת הנחמדה וכלל לא נטרד אם תלד או לא תלד. אחיה המבוגרים של אסתר התיצבו לימין האם. טענתם היתה, ש״בטלן״ כיעקב לא יצליח לפרנס את אחותם: ״הוא נעדר ניסיון חיים ורחוק מהוויות העולם המודרני״ (מוזר, תמיד, ובכל הנסיבות, דיברו האנשים בזכות העולם המודרני!). הבנים טענו שבקיאותו של יעקב בספרי הקודש לא תציל את אחותם מחרפת רעב, אלא אם כן בדעת אביהם להכניס לביתו ״קסט־קינד״ נצחי. אסתר׳ל כלל לא הוטרדה מן המחשבה, שאולי תרעב ללחם. דברי אחיה השאירו פצע עמוק בנפשה הרגישה.

״יש לי שידוך נהדר בשבילה״, הודיע האח הבכור. ״הוא בן אמידים ויודע לא פחות תורה מיעקב״. לאחר שבועיים־שלושה נתקיים טקס האירוסין בביתו של מרדכי שלמה. אסתר ויהושע התארסו. מן היום ההוא והלאה, היתה מגישה את התקרובת למלמד בעלת הבית בכבודה ובעצמה. יעקב פגש במקרה באהובת־לבו, בבואו לשיעוריו, ואיחל לה ״מזל טוב״. אסתר׳ל נמלטה כנשוכת־נחש, הסתתרה בחדר ומיררה בבכי.

ה״זמן״ נסתיים. אחי אסתר היו בחופשה שלפני החגים. יעקב הפסיק לבוא

לבית משפחת פוקס.

בחול המועד סוכות בא המחותן מסיטשל, אבי יהושע, לשוחח על קביעת מועד לחתונה. המחותן, יהודי מכובד בעל הדרת פנים, כובע קטיפה רחבת תיתורה לראשו וזקן אפור יורד על פי מידותיו, נתקבל בכבוד מלכים. רבקה העמידה על השולחן מטעמים לרוב. מרדכי שלמה בעלה התפנה מעיסוקיו הרבים ובא לחלוק כבוד למחותנו המלומד. האורח פתח את שיחתו במאמר חז״ל ובמובאה מן המדרש, כדרכו תמיד. הוא גם פירש פסוק ברוח הדרש. מרדכי שלמה הקשיב, כדרכו הוא. המחותן גלגל את השיחה לשותפות המסורתית שבין שבט יששכר ושבט זבולון. הראשון, חמור גרם, עובד ועוסק בפרקמטיה כדי לכלכל את היושבים באהלי תורה מבני יששכר. הרמז שהיה מובלע במובאות ופסוקים נקלט היטב. המחותן התלונן על עסקיו שהם בכי רע ועל גורל בתו, הבוגרת מיהושע, שהגורל המר אתה וטרם התחתנה, על אף ההזדמנות המצוינת: ״יש שידוך טוב, האנשים מוכנים לבוא לקראתנו, אפס אין בידי לתת את מה שהבטחתי, בגלל הכשלון בעסקי דוקא עכשיו. והרי אתם יודעים, מחותני היקרים, שכך לא ייעשה במקומותינו, לחתן את הבן הצעיר לפני אחותו הבכירה ממנו״. המחותן הסיט על ערפו את כובע הקטיפה רחבת התיתורה. במצחו הגבוה נראה פס אדום. פניו השמנוניות הזיעו מרוב מאמץ ועיניו הביטו במחותנו במבט נוקב ופלט דברים ברורים: ״כל הענין מסתכם באלף קרונה״.

״אלף קרונה? הסכום הוא מעל ומעבר לכוחנו. נוכל לעשות מאמץ להלוות למחותננו מאה, אולי מאתיים קרונה, נחתום עריבות על עוד מאתיים קרונה... על יותר מזה אין מה לדבר״. מרדכי שלמה נתקל במבטי האכזבה שבעיני המחותן ובמבטי הזעם שבעיני אשתו, על ששוב הגזים בנדיבותו.

״תבינו, ידידי, במצב שנוצר לא יוכל יהושע להתחתן!״ הבליע איום בדבריו. כובעו הורד עד לגבותיו העבות. הוא המשיך: ״מובא במדרש תנחומא...״ הוא לא סיים את המובאה ממדרש תנחומא, כי רבקה התפרצה לתוך דבריו.

״אתם מציגים תנאים חדשים שעד הרגע הזה לא שמענו ולא ידענו עליהם. בל יחשוב המחותן, שמה שהבטחנו לאסתר מונח בקופסה. עלינו למכור בהמות ושדות ותנאי השוק גרועים למדי, כידוע ודאי גם לכבודו. ואיפה הוצאות החתונה? ובגדי החתן? והרכ״ש? (מה שנותנים לרב, שוחט ושמש, בערך שני אחוז מן הנדוניה). לא נוכל לעמוד בתנאים נוספים שכלל לא דובר בהם״.

המחותן חזר למדרשים. הביא מובאות מן התורה ומן התלמוד. ר׳ מרדכי שלמה שתק. בצקלונו לא נמצאו מדרשים ולא מאמרי חז״ל. השיחה נעשתה מרגיזה. המחותן דיבר בהתנשאות. רמז שהסכים לקחת לבנו לאו דוקא בת תלמיד־חכם, למרות האזהרות בנידון בתלמוד, מתוך מחשבה שיעמדו לצדו בעת משבר. מרדכי שלמה לא ענה דבר. בסופה של השיחה נפרדו זה מזה בברכת פרידה צוננת. האורח אפילו לא התענין בשלום הכלה ולא ביקש לראות פניה.

אחרי יומיים הגיע שליח שהחזיר את ה״תנאים״.

״מה נאמר לאסתר המסכנה?״ התלבט אביה. ״כיצד תוכל לצאת לרחוב. הכפר

כולו יגעש כיורה רותחת. מה דעתך, רבקה?״

״לא איכפת לי מן הכפר!״ הכריזה אסתר בקול תקיף. הסתבר שעקבה אחרי המאורעות ושמעה את השיחה שבין אביה ואמה מאחורי הדלת. משמשמעה שדואגים לה, נכנסה פנימה והתיצבה בפני הוריה בפנים שוחקות. מיד חזרה לעבודות הבית, כרגיל.

כן חזרה לשיריה העליזים. בערב אמרה לאביה:

״לאחר מה שקרה אינני מתחתנת, אלא רק עם יעקב!״

״ממתי את מחליטה בבית הזה?״ קפצה רבקה.

״הניחי לה״, הרגיעה בעלה המהורהר והשקט. ״אני די מצטער על ששמעתי אז בקולכם. עכשיו אני נוטה לדברי אסתר. מחר אדבר בעצמי עם יעקב״.

השידוך קם והיה. חששות שני הצדדים התבדו כליל. הפצפונת ילדה שתים עשרה פעם ואילו יעקב ה״בטלן״ היה היחיד מבין בניו וחתניו של מרדכי שלמה, שפרנס את משפחתו ברווחת הילדים בכבוד, גם בשנים הקשות מבחינה כלכלית, שבאו על יהודי כפרנו לאחר מלחמת העולם הראשונה. יעקב הוכיח כושר התמצאות וגמישות לתנאים שהשתנו בלי הרף. לעתים סחר בקמח ולעתים בתירס. עבר מסחר בתפוחי עץ לסחר במשקאות חריפים. כאשר הסחר במשקאות אלה הפך למונופולין של המדינה, עבר לעבוד בקבלנות בסלילת כבישים ובניית גשרים. כאשר הצרו את צעדי היהודים ושוב לא נתנו לו לזכות במכרזים ממשלתיים, פתח חנות. עיסוקיו השונים לא גרמו לו נחת רוח. בתוך תוכו סלד מהם. אנשים כמוהו, עדיני נפש, נבונים ושקולים, המעוררים אמון אצל הזולת, והגינותם היא יסוד בסיסי בחייהם, מן הדין שיופקדו על צרכי ציבור, בשירותים חיוניים. לצער כולנו, תפקידים אחראים בגולה לא ניתנו ליהודים. הם נשארו בידי ה״מוישים״ למיניהם. עם חילופי השלטון, פינו ה״מוישים״ את מקומם לאנשים מסוגו, בני עם אחר.

יעקב ואסתר נאבקו קשות ובכבוד במלחמת הקיום, במשך למעלה משלושים שנה, עד ליום שבו גורשו מביתם והובלו לטבח.

במלחמת העולם הראשונה

מלחמת העולם הראשונה זעזעה עמוקות את בני סטרימטרה והיתה בבחינת פרשת־דרכים בגורלם של תושבי כפרנו הקטן והדל. סטרימטרה נכנסה בעצם בטעות למלחמה. בוויכוחים נרגשים ב״מקווה״ ובבית הכנסת, בימי המתח שבאו לאחר רצח יורש העצר ההאבסבורגי, הנסיך פרדיננד, בעיר סאראיבו, טענו יהודי כפרנו, שאסור לסלוח לאחראים למות הנסיך, ותבעו לנקום את דמו. הם חיבבו את הקיסר שלהם ״פרוים־יוסל״ (פרנץ יוסף) ולא אבו לוותר לסרביה הפושעת, ששלחה מרצחים להכות נפש את יורש העצר. רק לאחר שפרצה המלחמה וחשו בטעמה, הבינו שטעו. וכבר היה מאוחר מדי. בני הכפר שלנו, ככל תושבי האימפריה, כבר נמצאו שקועים במלחמה קשה. מהר מאוד הגיעו לידי מסקנה שאין המצוקה שווה בנקמת דם הנסיך המת והתחרטו עמוקות על החלטתם הפזיזה...

דורשי הנוטריקון שבתוכנו – והרי רבים ידעו חכמה זו – טענו שלא היה מנוס ממלחמה, שהרי נרמז עליה בספרי קודש, בתהלים ק״ב: ״המביט לארץ ותרעד״. תרע״ד היתה השנה שבה פרצה מלחמת העולם הראשונה וכאמור בהמשך ״יגע בהרים ויעשנו...״

בסתיו 1914, זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה, רעמו התותחים בהרי הקרפאטים הסמוכים. בשלהי הקיץ היו מקשיבים בלילות השקטים לנביחות כלי המשחית. הלב הלם מפחד. הצטערו על שפרצה מלחמה. מגליציה ומבוקובינה הסמוכות הגיעו ידיעות מחרידות על מעללי הקוזאקים החומסים, רוצחים, אונסים נשים ומורטים זקניהם של ישישים. פליטים, שנמלטו מזעם הקוזאקים, עברו בדרכם מערבה בסיגט. הסיפורים על מה שעוללו להם לא הרנינו את לב השומעים. בני סטרימטרה התחילו שונאים את המלחמה. כשהתחיל הגיוס ההמוני, נפלה רוחם לגמרי. יהודי מקומותינו לא התלהבו מהתערבותם האישית בחזית...

באוקטובר 1914 הגיעו הקוזאקים עד לכפרנו. משהבחינו יהודי המקום בפרשי הקוזאקים, על סוסיהם המהירים, יורדים בהמוניהם מן ההרים במזרח הכפר, עזבו את בתיהם ונמלטו אל ההר שמצד מערב. רובם התחבאו ב״לאז״, נחלתו המוסתרת בהרים של מרדכי שלמה פוקס. מאוד חרדו שלא יקרה גם להם, לנשותיהם ולבנותיהם, מה שקרה ליהודים בגליציה ובבוקובינה. ר׳ חיים ״המלאך״, זקן ושבע ימים, היה היחיד מבין הגברים שנשאר רגוע ושליו. הוא טיפס בראש המתבן ועיין בספרי הקבלה שלו שטלטלם עמו בבריחתו ולא השתתף בנהי הכללי של הנמלטים. לשווא ביקשה אשתו את עצתו, איפה להסתיר את בנותיה הבתולות מעיני הקוזקים, אם חו״ח יגיעו הנה ויגלון. ר׳ חיים נשאר

סגור ומסוגר, רתוק לעולם הזוהר ולספִירות השמימיות, מנותק לגמרי מן המציאות הסוערת מסביב.

שלושה ימים שהו הקוזאקים בסטרימטרה. בחביות שבמרתפי המסבאות לא השאירו טיפת יין או יי״ש. את הכל סבאו בבת אחת. מחמת חוסר סבלנותם, המציאו שיטה משלהם כיצד להוציא את היין מן החביות. כיתה שלימה היתה מסתדרת במעגל מסביב לחבית, חוררים בחרבותיהם נקבים בדפנותיה וכל אחד החזיק פיו ליד החור שלו ולגם עד תום המשקה. משנסתיימה חבית אחת ניגשו לשניה, במקרה שבינתיים לא טיפלה בה יחידה אחרת... בחרבותיהם העקומות קצרו את ראשי האווזים שהסתובבו בחצרות להקות להקות. האווזים טוגנו בתנורים בכלי הבית. כשחזרו יהודי כפרנו למשקיהם, נאלצו להכשיר את כליהם ולזרוק חלק גדול מהם. מאוד הצטערו על האווזים, ששומנם שימש בימים כתיקונים מלאי שמנים לשנה שלמה.

בתום שלושת ימי האימה, הגיע רץ צבאי, דוהר על סוסה שזעה קלחה על עורה וקצף נטף מפיה. הרץ הביא מעטפה סודית למפקד, אשר בילה עם חבר קציניו בביתו של ר׳ הירש לייב באש, שבו הקימו את המטה. משפתח המפקד את המעטפה וקרא את תוכנה, החוויר. מיד ציווה לחפש את חייליו השיכורים ולסגת. הם נסוגו בבהלה על סוסיהם, חזרו אל ההרים. היהודים חזרו לבתיהם, טיהרו אותם והכשירו את התנורים. בימי שהותם בכפר נשאר ר׳ הירש לייב באש לבדו בביתו ורק משפחתו התחבאה ב״לאז״. עוד כמה גברים אמיצי לב נשארו אז בכפר, ושליחים ירדו כל הזמן מן ה״לאז״ להתחקות על המתרחש בכפר. היהודים חזרו לבתיהם, אך השלווה עזבה אותם לעולמים.

שינויים חשובים התחוללו באזור עוד בטרם פרצה המלחמה, אלא שבני כפרנו כמעט ולא הבחינו בהם ובתוצאותיהם. שנים ספורות לפני פרוץ המלחמה, אם אינני טועה בשנת 1907, נסללה מסילת ברזל לסיגט ומשם לבורשה. הבידוד והניתוק שהיו נחלת מרמורש במשך דורות נסתיים. היתה התחושה שהאזור מתקרב למרכז האימפריה. אמנם, מסילת הברזל לא הגיעה עד סטרימטרה, אבל העובדה שניתן היה לנסוע לסיגט, או ללכת בדרך ההרים עד לפטרובה הסמוכה, ומשם לעלות על הרכבת ולהגיע אתה למרכז אירופה, הדהימה והפתיעה. נשתנה קצב החיים.

ר׳ יצחק שטויבר היה מספר על יהודי אחד בשם ר׳ לייב, שהתחנן בפני בנו, שיקחנו בעגלתו לאינטר־וישבס, כעשרים קילומטר מכפרנו, שיראה במו עיניו את הפלא שעליו דיברו הבריות. (פטרובה היתה הרבה יותר קרובה, כחמשה־ששה קילומטר בלבד, אבל לשם חסרה היתה דרך סלולה לעגלות). הוא רצה לראות ״בתים שלמים נעים על גלגלים בלי שסוסים רתומים אליהם״. ר׳ לייב לא האמין שהדבר יִתכן. סבור היה שאולי מדובר בהזיית שווא, בדברי כישוף או שאנשים משטים בו ומספרים לו על דברים שלא היו ולא נבראו. הבן נעתר לבקשת אביו הזקן. בהשכמת הבוקר, בטרם האיר השחר, חיכו הבן ואביו הישיש לרכבת שתעבור במסילה. מבוהל משיקשוקי הברזלים, מפוחד מפנסיו

האדומים של הקטר ומנשיפתו הזועמת, פרץ ר׳ לייב בזעקת אימים ועצם את עיניו. כשפתחן, הרכבת כבר עברה, אם כי עדיין נשמע שקשוק גלגליה.

״מכיון שחזיתי בכך, יכול אני למות בשקט״, אמר ר׳ לייב באכזבה ניכרת. היתה מבוכה בדברי האיש שהתרגל לקצב אחר, לקצב העגלה שהסוס מושך בה, לקצב האיש הנע בשבילים במרחבי השדות. בדרך חזרה לכפר שקע ר׳ לייב בשתיקה אילמת. בהגיעו חזרה לביתו, עלה על מיטתו ושוב לא ירד ממנה. אחרי כשלושה חודשים נסתלק.

המלחמה נמשכה בכל החזיתות. הגיוס המתמיד הפך לסיוט לצעירים מחוייבי גיוס, לאמותיהם ולאבותיהם המודאגים. הכפר הלך והתרוקן מגברים צעירים. אלה שלא יצאו למערכה התחבאו. מאיר כהן, אביו של פישלה ״הטרף״ ישב כארבע שנים מוחבא בעלית גג של בית עזוב וחי על לחם יבש ומים צרים. אחרים נמלטו לערים הגדולות וחיו בתנאי מחתרת, בעזרת מסמכים מזוייפים, או חבויים אי־שם. ה״נוצות״, כפי שכונו הז׳נדרמים ההונגריים, היו מתחקים אחרי הבורחים, הופכים את הבית בחיפושים ויורדים לחייהם של ההורים הקשישים.

רבים התחבאו בגרוסווארדיין (אורדיה־מָרֶה), ב״חצרו״ של האדמו״ר מוישניץ, שבראשית המלחמה נמלט מוישניץ מאימת הקוזאקים והקים את ״חצרו״ בגרוסווארדיין, עיר ״אשכנזית״ טהורה (בשם אשכנזי היו מכנים את יהודי מרכז ומערב אירופה, שלא נהו אחרי הסגנון החסידי). יהודים אלה לא ידעו להט חסידי ואימצו לעצמם לבוש אירופאי ומנהגים של אזרחים נאורים. יהודים אלה, בעלי רגש פטריוטי מפותח, מנומסים, שקטים, רגועים, לבושים בלבוש ה״דייטשן״, התביישו באחיהם מן המזרח שפלשו לרחובות עריהם חובשי ״שטריימלך״ ולובשים ״קפטנים״. יהודי גרוסווארדיין האמינו בתמימותם, שקרוביהם אלה שמים אותם ללעג ולקלס בעיני הגויים, שעד אז נהגו לכבדם כאזרחים נבונים ונאורים. הפלישה החסידית שינתה את האווירה. עשרים שנה לאחר מכן, היו אלפי יהודים חובשי ״שטריימלך״ ולובשי ״קפוטות״ רוקדים בחוצות העיר עם ספרי תורה בידיהם. יהודים ולא יהודים התרגלו למחזה הסוחף. זהו כוחה של תנועה נלהבת, המאמינה בייעודה, ואיננה נרתעת מדרכה, גם כאשר נמצאים כאלה הרואים בה תנועה נחשלת, נעדרת כל הגיון.

בגרוסווארדיין התהלך סיפור על ״נס״ שקרה לר׳ ישראל, האדמו״ר מוישניץ, שחיוכו שובה הלב הפיץ בטחון בקרב חסידיו הרבים, שהתגאו ב״אהבת ישראל״ שבה ניחן הרבי שלהם. לאוזני השלטונות הגיעו שמועות שהרבי עוזר למשתמטי גיוס. באחד הימים הופיע ב״חצר״ סוכן משטרת הבטחון, מחופש ליהודי דתי, שביקש את עצת הרבי כיצד להתחמק מחובת הגיוס. הרבי לא נענה להפצרותיו, אלא יסרו נמרצות ״כיצד לא תתבייש להשתמט מחובתך, בשעה שרבים אחרים יוצאים למלחמה?״ הסוכן נשבר. הוא קם ממקומו, גילה לרבי את תפקידו האמיתי וברכו על רגשותיו הפטריוטיים המפעמים בלבו. המקרה שכנע את השלטונות, שאין אמת בשמועות, שהרבי מדיח יהודים לא להשתלב במלחמתה של האימפריה.

יהודים בעלי רכוש בזבזו את רכושם תוך נסיונות חוזרים ונשנים לחלץ את בניהם מגיוס חובה. צעירים היו צמים במשך שבועות, מתפללים להיפגע בגופם ואפילו מטילים מומים בגופם רק כדי לזכות בפטור משירות צבאי. איש מהם לא ראה תועלת במלחמה האיומה, חסרת ההגיון, שלדעתם היתה מיותרת לגמרי, שהתישה את האוכלוסיה וכילתה את בניה.

ר׳ צבי ניילינגר, חתנו של ר׳ יעקב הזקן, בזבז כמעט את כל רכושו הרב בהצלת בניו ממלחמה. מנדל בכורו הצליח להסתלק בעוד מועד לאמריקה השלווה והשאיר ילדה קטנה אצל הוריו. דוד, הבן השני, הסתתר אי שם. ואילו יוסף, הצעיר בבני המשפחה, בנה האהוב של מרים אמו, נתפס למלכות, גויס, חויל ונשלח למחנה אימונים ומשם לחזית. ר׳ משה לייב שטרן חזר מסיגט וסיפר שראה את יוסף מתאמן בשדה עם שאר החיילים. ״פניו היו אפורות כאפר, מדיו רחבים למידותיו. מתים נראים יפים ממנו״, בישר המבשר למרים אמו.

חלפו חודשים ומיוסף לא הגיע סימן חיים. ״מרים לא תחזיק מעמד!״ אמרו הבריות. התהלכו שמועות שגדודו של יוסף נפל בשבי האויב. המלחמה נמשכה מעל ומעבר לכל ההנחות של ״אסטרטגי סטרימטרה״ ונמאסה על הכל. היא גרמה לסבל רב. התערערה היציבות שידעו תקופה ארוכה, ושנשתמרה בזכרון הקולקטיבי של בני הכפר כ״ימות השלום״. התמזל מזלם של בני סטרימטרה, ששדותיהם הצמיחו להם תירס, תפוחי אדמה ושעועיות. חסר היה רק קמח לחלות. בשבת היו מסתפקים ב״לחם משנה״ בצורת מצות, אפויות מקמח שעורים מיבול שדות הכפר. בפסח לא היה מה לאכול, כי לא נמצא קמח למצות. רבני האזור התכנסו ופסקו שמותר לאכול ״ממליגה״, כלומר דייסה העשויה מקמח תירס, ובלבד שלא ישתמשו פעמיים באותו כלי להכנת הממליגה. על מקרה זה הגיב הניך העגלון באוזני נוסעיו: ״בחיי, בני הכלבה הללו יודעים דברים רבים שלא מגלים אותם לפשוטי העם״.

בחורף 1917/18, נסוג הצבא האוסטרי־הונגרי. גם השלטונות ההונגריים עזבו את האזור. סטרימטרה והסביבה הפכו לשטח הפקר. בכל כפר וכפר הוקמה מועצה על טהרת הוואלאכים. המועצה הקימה מיליציה משלה. השליטים החדשים היו עורכים חיפושים בבתי היהודים, מחרימים קמח, טבק ומשקאות ויורדים לחייהם. המועצה דנה בגירוש יהודים מכפריהם. אכן מכפרים מסויימים גורשו בהשפעת מסיתים שהופיעו, השד יודע מאיפה. תקופה זאת נכנסה ל״סאגה״ של כפרנו בשם ״תקופת הסלוֹבוֹדָה״, כלומר תקופה של ״איש הישר בעיניו יעשה״. מועצת כפרנו, בהנהלת דומיטריקה פַּאסֶרֶה, גוי קטן, שחפן, שתיין לתיאבון, מוטרד משיעול יבש בלתי פוסק, התלבטה אם לגרש את היהודים, כדוגמת מה שעשו בכמה כפרים שכנים. הדעות היו חלוקות ולכלל מסקנה לא הגיעו. על רקע זה פרצו מעשי אלימות, שעלו בחייו של ר׳ חיים ״המלאך״.

ר׳ חיים אדלר הישיש, ה״מלאך״, צעד לתומו בבוקרו של יום חורף ברחוב החשוך של הכפר. זקן היה ותש כוחו. בקושי גרר את רגליו. זקנו הארוך והלבן, עיניו הדלוקות ופניו הסחופים, שיוו לו מראה של ״מלאך״. ר׳ חיים שינה רק

מעט ממנהגיו. אמנם הפסיק ללכת לטבילת בוקר בנהר, אבל עדיין היה קם בחצות הלילה לקונן על חורבן בית־המקדש.

צעד לו ר׳ חיים ברחוב הריק, שק הטלית והתפילין תחת בית שחיו, שקוע בהזיותיו. נדמה היה לו שהוא שומע את משק הכנפיים של חבורות המלאכים המרחפים במרומים בשעת חסד זו שבאשמורת הבוקר. למלאכים הצטרפו שמונה עשר אלף עולמות וכולם ריחפו בפמליתו של בורא עולם בשעת הרחמים שלפני עלות השחר. מרחוק עלה קול זמרה צורמת. היה זה שיר ערגה וואלאכי שבלבל את מחשבותיו. ככל שהתקדם גבר הזמר. ה״מלאך״ ניסה להאיץ את צעדיו. חתר בכל כוחו להגיע לבית המדרש – שאורותיו, היחידים שנצנצו בלילה האפל, קרצו לו מרחוק. ר׳ חיים רצה לצאת מהשפעת הזמר המבלבל ולהצטרף למשכימי קום שהתכנסו ללימוד תורה ואחר כך לתפילה, במנין הראשון. ר׳ חיים התקדם בקושי. הוא חש כאילו מחנות של מזיקים מסטרא־אחרא מתייצבים מולו, להסיטו מדרכו ולבלבל את מחשבותיו בשירי זוהמא. כלל לא חשב שאלה שיכורים שבילו עד עכשיו בהילולא רבתי, אלא חבורת מזיקים. משהתקרבו אליו, הרים אחד השיכורים את מקל הברזל שבידו והלם בראש הזקן. ר׳ חיים נפל מתבוסס בדמו. בטרם אבדה הכרתו, פרצה מגרונו זעקת כאב איומה שהדהדה באפלת הלילה. הזעקה נשמעה בבית הכנסת. קבוצת יהודים נחפזה לראות מה קרה.

יצאו לקראת השיכורים ר׳ יעקב פיינטוך, חתנו של ר׳ חיים, ר׳ משה פישקוביץ׳, יהודי שתמיד היה איכפת לו מצרות הזולת, האחים פנחס ומרדכי האז ואחרים. הפורעים נסו על נפשם.

משהאיר השחר והפורעים התפכחו במקצת, חזרו בכוחות מוגברים על מנת לסלק את החשבון עם היהודים. חמתם בערה בהם בעיקר בשל מעשהו של יעקב פיינטוך, שתפס במקלו של אחד מהם והלם בפורעים עד שהניסם. הם פרצו לביתו של האיש על מנת לנקום את נקמתם.

ר׳ יעקב לא איבד את עשתונותיו. את פריידה אשתו ואת חנצ׳ה בתו היחידה, הסתיר בעליית הגג והוא התייצב בכניסת ביתו להגן עליו. לחץ הפורעים הלך וגבר. יעקב נאלץ לסגת עד לסולם שהוביל לעליית הגג. הסתבר שהפורעים רצו לעלות בסולם, לאו דוקא מפני שידעו ששם הסתיר את נשי ביתו, כי אם מפני שהניחו שבעלית גגו ימצאו שלל רב של סחורות וגרעינים.

יעקוב נסוג עד לאמצע הסולם. משנתן דעתו שהפורעים עולים עליו, הוציא את אקדחו וירה עליהם. המתקיפים נבהלו וברחו על נפשם. הם נעצרו לא רחוק, ליד ביתו של משה קורן, שכנו של יעקב פיינטוך. רק משק אחד של משפחה וואלאכית הפריד בין ביתו של יעקב פיינטוך לביתו של משה קורן.

משפחת קורן הותקפה בלי אזהרה מוקדמת. הפורעים דקרו בסכיניהם את פרל, אשתו של משה קורן. זיידה, בנו יחידו, בראותו את אמו דקורה בחזה, מתבוססת בדמה, אחז בגרזן, הסתער על הפורעים וגדע את ידו של אחד מהם שעמד להנחית מכת מוט ברזל על ראש אביו. הפורעים ברחו מבוהלים, לאחר שהבינו, שמצפה להם קרב מר.

מתח רב השתרר בכפר. ויש להניח שהיה מתפתח להתכתשויות נוספות. למזלם של היהודים הגיעו החיילים הרומניים והמתפרעים נעצרו. היהודים שמחו לבואה של רשות, מה גם שבין החיילים הרומניים נמצא גם יהודי. הבריון, בן למשפחת יוסקו המפורסמת במעלליה, הסתתר בחבית שהיתה מונחת בחצר בית הוריו. החיילים גילוהו והוא נלקח לחקירה בתחנת המשטרה. החיילים הרומניים כלל לא פינקו אותו...

ר׳ חיים ״המלאך״ שהובא לביתו פצוע קשה, הסתלק לעולמו אחרי ימים מספר.

הד אחרון לתקופת הפרעות היתה הפריצה למחסן המשקאות של ר׳ הירש לייב פישקוביץ׳, בנו של ר׳ איציק ושבע פישקוביץ׳. במחסן נמצא הרבה כוהל של 91 מעלות (שתייני סטרימטרה לא בחלו בשתיית כוהל חזק כזה, אחרים מהלו אותו חצי חצי במים). הפורצים הדליקו נר, הכוהל במחסן התלקח, נגרמה התפוצצות אדירה, שהרסה את המחסן. הבית כולו עלה בלהבות.

תושבי סטרימטרה, שהיו מרוצים מבוא השלטונות החדשים, שאת טיבם טרם ידעו, כי שמחו על החזרת הסדר לתיקנו, צחקו למראה המנצחים המסכנים. במקום הז׳נדרמים ההונגריים, הלבושים בהדר, עם נוצות בכובעיהם, הופיעו הז׳נדרמים לבושים במדים מרופטים ומטולאים וברגליהם ערדליים עשוים מצמיגי רכב משומשים. הם פשוט לא התאימו לדמות השלטון. בני המקום התרגלו לבעלי שררה יהירים, לבושים הוד והדר.

העריקים יצאו ממחבואם, מרוצים מחילופי השלטון, כי לא יצטרכו לתת את הדין על עריקתם. המגוייסים חזרו מן החזיתות ובפיהם סיפורי מלחמה מסמרי ראש, על מה שקרה להם בארבע שנות מלחמה בחפירות.

בתקופת ה״סלובודה״ פרצה מגיפת טיפוס נוראה, שקצרה קציר דמים רב. היא נמשכה תקופה ארוכה למדי עד אשר שככה מאליה.

השליטים החדשים התחילו לשלוט. הם פתחו מחדש את בתי הספר (בית ספר יסודי אחד בלבד. לימים נפתח בית ספר שני בסוסיאן, בבנין ששכרו אצל לייזר רוטשילד). מנהג המקום היה, שבנים לא למדו בבית הספר הגויי. הם למדו ב״חדר״ ובישיבות. ב״חדר״ דאגו להקנות לתלמידים לא רק דברי קודש אלא גם קריאה וכתיבה בשפת המדינה. הבנות למדו בבית הספר. כשהלכו להירשם נאמר להם, שיהודים לא רצויים בבתי ספר של הרומנים. זה היה בבחינת הלם ראשון לאוכלוסיה שחשה עצמה שוות זכויות באימפריה ההאבסבורגית של ״פרוים־יוסל״, ״הקיסר החביב שלנו״. גזירה זו בוטלה זמן קצר לאחר מכן.

עבר זמן עד אשר חזרו גם השבויים. יוסף ניילינגר, אחרון החוזרים, הגיע מירכתי הצפון הרחוק. לילה קוטבי עבר עליו אי שם במרחקים שוממים ולבנים, מעבר לארכנגלסק. האוכלוסיה במקומות הרחוקים ההם לא האמינה ליוסף שהוא יהודי. הם טענו: ״איזה מין יהודי אתה, כאשר אין לך קרניים ולא זנב כפי שיש לבני השטן הללו״ — הסתבר שתושבי המקום לא ראו יהודי מעולם והאמינו שהיהודים דומים לדמות השד שבאגדותיהם.

ר׳ יוסף ניילינגר, מלמד גמרא בכפרנו, רגיל היה לומר לתלמידיו, שמאז שנות המלחמה התפרחח העולם. החברה הפסידה מהדרה האנושי. שוב אין בשליטים תחושה של אחריות למעשיהם, כפי שידעו אותה לפני המלחמה. התחושה הכללית היתה שחלפו ״שנות השלום״ לבלי שוב. על דבר משובח: אריג טוב, כלי כהלכה, חומר בעל איכות וכדומה, היו אומרים עליהם שהם עוד ״מימות השלום״, כאילו טרם נסתיימה המלחמה. הירידה באיכות המצרכים ובטיב המוסרי של האנושות, היא שאפיינה את התקופה.

המלחמה והתבוסה הביאה להתמוטטות כלכלית־משקית. בכפרנו לא ידעו על פקדונות בבנקים ו״הצמודים״ טרם היו בארץ. מי שהאיר לו המזל וזכה לחסכונות, החזיקם צפונים בבית. באחד הימים חזר ר׳ יעקב מסיגט. צמאים לחדשות, הרבו היהודים לשאול על מה שהולך בעולם הגדול. ר׳ יעקב ענה, בין השאר, ש״אלה שיש להם כסף אומללים״. בני כפרנו צחקו ביום ההוא, כפי שלא צחקו מעודם. הם חזרו ושאלו בלעג: ״כלומר, אומללים אלה שיש להם כסף?״ וקרצו זה לזה. מנסיון של דורות ידעו שאומללים אלה שאין להם כסף... חלף זמן עד שתפסו משמעותה האכזרית של הבשורה שהביא יעקב. כל חסכונותיהם ירדו לטמיון. במשך שנים רבות החזיקו בשטרות בתקווה שערכם יוחזר להם. אחר כך היו ילדי הכפר משחקים בקלפים בחנוכה באלפי קרונה, בשטרות ירקרקים שהפכו חסרי ערך.

שליטי העולם הציבו גבולות חדשים. אזור מרמורש, שהיה במרכז אימפריה רחבת ידיים, נהיה לפתע לפינה נידחת בארץ עניה ומפגרת. במזרח ובצפון הוצבו גבולות חדשים. מרמורש חולקה בין רומניה לצ׳כוסלובקיה. נהר הטיסה הפך לגבול מפריד בין קרובים ובני משפחה שגרו מדרומו ומצפונו. הרומנים, בעלי הבתים החדשים של דרום־מרמרוש, הטיחו באוזנינו, שזרים אנחנו במקומות אלה. פקידים ומורים שהובאו מאי שם, מכפרי רומניה הרחוקה, הטיחו ביהודים שהשתרשו במקומות אלה מדורי דורות, שעל היהודים להסתלק ל״פלשתינה״ כי זרים הם במרמורש.

אחד מיהודי הכפר לא חזר מן החזית (מלבד כמה שחזרו פצועים, כגון חיים כהן). זה היה בנו של מאיר לייב מארקוביץ׳. במשך ארבע שנים תמימות נלחם הבחור בחפירות, בכל חזיתות אירופה, עמד בכל התלאות, עבר בשלום בכל הפצצות הארטילריה, ויצא חי מכל המתקפות וזכה להשתחרר. בדרכו הביתה, ברגל, יחד עם עוד חברים לנשק, גם הם יהודים, ידע חרפת רעב. אי שם השיגו קצת קמח תירס ומיהרו להכין לעצמם דייסה (ממליגה). לא עמדה להם הסבלנות לחכות עד אשר הממליגה תתבשל כהלכה. אכלוה חצי מבושלת. הבחור חלה ולמחרת היום נפח את נשמתו, אי שם בדרך חזרה הביתה מן המלחמה.

מהפכן לעת מצוא נמלט לארץ ישראל

על החוזרים הביתה לאחר המלחמה נמנה גם מהפכן תמים, שהצטרף למחנהו של בלה קוהן, היהודי שניסה להקים ריפובליקה בולשביקית בהונגריה...

גשם סתיו זרזף בלי הרף. הטיפות טפטפו על מכסה הבד של עגלת הצב, שנעה בכבדות בדרך הבוצית, מלאת מהמורות. שני נוסעי העגלה לא יכלו להירדם, על אף עייפותם הרבה ולמרות שעת הלילה המאוחרת. רטיבות חודרת עצמות החזיקה אותם ערים. יחזקאל ניסה מפעם לפעם לדובב את יעקב, אחיו הגדול, ולא הצליח. ליעקב לא היה חשק לדבר. נמאס לו. כלל לא שם לב לשאלות אחיו. העדיף להתרכז בהרהוריו. שתקן היה מאז ומתמיד ועתה יותר מתמיד. הפגישה המחודשת עם נופי ילדותו הביכה אותו. הציק לו כאב חריף בצד ימין של הבטן. שש שעות נסיעה בעגלה, בדרך קשה, אינן תענוג.

לא במקרה ויתרו שני האחים על נסיעה נוחה בהרבה, בעגלתו הקלה של הניך העגלון, ובחרו בעגלת צב הזדמנותית. השניים נזהרו מפגישה עם מכרים. נסיעתם מסיגט לסטרימטרה היה קטע אחרון בבריחה הרפתקנית ומסוכנת. זהירים היו, כי רצו להגיע בשלום הביתה.

שני האחים ירדו מן העגלה ופנו ימינה, לסמטה. העגלה המשיכה בדרכה.

״מחכים לנו בבית״, העיר יחזקאל לאחיו, משהבחין שבבית הוריו דולק האור. שאר בתי הכפר שקועים היו בחשכה. יעקב הפגין אדישות. לא שש לפגישה עם הוריו. חשש מדברי התוכחה שלהם.

רבקה, נמוכת קומה, נמרצת, חיבקה ברוך את בנה החוזר. יעקב, גבוה מאוד, רזה מאוד, שפוף גב במקצת, לא חש בנוח בידיה הרכות של אמו הקטנטונת. מרדכי שלמה אביו השהה עליו מבט נוקב, כמציע לו לפשפש במעשיו. הגבינים העבותים של עיני האב החמות הצלו על חומרה ותמיהה כאחד. חלפו רגעים מספר עד שהושיט ידו לבנו. איש לא אמר מלה. יחזקאל עמד מן הצד, מצטנע, מחכה להזדמנות נאותה כדי לגולל את סיפור הצלחתו בשיחרור אחיו.

יעקב, בנו של מרדכי שלמה, לא הוכיח כשרון רב בלימודי קודש, עובדה שגרמה עגמת נפש לאביו, שחלם על בנים לומדי תורה. לעומת זאת הוכיח כשרון נדיר במשק הבית ובחנות אביו. לאחר שכל נסיונות ההורים לטפח בבנם אהבה ללימודי קודש נחלו כשלון חרוץ, החליט האב לדאוג לפחות ל״תכלית״, לצייד את בנו במקצוע. ידיד, סוחר סיטונאי מסיגט, הסכים לקבל אליו כזבן את יעקב, לתקופת נסיון. לאחר כשבועיים, כשבא מרדכי שלמה להתעניין בבנו, הופתע לשמוע רק שבחים על בנו הכשרוני מאוד בענייני עסקים.

כשנתיים שהה בסיגט. משנמאסה עליו העיר הקטנה, החליט לנסות מזלו

בבודאפשט הבירה. הוריו לא התנגדו. הם ידעו שבעוד כשנתיים יהיה עליו להתייצב בלישכת הגיוס, וסברו שבעיר הגדולה תקל עליו ההתחמקות משירות בצבא, שכאמור לא נשא חן בעיני יהודי מרמורש. יעקב מצא עבודה כזבן בחנות גדולה במרכז המסחרי של בודאפשט, שכר לעצמו מיטה בחדר, ללינת לילה, באחת הדירות שברחוב "קירַאי אוּצ'ה" (רחוב הקיסר) בלב השכונה היהודית. הנער, שקט, ביישן ושתקן, התרחק מחיי העיר הגדולה. הוא ידע רק את עבודתו בחנות, את חדרו למנוחה בלילות, את המשפחה שעל שולחנה סעד ארוחותיו בשכר ואת בית הכנסת הראשון שנבנה בבודאפשט, שנמצא באחד הבניינים, שבו גרו עשרות משפחות יהודיות. במסתורי העיר ההדורה לא התעניין. המצב נשתנה במקצת בשנות המלחמה. לבודאפשט הגיעו מספר בחורים בני כפרו, מחוייבי גיוס, שלא מיהרו למלא את חובתם לקיסר, שהשתכנו בשכונה שבה גר גם יעקב.

בתום המלחמה, עם פרוץ המהפכה האדומה של בלה קוהן, נסחף יעקב למחנה המהפכנים. שמואל לייב ליבוביץ' בנו בכורו של ר' שמעון לייבוביץ', שכן ומכר משנות הילדות, שעשה חיל בצבא המהפכני של בלה קוהן, הצליח לשכנע את הבחור הרציני, חמור הסבר, להצטרף לאלה המשתדלים להקים חברה טובה יותר וצודקת יותר. שמואל לייב חונן בכשרון מיוחד להלהיב אנשים ולסחוף אותם אחריו.

כשהשתלטו חיילי האדמירל הורטי על בודאפשט, היה זה יום קשה למהפכנים, חסידי בלה קוהן. רבים מהם, תמימים ולא כל כך תמימים, טובעו בנהר הדאנובה. בעלי מזל שביניהם ניצלו חייהם, לאחר עינויים קשים. גם יעקב פוקס נעצר. כשתפס שמצבו נואש, החליט להעמיד פנים של מפגר בשכלו ומופרע בנפשו. לאחר שורה של התעללויות אכזריות, החליט הקצין החוקר לבקש חוות דעת בית החולים לחולי רוח, אם אמנם מטורף הבחור, או שהוא מעמיד פנים. מבית הכלא הועבר לבית החולים.

משנודע להוריו בכפר מה עלה בגורל בנם, מיהרו לשלוח לבודאפשט את יחזקאל, צעיר בניהם, כדי לנסות להציל את אחיו. השיקול לשלוח את יחזקאל נבע מן ההנחה, שמוטב שיסע נער בן שש עשרה, שקשה לזהותו כמשתייך לעם היהודי דוקא, מאשר יסע מרדכי שלמה עצמו, יהודי עם זקן ופיאות, דמות מאוד לא רצויה בימים ההם בבודאפשט. גם השהיה בדרכים, בימים שבהם שובשה התחבורה, היתה בבחינת סכנת נפשות למרדכי שלמה. יחזקאל היה נער פיקח, בעל תושיה. הוא צויד בכתובתו של עורך דין מפורסם ובסכום כסף לא מבוטל.

יחזקאל לא מיהר להתקשר עם העורך דין המעולה. הוא העדיף את גנן המוסד שבו שהה אחיו לצורך הסתכלות. הגנן הסכים להוציא לבנה אחת מחומת הלבנים, שהקיפה את בית החולים שבו שהה יעקב. משני צדי הלבנה החסרה, נפגשו האחים לשיחה, בשעות אחרי הצהריים, כשיצא יעקב לטיולו היומי בגן, לבוש חלוק ארוך ולבן, כנהוג במוסדות לחולי רוח. שני האחים הסכימו ביניהם על תכנית בריחה פשוטה ביותר. למחרת היום, באותה שעה ובאותו מקום, שלשל

יחזקאל, דרך הפירצה בחומה, מספר חבילות קטנות, כשבכל חבילה פריטי לבוש שיחזקאל רכשם בעיר. יעקב חיפש מסתור בגן, החליף חלוקו בבגדים אזרחיים, טיפס מעל לחומה וקפץ לרחוב בלי שאיש יבחין בו. נערי סטרימטרה זריזים היו. כל חייהם קפצו מעל לגדרות וטיפסו לצמרות האילנות. עוד באותו לילה עלו האחים על הרכבת, שהסיעה אותם מזרחה, למרמורש השקטה, הרחוקה מזירת המאורעות.

"מה בדעתך לעשות עכשיו?" שאל מרדכי שלמה את בנו למחרת היום.

יעקב שתק, כדרכו.

"בכפר אתה עלול להיפגע באחד הימים", המשיך האב. "שמעתי שהשלטונות הרומניים, הבעלים החדשים של אזורנו, מתחקים אחרי אנשי בלה קוהן לשעבר. הם מתייחסים אליהם בחומרה. אם מישהו ילשין עליך, תהיה בצרה גדולה".

יעקה שתק.

"האם תרצה שאדבר עם אחד מסוחרי סיגט, שתעבוד אצלו בחנות?"

"לא, אבא, נמאסה עלי העבודה כזבן! ובכלל, אין בדעתי להישאר תקוע כאן. שמעתי אומרים, שהיהודים מקימים ארץ משלהם בארץ ישראל. בדעתי להצטרף".

מרדכי שלמה הרהר ארוכות במה שאמר בנו. לאחר שיקול דעת החליט לא להתנגד לתוכניותיו. לאשתו הסביר: "כאן אין לו סיכויים. תמיד תהיה חרב מונחת על צווארו. את אומרת אמריקה? אולי, אבל הבריות אומרות שכבר לא נותנים להיכנס לאמריקה, אז למה שלא יסע לארץ ישראל? כשיבוא המשיח, במהרה בימינו, יהיה לנו למי להצטרף".

יעקב צויד בכסף ובצידה לדרך. מלבד מה שנתן לו אביו, תפרה לו אמו מספר זהובים בבטנת מעילו. הבחור נעלם. כעבור שישה חודשים נתקבל ממנו מכתב קצר. הוא הודיע להוריו, שהגיע לארץ ישראל והסתדר בעיר ששמה חיפה. המכתב היה קצר ובלי פרטים מיותרים. בני סטרימטרה לא שמעו עד אז על חיפה. הם ידעו על ירושלים, על שכם ועל כל שאר הערים הנזכרות בתורה. ידעו גם על עכו, טבריה וצפת, על חיפה לא שמעו, ורק תלמיד חכם אחד נזכר ברב דימי דמן חיפה, אבל גם הוא לא ידע איפה זה בדיוק.

יעקב פוקס הגיע לחיפה זמן קצר לאחר תום מלחמת העולם הראשונה. הוא הסתדר בכוחות עצמו, כפי שהסתדרו צעירים רבים בימים ההם: קנה מחצלת אצל סוחר ערבי וקבע משכנו בחולות, על שפת הים. על עבודה קבועה לא יכול היה לחלום. היה עובד יום פה ויום שם כדי להתפרנס איכשהו. בחורה בסרבאית, שברחה מן הכלא שבו נכלאה בשל פעילות מהפכנית, הבחינה בבחור השקט והרציני. הוא מצא חן בעיניה. לא היה קשה להשיגו. הבחורה דוקא היתה דברנית וידעה להסתדר.

בהתקרב החורף שכרו השניים חדרון והקימו משפחה. משהתחילו בבניית בית החרושת למלט נשר בחיפה, הצטרף יעקב פוקס לבונים. עם סיום הבניה היה

לאחד מראשוני הפועלים בבית החרושת למלט ״נשר״ ובמקום עבודתו זה נשאר עד לפרישתו לגימלאות.

יעקב פוקס היה בן כפרנו הראשון שעלה ארצה, לא כדי להיקבר בארץ הקדושה, אלא כדי לחיות ולמות בה. הוא היה היחיד מבין שמונת ילדיו של מרדכי שלמה, שהשואה פסחה עליו. זכה ומת לא במחנה השמדה, אלא בביתו שהקים לעצמו במרומי ״הדר הכרמל״. הוא נפטר בשיבה טובה, בשנת 1973, ונטמן בבית העלמין למרגלות הכרמל.

חלק שני

תמה המלחמה. חלפה תקופת ה"סלובודה". השלטון החדש התיצב. מגיפת הטיפוס פסקה. תלאות חדשות השכיחו ישנות.

נולדתי אל תוך העבר שקדמני. סיפורי סבתא חנה ושל זקני הכפר קשרו אותי בחבלי קסמים אל אגדות העבר, שנצנצו לנגד עיני כמקסם שווא במציאות חסרת ברק. קיבלתי על עצמי להיות הממשיך בק"ק (קהילה קדושה) סטרימטרה, תצ"ו (תיבנה ציון ועריה).

בטרם נציץ בעתיד הזוועתי שזימן הגורל לבני כפרי, ניעצר לרגע כדי לצלם את פני קהילתנו. נתבונן בהליכותיה, ננסה לעמוד על שאיפות בניה ולפענח את החרדות והציפיות שבנפשותיהם. נעשה כל זאת בתודעה שחיי כפרנו התנהלו בסגנון מיוחד משלהם, שלעולם לא יחזור. היינו קהילה נידחת בעלת עצמה ייחודית משלה. בכוחנו זה יכלנו, אולי, להמשיך עוד אלפיים שנה...

אולי?

לאחר שנפרצה המסגרת והגורל טלטלני למעגלי־חיים רחבים יותר, העיקה עלי תחושה מוזרה של חוסר גיוון רוחני. התבוננתי באנשים, הקשבתי לשיחם ולשיגם, למלים שבהן הובעו השקפותיהם ולנושאים שעליהם הרבו להתווכח, ונדמה היה לי שהאנשים דומים איש לרעהו, כאילו עוצבו במבלט חברתי אחיד. השוויתי כל זה לגיוון שהיה בהשקפותיהם ובהתבטאותם של בני כפרי, למרות השתייכותם למתכונת אחידה של מסורת עתיקת יומין, כמעט מאובנת. האם אני טועה? שמא הכרתי הכרה עמוקה רק את בני כפרי שבתוכם גדלתי?

מתוך התמונה המעורפלת, המיטשטשת והולכת, אנסה לדלות קווים לדמותו של יישוב יהודי שאינו קיים עוד, של אנשים שנרצחו נפש, ורק שרידים בודדים מביניהם עדיין מתהלכים בעולמנו. הלב מתפלץ למחשבה שעם השרידים הללו מסתיימת תקופה.

מזכרונותיו של ילד

(א)

דמות אבי נחרתה בזכרוני כפי שראיתיה בלילות חורף, כשהייתי מתעורר על משכבי ומתבונן בגבר הנאה היושב ליד השולחן, מרוכז בתלמודו, מסלסל חרישית בקול מונוטוני. אור העששית הקלוש הבליט את מצחו הרם. ידו מישׁשה בזקנו הערמוני, תלשה בעצבנות שערה ועוד שערה והניחה אותה למשמרת בין דפי הגמרא. בחוץ נהמה רוח חורפית. הכפר נם. נדמה היה, שרק אור בודד נשאר דלוק בכפר כולו, אור העששית המאיר לאבי את ספרו הפתוח לפניו. כשהיה מרים את עיניו להסתכל בי, הייתי עוצם את שלי. לא יכולתי לעמוד בעצבות הרבה ששפעה מעיניו הכחולות. על פניו היתה שפוכה עייפות רבה של מי שאינו יודע טעמה של מנוחה.

טרם ידעתי אז כמה קשים ורעים חיי אבי. בלילות חורף קרים ובימי קיץ לוהטים, היה נוסע בעגלה לסיגט, נסיעה שארכה כשש שעות הלוך ושש שעות חזור. בין שתי הנסיעות היה מתרוצץ מחנות לחנות, מסדר עניינים רבים. בימים שבהם נשאר בבית, היה מתמקח עם איכרים ואיכריות על פרוטות, אנוס להתיחס בסבלנות ליצר התגרנות שלהם. שתיינים היו מעירים אותו בלילות לקנות יי״ש, נאלץ היה להקשיב לניבול פיהם, לגידופיהם. את הכל עשה מתוך הכרה, שרגע אחד של התרפות עלולה לגרום להידרדרות בפרנסתו ולהופכו לפושט־יד. דוגמאות לא חסרו בכפר. פרנסתם של יהודים רבים נגדעה מהיום למחר. הם נאלצו לחפש מחייתם בנכר. לעתים היה מתלונן על עייפותו הרבה, אך ידע שאסור לו להיעצר אפילו לרגע, ששומה עליו לשאת בעולו. ואף־על־פי־כן נשאר יהודי חביב, חובב ספר, קובע עתים לתורה, מתענין בצרכי ציבור, נאמן על הבריות, מחמיר בכבודם, מדקדק בקלה כבחמורה, הן במצוות שבין אדם לחברו והן במצוות שבין אדם לקונו. משוכנע היה שבלי מצוות ומעשים טובים, חיי האדם שווים כקליפת השום.

יהודים רבים בכפרנו סברו כמוהו והתנהגו כמוהו.

אמי, נמוכת קומה, שברירית, פעלתנית, חובבת שיחה, גאה בבעלה ובילדיה, ככל אם יהודיה, היתה עסוקה תמיד במשק ביתה ובמשפחתה. בערבי קיץ חמימים, היתה יושבת בקרב נשי המקום, באכסדרת בית הסבא, תינוק בזרועותיה (תמיד חבקה תינוק) ומשוחחת. כל שנתיים ילדה. היא היתה עובדת עד לרגע האחרון ממש, עד אשר כרעה ללדת. אז היתה מסתגרת בחדר המיטות, מבקשת מאבא לרוץ לפרל המילדת. אף זעקת כאב, אף אנחה. רק הגיעה פרל, זקנה בלה ומצומקת, ומיד היתה מבשרת שנולד לנו בן, או בת, בשעה טובה ובמזל טוב.

הטיפול במשק הבית היה עובר למשך שבוע לידי אחותנו שרה, נערה כבת שתים עשרה (בגיל זה אני זוכר לראשונה, שקיבלה על עצמה לנהל את הבית).

שדות קמה, חלקות אדמה זרועות, צמחי תירס המתרוממים מעל לגובה של קומת־איש. עלי קני תירס – כחרבות שלופות, ארוכות וחדות. בבוסתנים, שבמורדות ההרים, צמחו עצי פרי עמוסים תפוחים אדמוניים וצהבהביים, אגסים ירוקים ואדומים כדם ושזיפים סגוליים שהצטעצעו בשמש סתיו אחוז להבות. כל זה יחד היה כפרנו סטרימטרה.

בטרם הרהבתי עוז לטפס בשבילי ההרים, בטרם הוקסמתי מפיכוי מי הפלגים והקשבתי לרחש היער, ידעתי עולם מצומצם בהרבה, עולם שנתגלה לי צעד אחרי צעד: הבית, החצר, גן־סבי שמעבר לגדר החצר, בתי השכנים והשביל שבין הגנים שדרכו ניתן היה להגיע, בקפנדריה, לבית הכנסת ולביתה של סבתא חנה.

הייתי עומד על הספסל, מביט בחלון, מתבונן בעוברי אורח: אכרים הנוסעים בעגלותיהם, רועים המחזירים עדריהם מן המרעה. כל רועה ועדרו: עדר הפרות, עדר החזירים, עדר העזים ועדר האווזים, שאף הם נלקחו למרעה. הייתי מתבונן ביהודים הממהרים לבית הכנסת. לעתים היה עובר ז'נדרם חפוז, לבוש מדים, מכתף רובה אימתני, ממהר במילוי תפקידו, המעורר חרדה בלב.

אהבתי להתבונן גם בחלון המטבח, להסתכל בעצי ה"ראקיטה" המתנועעים ברוח, בכרים המוריקים ובשלוחת ההר התלול משמאל, שדורות של עובדי אדמה יישרו את מדרונו ועשוהו מדרגות מדרגות, פסים מישוריים, שעליהם זרעו תירס.

אני נזכר במעורפל בסיורי הראשון בבית הורי. היה זה סיור היכרות בלתי מודרך. זחלתי קצת על ארבע מחדר לחדר. הבית היה חדש. בנייתו טרם נסתיימה. מנדל־פייביש הטייח עדיין טרח במילוט המרתף. מחדר המגורים עברתי לחדר אפלולי, שתריסיו מוגפים היו, ושנקרא כבר אז "החנות" על שם סופו. משם טיפסתי בשתי המדרגות אל החדרון שמאחורי החנות. חדרון זה שימש כמחסן בכל ימות השנה. לפני סוכות היו מסלקים משם הכל, מנקים את החדרון, תולים מרבד על קיר העץ, גב האיצטבא שב"חנות", ועוד מרבד תולים כדי להסתיר את הסולם, שדרכו עולים לעלית הגג. מסלקים את תקרת הקרשים הפריקה. גג הרעפים שמעל לחדרון זה נבנה מלכתחילה על צירים וניתן לפתחו ולהרימו בעזרת מתקן מסובך עשוי גלגל, מוטות עץ וחבלים. על ידי סיבוב הגלגל נמתחו החבלים והמוטות דחפו את ה"שלאק", כפי שנקרא ריבוע הגג שנפתח, והא לך סוכה תחת כיפת השמים, כשרה למהדרין, אם מכסים אותה בסכך, מקשטים אותה בשרשראות וב"כוכבים" עשויים נייר צבעוני, בקלחי תירס אדומים כדם, בתפוחים צהובים ובהמון פרחי שדה.

בסיורי הגעתי עד לסולם שהוביל לעליית הגג. עליתי בו. מבין חווקי הסולם הסתכלתי למטה. נמשכתי אחרי הפתח האפל של המרתף. המכסה היה פתוח.

נמשכתי אחרי האפל המסתורי. ופתאום ״טראך!״ נפלתי אל התהום הפעורה. מזלי שנפלתי ישר אל חבית סיד שעמדה במרתף לצורך העבודה. נפלתי על רך ולא ריסקתי את איברי. מזל נוסף, שצעקותי נשמעו והוצאתי מן החבית בטרם שקעתי בסיד הטובעני.

מולנו מעבר לרחוב גר ״ברל־אלף־המלאכות״. את ביתו הענקי קיבל כנדוניה מחותנו מרדכי־מנדל שטרן. החותן, נמוך הקומה, רגזן מטבעו, התהלך על קביים. קולו החד, הצעקני, נשמע לעתים קרובות. היה רב עם כולם, כולל עם בנותיו וחתניו. עיניו הדלוקות, אדומות כדם וגביניו העבותות הפחידו אותנו, הילדים. לעומת זאת חיבבנו את חתנו ברל. אהבנו להקשיב לסיפוריו המבדחים, הדמיוניים במקצת על הרפתקאותיו במלחמה, אהבנו את שפתו הציורית והרגשנית.

עיקר מלאכתו של ברל היתה בהתקנת כופחי פח לחימום בתי האיכרים. מלבד פחחות שלח ידו במלאכות שונות, כמו תיקון שעונים (ליצני הכפר הלעיזו שהיה מקלקל שעונים), תיקון סירים מנוקבים, הכלבה בתייל של כלי־חרס סדוקים, הרכבה ותיקון מנעולים, התאמת מפתחות וכל עבודה אחרת במתכת. בימי ראשון שימש סַפָּר לצעירי הוואלאכים. לפני חג הפסח הפך ביתו למאפיה. הוא עצמו עבד ליד התנור באפית המצות. שני קיטונים בדירתו הגדולה השכיר ל״חדרים״. והיה ומכונית נתקלקלה בסביבת הכפר, היה ברל משתדל לתקנה. כשהופיע הראדיו ואדוני הכפר רכשו מקלטים, נהיה ברל מומחה להתקנת אנטנות ולתיקוני מקלטי ראדיו. בקיצור: לא נמצאה מלאכה, שברל משך ידו ממנה. את נעליו היה מתקן בעצמו. עבד בגנו ועל אף שאשתו עמלה קשה בתפירה לאיכרים, נאבקה המשפחה קשות על פת הלחם לבני הבית. ברל מוכן היה להישבע בנקיטת חפץ, שמעולם לא למד מקצוע וכל הידע בא לו משלושה חודשים שבהם הסתובב בבית דודו, אף הוא בעל מלאכה.

ילד ראה לעצמו זכות להתהלך בביתו המרווח של ברל, לחזות בכל פלאיו. כידיד לפישל ולטוביה, בני ברל, נהניתי מזכויות של בן־בית. יכולתי להניע את המפוח, לגעת בשולחן ההלחמה, לנקב במקדחה, לאחוז במשור ולעשות בכל מיני כלי עבֻודה. בפינות שונות בבית מונחים היו חפצים משונים: גלגלים, שרשראות, חלקי חילוף ישנים למכוניות וכלי עבודה פגומים. עולם נפלא בשביל ילד סקרן.

חדרו של מרדכי מנדל היה ״מחוץ לתחום״. סיפרו שברשות הזקן כורסה על גלגלים, לא כסא, כפי שנמצא בכל בית, אלא כורסה מרופדת. איש לא ידע כיצד הגיעה כורסה בסגנון לואי ה־14, מרופדת בד אדום מקווקו, לכפרנו הנידח. את הכורסה ראיתי במו עיני לאחר הסתלקות הזקן. הגלגלים איכזבו אותי. היו קטנטנים כאלה. כל השנים חייתי בטעות. סברתי לתומי שגלגלי הכורסה האגדית גדולים כגלגלי העגלה.

גיצה, אחותם של פישל וטוביה, היתָה ידידתי הטובה. כשגדלנו התביישנו

להביט זה בפניה של זו. ילד וילדה נחשבו בכפרנו מין בשאינו מינו. מי שחרג מן הכלל הסתכן בשם גנאי: ״חמור־אייזל״. מאוחר יותר שמעתי מפי המשורר יעקב גרופר ז״ל, שהביטוי ״חמור־אייזל״ הוא שיבוש של המלה הצרפתית: ״אמוֹרֶזל״. היו בשפת הוואלאכים כמה מלים ממקור צרפתי וגם ביידיש (למשל ״מאלער״ – אסון). בני כפרי לא היו חזקים בבלשנות וילדים לא הסתכנו לעמוד בכינוי כה חמור. ״חמור־אייזל״ היה בבחינת עלבון לכל המשפחה.

גיצה גדלה לנערה יפהפיה. הרבה מטרחת הבית רבצה על כתפיה. באושוויץ, בדרך מתחנת הרכבת אל השער שבו נעשתה הסלקציה, תפסה שעומדים להפריד בינה לבין אמה וחסה על אמה שטרחת הילדים הקטנים תיפול עליה בלבד. כנערות רבות אחרות התחכמה לגרמנים, התעטפה במטפחת ראש, החזיקה תינוק בזרועותיה, כביכול היא אם לילד ו״זכתה״ להיכנס יחד עם אמא שלה אל... תאי הגז ומשם נסחבה גוויתה אל המשרפה.

שכננו מימין, ר׳ שמעון ליבוביץ, היה לדעתי יהודי משעמם. לא כן זליג, בנו המשוגע. בנעוריו למד זליג בישיבה יחד עם אבי. בליל כלולותיו נטרפה דעתו. בקושי הוציאו מתחת ידו, בעודנה חיה, את כלתו יפת התואר ועדינת הנפש, אחותו של ״ברל אלף המלאכות״. לפני כן לא הבחין איש שמשהו אינו כשורה אצל זליג, מלבד אולי פטפטנותו המופרזת ודעותיו המוזרות. הוא טען למשל, שיתחתן עם הנערה המכוערת ביותר, שהרי ״גם המכוערות צריכות להתחתן ולראות אושר בחייהן״.

בתקופות פכחונו – והן היו רבות וארוכות – היה זליג ככל האנשים. משרת לקוחות בחנות אביו, דואג לצרכי המשק ונחבא אל הכלים. מתבייש לבוא בקהל. הטירוף היה מתקיפו בפתאומיות. אז היה מסתובב בחצר בית־הוריו כבול בשרשראות, מגבב דברי הבאי, מתכנן תוכניות גרנדיוזיות: היה מספר על עדרי צאנו הרועים בהרים, על אניותיו השטות בימים, על עגלותיו טעונות סחורות העושות דרכן לכפר. לעתים היה מאיים על מישהו, שיבתק את בטנו וממעיו ימתח קו טלפוני מקלוז׳ ועד לכפרנו, אך מעולם לא נגע לרעה באיש. הוא היה מידידי הטובים. אהבתי להימצא בחברתו, להקשיב לתוכניותיו. בדמיונו צייר באוזני עולם מופלא של מטורף. לעתים נעתקה נשימת הורי בראותם כיצד זליג זורק אותי כלפי מעלה ותופסני בידיו. הורי אסרו עלי להימצא במחיצתו, אלא שלא עמדתי באיסור זה.

בסטרימטרה האמינו, שלכל יישוב ״המשוגע״ שלו. כשהיו מחריפות התקפות הטירוף של זליג, היתה המשטרה מעבירה אותו לבית המשוגעים בסיגט. משהתברר שאין תרופה למחלתו, הקימו הוריו בקתה בחצר ביתם ובה נכלא. עומד היה ליד החלון, ידיו אוחזות בסורגים, חוזר על סיפוריו הדמיוניים, זועם על כליאתו. ״אתם משוגעים!״ היה טוען. יתכן שצדק.

בשנת 1943 החריפה מחלתו. הצליח לחמוק מכלאו ובמשך שמונה ימים הסתובב בהרים המושלגים, יחף, בלי בגדי חורף. בימים ההם חלה אביו. זליג

נתפכח משגעונו ביום גסיסת ר׳ שמעון אביו. השתתף בהלויתו ובימי השבעה היה מפוכח לגמרי. ביום השלושים לפטירת אביו חלה בדלקת ריאות. אחרי יומיים נפח את נשמתו. קברו היה אחד האחרונים שנכרתו בבית העלמין בכפרנו.

עוד קבר מן האחרונים שנכרו בטרם נמחה היישוב היהודי בסטרימטרה היה של דוד הירש שטרן, אויבי וידידי...

כשהיינו זאטוטים היינו שונאים בנפש. כיצד נולדה השנאה בינינו לא אזכור. אני זוכר רק שהדרך צפונה, מעבר לביתו של יעקב חיים שטרן אביו, היתה חסומה בפני. דוד הירש ארב לי תמיד ליד בית הוריו והיה רודף אחרי בחמת זעם. יש לשער שגם אני לא טמנתי ידי בצלחת. אני זוכר שידי כל־קרוביו היו באוזני. סבו, אביו ודודיו משכו בהן. חשתי בודד במערכה. כולם עמדו לצדו, כולל אבי, שיעץ לי לא להתחיל... זעמתי, כי הנחתי שכולם רוצים ביקרו.

משהתחלנו לומדים יחד ב״חדר״, נמוגה האיבה. שוטו של הרבי הרתיע את שנינו. גדלנו. דוד הירש חיוור וחלוש, עזר לאביו באטליזו ובסחר הפירות. תהפוכות החיים העניקו לי את הנצחון (מה עלובים נצחונותינו!). השתחררתי מכל רגש של עוינות כלפיו. אדרבא, כל אימת שנפגשנו התעניינתי במעשיו בתשומת לב. והוא החזיק לי טובה בשל כך. הבנתי שאיבה, גם הקשה ביותר, זו המעבירה אדם על דעתו, סופה להתפוגג. לשם כך זקוקים לקצת סבלנות, לחכות עד שהגורל יפתור את הבעיה... לו רק יכולנו תמיד לחכות.

בתקופת השואה חלה דוד הירש. הלויקמיה כילתה אותו בבית הוריו. בן תשע עשרה שנה היה כשהובל לקבורה.

אני נזכר בגעגועים בביתה הנעים והחמים של משפחת ר׳ יצחק שטיבר, יהודי גבוה בעל זקן נחושת ארוך, תלמיד־חכם שהכל התפעלו מתבונתו ורבים שאלו בעצתו. ארונות הספרים בביתו התרוממו עד לתקרה וכולם גדושים ספרי קודש ישנים וחדשים. שרה לאה אשתו, טובת־לב, אהבה לקרב ילד. שני הבנים הצעירים: ליפא והירש־לייב, היו ממלאים אחרי כל רצונותי. בפורים היה הירש לייב טורח להכין בשבילי מסכת־פורים. זו היתה מסכה עם זקן ופאות ומצנפת, עשויה משקית נייר שעליה צייר הירש לייב את המן הרשע נוהג בסוס המלך ועליו רוכב מרדכי הצדיק. שרה לאה לימדה אותי ״פורימשפיל״ חינם אין כסף. אחרת הייתי צריך לשלם ״ליי״ לילד תמורת ״פורימשפיל״, שבלעדיו הרי אין ערך להופעה.

פורים היה יום נפלא עם המון חוויות, המון עוגות, משלוחי מנות ומשחק־פורים של הבחורים. המסכה על פני, הלכתי מבית לבית, מקריא את הפורימשפיל באינפוף. המסכה הוסיפה לאי בהירות המבטא. היות ושרה לאה לימדה אותי את הפורימשפיל ובניה הכינו לי את המסכה, יכולתי לומר את ה״פורימשפיל״ רק באוזניה של זיסל, בחורה משכילה, שקראה ספרי פילוסופיה גרמניים. היא התנדבה לשמוע אותי, שלא אפסיד את הליי. שאר הקרובים הקשיבו לי בענין.

דודה רבקה, אשתו של הדוד משה לייב, הסירה מעל פני את המסכה, התעקשה להבין מה אני מאנפף תחת המסכה ולשמוע את הפורימשפיל ולהבין את המלים. התביישתי נורא. בלי מסכה, כאשר יודעים מי אתה, כל הענין נראה לי בלתי הוגן ו״לא שווה״. בכל זאת לקחתי אל הליי... לצערי, הוגבלתי לחמש משפחות שאצלן מותר היה לי לבקר. זה הסתכם בסך הכל בחמישה ליי. נגוזה תקוותי לאולר פעוט, צבעוני ומצועצע בצורת דגיג, שעלה שבעה ליי. איזו הזדמנות פז החמצתי בגלל שיקוליהם החינוכיים של המבוגרים!

והיה גנו של סבא מרדכי שלמה ועצי השזיפים ברוכי היבול... סימטה קצרה הובילה עד לביתה של סבתא חנה, שהתחייבה להעניק לי ליי אחד מדי יום ביומו לקניית ממתקים. ברבות הימים – אולי בהשפעת המשבר הכלכלי העולמי של השנים ההן – צמצמה את התחייבויותיה לפעמיים בשבוע בלבד. התרעמה, שאני עומד עליה כגובה מסים שאינו יודע רחם. היא היתה מוסיפה גם פרוסת עוגה ופרי כלשהו: אגס או תפוח. בכל אופן, הביקור תמיד השתלם. הסתכנתי בהליכה בסימטא למרות האווזים הנרגזים, שארבו לי בדרך. לעתים היתה אווזה זועמת מגעגעת ומחטטת במקורה האדום באחורי המסכנים. סבלתי ובכיתי עד שהיה מזדמן עובר אורח להצילני מזעם האווזות.

בגיל ארבע, בערך, נזדמנה לי פגישה ראשונה עם תופעת המוות. באחד מסיורי לבית הסבתא חנה נתקלתי בהלוויה. ציבור אפור, חמור סבר, מורכב מכל בני הכפר, התאסף בחצר בית הכנסת ללוות לדרכה האחרונה את שרה רבקה. נדחקתי עד ל״מיטה״ שעמדה באמצע. מיטת קרשים עם כיסוי עץ מעוגל, מטופטף חלב של הנרות הרבים שדלקו עליה בכל שנות קיומה וקיום המוות בכפרנו. הקשבתי להספד הרב. נחרדתי מאימה שבצבצה מעיני הנאספים ומאנקות הבכי של הנשים.

שמה של שרה רבקה פישקוביץ׳ הלך לפניה. מעשיה הטובים העידו בה. אפילו סבתא חנה היתה מתקנאת בטוב לבה האגדי של שרה רבקה, שלא נחרדה לטפל בחולי טיפוס בעת המגיפה. שבוע לאחר מותה נפטר גם בעלה, ר׳ משה פישקוביץ׳. שניהם נקטפו באיבם והשאירו בית מלא יתומים. הזעזוע בכפר היה עמוק. היהודים הטובים ההם הרי האמינו שיש שכר למעשים טובים...

את ר׳ משה פשיקוביץ׳ אינני זוכר. בזכרון הקולקטיבי של הכפר נשארה דמותו כיהודי חביב ושנון, אוהב הלצה טובה. כשהיה מרוויח טוב וכיסו מלא (בימים ההם לא תמיד הרוויחו יהודים) היה מתלוצץ: ״כמה זה טוב כשחם בכיס!״ אביו, ר׳ יצחק פישקוביץ׳, היה חתנו של ר׳ יעקב הזקן. יהודי תמיר, רזה, שקט וצנוע. הוא נפטר בשיבה טובה, אם כי מעולם לא האפירו שערות ראשו וזקנו.

בגיל שש נרתמתי בעולה של תורה. ה״חדר״ נמצא ממול לבית הורי, בביתו של ״ברל אלף המלאכות״. שש מדרגות עץ רעועות הובילו לקיטון צר ומאורך. שולחן עץ עמד לאורך החדר. על ספסלי עץ, ללא מסעדים, ישבו הילדים

״הגדולים״, לומדי חומש עם פירוש רש״י וגם קצת גמרא. על ספסל נמוך, ליד הקיר, ישבנו אנחנו הדרדקים. כשהגדולים היו משננים את שיעורם בקול, היה מתפנה הרבי למעננו. אחד אחד היינו נקראים לשבת ליד השולחן, לתרגל קריאה בסידור. למדנו ״עברי״. מי שסיים את קריאתו השתחרר ויצא לשחק בחוץ, כמובן אם לא ירד גשם ולא היה חורף.

בגיל שבע נרשמנו, שבעה בנים, לבית הספר הממלכתי. היינו הבנים הראשונים בכפר שהלכנו ללמוד ״גויית״. לפנינו למדו רק הבנות. הבנים הסתפקו בלימוד כתיבה באותיות לאטיניות וחשבון ב״חדר״.

היינו משכימים קום כדי להגיע בשש לפנות בוקר ל״חדר״. מן ה״חדר״ הלכנו בשמונה לבית הספר הממלכתי. בשתים עשרה חזרנו ל״חדר״ להמשיך עד לשעה אחת, שעת ארוחת הצהרים. בשלוש היינו שוב ב״חדר״ ושהינו בו עד לשמונה בערב, לפעמים אפילו מעבר לשעה זו.

יום ראשון, יום המנוחה של התושבים הנוצרים, היה יום עמוס עבודה למבוגרים. בבית שררה צפיפות איומה. בכל פינה ישבה לה חבורת שתיינים. המבוגרים לא התפנו לטפל בקטנים. בקושי ניתן היה להשיג קערת מרק, ללגום ממנה באיזה פינה, בעמידה. כל הכסאות תפוסים היו.

באחרי צהרים כזה התגנבתי לחדר המיטות. חיפשתי במגרת שולחנית הלילה של אמי. מצאתי מספריים וקיצצתי בפיאותי – סמל ההשתייכות לעם היהודי.

הבגידה – הרצון העז להינתק ממחנה מדוכא ומושפל ולעבור למחנה החזקים והר־צוים – רובצת בדרכו של כל יהודי בגולה, ולמעשה בדרכם של כל באי־עולם. לא עמדתי בפיתוי! עד היום אינני יכול להסביר לעצמי מה הניעני אז להיפטר מפיאותי. טרם ראיתי עד אז ילד יהודי בלי פיאות. אני משער ששמעתי על כך. מאיפה צצה בי ההכרה, שהפיאות הן שריד אנכרוניסטי, כפי שמשתמע בבירור ממעשי? אולי מפני שכל ה״אדונים״, היהודים היפים: רופאים, עורכי דין ועשירי העיר ״הגדולה״ סיגט, לא טיפחו זקן ופיאות ואף־על־פי־כן זכו להוקרה. הגישה הדו־ערכית של יהודים אדוקים בדתם, המוכנים להיהרג על קלה כעל חמורה, המזלזלים ביהודי מקל במצוות ומתייחסים בסלחנות לרופאים שאינם שמים לב להוראות ההלכה, הפתיעתני. כנראה שעשיתי את הטעות השכיחה כל כך בהתנהגות בני האדם, כאשר הם מחליפים איזה סממן חיצוני בהשתייכות, כאילו מי שמתלבש בסגנון הידוע של הציירים, נמנה בין יוצרי אמנות הציור וראוי להוקרה שמעניקים ליוצרים אלה.

בגידתי, ככל בגידה, עלתה לי במחיר כבד. הייתי ללעג ולקלס בעיני בני כפרי. כל מי שפגשני ראה חובה לעצמו לשאול מה קרה לפיאותי. נשאלתי אם עד כדי כך התרבו העכברושים בביתנו, שכירסמו בפיאותי. התחבאתי עד אשר צמחו לי שוב פיאות.

עברו חודשים מספר ושוב בגדתי, ובצורה מכוערת למדי. לקראת סוף שנת הלימודים מת המורה שלנו, צעיר חולני בשם יון ברומאר, שכונה בפינו ״הפסל״,

בשל הרגלו לקפוא לפתע במקומו למשך שניות ספורות, כאילו הפך לפסל אבן, חסר תנועה.

מותו הוכח כמוות מדומה. אחרי כארבעים ושמונה שעות של חוסר הכרה, חזרה אליו הכרתו והוא חי עד זקנה. הוא נשאר בבית־חולים, ואנחנו, תלמידיו בכיתה א׳, צורפנו לכיתה ב׳ של גברת מַרקיש, שלימדה אחרי הצהרים במשמרת שניה. המורה החדשה דרשה בתוקף, שנבקר בבית הספר גם ביום השבת: ״לא אכריח אתכם לכתוב בשבת. תוכלו לבוא בלי ילקוט. העיקר שתשבו בכיתה״.

תלמידותיה היהודיות (כאמור, אנחנו היינו התלמידים הראשונים ולפנינו למדו בבית הספר הגויי רק בנות) סירבו בעקשנות יהודית למלא אחרי דרישת המורה. היא העניפה אותן כל יום שני. לפני התחלת השיעור הוצאו ליד שולחן המורה התלמידות היהודיות וכל אחת מהן ספגה על כפות ידיה שתי מלקות במקל החזרן. אני ופישל כהן (״פישל׳ה הטרף״) נדברנו כן לבוא לבית הספר. הגענו למסקנה שבישיבה בכיתה בלבד, אין אנו מחללים את השבת. לא הערכנו, שכל כוונתה היתה לשבור את קשיות־עורפם של היהודים. קיווינו שהדבר לא יוודע ברבים. התחמקנו לחצר בית־הספר בלי שאיש יבחין. כמובן שלא ביקשנו רשות בבית.

ביום שני אחרי הצהרים, לפני התחלת השיעור הראשון, נקראו התלמידים היהודים לשולחן המורה לטקס ההלקאה. המורה הלמה בכפות ידי הנעדרים בשבת בזעם וברשעות של שונאת יהודים. כשחזרו הנענשים למקומותיהם, כשהם נושפים בכפות ידיהם המנופחות ופניהם מעוותות מכאב, חשתי בתחושתו האיומה של הבוגד. הייתי נותן את חיי ובלבד שהמרשעת תכה גם בי. היא דוקא שיבחה אותי כדוגמה הטובה, שממנו צריכים ללמוד האחרים.

הציבור היהודי גינה את מעשי בכל לשון של גנאי. ציבור זה טען שלאחר שבנות ישראל סבלו במשך שנים מכות ושמרו על עקרון שמירת השבת, בא נער יהודי ופורץ גדר. למרבה האירוניה, הניבה בגידתי פרי הילולים. ההלקאות שנמשכו שנים לא הניעו אף אחד למעשים, ואילו השערוריה שעוררה בגידתי, זירזה לפעולה. היהודים פנו לממונה על החינוך באזור (בימים ההם כתוב היה בקונסטיטוציה של רומניה, שאין החוק יכול לעמוד מעל למצפון הדתי). גברת מרקיש נקראה לסדר. ביום השני הבא עוד הספקתי לטעום טעם הלקאותיה, ואילו ביום השני שלאחר מכן הוצאנו מן הספסלים, הוצבנו סביב שולחן המורה. גברת מרקיש הודיעה בקול נרגש, שנמאס לה להרביץ בנו והחליטה להפסיק להכותנו, אבל מי שלא יבוא בשבת לבית הספר, יישאר כיתה. ״לפי ההוראות בתוקף״, הסבירה, ״שש היעדרויות הן סיבה להישאר כיתה. עד סוף השנה נשארו בדיוק עוד חמש שבתות, מלבד זו שהיתה לפני יומיים״.

את דבריה קיימה.

בגידותי שלאחר מכן, שנעשו לא במסגרת קהילת סטרימטרה, לא עלו לי במחיר כה רב. מכיוון שהבגידות נעשו במסגרת חברתית רופפת, הן נרשמו לכל היותר כ״השקפותי האישיות״, אולי בלתי מתקבלות על הדעת, אבל הרי אין לאיש הזכות להתערב בהשקפותיו של הזולת...

בורשה עלתה בלהבות

״הציתו את בורשה!״

״בורשה עלתה בלהבות!״

הידיעה התפשטה במהירות הבזק. צער וחרדה נשקפו מעיני המבשרים. יהודים חיטטו בארון הבגדים ובמחסן המצרכים, צררו חבילה ומיהרו להביאה למשאית שעברה מכפר לכפר ואספה מצרכי מזון, מלבושים וכסף בשביל יהודי בורשה, שנשארו חסרי כל. בלילה נמלטו בעור נפשם. שכניהם שלחו אש בבתיהם.

משכנותיה של קהילת בורשה, מן הגדולות והוותיקות שבקהילות מרמורש (כאלפיים וחמש מאות נפשות), הפכו לחורבות עשנות, מטלטליהם לאפר. המציתים התכוונו להזהיר את יהודי בורשה ואת יהודי כל האזור, שידעו מה צפוי להם, אם לא יסתלקו בעוד מועד.

סיפרו על ילדים בוכים שהתרוצצו בלילה, בערפל העשן, בחיפוש אחרי הוריהם; על אימהות מתעלפות בנסותן לפרוץ אל בתיהן אחוזי להבות, כדי להציל תינוק שנשכח בעריסתו. סיפרו על גויים שכנים, כביכול ידידים, שבאו להגיש עזרה בכיבוי הדליקה, והתברר שלא מים שפכו על הבעירה, אלא דליים מלאים נפט...

יהודי כפרנו התנחמו בכך, שאצלנו זה לא יקרה. גרנו זה ליד זה יהודים ולא יהודים. דליקה בבית יהודי היתה מסכנת גם את בית השכן הלא־יהודי, כולל את בית המסית ושל קרוביו. ניצוץ אחד והכפר כולו עולה בלהבות.

״הם הציתו את בורשה!״

״אנחנו״ ו״הם״. הגבולות לא ניטשטשו במשך דורות של חיים משותפים. בינינו לבין הוואלאכים שררו יחסים של שכנות טובה, לפעמים אפילו של ידידות והוקרה הדדית. כל זה לא ערער כהוא זה את המודעות ההדדית, שאנחנו והם נבדלים זה מזה. היחסים היו מוגדרים ומותחמים בקפדנות. היו מתקיימים ביקורים הדדיים תכליתיים, לעתים אפילו מעבר לזה, כגון פטפוטי שכנות בלי מטרה כלשהי, אך מעולם לא הוסרו המחיצות. שכנים שאלו והשאילו אלה לאלה חפצים, כגון כלי עבודה, אך לא כלי מטבח ואין צריך לומר מזון מבושל. כל צד שמר בקפדנות על המסורת הדתית שלו. יהודי לא טעם ממאכלי שכנו. השכן לא נעלב, כפי שלא נעלב היהודי, כאשר ידידו הנוצרי הוקיר רגליו מביתו בשלושה ימים בשנה: בחג הפסחא, בחג הלידה ובחג וַסִילֶה הקדוש, הלא הוא ״סילבסטר״, שבהם אסור לנוצרי טוב להיכנס לבית יהודי. קרה ואיכרה נוצריה, נעצרה על הסף וביקשה נר בשביל הכנסיה: ״שכחתי לקנות אתמול והיום אינני יכולה להיכנס לבחור״.

״אנחנו״ ו״הם״ – שני עולמות. אנחנו בני אברהם, יצחק ויעקב, יחסנים מפונקים, חלושים בגוף ומבריקים ברוח; והם – עובדי אדמה חסונים, בריאים בגופם, אינם נרתעים מעבודה קשה ואינם מפחדים משום דבר שבעולם. אנחנו כבולים במוסרות התורה והמצוות, מעשינו מסויגים בדקדוקי ההלכה, נענשים על כל תג שהחסרנו מהוראות ה״שולחן ערוך״, ואילו הם רשאים להתנהג ככל העולה על רוחם. אם ייתפס ילד יהודי, שהחסיר אחת משלוש התפילות היומיות, הנערכות בציבור, יינזף קשות, ואילו הם רשאים להיעדר אפילו מטקס שבועי של ״יום ראשון״, להתהולל בבית המרזח ולא יעלה על דעת איש – אפילו לא על דעת הכומר – ליסרם בשל כך.

היינו נפגשים מדי יום ביומו ברחוב, בשדה, בדרכים. רבים מהם הסבו ליד שולחן ביתנו, לגמו יי״ש מצלוחית ושוחחו עם אבא על נושאים רבים ומגוונים, ואפילו התייעצו בעניינים חשובים. לא חסרו ויכוחים. אלה סובבו על הנושא: ״אנחנו״ ו״אתם״, אמונתנו ואמונתכם... היינו שונים בלבוש. היהודים לבשו בגדי ארג תוצרת בית החרושת, בצבע אפור וכהה והם – בגדי בד לבנים ומעיל צמר אפור, הכל תוצרת בית. הבד הוכן מחוטי פשתן שצמחו בשדותיהם והלבד – מצמר, מגיזת צאנם. החוטים נטוו והבדים נארגו בידי נשיהם בלילות חורף הארוכים, בעונה המתה של החקלאות. בנותינו לבשו שמלות צבעוניות ובנותיהן – כותנות פשתן וכותנה, רקומות באדום, כחול ועוד, ושתי יריעות צמר מפוספסות, בצבעים עזים, תלויות על המותן, אחת מקדימה על הבטן ואחת מאחור, מעל לכתונת הפשתה. היהודים נעלו מגפי עור והם מנעולים תוצרת יד, עשויות חתיכת עור או חתיכת צמיג רכב משומש. בתי היהודים נבנו ליד הכביש, עם דלת הפונה לרחוב: ״דלת פרנסה״ כפי שכונתה בסלנג המקומי. בבנית ביתו, חשב היהודי על חנות שתפתח בבוא היום. חלונות בתי היהודים גדולים היו. הדלתות והחלונות נצבעו באדום כהה, בחום או באפור־כחלחל. בתי הוואלאכים חבויים היו בחצרות והכניסה היתה דרך אכסדרה שפיתוחים קישטו את עמודי העץ שלה. החלונות קטנטנים היו והדלת דלת עץ־אלון בלתי צבועה. כבר אין יהודים בסטרימטרה, ובכל זאת, אם יזדמן אורח לכפר, בנקל יזהה את בתי היהודים לשעבר, לפי צורת הבניה, שהיתה שונה מצורת הבניה של בתי הוואלאכים.

התבדלנו גם בצניעות הליכותינו. בנותינו הסמיקו כשדיברו על שידוך, ואילו שלהם ניבלו את פיהן. בחוריהם עיסו את דדי הבנות בפרהסיה ברחוב. הבחורים שלנו ידעו שדבר כזה לא ייתכן אצל יהודים. אהבתי לבקר בבתי הגויים. בדירותיהם הפעוטות שררה חמימות נעימה ואפלולית בגלל החלונות הקטנים וגג האכסדרה שהצל עליהם. על הקירות תלויות היו תמונותיהם של שליחי ישו ושאר ה״קדושים״, עטורי הילה. מתחת לתמונות נתלו צלחות מצויירות ומגבות רקומות בצבעים עזים, בסידור נאה. בפינה – תמונת ה״בתולה הקדושה״. שכנינו נוחים היו, נחמדים, מסבירי פנים, ידידותיים אך קמצנים ונוקשים להחריד כשמדובר בשווה פרוטה. קשורים היו לאדמתם, לרכוש, למשפחתם הקרובה

בלבד, רחוקים מאותו רגש יהודי של ״כל ישראל חברים״ ו״ערבים זה בזה״, כאשר אפילו הפחותים שבתוכנו ידעו, שיש דברים שהם חשובים ויקרים מרכוש.

לתושבים הנוצריים בכפר היה ברור, כשמש בצהרים, שאנחנו רצחנו במזיד את ״ישו הגואל״, הטוב והמטיב. ממני ומאחי תבעו את דמו. ספק אם נמצא אפילו אחד בין למעלה משלושת אלפי התושבים הנוצריים של כפרנו, שפקפק באמת בלתי מעורערת זו... בטוחים היו שכל ילד יהודי אשם ברצח ״בן אלוקים״, בענידת זר קוצים לראשו, בפירגולו ברחובות ירושלים ובמיסמורו לצלב... כדרכם של אנשים פשוטים, נעדרים היו תחושת הזמן ההיסטורי. הם לא נתנו לעצמם חשבון מתי ואיפה בדיוק קרה המקרה וכמה דורות עברו מאז ועד היום הזה. ודאי שלא פקפקו בנכונות העובדות כפי שהן נמסרות בכתבי הקודש שלהם. ישו וסבלותיו היו לגבי דידם חוויה אישית מרגשת. תמונתו נמצאה בכל בית. פרק יסוריו הוקרא לפחות פעם בשנה, בערב ״יום החמישי הגדול״, זה שלפני חג הפסחא. ב״כתבי הקודש״ נכתב במפורש שכל הסבל האיום הזה נגרם ל״משיח״ בזדון ע״י ״היהודים הבוגדניים״. אבא ידע להסביר להם, שבעצם אבות אבותיהם, הרומאים, הם שצלבו את ישו. סיפורו נתקל בנדנוד ראשים ובמובאות מן האבנגליון (מקור שלא ניתן להכחישו...), על פילאטוס (״הצדיק״) הרוחץ בנקיון כפיו ומפטיר ש״דמי האיש הזה יפלו על ראש היהודים״, הרוצים במותו. ילדים נוצרים היו שואלים אותי לעתים מדוע עשינו כך לישו הטוב... היו ביניהם שהצטערו על שכאלה אנחנו... מה איפוא הפלא, אם בלכתי ברחוב, זכיתי לפעמים לצליפת שוט מנוצרי שעבר בדהירה בעגלתו. בסך הכול היינו ״רוצחי־אל״.

פעם בשנה היו נוקמים רשמית ברוצחי ישו. בצאתם מטקס התפילה בערב ״יום החמישי הגדול״, היו מיידים אבנים בבתי היהודים. זו היתה מעין מצווה. בכפרנו נעשה הדבר רק כדי לצאת ידי חובה, אולם היו כפרים שבהם היה ערב זה בבחינת מבחן קשה ליהודי המקום. מלבד זאת זכינו במשך שנים רבות לכומר רפה באמונתו, שערך את טקס ״יסורי ישו״ אחרי הצהרים ולא בערב. הוא דאג שהמאמינים יעזבו את הכנסיה לפני רדת החשכה. לאור היום התביישו שכנינו לידות אבנים בבתי ידידיהם... כשפרש הכומר הזקן ובא במקומו מר מרקיש, איש צעיר, פנו אליו היהודים בבקשה שימשיך במנהג הכומר הזקן. הוא לא הסכים. טען, ובצדק, שהדבר נוגד את מצפונו הדתי, אולם הסכים, ועמד בדיבורו, להכליל בדרשתו לצאן מרעיתו פיסקה, שהיה רצון מלפני המושיע, שדמו לא יינקם, כי רצונו היה למות על הצלב, על מנת להביא כפרה לחוטאים, ומחלל את שמו זה שנוקם ביהודים על מה שעוללו לישו.

במשך הדורות, במידה ולא נמצאו מסיתים שהיו מעוניינים בשלהוב יצרים, התנהלו היחסים על מי מנוחות (עם אי אלה תקלות, כפי שקרה גם בין היהודים לבין עצמם). ידענו שאנחנו שונים אלה מאלה, כל אחד התייחס לשכניו כאל זרים, אולם בכבוד ובהבנה. האוסטרו־הונגרים לא היו מעוניינים בהסתת העממים השונים נגד היהודים, לפחות לא בתקופתו של קיסר פרנץ־יוסף. במידה מסוימת

נחשבו היהודים אלמנט של איזון. משהועבר האזור לרומניה, התחילה הסתה פרועה, בלתי מרוסנת נגד יהודים. ברומניה קמו תנועות ומפלגות שמצען התבסס על נקודה אחת בלבד: טיהור רומניה מיהודים. פקידים שנשלחו אלינו ממרחקים, הסיתו בנו. סטודנטים באו להסית ביהודים מטעם מפלגותיהם. לא קשה היה לשכנע את הוואלאכים, שרוצחי האל הם גם חמסנים הסוחטים ומנצלים את האיכר המקומי, שמצבו אכן היה קשה מאוד. התוצאה היתה הצתת בורשה, ביולי 1930.

מבוקובינה, שמעבר לקרפאטים, הגיע סטודנט בשם דאנילה, תלמיד הפאקולטה לתיאולוגיה, שהתכונן לשמש בקודש. הוא בא בשליחות תנועתו ״המלאך גבריאל״ (שמה הראשון של התנועה שהיתה ידועה לאחר מכן בשם ״משמר הברזל״, תנועה מיסטית, לאומנית ונאצית). דאנילה הסביר לאיכרי בורשה שמצוקתם תיעלם אם רק יסולקו היהודים המוצצים את לשד חייהם. דאנילה מצא אוזן קשבת אצל איכר עשיר מאוד בשם קוזה, שהניח – ובצדק – שאם יסולקו היהודים הוא ישתלט על נכסיהם הרבים ויתעשר עוד יותר. כך נרקמה המזימה שהוצאה לפועל באחד הלילות. השכונה היהודית הוצתה. וכל זה קרה כמה שנים טובות לפני עלותו של היטלר לשלטון בגרמניה.

הלהבות שכילו את בורשה לא הדליקו אור אדום בעולם היהודי. הג׳וינט עזר ליהודי בורשה להקים את בתיהם מחדש. באין ברירה, המשיכו את חייהם כתמול שלשום.

דאנילה נכלא בבית הכלא בסיגט. הוא ישב יחד עם קבוצת יהודים שנעצרו בקשר לגדיעת עצים מן היער, שלא כדין, לצרכי בנייתם מחדש של בתי היהודים. דאנילה רעב בכלא. היהודים לא נגעו בארוחותיהם שחולקו בבית הכלא. משפחותיהם הביאו להם אוכל כשר מן הבית (דרך אגב, בקהילת יהודי סיגט פעל במשך כל השנים שירות מיוחד להגשת ארוחות כשרות לאסירים יהודים). היהודים ריחמו על דאנילה הרעב ופירנסו גם אותו. דאנילה לא בחל במאכלי היהודים שאת בתיהם שרף. הוא התבטא, שלא היה מתאר לעצמו שהיהודים הם רחמניים כאלה.

חלפו כשש עשרה שנה ובורשה שוב עלתה בלהבות. ראיתי את חורבותיה המפויחות. קומץ ניצולי השואה ניסו לשקם את בתיהם ואת יישובם ולא הצליחו (וגם אם הפעם ההרס היה קטן מאשר לאחר הדליקה שהצית דאנילה), כי נשרפו לא רק בתים, אלא גם גופותיהם של יהודי בורשה.

גריגורה בן איציק: ה״המן״ התורן

קור עז צורב לחיים ורוח קרה חודרת עצמות. תלמידי ה״חדר״ נחפזים הביתה. בחשכת הערב בוססים הם בשלג הקמחי המכסה על הסימטה. ריר נוזל מן החוטם ולא מתחשק להוציא את היד הקפואה מכיס המעיל כדי לטפל באף. החבורה ממהרת הביתה, לארוחת הערב המצפה להם, לכופח הברזל המלוהט ולמיטה המוצעת.

״בקור כלבים כזה, הם מתכנסים לישיבה״, הביע מנדל את פליאתו, כאילו חס הוא על המתכנסים המסכנים.

״מי מתכנס?״ שאל בנימין־אבא.

״הקוזיסטים. לא שמעתם?״ הסב מנדל תשומת לבה של כל החבורה.

״מנין לך?״

״דאמיאן שכננו סיפר לאבא. ׳חולצה שחורה׳ בעצמו עומד להגיע. הלילה אמֻורים להחליט על גירוש היהודים מן הכפר״.

״מה פתאום?״

״כך אמר דאמיאן!״

״ואתה מאמין לו?״

״אבא צוחק מכל הענין. הוא אומר שזה לא חוקי״, התערב טוביה.

״מה זה חוקי?״ הקשה מנדל.

״חוקי? מה שמחליטים המלך והשרים. אבא סבור שהללו מסרבים לגרשנו״.

מכונית חלפה על פניהם ונעצרה במרכז הכפר ליד הכנסיה. הילדים נעצרו לרגע. הבינו שבמכונית הגיע האורח הרשע, רם המעלה.

״ילדים, הבה ונעשה קפנדריה דרך סמטת בית־הכנסת״, הציע יוסף מאיר. חבריו הבינו שיוסף מאיר מפחד לעבור בכביש, שמא יתאנו להם חסידי ״חולצה שחורה״ שבאו לקבל את פני מנהיגם.

״בית הכנסת מפחיד״, אמר זיידה השמן, ״המתים מתכנסים שם להתפלל בלילות...״

״פתי שכמוך, הרי אלה אבות אבותינו ולא יגעו לרעה בילדים יהודים. אמי הולכת לבית הקברות כל אימת שיש צרות, לבקש מן המתים להשתדל עבורנו״.

״דאמיאן צדק. הוא אמר לאבא שהאיש השחור יגיע במכונית״, ניסה מנדל להטות את השיחה מן המתים המתפללים בלילות בבית הכנסת. הוא מפחד, גם אם משלנו הם. ״אתם יודעים מדוע מספר דאמיאן הכל לאבא? הוא רוצה לזכות בדירתנו. כבר הסכימו ביניהם שגריגורה של איציק יזכה בביתו ובאדמותיו של פנחס האז. נכסי יעקב פיינטוך יימסרו לפופוביץ׳, שומר היערות. מכאן ואילך אין

תמימות דעים. כולם רוצים לעצמם את הבתים והמשקים הטובים. דאמיאן הציע, שנרשה לו להחזיק חפצים משלו בביתנו, כדי להקנות לו זכויות חזקה, אם וכאשר נגורש".

"הרי אמרת שלא נגורש".

"נכון, אבל האיש בחולצה השחורה מבטיח כן לגרשנו".

בחצר בית הכנסת נשתתקו. האור שבקע מחלונות הבתים הסמוכים השתקף בנצנוצים צהובים וזהובים בשמשות הענקיות של בית הכנסת. נדמה היה שהמתים הדליקו את נרותיהם. הנערים שנכנסו לסימטה הצרה שליד המקווה, התלכדו לגוש צפוף, כמתכוונים לקדם בצוותא את פני הרעה. החשכה התעבתה. אי שם נבחו כלבים. המתח רפה קמעה כשהגיעו לסימטת סוסיאן. האור שבקע מן הבתים והתפספס על השלג הלבן ברחוב החזיר את האווירה הביתית של כפרם. הילדים התחילו לרוץ. ריח בתי הוריהם עלה באפם.

בביתו של גריגורה בן איציק התכנסו כשישים איכרים ואלאכים, כולם במכנסי צמר לבנים נקיים ובמעילי לבד אפורים, מקושטים בשוליהם בפס קטיפה שחורה. הנכבדים ישבו מסביב לשולחן עץ־אלון ענקי שבאמצע החדר. הפחותים יותר הסתפקו במקום על ה"לַייצה", דרגשי עץ נמוכים סביב הקירות, המשמשים ביום לישיבה ובלילה פורשים עליהם מצעים ללינת לילה. מספר נשים ישבו על קצה המיטה היחידה בחדר.

בטרם הסבו האורחים בראש השולחן, ניגש "חולצה שחורה" ומארחו לפינת החדר, כרעו ברך לפני תמונת ה"בתולה הקדושה". ובקול איטי, בכוונה רבה, הקריאו את תפילת "יולדת קדושה". כל הנוכחים עמדו על רגליהם. בסיום התפילה הצטלבו, הם וכל הנאספים. עוטה חשיבות, ניגש האורח לשבת בראש השולחן בין גריגורה, איש בא בימים, בעל שערות שיבה ארוכות היורדות עד לכתפיו ופרצוף מחוטם, ובין גיאורגה פופוֹביץ', שומר היערות, גבר צעיר, יפהפה, ששערותיו ושפמו מטופחים להפליא.

האורח רם המעלה, מורה להיסטוריה בבית ספר תיכון בסיגט, מיכאלאקה, שימש יו"ר אזורי של המפלגה "הלאומנית הנוצרית", מיסודו של פרופסור קוּזָה. הכינוי "חולצה שחורה" דבק בו בשל לבושו: חליפה שחורה, כובע וחולצה שחורים ועניבת פרפר שחורה עם נקודות לבנות. אפילו את מקלו צבע בשחור. מיכאלאקה ניצל כל הזדמנות להסביר שאלה בגדי אבלות שלו: "הוי, אחי, אני מתאבל על מולדתי האהובה, הנרמסת תחת מגפי היהודונים. נשבעתי בכנסיה, לא להסיר מעלי את בגדי האבלים, כל עוד לא יסולק היהודוני האחרון מעל אדמת ארצנו הקדושה!"

הנאספים האזינו לנאומו הרגשני של האורח, תמיד אותו נאום בשינויים קלים. הוא תיאר, תיאור רגשני, את אפרי המולדת, עמקיה המוריקים, מעינותיה המפכים מים צלולים, נהרותיה השופעים, השורצים דגה, הריה הגבוהים המכוסים יערות־עד וציפורי שיר מקננות בין עפיי אילנותיהם. "שדותינו מניבים בר בשפע, במעמקי אדמותינו אצורים אוצרות כבירים, עמנו עמלני וחרוץ. כל אלה

יכלו להבטיח לכולנו גן־עדן עלי אדמות. יכולנו לחיות באושר בחיק אמונתנו הנוצרית, באחווה ובריעות, כפי שחיו אבותינו בימי קדם, בטרם הגיעו היהודים. השטן הוא ששילח אותם בנו. מאז בואם קדרו שמינו. חלפה תקופת הזוהר ואנו נאנקים מרות תחת עול הזרים. הוואלאך העובד בפרך, אינו מסוגל לתת לילדיו לחם כדי שבעם, כי החלק הארי מיגיע כפיו נופל לידי היהודים... חמסנים אלה צוררים בצרורותיהם את כל זהב־העולם. הם הסתננו אלינו בערמה, העמידו פני פליטים חסרי כל, התחננו שנעניק להם מקלט. קיבלנו אותם בסבר פנים יפות, כמצוות הנוצרי הטוב, המוכן להושיט יד לכל מי שנמצא במצוקה. לא שיערנו שבכנפי הקאפוטה הממורטת שלהם הם מביאים רמיה, שקר ובגידה. לא האמנו שמפליטים חסרי כל יהפכו לאדוני הארץ, למוצצי לשדה, למדכאינו! הוי, אחי הנוצרים! התבוננו סביבכם! השדות הטובים הם בבעלותם, העסקים הפורחים בידיהם. הם הגרים בבתים היפים. בנותיהם לבושות משי ועדויות כסף וזהב, ואינן יודעות טעם של עמל כבנותינו. בניהם, במקום לעבוד, יושבים ולומדים על חשבוננו. ומה הם לומדים? תלמוד! זה ספר שכל עיקרו בא להורות להם סודות הרמיה וכיצד להציק לנוצרים ולבלבל דעתם. האם הצצתם אי־פעם בספריהם? עשו זאת! אני מבקש זאת מכם, אחי! אין הם כתובים באותיות של בני תרבות, באותיות שבהם השתמשו אבותינו המהוללים, בני רומי גיבורי התהילה, חלוצי התרבות האנושית. אותיותיהם משונות ואין איש מלבדם מבין בלשונם. כל זה נעשה בכוונה תחילה, כי הם מפחדים שנגלה את מזימותיהם השפלות. כל זה נמשך עד שקם הפרופסור קוזה, מורנו הדגול, שלמד את לשונם, קרא בספריהם וגילה לעולם כולו את תוכנו האפל ואת מזימות הרשע של התלמוד ואכזריותו הנוראית כלפי מי שאינו מבני בריתם. הם מתאכזרים לנו כפי שהתאכזרו כלפי מושיענו, ישו הגואל (הוא מצטלב וכולם מצטלבים אחריו), הצליפו בו בפרגולים בדרך היסורים בירושלים, ענדו זר קוצים לראשו וצלבוהו. אין הם יודעים רחמים. התלמוד שלהם מלמד שחטא הוא לרחם על בני אדם. כך בפירוש כתוב בספריהם. אנחנו כולנו 'גויים' והם 'עם נבחר'".

"דבריך דברי אמת", נכנס ציצול לדבריו, "העניינים נהירים לנו. שמענו אותם מפיך פעמים אין ספור ושמענו אותם מפיהם של אנשים מלומדים שבאו בחברתך. לכן, בקשתנו שתתייחס בפעם הזאת לבעיות המציקות לנו, כלומר למטרה שלמענה התכנסנו: כלומר, לטכס עצה כיצד לגרש את היהודים וכיצד לחלק בינינו את רכושם".

ציצול אינו שונא יהודים לתיאבון. הוא דוקא מסתדר עמהם די טוב. כל חייו הם ה"דיץ" וה"פארטיי" ואותם הוא משיג מן היהודים ורק מהם, כשיש לו וכשאין לו כסף. הוא חייב כסף לכולם. חובותיו המעיקים עליו, הם ששכנעוהו להצטרף לחבורה זו, כי אם באמת יצליחו בגירוש היהודים יצא נשכר משני צדדים: ישיג לעצמו משק בחינם, ככל האחרים העוסקים בגירוש היהודים, וייעלמו נושיו הרבים. ציצול מאוכזב מן הקשקושים הנדושים החוזרים על עצמם, בשעה שהעיקר מוזנח.

האיש בשחור אינו שם לב להערת ציצול. הוא ממשיך לתאר את בנות היהודים המקושטות עדיים יקרים. הוא מספר על ״חלה״ שכל יהודי אופה לשבת. ״הם משתדלים להופיע כעניים מרודים. דלפונים חסרי כל וזו העמדת פנים! אני שואל אתכם, אחי, מנין להם כסף לחלה כל שבת? שלנו, העמלים בזעת אפיהם, מסתפקים בלחם תירס בלבד. את תנובת שדותינו הם קונים בפרוטות. ואילו את סחורותיהם הם מוכרים לנו בכסף רב. ניקח לדוגמא להב החרמש, חתיכת פלדה עשויה מעפרות הנמצאות בשפע בבטן אדמותינו. מסתבר שאנו משלמים להם בעד להב כזה כשלושים עד ארבעים קילוגרמים גרעינים? חרשתם, זרעתם, חפרתם, קטפתם וכיתפתם את התירס עד לפתח ביתו של היהודי כדי לקבל תמורתו חתיכת ברזל מבטן אדמתנו. עד מתי ניתן להם לעשות בארצנו ככל העולה על רוחם? עד מתי, אחי?!״ קולו של מיכאלאקה נעשה היסטרי, גריגורה הזקן נד לו בראשו להסכמה. היו לו לזקן מכובד זה עיניים כחולות, בהירות, מעוררות אמון.

הבריות טענו שבעורקיו של גריגורה, שונא ישראל מספר אחד בכפרנו, זורם דם יהודי. מכאן גם כינויו ״בן איציק״. הולכי רכיל העלילו עליו, שהוא בנו של חוצב אבנים יהודי שהובא לכפרנו לעסוק בפיצוצים במחצבת ״פיאטרה״ שבקצה הכפר, וגר אצל אלמנה ואלאכית צעירה, אמו של גריגורי. עובדי המחצבה, כמעט כולם לא יהודים, התקשו לבטא את שמו האמיתי של מפוצץ האבנים, לאדיסלאוו אישטוואן, ולכן קראו לו בשם היהודי הכוללני ״איציק״. הוא היה אביו של גריגורה – אם נכונים דברי הרכלנים ואישטוואן המפוצץ היה יהודי, הרי שהיה יהודי כזה שמעולם לא בא לבית הכנסת, עבד בשבת ר״ל ואף מלה יידיש לא ידע.

האורח מזג לעצמו כוס מכד היי״ש שהניחה על השולחן עקרת הבית, פרס גם מן הלביבה, והעיר: ״זה יי״ש רומני אמיתי ולא מי־רגליים, מהולים במים פושרים, שמוכרים לנו היהודונים״. האורח נהנה מאוד גם מן הלביבה.

״מטרת חיי היא להיפטר מהם! בגדי האבילות נמאסו עלי! ברצוני להסירם מהר ככל האפשר. אעשה זאת רק לאחר שנחוג יחד את יציאת היהודי האחרון מארצנו״.

״גם אנחנו רוצים בכך״, התערב אחד מבין יושבי הלייצה. ״הכל תלוי בך, בהשתדלותך להשגת האישור הנדרש, במהירות המירבית״.

״אישור? אין דבר קל מזה״, השיב מיכאלאקה. ״אמרתי לכם ואני חוזר ואומר, שברגע שתמסרו לידי נייר כתוב וחתום: הסכם על חלוקת הרכוש היהודי ביניכם, אתייצב מיד בפני הפרופסור קוזה ונשיג בעזרתו את האישור הנדרש. אעשה זאת למענכם אחים יקרים, ולמען מולדתנו הנרמסת ברגליהם בלי רחמים״.

״אחינו מיכאלאקה״, התערב גריגורה המתון. ״אולי נתחיל מן הסוף? אתה תשיג את האישור, נגרשם ואחר כך נדון בחלוקת הרכוש, בעצתך ובהדרכתך, כי עד כה לא התקדמנו הרבה בענין החלוקה״. כל הנאספים הביעו הסכמה לרעיון מנהיגם.

״נדון בהצעתך, אחינו גריגורה, כשתבוא לסיגט. לצערי עכשיו עלי למהר. אחים משלנו מחכים לבואנו בכפר הסמוך. אתם יכולים להישאר במקומותיכם,

בביתו מכניס האורחים של האח גריגורה, להמשיך בדיון על הכנת הרשימה. תבינו, סיכויינו טובים בהרבה, אם אוכל להציג רשימה חתומה. האמינו לי, אני יודע במה הדברים אמורים... תהיו ברוכים, אחי וידידי הטובים. ברכה מיוחדת לעקרת הבית שהכינה את המטעמים שמהם טעמנו. עלינו להמשיך בדרכנו. אתם, אחי, תקוות המולדת, תקוותה האחרונה!"

שני עוזרים שבאו יחד עם מיכאלאקה וחבורת נאמנים חנפנים ליווהו עד למכונית שחיכתה בחוץ. "חולצה שחורה" חש סיפוק עמוק. הוא חייך אל תוך החשכה: "המצאתי רעיון גאוני כיצד להחזיקם בידיי!" מנסיונו ידע שיחלפו שנים רבות והרשימה לא תהיה מוכנה. בינתיים יפעילם כרצונו בבחירות הקרובות ובכל הזדמנות אחרת.

* * *

מיכאלאקה צדק. כל החורף נמשכו ישיבות עד אור הבוקר ולכלל הסכם על חלוקת רכוש היהודים לא הגיעו. פעם בשבוע היו אנשי הוועד נוסעים לסיגט, לשוחח עם מיכאלאקה. כמוהם באו גם נאמני המפלגה הלאומית־הנוצרית משאר כפרי האזור. בכל הכפרים שקדו על הכנת רשימות.

בנסיעתו לסיגט, באחד הלילות הקרים, בחורף שנת 1933, קפאה רגלו השמאלית של גריגורה בן איציק. הטיפול הוזנח. הופיע נמק ברגל. גריגורה הוסע לסיגט, אושפז בבית החולים ורגלו נקטעה עד מעל לברך. הניתוח לא עלה יפה. לאחר חודשים רבים של שהייה בבית החולים הוחזר לביתו תשוש וחולה. בינתיים נערכו בחירות כלליות. לאחריהם התפרקה קבוצת יוזמי הגירוש של יהודי סטרימטרה. מיכאלאקה יחזור ויפעילה לקראת הבחירות הבאות, בעוד כמה שנים.

רבים מאכרי סטרימטרה האמינו באמונה שלימה, שהמוות בא על גריגורה כעונש מן השמים. פגעה בו נקמת אל־היהודים על שהסית במאמיניו...

שוחטים, רבנים ומריבות

זה קרה בראשון לפסח. איש מיהודי הכפר לא נעדר מתפילת שחרית של יום־טוב שחל בשבת. החג נחוג במלוא תפארתו. ילדים במלבושים חדשים, כמנהג המקום לחדש את הלבוש לכבוד חג הפסח, עמדו בהתרוממות רוח ובקדושה, כאילו עם הבגד הישן, הממורטט והקרוע, שבקושי החזיק מעמד עד ערב פסח, השילו מעליהם את החולין של כל ימות השנה והתחדשו בחג האביב. תפילת המאמינים עלתה השמימה זכה וטהורה. בחלונות הציצה שמש חייכנית. חג האביב פשט על מורדות ההרים המוריקים. האילנות לבלבו. מי שראה אילנות במלוא פריחתם הריחנית בחודש ניסן, ברך ברכה מיוחדת על היופי. קירות הבתים מסויידים בסיד כחלחל, לכבוד חג הפסח ולכבוד הפסחא של שכנינו הנוצרים שאף היא עמדה בשער, התיהרו בנקיונם.

ר׳ איילִיש השוחט, יהודי קטן קומה, בעל זקנקן סבוך בגון נחושת קלל, לחיים סמוקות ועיניים נוצצות, ירד לפני התיבה לבוש ״קיטל״ לבן, כמנהג החג. יהודים עטופי טליתות נענו לו בקול זמרה. היה כאילו נעלמו כל הטרדות, החששות והפחדים. העדה כולה מוכנה היתה לקראת שמונת ימי החג.

משהגיעו לברכת ״יוצר אור״ ול״קל אדון״, לא עמד ר׳ איילִיש בפיתוי ושר את התפילה כמנהג חסידי סיגט. קבוצת בחורים, שחזרו מן הישיבה לבלות את החג בחיק המשפחה, שרו יחד עמו. יהודים זועמים קפצו על רגליהם ודפקו נרגזים בדוכני התפילה שלהם: ״שא, שא״ ולא היה זה סתם שא, האמור להסות צעקן, אלא שא זועם! הקהל זעם על חוצפת ה״שקצים״ – בחורי הישיבה – שניסו להגניב נוסח חדש. יותר מכל זעמו על השוחט שלהם, אוכל לחמם, שאינו מכבד מנהג שנקבע לאחר מריבות קשות בעבר. סטרימטרה החליטה לא לשיר את התפילה הזאת, אלא להקריאה פסוק אחרי פסוק, כמנהג חסידי קוסוב.

אחד הצעירים, שלא מקבוצת בחורי הישיבה, הסיר את המגבת, שהיתה תלויה על מתקן מסתובב ליד דלת הכניסה, קיפלה לכדור וזרקה על קבוצת המשוררים. קמה מהומה. אלה רבו עם אלה. היתה תחושה של חילול הקודש ושמחת החג.

״עם מוזר אנחנו״, התבטא ר׳ יוסף קופפרמן, מחסידי קוסוב, בהפסקה הארוכה שבין מנחה למעריב בערבו של שני לפסח (ר׳ יוסף קופפרמן היה בנם של ר׳ יצחק ה״פולני״ ושל חיה רבקה): ״בחוץ משתוללת הרוח הרעה. מתנהלת נגדנו הסתה פרועה. האוויר לנשימה פוחת והולך מיום ליום. רוצים להחניקנו, ואנו ממשיכים בשלנו, כתמול שלשום״.

״מה הפלא״, השיב ר׳ יצחק שטויבר מחסידי סיגט לר׳ יוסף הצעיר ממנו בשנות דור: ״תמיד התנהלו חיינו בשני מישורים. מישור אחד של המציאות

המרה, הדאגה לפרנסה, הנגישות והגזרות. במקביל היה מישור החוויות הנפלאות של הקיום היהודי, הציפיה לגאולה קרובה, המוכנות למסירת נפש על קידוש השם, האמונה הטהורה. לצד העיסוק בפכים הקטנים של הצרכים הגשמיים, היתה נהייה לספירות עליונות. ואני אומר לכם, שאם נמצאים בתוכנו בחורים יהודים המוכנים להתפרע בשל הנעימה שבאמצעותה תעלה שוועתם השמימה, אני רואה בכך ענין בעל חשיבות רבה ואין לגנותם בשל כך. מה שעשו הבחורים מורה, שאש הקודש לא דעכה, שהיא יוקדת בנפשותיהם".

זקן שרירי, אפרורי, הטיל האשמה בר' איליש שוחט. פני היהודי, מכוסות שערות אפורות סבוכות, זעמו. ר' איליש לא נתחבב על רבים מבני הקהילה. מריבה מתמדת נמשכה בינו לבינם. באין רב בכפר, שימש ר' איליש גם בתפקיד המנהיג הרוחני. נוצרה מתיחות בין עמך לבין השוחט הרגזן, הנלהב והחולני.

מלבד היותו עני מרוד, אנוס היה ר' איליש נוימן להרוויח לחמו אצל אנשים שלא אהבוהו. הוא גר בדירה של חדר אחד, ששכר אצל ואלאך מבני המקום. השחפת כרסמה בבריאות משפחתו. הוא, אשתו, בניו ובנותיו כולם נגועים בשחפת היו. חסיד נלהב כמוהו, מאמין בנסים, לא השלים עם מחלתו הנוראה. הוא נאבק נגדה בדרכי האמונה.

ר' איליש האמין בנסים. וכיצד לא יאמין כאשר לו עצמו קרה נס. ביום חורף קר ביקר אצל הרבי מסיגט. תוך כדי שיחה שאל האדמו"ר ר' חיים הירש, כבדרך אגב, אם החלפים בכיסו. ר' איליש החוויר. חשש שמא חושד הרבי שסכיניו פגומים ורוצה לבדוק אותן. כבר עמד להוציאן ולהניחן לפני הרבי.

"לא לכך התכוונתי", חייך הרבי. " רציתי רק לוודא שהם בידיך, כי תזדקק להן..."

ר' איליש נפרד מרבו ופנה לדרכו. במקרה לא מצא עגלה שתסיע אותו חזרה לסטרימטרה והחליט ללכת ברגל. גם יחסוך דמי נסיעה וגם יתבודד במחשבותיו. רבים נהגו כמוהו, לעת מצוא הלכו ברגל. ר' איציק בִּינֶס, יהודי אוהב הלצות, סיפר בהזדמנות, כיצד בדרכו חזרה משוק דראגומירשט, מהלך של כעשרים ושניים קילומטרים, הרהר שאמנם השוק היה חלש, ולא הרוויח אף פרוטה, אבל יכול הוא להתנחם שבהליכתו ברגל מרוויח הוא חמישה "ליי", דמי נסיעה חזרה. "ומה קרה", התרעם ר' איציק, "בבית חיפשתי בארנקי את חמשת הליי שהרווחתי בעייפות כה רבה ומצאתי שנאבדו לי, בכל אופן הכסף לא נמצא בארנקי".

צעד לו ר' איליש לבדו במרחבים המושלגים, מהרהר בדרכי עולם, ברבי ובמימרותיו השנונות ובחידושי התורה שלו. הדרך ארוכה מאוד ושוממת. אין עובר ואין בא. בלב מתנגנים מזמורי תהלים ונעימות חסידיות. ופתאום רץ לנגדו כלב גדול. ר' איליש פחד מכלבים, אבל אבוי, ככל שמתקרב מתברר לו שאין זה כלב, שוד ושבר, זה זאב, ולא רק זאב בודד אלא להקת זאבים. ייאוש תקפו. ר' איליש עמד כמשותק במקומו. וכי מה הן סיכוייו של יהודי מסכן וחלוש כנגד להקת זאבים ביום חורף קר? ואז נזכר פתאום בשאלת הרבי וראה בדבריו רמז

ברור להצלתו. ר׳ איליש שוחט הבין שכל תקוותיו בסכיניו. מיד הוציא את סכינו הגדול, החזיקו לעין השמש. בלהבו, החלק כראי, נתקעו קרניה של שמש חורף והתנפצו כניצוצי אש. הזאבים חלפו על פניו ונעלמו ביער. בשבת ברך ברכת הגומל ונתן פרסום נאה לנס שקרה לו. ר׳ איליש האמין שניצל בזכות הרבי.

בני כפרנו, רחמנים בני רחמנים, מיררו את חייו של ר׳ איליש השוחט. אינני יודע מדוע עשו זאת. אני זוכר רק את תחושת האשמה הקולקטיבית ששררה בקהילה לאחר פטירתו. אלה התביישו על שהציקו לשוחט ואלה התביישו על ששתקו למציקים ולא מחו בידם. השחפת שממה את ביתו. עד מהרה חלה ר׳ איליש השוחט ונפטר. במותו לא סלח למציקים. על ערש דוויו ציווה לקבור אותו במקום נפרד משאר בני הקהילה שירדו לחייו. צוואתו קוימה. קברו נכרה ליד אוהל הטהרה בחלקה שמלבדו לא נקבר בה איש. הבאים להשתטח על קברי אבותיהם, היו מדליקים נר גם על קברו הבודד של ר׳ איליש השוחט. הנרות שהודלקו על קברו היו דולקים יפה ואינם כבים כפי שכבו הנרות שנדלקו על קברים אחרים. הדבר עורר פליאה אצל הבריות שראו בזה סימן, שנרגעה רוחו הנסערת של השוחט שלהם. כיום אני נוטה להאמין, שגדר בית העלמין וקיר של אוהל־הטהרה הם שסוככו על הנרות מפני משבי הרוח.

כאמור, ר׳ איליש היה גם בבחינת רועה רוחני. לא כל הקהילות באזור מרמורש, בעלות שלושים או ארבעים משפחות, יכלו להרשות לעצמן לפרנס רב. רבות מהן נאלצו להצטרף ל״גלילו״ של רב באחד הכפרים הקרובים. הרועה הרוחני בכפרים אלה היה השוחט, או איזה יהודי מכובד אחר. סטרימטרה השתייכה תקופה ארוכה לגליל סיגט. רבה של סיגט היה להלכה גם רב בכפרנו. לרב היה גם תפקיד ממלכתי אדמיניסטראטיבי. הוא ניהל את פנקס רישום האוכלוסיה, כלומר רישום הלידות, הנישואים והפטירות. יהודים שנולדו עד שנת 1907 בערך, היו מקבלים העתק מסמכי הרישום בכפר בארבשט, לשם הגיע הפנקס. משהשתלטו הרבנִים מבית טיטלבוים על כס הרבנות בסיגט, הסתפחה סטרימטרה לרוזבליה. הרב הזקן, ר׳ איציק מנדל קיזלניק מרוזבליה, שימש רב גם בקהילתנו.

לא זכיתי להכיר את הרב הזקן, אבל דמותו חיה בקרבנו. עשרות שנים לאחר פטירתו היו מצטטים בקרב ״קהל יראים״ בסטרימטרה ממימרותיו השנונות והיו חוזרים על משליו היפים. לרוב היו אלה משלים ממאגר המדרש, שבחלקם נמצאים אצל רוב עמי העולם ומקורם עתיק למדי. כנראה שהרב הזקן ידע להתאימם להשגותיהם של בני עדתו. יהודים שהיו באים להתדיין בפניו בענייני ממונות, היו יוצאים מלפניו בלי פסק דין, לאחר שהרבי היה ממשיל להם משל ובו רמז ברור על הצורה שבה הם צריכים ליישב את הסכסוך. והיה ולא הגיעו לעמק השווה, היו חוזרים לבית דינו לשמוע את דין התורה. על הרוב פעל המשל את שלו. הנה אחד ממשליו המקוריים, שסיפר לפני שני בעלי דין, על מעשה שקרה לו עצמו.

הרב התייתם בילדותו מאביו. ככל יתום, הניח תפילין לא בגיל שלוש עשרה, אלא בגיל שתים עשרה. לקראת ה״בר מצווה״ ועלייתו לתורה, השתדל להשיג לעצמו בגד מכובד. מה עשה? הלך והשכיר עצמו לעבודה קשה בסבלות, צירף פרוטה לפרוטה וחסך סכום נאה. בעצת אמו הלך עם כל הסכום לחנותו של ש׳לייב שטיינמץ, גדול הסוחרים בעיר, תלמיד חכם, בעל בעמיו ונכבד בעירו. משנכנס לחנותו המפוארת של שאר בשרו, חש יראת כבוד. הפעילות הרועשת שבפנים, הזבנים הזריזים שטיפסו על סולמות להוריד את הסחורות המבוקשות, הוסיפו לביישנותו. הנער נעמד בצד. חיכה שמישהו ישים לב לנוכחותו.

״מה רצונך, נערי?״ שאל אחד הזבנים.

״רצוני לדבר עם בעל־הבית״.

״דוקא עמו?״

״שאר בשרו אנוכי, דבר לי אליו״, אמר הנער והסמיק.

מאי־שם הופיע יהודי בעל קומה, צעיר ונמרץ, זקנו שחור וארוך ועיניו חייכניות.

״אתה הנער שביקש לדבר אתי?״

״כן, ר׳ ש׳לייב. אמי שלחה אותי אליך. אני בנו בכורו של דוד ע״ה, בעוד כשבועיים אעלה לתורה. חסכתי קצת כסף לבגד מכובד ובאתי לקנותו. אני בוטח בך שלא תקפח אותי, הרי קרוב משפחתנו אתה. הבאתי את כל הכסף שיש בידי ותמורתו תתן לי את החליפה הטובה ביותר שניתן להשיג בסכום שבידי״, אמר הנער והושיט לו שקית מלאה שטרות ומטבעות.

בעל הבית צבט בעדינות בלחיי היתום, התעניין בשלום אמו ואחיו הקטנים. התעניין גם בלימודיו. ספר את הכסף שהונח בידו וציווה על אחד הזבנים לתת לנער חליפת בגדים מסוג מסוים, לפי מידתו.

היתום הבר מצווה לא ידע נפשו מרוב שמחה. זו לו הפעם הראשונה בחייו שלבש בגד חדש. שמחתו לא ארכה זמן רב. בשבת השניה שלאחר טקס הבר מצווה, הבחין בנער שלבש חליפה דומה לשלו. התברר שגם הוא קנה אותה אצל ש׳לייב. לאכזבתו של מי שהיה לאחר שנים רבה של רוזבליה ו״הגליל״, התברר, שאותו נער שילם בעד חליפתו פחות ממנו. למחרת היום גייס אומץ ליבו והתיצב בפני בעל־החנות וזעק חמס:

״באתי אליך, כי הייתי בטוח שבתור קרוב־משפחה אזכה בהנחה ובמחיר מוזל, והנה מתברר שלא כך נהגת. לקחת ממני מחיר גבוה ממה ששילם כל קונה אחר. הייתכן?״

״נערי״, השיב הסוחר החייכן בלי לאבד משלוות רוחו, ״אם אמנם קרובים אנחנו, וכפי שאתה אומר הקירבה מחייבת לעזור לקרוב, מדוע שהיא תחייב דוקא אותי? אולי היא צריכה לחייב אותך, לתת לי להרוויח יותר ממה שאני מרוויח אצל כל אחר, שאיננו קרובי?!״

* * *

בשנת 1923 או 1924, אם אינני טועה, נתברך כפרנו ברב משלו. ר׳ פנחס האז התקיף כפה על הקהילה את ר׳ משה קיזלניק ז״ל, נכדו של הרב הזקן מרוזבליה. היה צורך בכפיה, ולא משום שנטרו איבה לאברך הצעיר, הצנוע והחביב, גם לא מפני שאישיותו עוררה התנגדות. חס וחלילה! הכל כיבדו אותו, אבל טענו שאין בכוח קהילתנו הקטנה לפרנס גם רב, גם שוחט וגם בלן. לא עזר מאומה. ר׳ פנחס הצליח לעשות לבחירתו. ר׳ משה עשה רושם נפלא. עול ימים היה, יפה תואר ויפה מראה וקולו ערב. בימים הנוראים ליקקו היהודים את אצבעותיהם מתפילתו. בהצבעה שנתקיימה בכפר, הצביעו רק שלושה אנשים נגד קבלתו כרב והם: ר׳ הירש־לייב באש, ר׳ יעקב רוזנברג ור׳ יעקב שטיינמץ. שלושת אלה היו לאחר מכן ידידיו ומגיניו. ר׳ משה קיזלניק לא ליקק דבש בכפרנו. לאחר תקופה קצרה של יחסים טובים עם פנחס, נפלה מריבה ביניהם כאשר הרב פסק שלא לטובתו בדין־תורה שהיה לו עם מרדכי האז, אחיו. פנחס הפך לשונאו בנפש. המשכורת הדלה שהקציבה לו הקהילה לא איפשרה לו קיום בכבוד. המצוקה בביתו הלכה וגדלה, ככל שנתברך ברוב ילדים. הוא היה נוח לבריות, נעים הליכות, מכובד ואציל נפש.

בימים ההם בא לגור בקרבנו אברך צעיר בעל סמיכות לרבנות. ר׳ צבי־הירש כֹּהֵן מפטרובה הקרובה, נשא לאשה את בתו של הירש לייב באש ונשאר לגור בבית חותנו. בקי וחריף מאין כמוהו היה ואפילו עלה בחריפותו על הרב. בלי משים נשתרר מתח ביניהם. ר׳ משה קיזלניק התבצר במבוכתו, הצטנע בביתו, ויתר על דברים רבים, כגון על ניהול ישיבה שיסד מיד עם בואו לכפר. רבים חשו בצערו ולא יכלו להושיעו.

לפתע נפל דבר. הקהילה היהודית בכפר השכן רוזבליה, החליטה לבחור ברב משלה. בחירת רב נעשתה במקומותינו ברוב־עם. כל עוטה טלית, כלומר כל הגברים הנשואים, היה בעל זכות בחירה. גודל האוכלוסיה היהודית ברוזבליה היה כמעט פי ארבעה מזה שבכפרנו. שני המועמדים העיקריים למשרת הרב ברוזבליה היו: ר׳ משה קיזלניק, שהסתמך על יוקרת סבו הנערץ והרב צבי הירש כהן שהסתמך על גדלותו בתורה ועל תמיכת חסידי וישניץ, בעלי השפעה רבה ברוזבליה. לטקס ההכתרה, שעמד להתקיים בתום הבחירות, הוזמן גם ר׳ מנדל הַגֶר, בנו בכורו של האדמו״ר ר׳ ישראל מוישניץ, רב ראשי באויבר־וישבס. כל הסיכויים היו, כביכול, לצדו של ר׳ צבי כהן. שני המועמדים דרשו בבית הכנסת הגדול בפני עם ועדה, כל אחד בסגנונו. השניים ניסו להוכיח את יכלתם בתורה. אחרי הדרשות נערכו הבחירות הכלליות. ר׳ משה קיזלניק ניצח ברוב גדול. מסתבר שפשוטי העם העדיפוהו על פני מתחרהו.

תושבי סטרימטרה שמחו פעמיים: שמחו בשמחתו של ר׳ משה שנגאל ממצוקתו ושמחו על שניטלה מעמסה מעל שכמם. בטקס ההכתרה ביקש ר׳ מנדל מר׳ משה שיוותר על החזקה על כס הרבנות בסטרימטרה לטובת תלמידו ר׳ צבי הירש. הרב נעתר לבקשה זו. בטוח היה שבין כך ובין כך, לא ירצו בני

סטרימטרה ברב משלהם, כי לא יוכלו להתחייב לפרנסו. התברר שטעה בהערכתו.

בעוד שני המועמדים יושבים בטקס ההכתרה, מאריכים בדברי תורה, ושמחים יחד עם בני רוזבליה, על שבחרו לעצמם מנהיג רוחני, מיהרו השליחים להודיע לבית חותנו של ר׳ צבי כהן, על כשלונו ברוזבליה ועל ההבטחה שקיבל מר׳ משה, לוותר לו על הרבנות בסטרימטרה. עמדו מקורביו וחיברו כתב־מינוי לרבנות בק״ק סטרימטרה לרב הירש כהן, וחותנתו ציפורה התעטפה בצעיפה ויצאה, ביום גשום של חודש מרס, לאסוף חתימות על כתב המינוי.

אפשר לומר שהירש לייב באש היה מצפונו של כפרנו ואילו ציפורה אשתו היתה מלכת הכפר. שלא כבעלה הביישן, עדין הנפש, היתה ציפורה אשה נמרצת, פעלתנית, שידעה אשר לפניה. רבים מאלה שפנתה אליהם לבקש את חתימותיהם, לא יכלו לסרב, כי בעבר זכו לטובות הנאה מצדה. אחרים היו קרובי משפחה או ידידים. אבל גם אלה חתמו בלי התלהבות רבה, ועשו זאת רק מתוך הנחה שר׳ משה יטען על החזקה. לא שיערו שהוא כבר ויתר. ושוב פעם: ההתנגדות לא היתה מכוונת לאישיותו של הרב צבי־הירש כהן, שהכל העריכו אותו וידעו שכל עיר בישראל יכולה להתברך ברב כזה, אלא משום שטענו שאין לסטרימטרה היכולת החומרית לפרנס רב.

בערבו של אותו יום, בתפילת מנחה ומעריב, פרצה שערוריה שכמותה טרם ראיתי. שני המועמדים חזרו מטקס ההכתרה והתווכחו אם אמנם ויתר ר׳ משה על החזקה. עשרות מבני הכפר השתתפו במריבה. הכל זעקו, זעמו, רבו, הכחישו... מזל שנאלצו לעשות הפסקה לתפילת מנחה ומעריב. מיד עם תום התפילה חזרו לדון בנושא, באווירה של התפרצות יצרים שקשה לתארה.

שלושה ימים רתח הכפר. ציפורה המשיכה בפעילותה הנמרצת. את כתב המינוי שינו. בכתב הראשון נאמר, שממנים את ר׳ צבי הירש כהן לרב בשכר שבועי של ארבע מאות ליי (בערך 4 דולרים), בכתב המינוי החדש נאמר ששכרו יהיה 200 ליי לשבוע. הטענה העיקרית של תומכי ר׳ צבי היתה, שאין בדעתו להישאר לתקופה ארוכה כרב בסטרימטרה הנידחת, שאיפתו להתחרות על כס רבנות בעיר יהודית גדולה וחשובה, אלא מה, יש כאן ענין של יוקרה, כי מה יאמרו באותם המקומות על מועמד, כאשר יוודע שבני כפרו לא רצו בו?

אט אט נרגעו הצעקנים. נאמר – ובלי ספק היתה אמת באמירה זאת – שהצעקנים פותו באמצעים של ״מתן בסתר״ נכבד. בקיצור, בשבת הראשונה עלה הרב צבי הכהן במדרגות ארון הקודש לשאת את דרשת ההכתרה שלו.

רב בסטרימטרה זקוק היה לכתב הסכמה מאת האדמו״ר מקוסוב, שהיה ״נשיא הקהילה״ עוד מן הימים הרחוקים. היו שכתבו לקוסוב שרוב הקהילה תומך ברב החדש. מתנגדי ר׳ הירש כתבו, שרוב הקהילה מתנגד לבחירת הרב. האדמו״ר שלח מכתב הסכמה לר׳ שמואל מנדלוביץ, שנתבקש לא לפרסם את הכתב עד אשר הוא ושני יהודים נאמנים, ר׳ יעקב שטיינמץ ור׳ שמעון לייבוביץ, יווכחו שיש רוב לבחירתו כרב. המכתב פורסם כחודשיים לאחר מכן, כאשר שלושת

הנאמנים הגיעו למסקנה, שאכן יש רוב לבחירת הרב.

למרות התחזיות האופטימיות, לא זכה במשרת רב בקהילה אחרת. הוא נשאר רב בכפרנו עד לגירושו לאושוויץ יחד עם כל בני עדתו. בימים ההם נמצא בכפרי מרמורש עודף עצום של מוסמכים לרבנות. יכולנו לספק רבנים ליהדות כל העולם, אלא שהביקוש לרבנים היה מועט.

הרב צבי הירש כהן, זכרונו לברכה, הקים ישיבה לתפארת בכפרנו. צעירים יהודים מבני כפרי הסביבה ומן העיר סיגט באו ללמוד תורה בסטרימטרה. הישיבה התקיימה עד לשנות השואה.

מפעלי יק״א

״מושלייב, שתילים אלה יפרנסוך לעת זקנה!״ הביע האכר מיליהון התפעלות מבוסתנו של משה לייב שטרן. ואף־על־פי שמיליהון הוחזק כשקרן מועד, נמרחו דבריו כצרי על לבו של בעל הבוסתן. כל מלה טובה בזכות נטיעותיו חיממה את לבו של ר׳ משה לייב והחזירה לו את האמון בסיכוייו לחזור למעמדו של בעל בעמיו.

ביתו המפואר של משה לייב, הליכותיו של ״נגיד״, המכיר בערך עצמו, העידו על שאיפות שלא התגשמו, כי האמצעים הכלכליים שנקט המימשל הרומני, רוששו אותו, כפי שרוששו יהודים רבים אחרים והביאום עד לפת לחם ממש. מאה ושלושת השתילים ששתל בגנו (בשטח של כשבעה דונם) הבטיחו לו יבול רב בעוד שנים כאשר יעשו פרי. אז יקטוף טונות של תפוחי־עץ מזנים משובחים, המבוקשים ביותר ליצוא.

אוהב שיחה מושבע היה ר׳ משה לייב. כשאגודלי ידיו תחובים בבית שחיו, במפתח המותנית, כרסו בולט ופניו קורנות, היה פונה בדיבורו הרחב של בעל־בית, אל קבוצת צעירים ברחוב, מתחיל תמיד בסגנונו המיוחד: ״אתם אומרים כך? הבה ואספר לכם משהו עוד יותר יפה״.

״ר׳ משה לייב, הרי לא אמרנו דבר״, לא ויתרו לו הצעירים. הוא לא נעלב.

״שמעו נא, סיפור נחמד...״

את השתילים רכש מחברת ״יק״א״, ראשי תיבות של ״יידעשע קאלא ניזאטארעשע אגענטור״ (הסוכנות להתישבות חקלאית יהודית) מיסודו של הברון הירש. בשנות השלושים של המאה שלנו, נודעה לסוכנות זו השפעה חיובית עצומה על חיי היהודים בכפרי מרמורש.

במצוקה הכלכלית שהלכה והחריפה בגלל התנכלות השלטון לפרנסות היהודיים, ניסתה ״יק״א״ למצא מוצא מן הסבך. מחירי תנובת השדה בתנאים שנוצרו ברומניה, חוסר כל דאגה לשיפור היבול ומחסור באשראי, לא אפשרו קיום בכבוד מחקלאות. כל שאר הפרנסות היהודיות נהרסו: עסקי האשראי חוסלו במחי יד על ידי חוק הקונברסיה שחוקק, עסקי המשקאות נגמרו, כי המדינה הפכתם למונופול ממשלתי. השלטונות התנכלו לבעלי עסקים יהודים בצורות שונות. אז ניסתה ״יק״א״ להחזיר את היהודים לחקלאות.

הארגון התחיל בהענקת הלוואה, לכל דכפין, לקניית פרה חולבת מגזע ״אלטגא״, בעלת פרווה אפורה ומבריקה ו״גיד חלב״ תפוח. את ההלוואה ניתן היה להחזיר בשיעורין קטנים, כרצון הלווה, בכסף או בחלק מן החלב שנמסר למחלבות ש״יק״א״ הקימה בכמה מכפרי האזור.

הפרה היתה ראשית כל מקור־חלב למשפחה וגם השקעה מכניסה. בחודשי הריונה האחרונים ניתן היה למכרה, ברווח יפה, ל״יוונים״. לא חו״ח ליוונים מ״על הנסים״ בסידור התפילה, שקמו על היהודים לאבדם, אלא לבני משפחת סמוק, יהודים אמידים, סוחרי בהמות, שהיו מיצאים בהמות ליוון (אחר כך גם לארץ ישראל) ומכאן כינויים. (אחד מבני המשפחה, מיכאל סמוק, אם אינני טועה, היה גם חבר הפרלמנט, שנבחר ברשימת המפלגה האנטישמית הליברלית, בשנות 1933–1937).

השיטה שנקטו נציגי ה״יק״א״ התאימה לכפרי מרמורש, בעלי מסורת של עובדי אדמה ובעלי תשתית חקלאית מינימלית (כגון רפת ליד כל משק בית). ואם לפני הופעת ה״יק״א״ התפתח תהליך של חיסול השדות, כי האוכלוסיה היהודית המרוששת נזקקה לכסף לצרכיה המידיים, עם הופעתה נעצר התהליך. השדה נדרש לגידולי חציר לפרות. (כל יהודי קיבל אשראי לקניית כמה פרות שרצה).

אנשי ״יק״א״ הציעו ליהודים לזרוע בשדותיהם תלתן במקום התירס המסורתי וגם דאגו לזרעים משובחים במחיר מוזל. יהודים, יושבי קרנות, שלא היה להם ממה להתפרנס, התחילו מטפלים בשדותיהם, עובדים בכיסוח, בייבוש החציר ובהערמתו בגדישים ובשמירתו לחורף.

מכיוון ששדות רבים הפכו משדות תירס לשדות חציר, הועלתה הצעה לטעת בוסתנים לגידול עצי פרי. בסטרימטרה שישבה על מים רבים, הצמיח הבוסתן גם חציר וגם עצי פרי. ״יק״א״ הציעה להם שתילים מובחרים במחיר סביר מן המשתלה שהקימה באחד הכפרים. בעלי המקצוע של החברה העניקו ייעוץ חינם וטיפול נגד מזיקים. תנאי התנו – הלוקח שתילים מ״יק״א״ (כמובן באשראי) מתחייב לטפל בהם לפי הוראות מומחי החברה: הבור יהיה בעומק של שבעים סנטימרים ובקוטר של מטר; יישמר רווח של שמונה מטר בין שתיל לשתיל, בכל הכיוונים וארבעה מטר מן הגדר. בעל הבוסתן התחייב לגדר כל שתיל, לסייד את גזעו, לחפור סביבו, לגיזום ולריסוס עונתיים ולעוד ״שטויות״ כאלה, החיוניים, לדעתם, להתפתחות השתיל.

לדמיונם הפורה של נציגי ״יק״א״ לא היה גבול. הם שאלו: ״למה שלא תגדלו בשדות החציר שלכם גם דבורים?״. בגידול דבורים לא היה משום חידוש. לרבים בכפר היתה כוורת, ״סטופינה״ בשפת המקום. החידוש היה בצורת הגידול. לא עוד ממִיתים את הדבורים בעשן כאשר רוצים לרדות את דבשן, אלא מתחלקים עמהן בדבש. חלק משאירים למחייתן בחודשי החורף. כן עוזרים להן בחלות־דבש מלאכותיות כדי שלא תצטרכנה לטרוח בעשייתן ותתפנינה לייצור דבש בלבד... החברה גם דאגה למכשירים חדישים לטיפול בכוורות במחירים מוזלים למדי, כדי לעודד את הכוורנים לרכשם.

תוכנית מעניינת משלהם היתה: גידול צאן מזן מֶרינוס. יהודים רבים במרמורש, כולל בני כפרנו, גידלו צאן. החידוש במרינוס היה ברווחיותם, בעיקר הודות לפרוות הטלאים. עם לידת הטלה, הולבשה על גופו כותנת גומי, כדי שיסתלסלו שערותיו. במלאת 24 שעות לחייו, היו מחדירים מחט דקה ללב הטלה (לא

שוחטים אותו שלא לקלקל את פרוותו). מומחי החברה לימדו את המגדלים שרק במשך 24 שעות הראשונות שומרת הפרווה על הברק המיוחד שלה.

כפרים שלמים נגאלו ממצוקתם החומרית. שוב נראו יהודים עובדים בשדות: זורעים וקוצרים, מטפלים בפרות חולבות וכו׳. כן נוצרו מקומות עבודה שכירה במחלבות ובמשתלותיה של החברה. גם דבר זה תרם לצמצום המצוקה.

האיכרים הוואלאכים קינאו ביהודים. המסכנים היו מתמרמרים: ״מדוע לא עוזרים גם לנו כפי שעוזרים ליהודים?״ הם צדקו, כי חיו במצוקה חומרית נוראה. סטודנטים ואקדמאים צעירים מבני עמם דוקא התנדבו לעזור לכפריים... הם היו באים להסיתם נגד היהודים. היו מסבירים להם, שאם היהודים ייעלמו, יזכו בכל הטוב שבעולם: ״את המצוקה הביאו היהודים והיא תיעלם יחד עמהם״. בדרך זאת ניסו לעזור לבני עמם.

רבים וטובים האמינו שליהודים עובדי האדמה, החיים על יגיעת כפיהם, לא יתנכל עוד איש. שונאי ישראל הצליחו להחדיר גם בתוכנו את הרעיון, שרודפים את היהודים מפני שאינם פרודוקטיביים.

אינני יודע מתי בדיוק הופסקה פעילות ״יק״א״ במרמורש. דבר אחד ברור: בשואה לא התחשבו בחקלאים היהודים הפרודוקטיביים. חקלאי מרמורש היהודים נעלמו, נשארו רק הבוסתנים המפארים את מרחבי האזור.

הנוסע, אם תעבור בדרכי מרמורש ותראה בוסתנים שעציהם נזרעו ברווחים שווים, גדלו יפה ועשו פרי משובח, תדע שאלה מה שנשאר מתוכניותיה הנהדרות של חברת ״יק״א״ שהשתדלה לשקם יהודים בעבודה יצרנית ולעזור להם בעת מצוקה.

מה חבל, שבעלי הבוסתנים נספו בצורה כה מחרידה!

ר׳ משה לייב שטרן לא זכה לטעום מתפוחי בוסתנו.

שוק הבחורים בסאטמאר

בקרון הרכבת במחלקה השלישית ישב לו יצחק ליד החלון והתבונן בנופים החולפים בריצה מטורפת: אפרים רוטטים בשמש, רטובים מן הגשם שירד בלילה, אילנות עשירי עלווה, פלגי מים שופעים ובתי כפר רדומים. בשדות־ניר ניבטו צמחים דקיקים, עדינים. בכפרים, ששמותיהם התנוססו באותיות של קידוש לבנה על תחנות רכבת קטנטנות, פערו האנשים את פיהם למראה הרכבת החולפת בדהירה שקשקנית. היתה זאת הפעם הראשונה בחייו, שיצחק יצא מתחומי כפרו ומה שנקרה בדרכו היה בבחינת חידושים מפעימי לב.

חרדה כיססה בנפשו של הנער בן השש עשרה. בקרון הסגור שרר מחנק שהכביד על הנשימה. יצחק חיכה בקוצר רוח לסיום הנסיעה בקטע שבו עוברת המסילה בצ׳כוסלובקיה, מדינה זרה, כדי שיפתח את החלון וישאף אוויר צח. בכל העת שהרכבת עוברת בטריטוריה זרה אסור לפתוח חלון. בתוך תוכו ידע הנער, שהמחנק מקורו בחרדתו. ״הבלתי נודע מעורר פחד״. לו רק ידע שמובטח לו באיזו פינה בעולם קיום מינימלי; לו ידע לפחות איפה ילון הלילה, כי אז היה חש בטוב והיה נהנה ממה שראו עיניו ביום אביב שופע אור רך וחמים, אלא שהנער הוטרד, כי לא ידע מה צפוי לו בסיום הנסיעה.

יצחק נסע ללמוד תורה בישיבת סאטמאר. כמובן, שזאת מטרת נסיעתו. לא ברור, אם ישיג את מטרתו ואם יצליח להסתדר בעיר אליה הוא נוסע. בכיסו לא נשארה פרוטה לרפואה. בקושי הספיק כספו לקניית כרטיס הנסיעה. ״משמע שאפס הסיכוי לחזור הביתה. בעל כורחי עלי להסתדר בסאטמאר כפי שהסתדרו אלה שיצאו לפני ואלה שיבואו אחרי״, הרהר הנער.

בלימודיו לא הצטיין. ב״חדר״ נמנה עם החלשים בגמרא. דוד במשפחתו הביע דעתו, שרצוי שיצחק ילמד מקצוע. לאה אמו נעלבה עד עומק נשמתה: ״לו חי אביו, זכרונו לברכה, לא היה מעז איש לצאת בהצעה כה מבישה״, אמרה לאחיה תוך התפרצות בכי. הענין נשאר בלתי מוכרע. בינתיים חלף ״זמן״ ועוד אחד ויצחק לא מצא מקומו בכפר. ״אין כל ׳תכלית׳ בבטלה״, אמרו הבריות. יצחק החליט לנסוע ל״ישיבה״ ככל שאר הבחורים.

מאז הוקם יישוב יהודי בסטרימטרה, נאלצו רבים מבני כפרנו לחפש ״תכלית״ במרחקים. הכפר לא הצליח לשאת את תושביו. כך זה היה בכפרנו וכך – בכפרי הסביבה. האזור היה עני ובלתי מסוגל לפרנס את כל תושביו ולהעניק ״תכלית״ חיים לבני היהודים הרבים, שגדלו ורבו בלי עין הרע. (מבחינת ריבוי הילודה נמצאה האוכלוסיה היהודית במרמורש במקום השני, בעולם היהודי, אחרי יהודי מרוקו). נער לא יכול היה להישאר לנצח נצחים סמוך על שולחן

אביו. המקום היה צר והלחם לא הספיק לכולם. על אחדים מן הבנים נגזר לחפש את מזלם במרחקים.

ב״אחרון של פסח״ עשה יצחק שמח עם כל שאר בחורי הכפר, כדי לקיים ״ושמחת בחגך״. הוריהם, ״עוטי הטליתות״ – כפי שכונו בעלי המשפחות, הלכו לשמוח בבית הרב, מטיבים לבם ב״קוגל״ וביין, מבלים בשירה ובריקוד חסידי ומתבשמים מדברי תורה. הצעירים (הבחורים) היו מתכנסים בנפרד, בביתו של אחד מהם, שותים יין או תמ״ד (מי דבש) תוסס ומריר, שרים משירי החג ומשירי התקופה ומשוחחים על ״עשיה״, כלומר על מה יעשה כל אחד בשבוע הבעייתי המתחיל באסרו־חג; לאן יפנה כל אחד מהם בקיץ המתחיל (כך גם ב״שמחת תורה״ כשעמדה על הפרק ה״עשיה״ בחורף). הברירה היתה בין נסיעה לישיבה ללמוד תורה ובין חיפוש מקום ללמוד בו מקצוע. עצבות כבדה העיקה על השמחה הקולנית באחרון של פסח ובשמחת תורה. בשבוע שלאחר החג שמם הכפר. צעירים ומבוגרים רבים עזבוהו. יצאו לחפש פרנסתם במרחקים. בבית נשארו הנשים והזאטוטים.

הרכבת נעצרה בתחנת הרכבת סאטמאר. יצחק נדהם מן הריצה הצעקנית ומהמון החפוז הנדחק לכל הכיוונים. מזוודת הנצרים בידו, צעד ברגל אל העיר. ברחוב הרחב והארוך עצרה כרכרה על ידו. אחד הנוסעים סימן לו לעלות.

״מצטער, אין לי כסף לשלם״, אמר יצחק.

״מי ביקש ממך כסף?״ הגיב הנוסע האדיב בחיוך אירוני. השמן שישב על ידו צחק צחוק יבש וקצר. הנער התישב מולם על הספסל הצר המתקפל. ממרום מושבו התבונן בעיר שהכל דיברו בשבחה.

״מאין אתה בא, איש צעיר?״ שאל הגבר השמן.

״מסטרימטרה, כפר ליד סיגט״.

״הם כולם מכפרים שליד סיגט״, העיר בצחוק זה שהזמינו לעלות לכרכרה.

״ומה בדעתך לעשות בסאטמאר?״

״ללמוד תורה״, ענה בהיסוס כלשהו.

״במקומך הייתי מבכר ללמוד מקצוע״.

במרכז העיר ירד מן הכרכרה שהמשיכה לכיוון אחר. רגע נעמד להתבונן בגן־העירוני המטופח, בצורת מלבן. גן ענקי לפי מושגיו, מוקף בניינים גבוהים של שלוש ואפילו ארבע קומות. לאחר כמה רגעי היסוס, אחז במזוודת הנצרים, ופנה לכיוון שעליו הצביעו נוסעי הכרכרה. בדרכו ניתקל ביהודים עבדקנים נחפזים, עסוקים מאד. איש לא שם לב אליו. מחלונות הראווה נשקפו אריגים נפלאים, כובעי קטיפה שחורים, נעליים והמון מצרכים יקרים שובי לב הנער. יצחק נבלע באחד הרחובות. עוברים ושבים הדריכוהו לחצר הרבי שהמתה בחורי ישיבה, נערים מכל הגילים, מסולסלי פיאות ובעלי חתימת זקן. כולם התאספו לכאן, כולם באו ללמוד תורה. היו ביניהם מחוצפים ובייישנים, יהירים ונכאי־רוח, תמימים וערמומיים, בכובעי קטיפה בעלי שוליים רחבים, בכובעי קטיפה ישנים ומרופטים מזעת חובשיהם, בכובעים עגולים ואפילו בכובעניות. היו עירוניים

וכפריים, מטופחים ומרופטי לבוש. הם רעשו, התבדחו, התעניינו בפרטים שונים או ניהלו משא ומתן בעניינים רצינים, כמו מכירת ״ימים״, שכירת מיטה בחדר למשך ה״זמן״ או שכירת מורה עוזר.

״שלום עליכם! תראו מי באו!״ תמה הירש־לייב, בן כפרו של יצחק, שלמד זה שנים בסאטמאר. הירש־לייב הושיט לו יד חמימה של חבר מבוגר.

״גם ישראל כאן, וגם מרדכי״, הוסיף הירש לייב.

״הם הצליחו להסתדר?״

״מרדכי יסתדר, יש לו קרובים בעיר. לישראל ישלח אביו קצת כסף. חלק יאכל ׳ימים׳ וחלק במנזה. הבעיה תהיה אתך. עד היום הגיעו כארבע מאות בחורים שפשטו כארבה על העיר. הם מתרוצצים מבוקר עד ערב להשיג ׳ימים׳. הענין נעשה קשה מ׳זמן׳ ל׳זמן׳״.

אחרי הצהריים הצטרף גם יצחק ל״נחיל״ הצעירים שפשטו בעיר והלכו מבית לבית להשיג ׳ימים׳. מתדפק היה על כל דלת בבתי היהודים (מכירים לפי המזוזה) ושאל אם יסכימו לקבלו כאורח על שולחנם ל״יום״ אחד בשבוע. התשובה השיגרתית היתה: ״מצטערים, קדמוך אחרים״. לעתים נאמר לו, שבמקרה ולא יחזור הבחור שסעד על שולחנם בחורף, ישמחו לקבלו במקומו. במשפחות אחדות נשאל מאיפה הוא. תשובתו: מסטרימטרה, או מכפר ליד סיגט, לא נתקבלה באהדה יתרה. נמצאו גם נשים צדקניות שהצטערו על שאין ביכולתן לעזור, למרות רצונן הטוב. והיו בתים, שבהם נטרקה הדלת בפניו. מאחוריה נשמעו כמה מלים זועמות בהונגרית, שאת פירושן לא הבין. לעת ערב חזר מיואש כשבידו רק הבטחה אחת ליום ששי, וגם זו ניתנה בהסתייגות: ״אם יסכים הבעל״.

״הלילה תישן אתי במיטה״, אמר הירש־לייב. ״בערב נשוחח מה נעשה אתך״.

ארבעת דיירי החדר שבו גר הירש־לייב שוחחו עד מאוחר בלילה על בעיית קיומם, על ׳ימים׳ שהשיגו בכוחותיהם ועל אלה שקנו מנערים שהשיגו יותר מכדי צרכם; על המנזה שאפשר לאכול בה ארוחה במחיר סמלי, אם מצליחים להשיג קצת כסף ממקור כלשהו; על האפשרויות הקיימות להרוויח כסף. הירש־לייב התפרנס משכר לימוד. עזר בלימודים לשלושת חבריו לחדר תמורת שכר. הוא היה ״החזור־בחור״ שלהם. בעניינו של יצחק הגיעו לידי מסקנה, שהאפשרות היחידה הבאה בחשבון היא: להתייצב בבוקר ב״שוק הבחורים״. ״התפלל במניין הראשון יחד אתי ואקחך לשם״, הבטיח לו הירש־לייב.

״שוק הבחורים״ התקיים במשך דורות. בחורי מרמורש השכירו עצמם ליהודים שנזקקו לשירותיהם. ״שוק הבחורים״ בסאטמאר נמצא, בשנות השלושים, בפינת השוק הכללי, שהמה קונים ומוכרים. אכרים הציגו למכירה את תנובת שדותיהם. בעלי מלאכה עירוניים מכרו בדוכנים מושכרים את תוצרתם לאכרים: מגפיים, כלי עבודה, בגדים, כלי בישול מאלומיניום ומברזל יציקה. אכרים פרשו יריעת בד על הקרקע וסידרו עליה ירקות, פירות, גרעינים וזרעים מכל המינים. בשוק נמכרו אלפי עופות, תרנגולים, ברווזים ובמיוחד אווזים

מפוטמים. אנשים התמקחו על המחיר, שקלו עופות בידיהם, ספרו ביצים, הכריזו על טיב הסחורה. בשוק הבחורים שרר שקט. כמה עשרות נערים, בגילים שונים, עמדו בודדים, או בקבוצות קטנות, כשהם מחכים ל״לקוח״. יהודים שגרו שניים שלושה בכפר, או בודדים בכפר, היו באים לבחור ״בחור״ שילמד קצת ״יידישקייט״ לילדיהם וישמש, לעת מצוא, גם כעוזר בבית.

״מה אתה יודע, בחור?״ שאל יהודי. כפרי מגושם, עייף ומיוזע מהתרוצצות בשוק.

״מה דרוש לכם?״ שאל יצחק שהבחין כיצד משיבים ותיקים ממנו. היהודי, שהיה דחוק בזמנו, הסביר בחיפזון:

״רוצה אני שתלמד את שני בני, אחד בן תשע והשני צעיר ממנו בשנתיים. תעזור לבתי בכתיבה ובקריאה בסידור ותעזור גם קצת בבית, בשעת הצורך״.

״בסדר״, הסכים יצחק.

״אשלם לך״, הוסיף היהודי בחפזונו, בלי לדרוש הצעת מחיר מיצחק, ״אלף וחמש מאות ליי בעבור כל ה׳זמן׳. על שולחני תאכל. לא תהיה רעב בביתי. תתגורר אצלי וזהו זה״.

״אתם מציעים מעט מדי, ר׳ יהודי״.

״אף אחד אינו משלם יותר! במקרה ויש בכפר שתיים או שלוש משפחות, משתנה המחיר, אבל גם העבודה רבה יותר. אני בודד בכפר״.

התפשרו על אלף שבע מאות ליי. יצחק ביקש עשרה ליי על החשבון. ״עלי לקנות כמה דברים בעיר״. היהודי הציץ בנער בהפתעה כלשהי, הבחין בסומק שעלה בלחייו, תחב לידו עשרים ליי והוסיף בחפזונו: ״זה תוספת, מעל למה שהסכמנו. תחכה לי כאן. אשוב בעוד כחצי שעה. ואל תתעצבן אם זה יקח הרבה יותר. מה שדיברנו... דיברנו״. אמר היהודי ורץ לעסקיו.

יצחק מיהר להירש־לייב לשלם בעד לינת הלילה (בעלת הבית דרשה תוספת בשבילו) וגם לקנות משהו לאכול. הרעב הציק לו מאוד.

אחרי כחצי שעה חזר ל״שוק הבחורים״ עם סל הנצרים שלו. הסתבר שהיה עליו לחכות זמן רב לבוא הכפרי. בינתיים התבונן בשוק הבגדים המשומשים, שנמצא ליד ״שוק הבחורים״. הנער התפלא איזה בגדים טובים, כמעט חדשים, מוכרים אנשים. הוא עשה חשבון מה יקנה לעצמו בבוא היום בכסף שירוויח בחודשי הקיץ.

בשתים עשרה בצהריים, בערך, הגיע היהודי והעלה אותו על עגלתו. משיצאו מתחומי העיר הסתובב היהודי להתבונן בתשומת לב בבחור הביישן, שבחר בו כמורה וכמחנך לילדיו, כאילו רצה לעמוד על טיבו.

הרבה לא שוחחו ביניהם. יצחק הרהר במה שמצפה לו בכפר אליו הוא נוסע. מסיפורי חבריו ידע שהכל תלוי במזל. אם ישחק מזלך ותפסת מקום טוב, אצל אנשים עדיני נפש, אתה חי לא רע. ויש מקרים כאשר ה״בחור״ עובד כמו חמור, כמשרת לכל דבר, כולל בנקיון הבית והרפת. הוא גם הרהר בקניות שיעשה בבוא

העת, בכסף שיזכה בו. הוא סיכם לעצמו להפריש מהסכום הכולל דמי נסיעה לסטרימטרה, לתקופת החגים, כן יפריש וישים הצדה דמי נסיעה חזרה לסאטמאר, לשוק הבחורים... ביתרת כספו יקנה לעצמו חליפת בגדים משומשת, זוג נעליים, אולי חדשות, וכובע. על מעיל חורף יצטרך לוותר לעת עתה, כי לא יספיק לו הכסף.

שוליה במאפיה

״תכלית״ – מינוח רב אנפין בעל משמעות מורכבת בכפרנו! ״תכלית״ פירושו הישגים, היא מציינת גם חיפושי דרך, התלבטויות ושאיפה עזה ללמוד תורה. ל״תכלית״ ניתן להגיע גם על ידי רכישת מקצוע או משלח יד, בחיתון הבנות, בהשגת פרנסה בכבוד. המלה ״תכלית״ נצטלצלה בלי הרף בפי ההורים. לפני כל מעשה של בניהם, היו שואלים: ״נו, ומה ה׳תכלית׳?״

שלמה איציק העגלון התלבט קשות במציאת ״תכלית״ לסנדר בנו. מאוד היה רוצה שגם סנדר ישתייך ללומדי תורה. מכיוון שהתייאש מכך, החליט לדאוג ל״תכלית״ ולציידו במקצוע. לכן, שלא כהרגלו במשך כשלושים שנות עגלונות בכפרנו, לא נסע צפונה – לסיגט כמנהגו שלוש פעמים בשבוע, אלא פנה דרומה, בדרך הר ה״צֶטרֶף״ לערי טרנסילבניה. למעשה שכרוהו מספר יהודים שבילו את החג בחיק משפחותיהם בכפר, ונזקקו לחזור לערי מולדובה, שיסיעם בעגלתו עד לנקודה שמשם יכלו להמשיך ברכבת. מאיר כהן עמד להגיע לבוֹטוֹשַן, שבה שימש כמלמד תינוקות; ברל וַיידבֶרג נסע ליאש, שם עבד בחברה קדישא; יוסל פיינטוך חזר לבורגוֹפרונט, עיירת מגוריו. בחג ביקר בבית הוריו, ביתו הקט של יעקב פיינטוך הזגג. עוד שלושה צעירים הצטרפו להזדמנות זו. הם חתרו להגיע עד לאִילֶבָה ומשם להדרים ברכבת לקלוּז׳ בחיפוש אחרי ״תכלית״. השלושה התכוונו או לעבוד בבית חרושת לסריגה, או ללמוד את מלאכת הפרוונות או לעסוק בכל עבודה שתזדמן לידיהם עד אשר יגיעו ל״תכלית״ של ממש. והיו שני הנערים: סנדר בן העגלון ו״חיימוץ״ או חיים הגדול, בנו מגודל האיברים של מאיר כהן, שגם הוא כשלמה איציק התכוון לסדר את בנו כשוליה בבית מלאכה.

שלמה איציק לא היה יוצא לדרך כה ארוכה ומיגעת, שאמורה היתה לגזול ממנו שבוע שלם, רק תמורת דמי הנסיעה שקיבל מנוסעיו. שלמה איציק היה יהודי עייף, וסוסיו – אפילו עייפים ממנו. בזקנו האפרפר צמחו מזמן ״פרחי בית העלמין״ כפי שכינה בהומור קודר את שערות השיבה בצדעיו. ארבעים שנות עגלונות עייפו אותו. כעשר שנים עבד במקצוע זה בבורשה, קודם שהתחתן. את השאר השלים בכפרנו. הנסיעות היו מפרכות ויותר מהן הטעינה והפריקה. העגלון סחב על גבו שקים שמשקלם כשמונים קילוגרמים. עבודתו לא הספיקה לפרנסה בכבוד. פריידה אשתו קימצה בפרוסות הלחם שחילקה לילדיה. אשת חיל היתה פריידה, כלביאה נלחמה על כבוד ביתה ועל כבוד ילדיה.

סנדר, ובמידה מסוימת גם ״חיימוץ״ אחיו של פישל הטרף, נמנו על מְטִיבַי. הם, שני הילדים החזקים בין דרדקי ה״חדר״ של ר׳ הירש מלמד, שמרו עלי והרתיעו חזקים ממני שלא לפגוע בי. לשניהם שילמתי דמי־חסות. חילקתי עמהם סוכריות,

פירות, עוגות ודברים טובים אחרים. סנדר ידע להקסים בסיפוריו הנפלאים על נעורי אביו, כאשר נהג בכרכרה נוצצת, מוזהבת, בשבילי הר הפריסלופ, נאבק עם זאבים ועם זאבי־אדם ויכול להם. בלימודים היה חלש. מאמציה הנואשים של פריידה אמו לא נשאו פרי. בני גילו עברו מזמן ל״חדר״ הגדולים, והוא יחד עם חיימוץ, ידידו ואיש ריבו (הכל לפי הנסיבות), נשארו בין הדרדקים אצל הירש מלמד.

בשבת היתה פריידה אמו שולחת אותו להיבחן בחומש אצל אחד מנכבדי הכפר ושתתה בצמא כל מלה טובה שנאמרה על בנה. ביום ראשון היתה מופיעה ב״חדר״, לעתים בטרוניה על שסנדר לא ידע את החומש ולעתים כדי להביע קורת רוחה, על שבנה הטיב לדעת את הפרשה. באחד הימים הקשה ר׳ הירש מלמד: ״על סמך מה את קובעת שסנדר ידע, או לא ידע?״

״הרי אני בוחנת אותו״, השיבה פריידה.

״האם את יודעת חומש?״ שאל המלמד המופתע.

״מי אמר שאני יודעת. כלל לא חשוב אם אני יודעת או לא. אני מבקשת מסנדר להקריא לי את הפרק שלמד ולתרגמו. והיה וקריאתו רהוטה והתרגום חלק, סימן שהוא יודע. ואם הוא מתקשה בקריאה, מתבלבל או מגמגם בתרגום, סימן שאינו יודע...״

אמא שאפתנית היתה פריידה, בתו הבכירה של ר׳ מרדכי מנדל. בעודה נערה צעירה ויפה נישאה לשלמה איציק. הדברים התרחשו בערך כך: חותנה, אבי בעלה, עגלון ידוע בבורשה, יהודי תכליתי ומסודר, ריכז במשך תקופה מסוימת חמש הצעות נישואין שהוצעו לבנו. לאחר שכל חמש ההצעות נמצאו בידו, כולל כתובות הבנות, רתם את סוסיו לעגלתו, הושיב בתוכה את בנו ושניהם יצאו לסיבוב כללי לבדיקת ההצעות... פריידה זכתה. היא נשאה חן מלפניהם יותר מכל שאר הבנות. האב והבן נשארו לשבות בכפרנו. במוצאי שבת התקיים טקס אירוסין בביתו של מרדכי מנדל.

ברגע מסויים עמד השידוך על סף התפוצצות בגלל דרישתה הנחרצת של הכלה, שחתנה יקנה לה במתנה שרשרת זהב, כנהוג אצל החתנים בני עשירים. היא קבעה נחרצות: ״בלי שרשרת לא אכנס לחופה!״ אינני יודע מאין לקח העגלון מבורשה סכום כסף נכבד כדי לרצות את תאוותה הגחמנית של פריידה. עובדה: השרשרת נקנתה והחופה התקיימה. במשך השנים פחת והלך אורך השרשרת. כל אימת שסוסי בעלה הגיעו לקצה דרכם עלי אדמות, ושלמה איציק נאלץ למכור אותם לצוענים במחיר העורות, ולהשיג כסף לרכישת צמד סוסים חדש, היתה מתעוררת בכל חומרתה בעית המימון. היו קצת חסכונות, בחלק עזרו בני הכפר, אך תמיד חסר היה סכום מסוים שהושלם ממכירתה של עוד חתיכה משרשרת אשתו.

פריידה ניהלה את ביתה באומץ לב ובמרץ, אך גם ברוך של אם אוהבת. לבית של ממש לא זכתה. אביה העניק לה כנדוניה חצי הגן והחצר ואת האורווה הענקית שבקצה חצרו. איש לא ידע לשם מה הוקמה האורווה הזאת (אולי כדי

לחקות את גדלות אחיו, ר׳ פישל שטרן). היא שימשה לשלמה איציק גם כאורווה וגם כמגורים. הוא בנה קיר מפריד באמצע וחלק מן השטח הוכשר למגורי אדם, כדירה ארעית לזוג הצעיר. הארעיות נמשכה לאורך כל ימי חייהם. בחדר זה ילדה פריידה שלושה בנים וגידלה אותם. בחדר זה הכינה את תבשיליה ובשתי המיטות ישנו כל בני המשפחה. בלילות יכול היה העגלון להאזין לרקיעת רגלי סוסיו, הרעבים לעתים קרובות. גם הם, הסוסים, הקשיבו אולי, לעתים, לאנחות בעליהם.

ידידותי ההדוקה עם סנדר ועם יוסל׳ה אחיו, בן גילי, הקנתה לי מעמד-של אורח קבוע ורצוי בביתו של שלמה איציק. נהניתי מן הנדנדה שהתקין סנדר באורווה הגדולה. הוא תלה שרשרת ברזל על אחד ממרישי התקרה, והתקין עליה קרש למושב. בריח החריף של האורווה היינו מתנדנדים כאוות נפשנו.

* * *

סנדר סודר במאפיה בעיירה קטנה בבוקובינה. במשך שלוש שנים אמור היה ללמוד את המקצוע. במשך השנים הללו היה על בעל המאפיה להאכילו, להלבישו וללמדו את סודות המקצוע. תמורת אלה עמד הנער, וכוח עבודתו, לרשות בעל המאפיה, חנם אין כסף, ביום ובלילה, בלי התחשבות במספר השעות ביממה. גם חיימוץ הגדול התכשר למלאכת האפיה בעיירה בטרנסילבניה. תנאיו היו עדיפים על אלה שהשיג סנדר. מלבד אוכל ומערכת בגדים אחת לשנה, הובטחו לו גם דמי נסיעה הלוך וחזור, כדי לבקר אצל הוריו.

משחלפה השנה הראשונה חזר חיימוץ לחופשת חג. גבה, רזה ובגדיו, שלבשם בטרם יצא לדרך, התקצרו, התרפטו ותוקנו טלאי על גבי טלאי. חיימוץ התגאה בעבודתו ונהנה ממעמדו. סוף סוף הצליח להימלט מבין כתלי ה״חדר״ המשעמם, שמעולם לא מצא בו ענין. עבודתו במאפיה לא היתה קלה, אבל העניקה לו תחושה שיש ״תכלית״ בחייו ובמעשיו. בארבע לפנות בוקר היה מתעורר משנתו. היה עליו לפתוח את התנורים, לרדות מתוכם את ככרות הלחם ולסדרם במדפים. משנסתיימה מלאכתו זו, היה ממלא בככרות לחם ובלחמניות את עגלת־הארגז ששם המאפיה התנוסס על דפנותיה באותיות של קידוש לבנה, רותם את החמור לעגלה וסובב בעיירה לחלק לחם ללקוחות קבועים.

״עם האוכל אין בעיות״, הסביר חיימוץ לידידיו בכפר. ״לרשותי לחם טרי בלי הגבלה. לפעמים אני אוכל אפילו לחמניות, כאלה שיצאו פגומות מן התנור ואינן ראויות למכירה״.

לאחר סיום הסיבוב בעגלה בעיירה, היה חוזר למאפיה, שם חיכתה לו עבודה לא קלה: סחיבת שקי קמח מן המחסן והרקתם לערבות, שיהיה הכול מוכן ללישה כאשר האופים יגיעו לעבודתם. אחר כך יש לשטוף היטב את הרצפות ואת הכלים, לטאטא ולקרצף בכל פינה. ״לפעמים מגיעה משאית מלאה שקי קמח ויש לפרוק אותה. אחר כך הולכים לבעל הבית לארוחת צהריים. זוהי הזדמנות נאותה לעזור קצת לבעלת הבית בניקוי ביתה, בשליחויות, בשמירה על התינוק ועוד

דברים מסוג זה. לפנות ערב חוזרים למאפיה כדי לעמוד לרשות האופים לכל מיני שליחויות או עזרה, כשיש צורך בה״.

בעשר בערב, כשהאופים התחילו לכניס את הככרות לתנורים, הורשה חיימוץ לפרוש למנוחת לילה. ישן היה בפינת המאפיה על שקי קמח ריקים. ״דוקא יש שקים רבים, כמה שאני רוצה, הן כדי לפרוש תחתי והן כדי להתכסות בהם מפני צינת הלילה. למעשה אין צורך בהם, כי חם במאפיה. התנורים פולטים חום וזה נעים, בעיקר בחורף״.

ולמה לא חזר לבוש במלבושים החדשים, הרי הובטחה לו מערכת בגדים חדשה כל שנה? זה בגלל מעשה שהיה. באחד הבקרים לא התעורר לצלצול שעון המעורר. בשש בבוקר, כשהגיע בעל המאפיה חשכו עיניו. הוא טלטל את הנער הישן בחמת זעם. התברר שתנור לחם שלם התפחם. מלבד הנזק הכספי נפגעה גם יוקרת המפעל. המאפיה לא סיפקה באותו יום לחם ללקוחותיה. הנזק הכספי נוכה משכרו של חיים. ובאין משכורת ממה לנכות, שילם בעד רשלנותו הפושעת במערכת הבגדים השנתית. חיים מודע היה לאשמתו ולא התרעם חלילה...

גם ממשפחתו של שלמה איציק לרנר וגם מזו של חיים כהן לא נשאר שריד ופליט.

בנות סטרימטרה

הבנים יצאו לחפש מזלם במרחקים, הבנות נשארו בבית כשהן מיחלות ל״תכלית״ שלגביהן פירושה: שידוך מתאים.

אפלולית נעימה שררה בחדר. סימה ישבה על ספת־עץ וסרגה גרב. בשערה החום, המכונס על עורפה במקלעת, הופיעו שערות שיבה ראשונות. סימה מנפה אותן כל בוקר בצער ובדאגה. בקמטי מצחה מנצנצים אור וצל עם כל אדוות רוח חרישית הנושבת דרך החלונות הפתוחים. הרוח מעגלת את וילונות המלמלה. בימים ארוכים ומשעממים ובלילות עוד יותר ארוכים ולא פחות משעממים, תוך כדי סריגתה, מהרהרת סימה בחייה ובעתידה הקודר. אבא, זקן ועיוור, שוכב במיטה. אמה מודעת למצוקת בתה, שצמתה מלבינה כשהיא עודנה בבתוליה ואין בידה להושיע. הבריות בכפר מגחכים על שכמותה. הם מתבדחים: ״זו מותרת מזמן בשמיעת מוזיקה (רמז לחתונה) שהרי יצאה מן ׳השלושים׳ (רמז לשלושים ימי האבל שאסורים בהם שמחות)״.

על מפתן חדרה הופיעה פלוֹרִיקָה, שכנתה. בשל מנעלי העור שברגלי הריבה הוואלאכית לא נשמעו צעדיה וכאילו הופיעה בסתר. מפלוריקה, בת איכרים בריאת בשר, נודף ריח חמצמץ של חלב כבשים. הנערה מתבוננת בסימה ומחייכת סתם כך, להנאתה, כי טוב לה. ה״ניפראמה״, הצעיף הפרחוני של ראשה, מכסה על שערותיה. קצות הניפראמה מתקשרים מתחת לסנטרה. ה״טרַאיסטָה״ – שק צמר צבעוני לטלטול חפציה, תלוי על שכמה. שתי הנשים מנענעות ראשיהן לברכה. לפלוריקה אין הרבה עבודה בעונה המתה של החקלאות. הזריעה בשדות נסתיימה וטרם התחילה עונת דילול התירס. הגברים יצאו למרחקים, לעבוד בכריתת עצים ביער. בין היוצאים גם וַסילֶה אהובה. פלוריקה מתגעגעת לחיבוק זרועותיו השריריות. סימה מקשרת בינה לבין וסילה. היא שמקריאה את מכתבי הבחור באוזני נערתו, כי פלוריקה אינה יודעת קרוא וכתוב. והיא שמשיבה במקום פלוריקה, כפי שמשיבה במקומן של בנות איכרים רבות. סימה מקבלת בשכרה כמה ביצים, קב פירות, חופן צמר או ״טראיסטה״, תפוחי אדמה, תרומה נאותה לכלכלת המשפחה החיה על עזרה כספית ששולח אחיה של סימה, זה שהיגר בזמנו לארצות הברית.

מכיוון שבאה פלוריקה, הניחה סימה את צנורות הסריגה. הבנות התישבו ליד השולחן שבאמצע החדר. בת האיכרים חיטטה בשק הצמר שלה, הוציאה את מכתבו של וסילה. בלב נפעם, מופתעת כלשהו, עקבה פלוריקה אחרי תנועות שפתי סימה, שלא לאבד מלה, או גוון של הבעה, ממכתב אהובה. וכך כתב וסילה:

״לפלוריקה מחמל לבי, הרבה ברכות, איחולי בריאות טובה ונשיקות, ממני וסילה המתגעגע אליך בערבים בטרם נרדם על מצעו ב׳קוליבָה׳ (מחסה עשוי ענפים שבהם גרים כורתי היערות בהרים), לאחר יום עבודה מפרך. אנחנו קמים עם שחר. עובדים בקבלנות, מרוויחים לא רע. אני מקווה לחזור הביתה עם קצת כסף שיספיק לגימור הבית ואז נתחתן, אהובתי, מחמל לבי, אולי נתחתן כבר ב׳קִיסלֶג׳׳ (העונה שבין חג הלידה ועד לצום שלפני חג הפסחא, שבה נערכים רוב הנישואין) הבא. נערוך חתונה מפוארת כדין, עם דגל, עם כנורות, עם סעודה כיד המלך ושתיה כדת, הרבה שתיה, כי הרי באביב הבא עלי להתגייס לצבא״.

אחרי פתיחה עניינית זו עבר וסילה לזכרונותיו הנעימים של הלילות הקסומים שבילו יחד, חבוקים תחת גגון שער הכניסה לבית הוריה של פלוריקה או בחשכת העליה בגורן, על החציר היבש, כשהוא חש בפרפורי גופה הרך הנמעך בידיו ושפתיה נושקות לו בלי הרף. סומק עולה בלחייה של פלוריקה. היא מתקנת בידה את הצעיף שנשמט על מצחה. שפתי סימה רועדות. היא אפופה תחושה מוזרה. סימה מתגעגעת ליד גברית, שרירית, הממעכת בבשרה, כפי שראתה לעתים שעשה וסילה לפלוריקה.

סימה יכולה רק להרהר בתשוקות מעין אלה. צעירים יהודים לא יעזו לחבק נערה. בתקופת החגים, כשהם חוזרים לכפר, קורה שבחור נכנס לבית הוריה, כביכול לשיחה עם כל בני המשפחה. היא יושבת, סורגת גרב ומקשיבה. לעתים משחילה מלה. סימה מבינה היטב שהבחור נכנס אליה, אבל מה התועלת? אפילו היו משאירים אותם בארבע עיניים (דבר שאמא יהודיה לא היתה עושה בשביל כל הון שבעולם, מחשש שילעיזו על בתה), ספק אם היה מעז הבחור להתקרב אליה. ״הבחורים שלנו חוששים מהסתבכויות״, הרהרה סימה. יש והיא נתקפת מחשבות רעות, מהרהרת בערגה בוסילה של פלוריקה או בבחורים אחרים מבני הוואלאכים, שניסו לא פעם אחת ״לשלוח ידיים״. מסיפורי בנות האיכרים למדה להכיר היטב את דרכי הבנים שלהן באהבה. סימה גם ידעה שכל קשר בינה לבין בני האיכרים יזעזע את הכפר כולו. בסטרימטרה לא היו סודות. הכל הגיע לאזני הכל, אפילו דברים שקרו במחשבה בלבד.

הכפר שמם. הבחורים היהודים נסעו ואינם שולחים מכתבים לנערות. גם כשיחזרו בסתיו, ויצאו בשבת או בחגים לטייל בקצה הכפר, בגני ״הטחנה״ העליונה, בין שני הנהרות, יטיילו להם בנים לחוד ובנות לחוד. אי שם יעצרו, כביכול שלא בכוונה, לשיחה משותפת. גם דבר זה יעורר בעיות. ידברו על כך בבית הכנסת במורת רוח. הרב ינזוף בסוררים בפומבי בדרשתו ב״שבת שובה״.

ממגירת שולחנה הוציאה סימה גליון נייר ורוד. בנות הכפר משתגעות אחרי סוג זה של נייר. רבות מהן, הגרות בקצה השני של הכפר, באות במיוחד אליה, בגלל הנייר הזה, גם אם ״כותבות״ מכתבים נמצאות בשפע גם בשכנותן. סימה קיפלה את הנייר למשולש, צעצעה אותו במספריים בשוליו, טבלה עטה בבקבוקון הדיו והתחילה בכתיבת תשובת פלוריקה לוסילה. הנערה דרשה בשלום אהובה במרחקים, ציוותה לו שלום ובריאות טובה. נרגשת, סמוקת פנים,

הכתיבה פלוריקה לסימה כשהיא מלקקת בלשונה את שפתיה הצרובות. הנערה מבקשת למסור לוסילה, שהגשמים ירדו בעתם, השדות יניבו יפה. מקווים ליבול מבורך. היא מוסרת שביום ראשון נפגשה בכנסיה עם אחותו, שסיפרה לה שהפרה בביתם המליטה עגל. פלוריקה מתרגשת: ״תכתבי, שאני אוהבת אותו כפי שאני אוהבת את חיי, מתגעגעת אליו, מצפה לבואו״. את מלאכת הסגנון היא משאירה לסימה, הכותבת לאו דוקא בלשונה של פלוריקה. סימה מכניסה למכתביה קצת מערגתה, מגעגועיה ומיצריה שלא באו על סיפוקם, מאוצר האהבה העשיר שבנפשה המתבזבז לריק. סימה משלבת במכתב, לדרישת המזמינות, שורות מחורזות, דימויים על לילות אהבה מטורפת, כשהוא והיא חבוקים, לוחשים זה לזה ״מלים מתוקות מדבש״. סימה מקנאה בפלוריקה, הנערה הצעירה, בריאת הבשר ושופעת המרץ. יחסיה עם וסילה נעדרים מתח או סיבוכים. הוא נכנס לביתה בלי שדכן (הוי, איזה סלידה יש בסימה כלפי השדכנים הללו, הפוקדים את ביתם, בלי הרף ובלי תועלת), בלי התמקחויות על נדוניה, בלי להציג ייחוס אבות. הוא בא לקחת אותה לריקוד השבועי, כרך זרועו סביב מתנה, נשק לה, חבקה בכוח והרקידה עד אשר הסתחרר ראשה של פלוריקה. כך התחילו קשריהם. לא ארך זמן ונשאר ללון בחברתה, בחדר הוריה, מ״אחורי האח״ המוסק בלילות חורף. איש לא ערער על כך ואילו לגביה – ולגבי כל בנות ישראל – הדברים יגעים, עמוסי בעיות ומתחים בלי סוף.

כתיבת המכתב נסתיימה. פלוריקה עוקבת אחרי קריאתו. היא מתפלאה איזה מלים יפות הכניסה סימה, ממש כפי שהיא עצמה היתה רוצה לכתוב לוסילה, רק שהמלים לא עלו בדעתה. סימה טפטפה טיפת בושם על הנייר בטרם הכניסה אותו למעטפה. פלוריקה הניחה על השולחן ארבע ביצים בשכר הכתיבה והלכה לה.

״סימה!״

קריאת אביה הזקן עוררה אותה מהרהוריה הנוגים. מיד קמה ממקומה, רצה ל״אלקר״ שבו שכב אביה הזקן. ריח חמצמץ של יושן ועיפוש נדף בחדר הצר, הארכני.

״מה תרצה, אבי?״

״שתקחיני החוצה, רצוני להתחמם בשמש״.

סימה הוליכה את אביה החוצה, הושיבה אותו על הספסל שלפני הבית. הזקן בהה בעיניו העוורות בשמים הבהירים והרכינן, כאילו לא מצא חידוש בשמים הכחולים שעלו בזכרונו ושנעלמו לתמיד. מהרהר היה בימים שחלפו, ימים מלאי אור. עתה כהו הימים, הם שחורים כמו הלילה. סימה חזרה לחדרה ולהרהוריה של בת ישראל השופכת את מר לבה במכתבי אהבה שכותבת לבחורים שלא מבני עמה, כורתי עצים ביערות רחוקים או חיילים בקסרקטיני הצבא, שבבית מחכים להם פלוריקה, יוֹנָה, מַריה, פאלאגה ואחרות... היא איננה מחכה אף לאחד מוחשי. לגעגועיה אין מטרה ברורה. הם סתם געגועים.

אמה של סימה נגררה פנימה אל החדר. שמלותיה, ארוכות עד לנעליה, מרשרשות על הרצפה בהליכתה. אשה זקנה, ששמלות ארוכות נגררות אחריה.

סימני יופי שקמל ניכרים בפניה העגלגלות, הצפודות.

״סימה, מה התשובה שעלי לתת ללאה?״

״לא בוער!״

״לא בוער, אבל מוכרחים לתת תשובה, כן או לא! האם עליה להמשיך בענין זה או לחדול?״

״אמא, ארבעה ילדים...״

״נכון, ארבעה ילדים, אבל אביהם מסודר יפה. יש לו בית גדול, משק משגשג. שני ילדים הם כבר גדולים. עוד שנים מספר ויתחתנו. אלה דרכי העולם״.

״אהרהר בענין, אמא״.

״זה שלושה שבועות שאת מבטיחה להרהר בענין״.

״אהרהר ובקרוב אתן תשובה״. קולה של סימה צורם. מצליליו בוקע זעם. אמה עומדת כנכלמת, כאילו היא אשמה בצער בתה.

סימה עוצמת עיניה. היא מהרהרת בוסילה, חשה בחיבוקו החזק. פוקחת את עיניה. אמה עדיין במקומה, מוכנה לומר דבר ואינה מעזה. סימה איננה רוצה לשמוע את שאמה מתכוונת לומר לה. היא מקדימה תרופה למכה:

״בסדר, אמא, תגידי ללאה שהיא יכולה לדון בפרטי הענין...״

המעגל מתרחב (מזכרונותיו של ילד)

(ב)

משגדלתי, חמקתי מסמטאות הכפר אל השדות. אהבתי לטפס בהרים, לנוח בצלו של אילן קשיש כשאני שוכב אפרקדן ומביט דרך עפאיו בעדרי־עננים הרועים במרומים כחולים. ויש שהייתי מטפס אל ראש צמרת העץ, תר לי אחרי מושב נוח על ענף גבוה ומביט על הכפר כולו. מגבוה נראים ההרים זקופים ורמים יותר.

בקצה הכפר, ליד טחנת הקמח העליונה, היינו משתכשכים בקיץ במימי האיזה, או משתזפים בשמש, שרועים בחול על שפת הנהר. במדרון ההר שמעבר לנהר נשקף ה״סטילניקאו״, מבוסתניו של ר׳ פישל שטרן, אחד מני רבים שנטע. יורשיו מכרוהו לדודי שגר בעיר. סבתא חנה טיפלה בו. הבוסתן הניב פירות מפירות שונים: כמה מיני תפוחים, אגסים אדומים כדם ואחרים ירוקים מבחוץ וצהבהבים בפנים, מיני שזיפים, תותים שחורים עסיסיים ודובדבנים מרים. הביקור בסטילניקאו נחשב לחוויה, שהדליקה את דמיונם של ילדים רבים, שמוכנים היו לגמול לי ככל שארצה, תמורת ההבטחה לקחת אותם לשם ביום מן הימים.

* * *

בבית הספר הממלכתי, שכונה בפינו ״הגויי״, כדי להבדילו מן ה״חדר״ היהודי, היינו אנחנו התלמידים היהודיים הרוב, למרות שהיינו כעשרה אחוז בלבד בקרב האוכלוסיה הוואלאכית. הם ראו בלימודים מטרד, אחת מגזרות המלכות, כדי להוציא מרשותם את ילדיהם שעזרו בעבודה במשק ביתם, ולהעסיקם בשטויות. הם סברו ש״לימודים זה ענין לאדונים בלבד״.

היינו גם טובים מהם בלימודים, ואף־על־פי־כן לא אנחנו זכינו בציונים הטובים. השלמנו עם כך. נולדנו בגלות ונשאנו את עולה בלי טרוניות. ידענו שרק עם בוא המשיח ישתנה מצב זה.

בכיתה ג׳ נערך מופע רב רושם לרגל חנוכת בנין חדש של בית הספר (שנבנה על חלקת אדמה גדולה שנתפסה מידי סבי, מרדכי שלמה פוקס). אורחי הכבוד היו מורי כל האזור, שהתכנסו לרגל המאורע כדי לבלות יחד בנשף. נציג האורחים, שנאם באוזני הצבור הרב שבא לחזות בהצגה שערכנו, אמר בין השאר: ״נהנינו מאוד. ראינו הצגה יפה. כאב הלב לראות שכל השחקנים המצטיינים לא מבני עמנו היו, כי אם ׳זרים׳...״ מורה שנשלח ממרחקים לא התבייש להכריז באוזני ניני סבא ר׳ איציק, שהם זרים במקומות שבהם נולדו ונקברו סביהם וסבי

סביהם. ובעצם הסכמנו עמו. ידענו שזרים אנחנו. ציפינו למשיח צדקנו שיבוא ויגאלנו, שיוליכנו קוממיות לארצנו הקדושה ממנה גורשנו. תחושה זו היתה כל כך עמוקה בתודעתנו, כל כך שורשית, שכלל לא עלה בדעתנו לטעון כנגד אותו מורה. לא דרשנו זכויות במקום. ידענו שזה לא מקומנו.

* * *

תאוות הבצע של חבורת האדונים, ה״פריצים״ כפי שנקראו בפינו, לא ידעה גבול גם לא בושה. את משכורתם העלובה השלימו בסחיטת שוחד, ועשו זאת בלי נקיפות מצפון או פחד. פקידון, מורה בבית ספר העממי או גובה המסים, ראה התר לעצמו לערוך חיפושים בבתי היהודים. בקבוק משקה שנתגלה מוסתר בארון, שימש הוכחה ניצחת שבעל הבית מוכר משקאות בלי אישור מתאים ובלי לשלם מס עסקים. היו מחטטים בחשבונות החנויות, כדי לגלות חשבון שלא בויל כהלכה, או להעליל שהיהודי הרוויח יותר מעשרה אחוז, שאמרו שמותר לו להרוויח על המצרכים שמכר. היהודי התחמק מצרות בעזרת השוחד, תרופת פלא שעזרה תמיד. אבי ז״ל שילם שוחד כאשר נתגלה בביתנו ספרו של מקס נורדאו ״השקרים המוסכמים״. מפקד המשטרה במקום טען שזה ספר הפוגע במלך וחותר תחת המלוכה. לך והתווכח עמו, כאשר בידו הסמכות לעצורך, להובילך כבול באזיקים עד לסיגט ואתה עלול לספוג מכות רצח בכל אחת מארבע תחנות הז׳נדרמים שתעבור בהן.

גובה המסים פריץ הוכמוט, צעיר בוקובינאי, גרמני לפי מוצאו, שנשלח לכפרנו כאל ארץ גזרה (לבקשת אמו, כי עמד בפני סכנת התדרדרות) שמע יידיש. בטרם נודע על כך בכפר, הפיל בפח מסכנים אחדים.

״מה הוא מחפש?״ שאלה אלקה את בעלה ביידיש, בטוחה שהגוי אינו מבין.

״מה הוא מחפש? אינך יודעת? פרנסה הוא מחפש!״ ענה ר׳ שמואל מנדלוביץ לאשתו. ״את זה הרי הם מחפשים תמיד״.

״פרנסה אני מחפש?!״ זעם הוכמוט, נפגע עד עומק נשמתו מעלילת השקר שהעלילו עליו. התפרצותו עלתה לר׳ שמואל במאה ליי, כפליים מן הסכום שהיה משלם לולא הערתו הפוגעת...

בסלאטינה, כפר סמוך לכפרנו, כפוף בחלקו למנגנון המינהלי של סטרימטרה, הלך הוכמוט לחפש משקאות חריפים אצל מוכר בלתי מורשה. בעת החיפוש בבית נכנסה האשה ולחשה לבעלה, שאין לו מה לדאוג: ״הטמנתי הכל בין ערוגות הבצלים בגן הירק״. הוכמוט המשיך בחיפושיו. לאחר כמה רגעים הכריז: ״בחורים, כאן לא מצאנו דבר, הבה ונלך לחפש בין ערוגות הבצלים״.

״אתה יהודי״, התייפחה האשה, ״חוס עלינו!״

הוכמוט לא היה יהודי, דוקא היה חבר בהיטלריוגנד. הוא לא חס על איש ולאו דוקא משום ששנא יהודים, אלא משום שמאוד אהב כסף יהודי, מחלה שכיחה למדי בקרב שונאי ישראל למיניהם.

* * *

יום חול רגיל. מפקד הז׳נדרמיה במקום, מלווה על ידי שניים מחייליו, עובר ברחוב. ארשת של רצינות שלטונית שפוכה על פניו המחמירות. המפקד, רב סמל ראשון, יצא לבדוק את נקיון תעלות הנקוז של מי הגשמים שבצדי הרחוב. הידיעה התפשטה וכל נשי הכפר היהודיות יצאו לנקות את התעלה שליד בתיהן, לנכש את העשבים ולטאטא עד אמצע הרחוב. מאמציהן היו לשווא. המפקד חמור הפנים מצא בכל אשר הלך עזובה ולכלוך בלתי נסבלים ורשם דו״חות בסיטונות. מובן שהלכלוך נתגלה רק מול בתי היהודים. אצל שכניהם הלא יהודים, הכל היה בסדר גמור. אותה התעלה ואותו הרחוב, זה יצא לתקן את מה שניתן לתקן וזה נמצא בשדה... אין על מה להתווכח. הכל תלוי ברצונו הטוב של רב הסמל הראשון שאבד כל טיפה של רצון טוב.

ומדוע אבד רצונו הטוב? יום לפני כן שח מפקד הז׳נדרמים את לבו לידידו היהודי וסיפר לו שהוא זקוק בדחיפות לאלף וחמש מאות ליי. הידיד הבין את הרמז ומסר על רצון המפקד ליהודים, בתפילת מנחה ומעריב של אמש. הנתבעים הגיבו בחוסר התלהבות: ״מה פתאום? מנין נקח? לא מזמן נתנו לו. מה הוא רוצה מחיינו?״ בעקבות התגובה הצוננת יצא המפקד לבדוק נקיון התעלות. לאחר המבצע נכנעו הנתבעים. הם ידעו שנסיעה לבית המשפט בדראגומירשט, הוצאות המשפט והקנס שיוטל עליהם – ולו המינימלי – יעלה להם בהרבה יותר. לא בלי ויכוחים הוכנה רשימת התורמים. המפקד השיג את הכסף שדרש. הדו״חות נזרקו לסל האשפה והכל בא על מקומו בשלום עד למגבית הקרובה. עד אז אין מה לחשוש. לאיש לא יהיה איכפת מנקיון התעלות. כל שאר הפקידים נהגו כמותו. כולם ערכו ״מגביות״ תקופתיות אצל היהודים. ״דמי לא יחרץ״ בסלנג המקומי. אחרי מפקד הז׳נדרמים בא תורו של מזכיר הכפר, אחריו של גובה המיסים. מפקד הז׳נדרמים האזורי – שמקום מושבו היה בסיגט – ערך ״מגביות״ אזוריות. אישיות מרכזית כמוהו נזקקה לסכומים יותר גדולים (הוצאותיו רבות יותר) וכך עשה גם מנהל הנפה (סובפרֶפֶקט) וכל מי שהיתה בידו היכולת לסחוט שלמונים.

* * *

בגיל תשע צעדתי לראשונה בחיי בשיירת חסידים. עברנו בדרך ההרים לכפר לֶרדִינָה לבלות את השבת עם ר׳ חיים הגר, האדמו״ר מקוסוב, נינו של ר׳ חיים קוסובר. הרבי מבקר היה באזור כמעט כל שנה ועושה שלוש שבתות עם חסידיו: אחת בסיגט ושתיים בכפרים, לפי בחירת החסידים (גם בסטרימטרה ביקר).

לא בנקל הסכים אבי להרשות לי להצטרף לשיירת היוצאים ללרדינה. השתדל בעבורי ר׳ יצחק האז, יהודי חשוך ילדים, שהבטיח לשמור עלי כעל בבת עינו. גם אמי התערבה לטובתי, רצתה שאתארח בבית אחיה, הדוד מנדל־פייביש מלרדינה.

ממרומי הפסגות נפרשה לנגד עינינו נופים עוצרי נשימה. הייתי אחד ממאות החסידים שהתכנסו בלרדינה הקטנה. התארחתי אצל הדוד וזכיתי לתשומת לב מצד כעשרים חסידים שסעדו על שולחנו.

לאחר סעודת השבת בערב הלכו החסידים לשולחן הרבי. אני הייתי עייף מדי. הלכתי לישון עם בן דודי. לפנות בוקר התעוררנו. הצצנו במסבאה הריקה (כך נקרא החדר על־שם עברו, כי הדוד כבר לא החזיק מסבאה). על רצפתה ישנו החסידים לבושים בבגדיהם ורק את מגפיהם הורידו. התפלאתי. טרם ידעתי אז, שאפשר לישון גם לא במיטה ובלי כר למראשותיך.

* * *

ה״חדר״ משעמם גם כאשר אתה תלמיד חרוץ, אוהב ללמוד ולהתבלט בידענותך. תביעות ה״חדר״ קשות מאוד. עליך להתייצב בשעריו בשש בבוקר. מלמדנו ר׳ יוסף ניילינגר לא הסכים אפילו לאיחור של דקה. קשה לילד בן שמונה לקום בחמש לפנות בוקר, לבוסס בחשכה דרך ארוכה, בטרם נדרך שביל בשכבת השלג העבה שנפלה בלילה, בקור של הרבה מעלות מתחת לאפס או ברטיבות ובבוץ של עונת הפשרת השלגים. קשה לשבת יום שלם, עד שמונה בערב, רכון על ספר ולשנן מתוכו. לא פעם אחת העמדתי פנים שאני משנן, השמעתי סלסולים ואילו מחשבותי נדדו במרחבי הכפר והעולם. התחלתי קורא ספרים וידעתי שקיים גם עולם אחר. לעתים התחליתי, נשארתי בבית לקרוא בספרי הלימוד המעניינים שהביא אחי, חיים מאיר, שלמד בישיבת יאסי והתכונן לבחינות כאקסטרני. היו בספרים אלה אוצרות של ידע בגיאוגרפיה, היסטוריה, זואולוגיה ועוד. ספרים אלה נראו לי מרתקים יותר מדפי הגמרא. אין תימה, איפוא, אם בסיום ה״זמן״ (באחד בניסן ובחמישה עשר באלול) כאשר יצאנו לחופשה, היו הדרדקים פורצים מבית ספרם, רצים לאורך הרחוב וצורחים: ״איינס, צווי, דריי. דער רבי האט שוין געלאזט פריי!״ (אחת, שתיים, שלוש. הרבי הוציאנו לחופשי!).

* * *

ספרים. כמעט בכל בית יהודי נמצא ארון גדוש ספרים, ביניהם ספרים עתיקים מודפסים על נייר ירקרק, מרופטים מרוב שימוש. היו אלה ספרים שעברו בירושה מדור לדור, ספרים שדורות דפדפו בהם, שהעש חפר מנהרות זעירות בדפיהם ובמיוחד בכריכתם, ספרים שהסבים רשמו רשימות בשוליים הלבנים: חידושי תורה והערות של בקיאים. על כריכתם העבה בפנים היו רושמים בדרך כלל ימי הלידה וימי הפטירה של בני המשפחה.

בשנות השלושים הופיעו גם ״ביכלך״. גם לפני כן היו קיימים ״מעשה־ביכלך״, לרוב סיפורים על רבנים עושי נפלאות ואפילו סתם סיפורים לנשים. ההבדל בין ספר ל״ביכל״ היה מהותי, הייתי אומר תהומי. ספר היה בבחינת דבר חיובי, שכל המעיין בו יבורך. מקובל היה שכל הספרים עד ל״טורי זהב״ כתובים ברוח הקודש. מ״טורי זהב״ ואילך יש ביניהם שכתובים ברוח הקודש ויש שלא, אבל גם אלה שלא נכתבו ברוח הקודש, קדושים הם והעיון בדפיהם מועיל, רצוי וגורם נחת־רוח לבורא העולם. הדעה על ״ביכלך״ היתה גרועה מאוד. הם נחשבו

כשטויות, העיון בהם כאיבוד זמן לבטלה, אם לא גרוע מזה. בביכלך טמון היה זרע הכפירה, הם שמרפים את ידי המאמינים, מקלקלים את המידות הטובות וסוחבים את האדם לצד הבלתי נכון, ל״סיטרא אחרא״. ״ביכל״, זעקו דרשני הדור, ״ראשי התיבות שלו אומרים: כל בואיך לא ישובון!״ בהרבה ישיבות בטרנסילבניה נתקלו בני מרמורש בחשדנות, או שלא נתקבלו, כי נחשדו בקריאת ביכלך, מחלה מידבקת מטבעה.

הרב צבי הירש כהן ניסה לעמוד בפרץ. הוא התריע וחזר והתריע נגד הסכנה הטמונה בקריאת ״ספרים חיצוניים״ (כפי שנקראו בטעות). באחת הדרשות הסביר, שאסור להחזיק בבית את הספרות הטמאה, ״המטמאת במגע״ בלבד ואין צריך לומר בקריאה. הוא סיפר על צדיק שסירב לעבור את מפתן ביתו של אחד מחסידיו היראים והשלמים, כי חש בריח של טומאה הנודף מן הבית. היהודי נתחלחל והחליט לערוך בדיקה יסודית בביתו, על מנת לגלות את הסיבה שהרתיעה את רבו מלהיכנס לביתו. חיפש וחיפש עד שמצא חבוי מתחת לקורה בתקרת ביתו צרור דפים צהובים מספרו של ״הרשע מדסוי״ (משה מנדלסון) שנשכח במקום ההוא על ידי סבו, ״המשכיל״.

תור ההשכלה הגיע באיחור לכפרי מרמורש. בסופו של דבר הגיע. כמשכילי כל הדורות, התיחסו גם משכילינו באמונה שלמה למלה הכתובה. בחיטוט אחרי מענה לבעיות קיומם, גילו גם צעירי מרמורש את ״צער העולם״ וניסו לרפאו. אחדים מניני סבא ר׳ איציק ״נטמאו״ בספרים־ביכלך. נסחפו לרעיונות שקלטו והזדהו עם הכואבים כאב העולם. הם האמינו בעולם טוב וצודק יותר. האמינו שקיים עולם כזה, רק שאנחנו מפספסים אותו בגלל נחשלותנו. האמינו שהפתרון טמון בניתוק השרשרת, בשיחרורנו מן הכבלים המכבידים. הקשבנו בתשומת לב לעלילות משמיצינו, שאין אנחנו פרודוקטיביים ושזה המקור לשנאה כלפינו.

* * *

האמונה העמוקה, השורשים שבה התחנכנו, לא עמדה תמיד בלחץ הייאוש של מחפשי ״תכלית״ נעלה. צער העולם נמהל בצערנו אנו, בצערם של ילדים השומעים את דבריהם של צירי פרלמנט (כמו למשל ניקיפור רובו) מכריזים בכפר, שאת היהודים יש לעקור משורשם ולא לתת להם לברוח למקום אחר כדי להביא גם לשם את הרע. ההערכה הרבה לקודמינו, שהיתה יסוד יציב בחינוכנו, כורסמה על ידי הספקות שנתעוררו לאחר קריאה בספרים שהגיעו לידינו והאמנו בכתוב בהם.

ועל הכל חיפה הצער העמוק, הכיסופים לחדוות הנעורים שנשללה מאתנו, שהרי היינו שואלים את עצמנו במלותיו של חיים נחמן ביאליק:

״אומרים נעורים יש בעולם, היכן נעוריי?״

החיים והמוות

אחת מקללותיה של סטרימטרה היתה השחפת הזדונית.

יאנקלה, בנו יחידו של ר׳ שמואל שטרן, נער צנום, מפונק שברירי, יצא ככל שאר חבריו, ללמוד תורה בישיבה. אביו, מלווה בריבית עשיר, התרושש והגיע עד לפת לחם כתוצאת מישום חוק הקונברסיה. חוק שמיטת החובות שנחקק בשנות 1930/31 גרם להרבה טרגדיות, במיוחד אצל יהודים כשמואל שטרן, שהחזיק את כל נכסיו בהון ולא פיזרם גם בנחלאות ובעסקים. באותם הימים ידעו בביתו של שמואל מצוקה שכזאת, שבהרבה שבתות הסתפקו ברבע קילוגרם קמח לאפית מצות ללחם משנה.

והנה חזר יאנקלה מן הישיבה באמצע ה״זמן״. סבתא חנה טענה: ״הענין עם יאנקלה אינו מוצא חן בעיני. אותי לא יוליכו שולל. ריח לא טוב עולה מכל הענין״.

יאנקלה היה מטייל לו בחוץ, כדי להפריך שמועות ״בלתי מבוססות״ על מצב בריאותו. שורל אמו הצטדקה באוזני שכנותיה: ״ואם הנער משתעל קצת, אין זה עדיין סוף העולם. חזר, כי לא היה לנו כסף לשלוח לו, ולא הסתדר. חבל שהאנשים מפטפטים לענין ושלא לענין״. אכן הבריות הביעו את חששותיהם: ״החוט דרכו להיקרע במקום הדק ביותר״, ציטטו מימרה שכיחה.

חלפו שבועות מספר ויאנקלה נפל למשכב.

החיים בכפר היו משותפים ויותר מהם — המוות. הכל עקבו בחרדת קודש אחרי תהליך הכליון. החולה יצא מאלמוניותו היחסית והפך למושך תשומת הלב של כל בני הכפר. הכל התעניינו במצבו, כולם עקבו אחרי סיכויי החלמתו וכולם מוכנים היו לעוץ עצה או לעשות לילה ליד מיטת החולה. היתה קיימת אצלנו ״חברת ביקור חולים״ שתקפידה בארגון שמירה בלילות ליד מיטתו של שכיב־מרע. שום יהודי לא סירב להיכנס לביתו של החולה, לא פחד מהדבקה ורבים באו לביקור חולים. בעת ״יציאת הנשמה״ נמצא תמיד מנין יהודים ליד מיטת הגוסס. הכפר כולו ליווה את הנפטרים אלי קברם, לא נעדר אף אחד.

״מוכרחים להביא רופא מן העיר!״

״מוכרחים, אבל מניין יקח שמואל את הכסף הדרוש?״

״שימכור את ביתו או את גג הפח שלו״.

״ומי יקנה אותם?״

היועצים ידעו היטב שאין רופא בעולם המסוגל להציל את יאנקלה מזרועות השחפת. לנגד עיניהם עמדו תקדימים אין ספור של צעירים וצעירות, שחייהם נקטעו על ידי המחלה הארורה הזאת, המכרסמת בריאות החולה במשך שנים

ואינה מרפה ממנו לעולמים. בסטרימטרה לא מתו אנשים, הם רק נסתלקו לעולם האמת. הם שם, חיים וקיימים... פרטי חייהם של הנפטרים, דמויותיהם הרוחניות, סבלם, חכמתם, סכלותם, לא נמחו מהזכרון הקולקטיבי. כל אימת שבמשפחה כלשהי נאבק נער או נערה במר השחפת, נזכרו הכל כיצד זה קרה אצל אלה שנסתלקו בנסיבות דומות.

שורל שטרן מכרה את שרשרת הזהב כבדת המשקל, שבעלה קנה לה במתנה לפני החתונה. שורל נפרדה משריד אחרון של מעמדה בעבר. בכפר חיכו לבוא הרופא. רבים הציצו מחלונות בתיהם לראות את המכונית השכורה שתביא את הרופא. זה לא היה הרופא הידוע מרוזבליה, אלא ד״ר פיש, רופא מומחה מסיגט.

הרופא שהה כחצי שעה ליד מיטת החולה. כשעזב את הבית, לאחר שספר את השטרות לוודא שקיבל את כל המגיע לו, עטה ארשת רצינית ועצובה: ״איחרתם לקרוא לי!״ אמר לאב הזקן, שבנו יחידו פרפר בין החיים והמוות. כשנפרד ממנו ונכנס למכוניתו הוסיף: ״רק נס יכול להושיעו!״

הנס לא התרחש.

ביקרתי אצל החולה בשליחות סבתא, להביא לו סלסלה עם פירות. ילד סקרן הייתי. עמדתי ליד חידת המוות שריחפה בחלל החדר. ידוע־ידעתי שגורלו של יאנקלה נחרץ ושעוד מעט יורד אלי־קבר. סיבי זקנו הלא מגולח צמצמו עוד יותר את פניו הצהבהבים. מבעד לשמיכתו נצטיירו קווי גופו. עיניו ליהטו. התאכזבתי על שמיעט להתענין בי, על שלא שאל איך אני בלימודים, כמנהג המבוגרים. מכונס בעצמו היה, בחייו ההולכים וכלים.

עברו כשלושה שבועות והלכתי אחרי ארונו. הגדולים אסרו זאת עלי, אך התגנבתי וליוויתיו בדרכו האחרונה.

בשלהי החורף, בתקופת המסת השלגים, נפח את נשמתו. בדרך כלל נפרדו חולי השחפת מחייהם או בשלהי החורף או בסתיו. סבתא חנה, שסבלה מנדודי שינה, אמרה שמנביחתם המטורפת והנזעמת של כלבי הכפר, באותו לפנות בוקר שבו נפח יאנקלה את נשמתו, ידעה על מה שמתרחש. בסטרימטרה האמינו בנאמר במסכת בבא קמא ״כלבים נובחים, מלאך המוות בעיר״. הסבתא חשה במלאך המוות שירד ממרומים בשליחות הבריאה לאסוף את נשמת הגווע, להחזירו למקור, לצררו בצרור החיים.

גשם מעורב בפתיתי שלג ירד מן השמים. בוססנו בבוץ בהליכתנו אחר ארונו של יאנקלה. לפני שהצטרפתי למחנה המלווים, מיהרתי להיכנס לבית שמשם הוציאו את ארונו של יאנקלה. בכי האם שבר את לב־הילד שלי.

״אל תבכי, שורל! בחיי! אל תבכי יקירתי!״ הפצירה בה פרל ה״זשדרוֹילוֹיאָה״, זקנה מלאת רצון טוב וקצת מגוחכת. ״בחיי, אל תבכי יקירתי! שם בעולם האמת, יביא לך הרבה יותר תועלת משיכול היה להביא לך כאן!״

לא חיכיתי לסיום הדו־שיח שבין פטפוטי הזקנה וגניחות הבכי של האם השכולה. קפצתי החוצה, ירדתי במדרגות האבן של הבית ורצתי אחרי ההלוויה.

״שם״ ו״כאן״ שני צדדיה של תופעת החיים.

״חתן, כלה – מזל טוב!״

ההסתה הפרועה ביהודים, הגזרות הכלכליות הקשות ונגישות השלטונות מיררו את חיי יהודי מרמורש, אולם החיים נמשכו באפיקם הטבעי.

תושבי סטרימטרה שמחו בשמחתה של פרל המיילדת ובשמחת בתה, שנישאה ל״הבחור המהולל״ יוסף גליק מויד. כנהוג, הושבתו העסקים ביום חתונה. הרבי שיחרר את תלמידיו מן ה״חדר״ באחת עשרה לפני הצהריים וכולם, נער זקן וטף, מיהרו לחתונה. הגברים בבגדי חג והנערות בשמלות שבת. רחוצות, מסורקות צעדו הבנות בשורות, מגניבות מבטים ביישניים לעבר הבנים בחליפות השבת, מעונבים בעניבות וכובעים לראשיהם.

המנגנים ממשפחת ה״שוגֶרְנִיס״, הכלי־זמרים מרוזבליה, הגיעו בעגלה מיוחדת שלהם. לייזר, ה״קאפל־מייסטר״ של הלהקה, האיץ בבנות להתחיל ב״ריקוד הכלה״ ב״אולם״ שבו נערכו ריקודי־הכלה. (בדרך כלל השתמשו במתבן ענקי או בבית שבנייתו טרם נסתיימה). אולתרה בפינה בימת קרשים מוגבהת ושטיח פרוש על הבימה ועליו הוצב כסא מרופד מרבדים לכלה. הכלה ישבה על כסא מלכותה, לבושה בשמלת כלולות לבנה, הינומה על פניה הזוהרות, זר פרחים לראשה ואגד פרחים בידיה. לידה ניצבו שתי שושבינות, דודות מכובדות, לבושות פאר, במשי ובקטיפה וחיוך של סיפוק על פניהן החסודות.

בנות הכפר באו להיפרד מחברתן שעברה למעמד חדש. שני ״כליזמרים״, בניו של לייזר השוגאר, פרטו על כינורותיהם. לייזר האיץ בבנות להזמין ריקודים, לשלם תמורתם ולחולל, כי ״החתן כבר בדרך לכפר״. הבנות רקדו בזוגות או חוללו במעגלים. הכלה הורדה מעל כסאה הרם, הוזמנה להצטרף לחברותיה לריקוד אחרון בתור נערה, בטרם תיכנס לחופה ותהיה לאשת־איש.

בביתה של פרל המילדת, בעלת השמחה, התכוננו צעירי הכפר לצאת לקראת החתן. פרל, אם הכלה, הכירה היטב את הבנים. היא שיילדה את כולם. הבנים עסקו בקישוט הסוסים והעגלה. נרגשת עד דמעות, מסרה פרל לידי הצעירים בקבוק משקה וצרור פרוסות ״לקך״, עוגת דבש שמקומה לא נפקד בשמחה יהודית. הבחורים הטמינו את הבקבוק ואת הצרור מתחת למושב המרופד בשטיח צבעוני: באלה ייפדה החתן מידי שושביניו הצעירים, בחורי דראגומירשט.

ולמה דראגומירשט? הרי בן ויד היה החתן? עובדה, רוב המחותנים מדראגומירשט באו. צעירי כפרנו התחתנו, מלבד יוצאים מן הכלל, עם צעירים בני הכפרים השכנים. גם בזה היינו שונים מהוואלאכים, שראו פחיתת כבוד בחיתון שלא מבני כפרך. המעטים מביניהם שלא עמדו בכך נקראו בזלזול ״אסופי״.

״ריקדו בנות, ריקקקדו!״ שאג לייזר בקולו הצרוד, ״ריקדו, כי עוד מעט מגיע החתן. הוא כבר יצא לדרך״. אכן, בקצה הכפר נערכו צעירי סטרימטרה לקבלו כיאה. הם הציבו את עגלתם לרוחב הכביש ואת הרווח הפנוי התכוונו לחסום בגופם, ברגע שתתקרב שיירת החתן.

לא חלף זמן רב ונשמע צלצולם העדין של פעמוני הסוסים. הבחורים הסתדרו לחסימת הדרך בפני שלוש עגלות עמוסות מחותנים. השיירה נעצרה.

״הי, נערי סטרימטרה, מדוע אתם חוסמים לנו את הדרך? האינכם רואים שאצה לנו הדרך?!״ העמידו פנים המחותנים הצעירים שישבו מימינו ומשמאלו של החתן, כולם לבושים במיטב בגדיהם ולבם טוב עליהם. ״פנו דרך! אנחנו ממהרים, מחכים לנו בחתונה״.

״אם לחתונה פניכם, אז שיהיה במזל טוב! אנחנו כאן בשליחות הכלה. אם תיאותו למסור לנו את החתן, נפנה את הדרך״. אמרו בחורי סטרימטרה.

״מה פתאום למסור אותו לידיכם? בתוכנו גדל ואנחנו נכניסו לחופה!״

יהודים באים בימים הקשיבו לדו־שיח המסורתי וגיחכו להנאתם. חלפו דורות ונוסח הדברים לא נשתנה. בדיוק אותן המלים נאמרו כשהם עצמם נסעו לחתונתם לפני עשרות שנים. ו״כך יימשך עד סוף כל הדורות!״ הרהרו הישישים כשהם מחייכים אל תוך זקניהם, נהנים ממרץ הצעירים בניהול המשא ומתן. בחורי החתן נשמעים קשוחים במקצת, אבל ודאי יתרככו בהמשך. אלה ידרשו כופר ואלה יסכימו לגמול בהגשת הכיבוד. ישלפו בקבוק משקה משובח, ימזגו כוסיות, יכבדו בפרוסות ״לקך״, ישתו לחיים והחתן יועבר בהדר ובשירה לעגלתם של נערי סטרימטרה שבאו לקראתו.

״אין בדעתנו למסור לידכם את החתן!״ התעקשו בחורי דראגומירשט. ״בעצמנו נמסרנו לכלתו״.

״אם כך, לא ניתן לכם להיכנס לכפר!״ השיבו בחורי סטרימטרה בחיוך, מבודחים.

מחותן ישיש, דוד החתן, נאנח: ״הביטו הביטו״ – לחש ליושבים על ידו – ״על אף צוק העתים, הם משתטים כמו בימים הטובים שחלפו״. הדוד סבור היה שהתווכחו דיים ושיש לגשת ל״תכלית״. הוא ניסה להיות לתועלת. שם ידו היבשה על כתפיו של אחד מצעירי כפרנו ונהם אליו: ״בחור צעיר, תביא משקה ונשתה ׳לחיים׳!״

״תיכף ומיד, דוד״, אמר הצעיר ומיהר להביא משקה, למזוג כוסיות ולחלק פרוסות ״לקך״. עסוקים בחלוקת הכיבוד לא שמו לב למזימה. אחד מנערי החתן אחז במושכות, המריץ את הסוסים בצליפות שוט ודהר קדימה. נדהמים, קפצו בחורינו על עגלתם בתקווה להשיג את הבורחים. עד שסובבו את העגלה ועלו עליה, ברחו להם האורחים. המבוגרים שבין אנשי החתן התביישו במעשה הקונדס, לא כן הצעירים היהירים, שדהרו כמנצחים, בזים לנערי סטרימטרה, צוחקים עליהם, מתגרים ברודפיהם, שהגיעו בחזרה אבלים וחפויי ראש, בלי החתן. תחושה עזה של חידלון כוססה בנפשם.

״תרנגולים!״ העיר אחד מהם בבוז. תרנגולים היה כינוי גנאי לבני דראוגמירשט.

בקבלת הפנים שנערכה לחתן שררה אווירה צוננת. צעירי שני הכפרים הסבו ליד שולחן משותף ולא החליפו ביניהם מלה. בפמוטי הכסף דלקו נרות. המגשים שפעו עוגות. משה וולף הבדחן חרז חרוזים לכבוד כל אחד מן המסובים, כיד כשרונו הטובה עליו. אחד הנגנים ליווה את החרזן בנעימה עליזה, מבדחת. הכל נעשה כבכל שאר החתונות, רק שאת הקרח לא הצליחו להמס. שני מחנות עוינים זה לזה ישבו יחד. האורחים עלזו, גאים במבצע ההערמה שלהם על ״בטלני״ סטרימטרה. משה וולף, איש מקצוע נהדר, נמוך קומה, עגלגל, בעל קול של באריטון ועיניים בורקות, היה חביב הצעירים. הזקנים, שזכרו את הירש־לייב גוטליב הבדחן, עיקמו באף. הירש לייב, מלבד היותו חרזן מעולה, היה גם תלמיד חכם וידע לתבל את דבריו במדרשים.

משנסתיימה החרזנות ההיתולית, עבר הכנר לנעימה עצובה, נעימה מיוחדת לחתן. הכינור נדם ומשה וולף פתח את משאו באותה הנעימה:

״חתן דומה למלך / תצליח בדרכך בכל אשר תלך״.

לאחר ההקדמה הקצרה בעברית עבר ליידיש, הזכיר לחתן שזה יום־דין עבורו, שעליו לחזור בתשובה שלמה, לשפוך שיחו לפני קונו, אולי ירחם, ולבקש מחילה וסליחה מכל אלה, שאולי חטא כלפיהם ובמיוחד מהוריו שגידלוהו, כי:

״אם סולחים למטה / סולחים גם למעלה״.

החתן קם ממקומו כדי לבקש סליחה ומחילה מהוריו, שמביתם הוא יצא היום להקים לעצמו משפחה. אמו העטירה עליו נשיקות וברכות לרוב. אביו חיבקו חיבוק גברי. יהודי הכריז שניגשים להתפלל תפילת מנחה. משה וולף מיהר לאולם הריקודים של הכלה. בחוץ התחיל להחשיך. באולם הריקודים הבהבו אבוקות שהוחזקו בידי שושבינות בריאות בשר.

באותה נעימה עצובה שבה דיבר על לב החתן, המשיך החרזן גם אצל הכלה. הזכיר לה שהיא יתומה מאב. סיפר שבבוקר בא מלאך להעיר בשרביטו את אביה. האב נחרד. המלאך הרגיעו, שבא להטרידו ממנוחת העולמים שלו, כדי להזמינו לחתונת בתו. ״עתה מרחפת הנשמה באולם זה!״ הכריז הבדחן. מוחלשת מן הצום של יום כלולותיה ומעולפת מריח הנרות הדולקים, התייפחה הכלה בקול בוכים. גם מעיני שתי השושבינות זלגו דמעות. מבטי עיניה העששות של פרל המילדת שוטטו באולם, תרו כאילו אחרי נשמת בעלה המנוח. הכינורות ניגנו מנגינה עצובה. אבוקות מהבהבות ונרות דולקים הוסיפו לאווירת המסתורין. החתונה איבדה מקלילותה ונעשתה חמורת סבר, רצינית, אפופה סודות ומסתורין, כדרכן של שמחות יהודיות, במיוחד חתונות המציינות קשירת חוליה נוספת בשרשרת הדורות של קיום יהודי.

״החתן מגיע!״ הכריז לייזר השוגאר, ראש הנגנים, בקולו הצרוד.

צעיר לובש קיטל לבן, מעיל משי שחור מוטל על כתפיו מעל לקיטל, ושטריימל לראשו, הובל החתן על ידי שושביניו המזוקנים במעבר הצר שנוצר, לאחר

שהקהל הצטופף לשני הצדדין. החתן נעצר ליד הכלה, הרים את ההינומה מעל פניה, הציץ לרגע בעיניה הרכות, הדומעות עדיין, החזיר את ההינומה לפניה, הסתובב אחורנית ויצא, כשמכל העברים המטירו עליו בפיסות נייר עגלגלות צבעוניות. הנגנים פצחו בשיר לכת עליז. השושבינים אחזו בזרועות הכלה להובילה לחופה. נשים צדקניות מלמלו: ״במזל ובברכה״. דמעות נצנצו בעיניהן. השושבינות ענו: ״בקרוב אצל בנותיכן!״ בני הכפר כולם, על נשותיהם וטפם, ליוו את הזוג לחופה. הטקס נערך בחצר בית הכנסת תחת הרקיע הככוב. הטקס היה תמציתי ורגשני, מלבד הקריאה המשעממת של הכתובה. מן החופה נלקחו החתן והכלה לדקה ל״חדר ייחוד״. בצאתם משם יצאה לקראתם אחת הדודות, שתי חלות בידיה ובהן נגעה בלחיי הזוג הצעיר. החתן נלקח, יחד עם כלתו, לסעודת ״מרק הזהב״, על שם שקדי המרק בצורת זהובים שהוכנו במיוחד. החתן סעד את ארוחתו עם הכלה ליד שולחן הנשים. מאוחר יותר באו הגברים להעבירו לשולחנם.

הסעודה נסתיימה בברכת המזון וב״שבע ברכות״. השולחנות פורקו והוצאו מן החדר. הכלה הובאה והושבה ליד החתן והתחיל ״ריקוד המצווה״. משה וולף החרזן ניצח על השמחה. הוא הודיע על מתנות שהמוזמנים העניקו לזוג הצעיר (דרשה געשאנק). הוא זה שהזמין כל יהודי ויהודי לרקור עם הכלה, לפי התור, החשוב כחשיבותו והנקלה כנקלתו. כל מוזמן זכה לכמה חרוזים מתובלים בהומור או בפסוק. המוזמן לריקוד המצווה אחז בקצה המטפחת שהחזיקה הכלה בידה, עשה כמה סיבובים, כדי לצאת ידי חובה. הכלה חזרה למקומה. הריקוד נמשך. כלי הזמר ניגנו על כל הכלים. המתופפים הכו על תופיהם. גם כינור הבס, עצום המדדים, הוסיף מחריקותיו. פרט עליו ליזר השוגאר המצומק, אבי המנגנים. היה ממש רחמנות לראות בחוסר יכולתו של הבס עצום הממדים להתבטא כהלכה בהשוואה לכינורות הקטנים והשובבניים. הצעירים חיכו לחצות הלילה, בסיום ריקוד המצווה, כאשר תעבור השמחה לידיהם.

אחרון המוזמן לריקוד היה, לפי מסורת של דורות, אבי הכלה, היחיד שהיה רוקד עם בתו כשהוא אוחז בידיה ולא במטפחת המשי. מיד התלכדו סביבו כל שאר בני המשפחה, גדולים כקטנים, קרובים כרחוקים, נשים וגברים כולם רקדו במעגלים בריקוד משפחה כללי. איש אחז ביד אשה ונער ביד נערה. רב הכפר היה מתריע נגד המנהג הפסול של ״ריקוד־משפחה״ והיה מצטט מגדולי התורה, כגון החתם סופר, שהתריע נגד המנהג הנפסד הזה ודבר לא עזר.

בהיעדר אבי הכלה, נקרא בצלאל אחיה הבכור של הכלה לריקוד האחרון. מיד הצטרפה כל המשפחה, כולל פרל, זקנה צפודה שרקדה בעוז, כאילו ניעורו בה כוחות נעורים חדשים. מישהו נזכר שזו הצעירה בבנות המשפחה ומיהר להביא את המרדה ואת היעה, שבהם השתמשה פרל לאפיית הלחם בביתה, במשך כחמישים שנה. פרל אחזה בשני אלה ורקדה עמהם עד כלות הנשימה. סביבה עמדו במעגל כל קרוביה ומחאו לה כף.

בסיום ״ריקוד המצווה״ פרשו המבוגרים והלכו איש איש לביתו. השמחה עברה

לידי הצעירים, אלא שהקרע שנפל בין צעירי שני הצדדים לא תרם לאווירה טובה. בני סטרימטרה עמדו מן הצד, מסויגים, נעלבים ממה שעוללו להם צעירי דראגומירשט. המנצחים הפגינו יוהרה של ״תרנגולים״. הערות עולבות שפעו מכל צד. בני דראגומירשט הפגינו זעם עצור. התערב אלי ״התיש״, בחור נחמד ומתון מטבעו, שהציע להסיר את החרם. ״הרי לא נבייש יתומה בשמחתה בגלל גסות רוחם של ׳תרנגולי׳ דראגומירשט״, טען אלי. הוא לחש זאת על אזני חבריו והציע לעשות שמח. הרעיון נתקבל. ישראל ליבוביץ׳, ראש החבורה בהזדמנויות מעין אלה, שהשתתף בבוקר בנסיעה לקראת החתן, קפץ על כסא ופתח בחרזנות. הדבר עלה יפה. ידידיו התקבצו סביבו לעזור בשירה בין חרוז לחרוז. הציבור צחק. ישראל לא קימץ בעקיצות כלפי האורחים. הללו לא הוכיחו חוש הומור ראוי לשמו. הם רתחו מזעם. האווירה התחממה. ישראל נעשה חוצפני יותר ויותר. חרוזו האחרון היה: ״בני דראגומירשט סוחרי רעפים / תגרנים... והם תרנגולים״.

ניקוב שם הגנאי במפורש ובקול רם, הקפיצה את צעירי דראגומירשט. לפתע נגדע הצחוק באולם. האורח הצעיר, שלפני הצהרים אחז במושכות והצליף בסוסים, הלם באגרופו בפרצוף החרזן. מאפו של ישראל פרץ שטף דם. בחורי כפרנו הגיבו באלימות. התחילה התכתשות הגונה. מישהו כיבה את העששיות. באור המעט, שהסתנן דרך החלונות, נראו צללים מתנועעים. מכל עבר נשמעו גניחות, טפיפות, מכות וצעקות היסטריות של נשים.

כשנדלקו מחדש העששיות היה האולם ריק מאדם. בני המשפחה הקרובים ביותר התקבצו מסביב לחתן ולכלה, לנחמם על שכך עלתה לשמחתם. אחת הדודות, מאוד יעילה במצבי משבר, הציעה לזוג הצעיר לקחת אותו לחדר המיטות. הכלה ובעלה הטרי הלכו אחרי הדודה הטובה.

״נרתום את הסוסים״, אמרו בני דראגומירשט.

כשעזבו את הכפר החוויר היום בפאתי מזרח. בין החוזרים הביתה שררה תחושה מאוד לא נעימה.

״לא הייתם צריכים לעשות את מה שעשיתם״, יסרו הזקנים את הצעירים חמומי המוח.

״קבצנים יהירים שכמותם״, הגיב בן דראגומירשט, אחד מראשי המתפרעים. שם הגנאי של כפרנו שבו כונה על ידי שכנינו בעדנא דריתחא היה: ״קבצנים יהירים״. כל כפר ושם הגנאי שלו: ״זפקי סיטשל״, ״טומטומי סלישט״, ״גונבי הסוסים מקכניה״ וכו׳.

הסוסים משכו את העגלות. הפעמונים צלצלו צלצול רך ועדין. איש לא הופיע בחלונות הבתים לברך את המחותנים בצאתם, כפי שאיש לא הפציר בהם להישאר לארוחת הבוקר. אפילו לא טרחו לציידם ב״לקך״ לדרך. היתה הסתייגות כללית מהתנהגותם. בתי סטרימטרה המנומנמים הציצו בשמץ של בוז באלה שהפרו מנהג והשביתו שמחה יהודית.

בפאתי מזרח הפציע יום חדש.

הגיאוגרפיה של השינאה – או:
שינאה גיאוגרפית בין־יהודית

(סיפורו של בחור ישיבה בעיירה טרנסילבנית)

תחושת השתחררות נפלאה כבשה את ברוך בקרון הרכבת, בנסיעתו הראשונה אל מחוץ לתחומי הכפר. ברוך חש כאילו צמחו לו כנפיים והגביה עוף לארץ חלומותיו. בארגז עץ, סגור על מנעול, נארזו חפציו האישיים: בגדי חול (את בגדי השבת לבש על בשרו), לבנים, שתי מגבות, צרור עוגיות דבש עמידות לזמן ארוך, קופסת ״פוֹבידלה״, תפילין, גמרא וכיוצא באלה. אמו, שטיפלה באריזה, גרסה שחבל להרבות בחפצים, שהרי ממילא יחזור מהר מאוד הביתה. לא כן סבר ברוך, בן השלוש עשרה, שנשבע בלבו, שלא להתבזות בפני עם ועדה, שהרי אם יחזור הביתה בטרם יתום ה״זמן״, יהיה ללעג ולקלס אצל חבריו.

חיוור, צנום ונמוך קומה היה. אחיו הגדול היה מקניטו בכל הזדמנות, שאפסה התקווה שיהיה אי פעם ״איש גדול״... לאחר שהמלמד ר׳ יוסף ניילינגר נאלץ לחפש לחמו במרחקים, כי בכפר לא נשארו די תלמידים, שהוריהם יכלו לעמוד במחיר שכר הלימוד שלו, למד ברוך במשך כשנתיים בישיבת סטרימטרה. בשנתיים אלה נוצר משבר עמוק בינו לבין סביבתו. ברוך השתוקק להימלט מתחומי הכפר. הוא האמין שבעולם הרחוק קיימת איכות חיים משובחת מזו שבכפרו הנידח והנחשל. מקריאה בספרים נתעוררו בתוכו געגועים לחברה אחרת והאמין שחברה כזאת קיימת, ועליו לפרוץ את המעגל הצר שבו הנחיתו הגורל, כדי להגיע אליה, אך לא ידע כיצד עושים זאת.

והנה הופיעה הזדמנות חד־פעמית. ידידו משכבר דוד ו׳, ילד ורדרד, שקט ומנומס, מסוג הילדים שהורים מצביעים עליהם לילדיהם השובבים כעל דוגמא טובה, אומץ לבן על ידי דודה חשוכת ילדים, בת כפרנו, שנישאה ליהודי נשוא פנים, תושב העיירה קרוּלָה או קארֵיי־מָארֶה. השמועות אמרו שהאיש לא רק מכובד, אלא גם עתיר נכסים. בביקור שערכה הדודה אצל אמה הישישה בסטרימטרה, שיכנעה את ברוך לבוא ללמוד בקאריי־מארה. הדודה הציעה: ״תלמד יחד עם דוד, תעזור לו קצת, תגור בביתי ואדאג ל׳ימים׳ בשבילך״.

הורי ברוך לא אבו לשמוע על ההצעה. הם טענו שברוך עודנו צעיר מדי לצאת מן הבית. עקשנותו הבלתי מתפשרת ריככה בסופו של דבר את לב הוריו. באחד הימים שמע את אמו אומרת לאביו: ״מה כבר יכול לקרות? הילד התעקש, יטייל לו עד לקרולה. מהר מאוד יתגעגע הביתה וישוב.״ אביו נכנע. התחילו מכינים אותו לנסיעתו אל העולם הגדול.

רוב תושבי הכפר פקפקו, אם בחר במקום הנכון. (והרי כולם שותפו במאורע זה כבכל שאר המאורעות, כנהוג בסטרימטרה...) מריבה איומה נתגלעה בקהילת קרולה, כשנתיים לפני נסיעתו של ברוך לשם, בין חסידי סאטמאר וחסידי סיפינקה. ר׳ יואליש טייטלבוים, הרבי מסאטמאר, עבר מקרולה לשמש כרב בסאטמאר הקהילה הגדולה והחשובה בצפון־טרנסילבניה. במקומו נבחר כרב בקרולה ר׳ אביש הורוביץ׳, חתנו של הרבי מסיפינקה. הרבי מסאטמאר ראה בבחירה זו פגיעה בכבודו. וכי ייתכן שעל כסאו ישב ר׳ אביש מבית סיפינקה, מה גם שהעניק זכות בחירה ליהודים אורתודוכסים, שנשיהם לא גילחו את שערות ראשיהן. מחלוקת איומה פרצה בין שתי ״החצרות״ שבערה כאש בכל האזור. רוב יהודי צפון טרנסילבניה התפלגו לשני מחנות: לתומכי הרבי מסאטמאר ולמתנגדיו המושבעים. בעיר סאטמאר הופיעו שני שבועונים שכל מטרתם היתה השמצה הדדית, מן הסוג הגרוע ביותר. גם יהודי סטרימטרה מפולגים היו בנידון.

״מה לי ולמחלוקת זו?״ הרהר הנער ״כל רצוני הוא לפרוש כנפיים, לעוף אל העולם הגדול״. כלל לא חשב על כשלון אפשרי. הנער לימד לעצמו קל וחומר: אם בכפרו הנחשל זכה להערכה, סביר להניח שיזכה להערכה כפולה ומכופלת בחברה בעלת אופקים רחבים. נסיעתו אל הבלתי־נודע התקיימה בלי צל של רתיעה. כלל לא העלה בדעתו שייתקל בבעיות. (דרך אגב, זאת היתה נסיעתו הראשונה והאחרונה של ברוך, שעברה עליו בלי חששות. לאחר הרפתקת קרולה, נלוו לכל נסיעה אל הבלתי נודע חשש ופחד מפני המאבק המסובך הצפוי לו לאדם כדי להשיג זכות קיום בסביבה חדשה).

באור הלבן, המסנוור, של שמש אביב הנוטה מערבה, בצל עצי ערמון עמוסי עלווה, נראתה העיירה קרולה נינוחה, בוטחת בעצמה. רחובותיה נקיים היו ושקטים. בתיה, רובם חד־קומתיים ועטורי גינות וחצרות, מוגפי תריסי חלונותיהם הצבועים בירוק. בחדריהם האפלוליים נמנמו התושבים שנת אחרי־צהריים ערבה. בני קאריי־מארה לא ידעו את פזיזותם של בני סטרימטרה ולא את עצבנותם ומאבקם הקשה והמתמיד להשגת פת לחם לילדיהם. הם ניחנו בשקט נפשי של השבעים שאינם חוששים מפני יום המחר. בני קרולה התעניינו מעט מאוד במתרחש בעולם. שקועים היו בענייני קהילתם, במשפחותיהם ובמתרחש בחצרו של הרבי מסאטמאר. היהודים שלא מצאו כל ענין בחוויה הרוחנית של ״חצר״ הרבי, השקיעו עצמם בסחר בתבואה ובמשחקי קלפים. יהודים אלה גרו באזור שבו רוב האוכלוסיה היתה הונגרית ולרומנים לא היה כל ענין להעדיף אותם על פני היהודים. בזכות השנאה שהרומנים נטרו להונגרים, שתבעו לעצמם את השלטון באזור, לא ידעו יהודי קאריי־מארה טעמה של ההסתה הלאומנית, שמיררה את חיי היהודים במרמורש. יהודי קרולה, נעימי ההליכות, תמימים וישרים, שהקפידו על קיום מצוות, העניקו לנער מסטרימטרה קבלת פנים מזועזעת. בערב יום בואו, בתפילת מנחה ומעריב, נטפלו אליו נערי המקום, בנים בגילו ומבוגרים ממנו. בתחילה הושיטו את ידיהם לשלום, כנהוג. אחר כך התחילו מתגרים בו בהנאה גלויה. דבר היותו בן מרמורש סיפק עילה

להתנהגות אכזרית כלפיו. קודם כל התמוגגו מנחת ממבטאו הרחב. האֵי שבפיו נשמע להם מצחיק למדי בהשוואה לאֶי שלהם, ועשו כל שביכולתם לפתותו לדבר והתפקעו מצחוק מן ה״גַאין״ (ללכת), שטַאין (לעמוד) וזַאין (להיות) שלו. (לימים בא נער מקרולה ללמוד בסטרימטרה ושם צחקו לו על שבמקום ״גַאין״ היה אומר ״גֶיין״).

ברוך לא ידע שבטרנסילבניה ובהונגריה נחשב יהודי בן מרמורש לתת־אדם, למפלצת, לנחות דרגה, לבור ועם־הארץ ולפגע רע. עוד פחות מזה ידע על הזלזול ההדדי הקיים בין יהודים יוצאי אזורים שונים. ברוך ראה עצמו כשווה בין שווים. על התגרויותיהם המילוליות הגיב בבדיחות דעת, בהתחכמויות. מסתבר שחידודי הלשון שלו נקלטו כשטויות של נער מופרע, מפגר בשכלו, בקיצור: דמות של מארמורשאי בזוי. ייתכן שברוך, שפונק בביתו, ניסה לעורר התפעלות אצל אנשים שכל התעניינותם בו היתה מלווה בוז, לעג ומורת רוח. ידידו דוד ו׳ שחש אי־נוחות, פרש לפינה מרוחקת, שקע בתפילתו ועשה עצמו כלא יודע מה הולך עם ידידו־אורחו. ברוך נשאר לבדו להדוף את ההתקפה המרוכזת שהונחתה עליו. משעברו מקבלי פניו לפגיעה במגע יד, נתעכרה עליו רוחו ופקעה סבלנותו. הוא הטיח בהם בזעמו את הכינוי הלגלגני שהיה שגור בפי תושבי כפרו כלפי בני טרנסילבניה (הרתיעה היתה הדדית): ״חמורים טרנסילבנאים״. על מלה כה קשה לא יכלו להבליג.

״אם כאלה אנחנו, חמורים, למה באת אלינו?!״

״כי נהוג לרכב על חמורים!״

תשובת הנער עשתה לעצמה כנפיים ועוררה זעמם של מתפללי בית הכנסת. אנשים מיושבים בדעתם ורציניים (דרך אגב, עוד לפני כן השתתפו כמה מבוגרים בחינגת ״קבלת הפנים״ שנערכה לברוך), שנודע להם על חוצפת הנער מסטרימטרה, נדו בראשם בצער כאומרים: ״וכי ציפיתם, רבותי, לטוב יותר מבן מרמורש?״

כאמור, ברוך טרם ידע על השנאה העמוקה שרוחשים יהודים ליהודים, על הזלזול הרב שמזלזלים יהודי ארץ, או אזור מסויים, ביהודי ארץ או אזור אחר. מן הספרים שקרא נוצרה אצלו אשליה מתקתקה של אחווה יהודית כלל עולמית, שאיננה יודעת גבולות. בקרולה למד שבמקביל לרגשות האחווה קיימת גם שנאה תהומית, שמקורה בדעות קדומות, בהתפתחות היסטורית ובמנטליות שונה. ברבות הימים למד על העימות הקיים בין ״אשכנזיים וספרדים״. בקרב הקהילה היהודית הספרדית בבוקרשט התהלכה מימרא, שמוטב לחתן בת לגוי מאשר ליהודי ״חַלדאו״ (כינוי לאשכנזי). הוא עמד על הזלזול ההדדי הקיים בין יהודי פולין הקונגרסאית לבין יהודי גליציה. בעיירות רומניה לא סבלו את יהודי בוקובינה. היהודי הגרמני, גא בהשגיו האזרחיים, שנא שנאת מוות את ה״אוסט־יודן״ המזוהמים, שערערו את דעת הציבור הטובה שרכשו, כביכול יהודי גרמניה וכן הלאה, בלי סוף. הטרנסילבני האמיד, שהתיהר בהונגרית הצחה שבפיו, חש רתיעה מפני היהודי בן מרמורש הדלפון, ש״אפילו הונגרית אינו

יודע״, שבא לחפש פרנסה בעיר מגוריו. היה לשנאה זו גם רקע חברתי־כלכלי. המרמורשאי המיואש, שהגיע לעיירה הטרנסילבנית בחוסר כל, מוכן היה לעשות עבודות, ואולי אפילו מעשים, שהיהודי המקומי יכול היה להרשות לעצמו לא לעשותם.

בערבו של יום ראשון, שבוע לאחר חג הפסח, נקלע נער בן שלוש־עשרה לקלחת ״השנאה לזרים״ במהדורה יהודית, בלי להבין מה בדיוק קורה. הדבר היה בבית הכנסת של ״קהל יראים ק״ק קרולה״. מהתגרויות מילוליות עברו לפגיעה גופנית. יד בלתי נראית הלמה בכובע הנער, שניה שמטה אותו על הקרקע, שלישית משכה בפיאותיו. כל האחרים, במעגל צפוף סביבו, הושיטו שתי אצבעות וזמזמו, מחפים על העושים במלאכה, מזמינים את הנער הנבוך לבחור בהם, כעל זה שפגע בו, תוך כדי כך מפריחים דברי לעג. הנער האורח יצא מכליו, הגיב בזעם. הוא הכה בפני נער ממושקף. המשקפיים נפלו על הרצפה ונשברו.

תגובתו האלימה גרמה להכרזת חרם כללי נגדו. הגברת הנכבדה, שהבטיחה לסדר לו ״ימים״, לא יכלה לעמוד בדיבורה. איש לא רצה להושיב ליד שולחנו נער כזה. דרך אגב, הדבר חסך מברוך את המעמד המביש של בחורי ישיבה בימים ההם, ההולכים לסעוד כל יום בביתו של יהודי נדיב אחר.

למחרת היום, כשבא ברוך ל״ישיבה״, להיוודע פרטים על הלימודים, נקלע לחצר גדולה הומה בחורי ישיבה, שנתקבצו לקרולה מכל קצווי טרנסילבניה. הלימודים אמורים היו להתחיל ביום ראשון הבא. עד אז עסקו הבחורים בסידור ענייניהם. בחור מבוגר ניגש לברוך ושאלו אם הוא מעונין, במקרה, במורה־עוזר (חזור־בחור, בסלנג של הישיבות): כוונת הבחור היתה תכליתית. ראה פצפון וסבור היה שהנער רוצה במורה שיעזור לו בלימודים והציע עצמו. ברוך ענה לתומו, שלא רק שאינו זקוק לעזרה, אלא הוא עצמו עוזר לבחור אחר. תשובתו הפריחה חיוך לגלגני על פני הבחור. כנראה שמסר על תוכן השיחה הזאת לציבור התלמידים, כי מיד התיצבו שני בחורים שפנו אליו בזו הלשון: ״שמענו עליך שאתה מורה־עוזר מצוין, אנחנו מחפשים אחד כמוך. אולי תואיל לקבלנו כתלמידיך״.

ברוך ענה, שלצערו איננו פנוי. ״כבר יש לי תלמיד״. השניים פרצו בצחוק קולני. יחד עמהם צחקו כמה עשרות נערים. נוצר רושם שמדובר בנער שחסר לו בורג בראש. לאחר מה שקרה באותו יום בחצר הישיבה, לא העז עוד ברוך להיכנס לחצר מפחד הלעג והתעללות שהיו מנת חלקו. הכל הציעו עצמם להיות תלמידיו. כולם רצו לשמוע אותו מבטא את ה״אַי״ הרחב ביידיש שלו. הוא גם נשאל אם נכון הדבר שבמרמורש אין צלחות ואוכלים מתוך שקערוריות שבשולחן העץ, כאשר בכל בית נמצאים שני שולחנות כאלה, אחד בשרי ואחד חלבי. יותר מכל התעניינו: ״כיצד מעלים בית על גבי בית?״

הלצה זו הוציאה אותם מכליהם ויצרה מסביב לנער מסטרימטרה אווירת קרנבל. במו ידיו הביא עליו צרה זאת. למחרת בואו גילה בין התלמידים נער מסיגט, ותיק במקום, ושניהם טיילו במרכז העיר. בדרך הצטרף אליהם אחד

מנערי המקום, בכשנתיים מבוגר מברוך. במרכז העיירה היו בתים דו קומתיים. ברצותו להתחכם, שאל ברוך: ״כיצד הצליחו הבנאים להעלות קומה על גבי קומה?״ הנער, בן המקום, השתדל כמיטב יכולתו להסביר לו, שבתחילה נבנתה הקומה הראשונה ואחר כך המשיכו בבניית השניה. ברוך המשיך בשאלתו, כי השתדל שהנער יבין שהוא מתלוצץ. הסיפור התגלגל מפה לאוזן והצטרף לסיפורים האחרים על הנער המוזר. העיירה כולה צחקה מטמטומו של הנער ממרמורש. שבועות וחודשים לאחר מכן, כשכבר נהיה מקובל בעיר, יכול היה לשמוע בעוברו ברחוב אשה אומרת לחברתה: ״זה הנער ששאל כיצד מעלים בית על גבי בית״. מיותר להוסיף, שזמן מה לפני נסיעתו לקאריי־מארה קרא ברוך ספר, שכתב איזה פרופסור בשם סימיוֹנֶסקו: ״כיצד ואיך בונים באמריקה״. בספרו זה מתאר המחבר את שיטת הבניה של שלד עשוי ברזל, המאפשר בנית גורדי שחקים וסיום הקומות העליונות לפני בניית התחתונות. לו היה מנסה להסביר זאת לתלמידי הישיבה, היה מסתבך. קריאת ספר נחשבה כדבר האסור בתכלית האיסור.

חייו של ברוך הפכו לגיהנום. הבין שאין בכוחו לעמוד בקרנבל המאורגן נגדו. בכל אשר הלך נאספו סביבו בחורים. זה רצה לדעת, ״כיצד מעלים בית על גבי בית״; חברו התעניין אם הוא מוכן לקבלו כתלמיד; שלישי משך בכובעו, רביעי סיפר לו על חייהם של ״שוכני־המערות״ במרמורש. ייתכן מאוד שרבים מהם ידעו שאין ממש בדבריהם ורק העמידו פנים, כי נהנו להשתתף במשחק, ככל הילדים המעמידים פנים במשחקיהם. ברוך נמנע מלבוא בקהלם. אפילו לא הלך לפגישת הכרות עם רב הישיבה, כנהוג. התחבא, הלך להתפלל בבית כנסת אחר. ציפה בכליון עיניים ליום ראשון הבא, יום התחלת הלימודים. ידע שיש לו במה להפתיע את העולבים בו. ככל הנעלבים רצה בנקמתו, נקמה מיוחדת במינה של נער בוטח בכוחותיו.

ביום ראשון לפני הצהריים, ג׳ באייר תרצ״ו (1936), התקיים טקס הפתיחה של ״זמן״ הלימודים. כמאה ושלושים נערים, החל מגיל שלוש עשרה כמוהו וכלה בבחורים מזוקנים, בני עשרים ומעלה, ישבו ליד שולחנות מסודרים בצורת ״ח״. הרב שמואל גרוס, תמים, טוב־לב וצנוע, פתח בדברי מוסר. הוא דיבר על התנהגות הולמת הנדרשת מבחור־ישיבה. לאחר מכן עבר לשיעור. הוא העביר שיעור ראשון במסכת ״פסחים״. הבחורים החשובים ישבו קרוב לרבי, האחרים – כל אחד במקום שהצליח לתפוס. ברוך תפס מקום לא רע. הוא עקב בדריכות אחרי השיעור.

לא עבר זמן רב ונתעוררה אצלו קושיה. מקובל שתלמידי ישיבה מציגים שאלות ומקשים קושיות במהלך השיעור, ואפילו מתווכחים עם הרב וקוראים תגר על פירושו. הנער הציג איפוא את קושייתו. הדבר הכה בתדהמה את הנוכחים. הבחורים הנכבדים, היושבים ראשונה, מעין ״משמר כבוד״ רוחני של הרבי, הפנו אליו מבטי תוכחה, כאומרים לנזוף בטרדן, שאינו יודע את מקומו ואת ערכו. לדידם היה בחזקת יצור מוזר, ספק ערום ספק מטומטם. (לגבי בן מרמורש,

כמו לגבי כל אלה השנואים עלינו, לא מקפידים תמיד על הגיון. מוכנים אנחנו להביע עליהם אפילו דעות סותרות). כלל לא עלה בדעתם, שייתכן וקושיית הנער במקומה, ושיש להתייחס בכל הכבוד לה ולשואל.

הרבי נתהרהר. השתררה מבוכה. דפי הספרים רשרשו. קודם עשה כן הרבי ואחריו גם תלמידיו המצטיינים. כולם חיפשו בפירושים שבסוף המסכת, רצו למצוא תשובה לקושיית הנער המוזר. הרוב, חסר היומרה, הביט עליו בתמהון, חוכך בדעתו, אם לשנות הערכתו לגביו או ש״אין זה אלא תקר חסר משמעות?״ הרבי הסיט את דפי הגמרא, פלט בביטול: ״המהרש״א עומד על כך״, והמשיך בשיעור. המתח חלף. מכל עבר הופנו אל ברוך מבטי זעם ולגלוג, שרק משום כבוד הרבי והמעמד לא באו לידי ביטוי מילולי. ברוך ניחש את מחשבותיהם: ״הרמאי המרמורשאי ׳גנב׳ קושיה מן המהרש״א כדי לעשות רושם. המנוול, חשב שילך לו!״ ידע שנחל כשלון צורב. וגם אם העובדה, שהוא מסוגל ״לגנוב״ מן המהרש״א דיברה בזכותו, היטב ידע שזה לא יעמוד לו. אך יצא הרבי, יתנפלו עליו ויהיה ללעג ולקלס. סמוק מבושה, רועד מהתרגשות, חיפש בקדחתנות הזדמנות נוספת. לא ארך זמן ומצא אותה. הפעם נהג בזהירות, הפך את דפי הגמרא, דפדף בכל הפירושים כדי לוודא שאין קושייתו נמצאת בהם. לא, היא לא נמצאה. ברוך הציג קושיה נוספת. שאלתו עוררה מורת רוח כללית: ״שוב קושיה מן המהרש״א?״ העיר מאן דהוא.

״לא!״ ענה הנער בקול צלול ובוטח. ״הפעם הצצתי קודם במהרש״א״.

הרבי הרים את עיניו, הרעיף על הנער מבט חדור תמהון. רבים מן היושבים ליד השולחן עשו כמוהו, כאילו לשקול מחדש שמא בכל זאת טעו בהערכתם לגביו. ברוך לא עמד בעימות המבטים שהופנו אליו. הרכין ראשו, לחייו בערו כאש. הרבי חיפש וחיפש. ברוך שמע את קולו כאילו מרחוק: ״ובאשר לשאלה שנשאלה כאן, היא טעונה עיון נוסף״. אפוף תחושת שכרון, לא יכול היה ברוך להתרכז בהמשך השיעור. כשנסתיים, קם בהרגשה של התרוממות הרוח. ידע שמהיום והלאה איש לא יתקלס בו, למרות מוצאו המרמורשאי המביש... למנצחים הכול נסלח. נצחונות מעטים כה מוחצים השיג ברוך בחייו. גם נצחונו זה הלך ודעך ברבות הימים, ככל נצחונותיו.

צרותיו לא תמו. לא פעם הרהר על הצער, הבושה, הזעם והכאב הצורב שהיו מנת חלקם של בני מרמורש שנאלצו לחפש את מחייתם בטרנסילבניה השבעה או בהונגריה. כל אימת שהיה נכנס למאפייתו של מר דויטש, לקנות לחם או לחמניות לארוחת בוקר, היה נשאל ברוח טובה אם כבר נפתרה לו הבעיה, כיצד מעלים בית על גבי בית. מר דויטש, בעצמו יליד מרמורש, התבולל. גם ברוך הלך בעקבותיו. מחוסר אומץ לב התחיל מודה שדעותיהם של בני קאריי־מארה על מרמורש מוצדקות בחלקן...

בוויכוחים ארוכים שניהל ברוך בקרולה, בתקופה הראשונה, בטרם הסכים לבגוד בבני מרמורש ולא להגן עליהם, כששמע לעתים את הביטוי הקלאסי: ״הלוואי וכל בני מרמורש היו כמוך״, ניטה להגן על היהודים הנחמדים הללו,

יוצאי האזור שבו נולד. הוא עשה זאת בסגנון שבו מתגוננים יהודים נגד דיעות קדומות ששונאי ישראל מטיחים בהם (וכפי שעושים למשל, יוצאי רומניה בישראל), בהסבירו כמה טובים ויפים אנחנו ותמיד נמצאנו בראש המעשים הטובים והחשובים. ״רבותי״, היה אומר להם – ״אתם מרננים אחרי בני מרמורש כאשר בלעדיהם אין לכם תקומה. הרבי שלכם, ר׳ יואליש, זה שטלטל את העיירה מתרדמתה ההיסטורית, בן מרמורש הוא, יליד סיגט. את הרב שמאול גרוס הבאתם מכפר בּאַרבֶשט במרמורש. מאותו אזור בא גם בר־הפלוגתא שלו, ר׳ אביש, חתן האדמו״ר מסיפינקה. השוחט בן מרמורש היה וכן ראש הקהל, מר שטיין, זה שניהל את המאבק הגדול בקרולה בקנאה של זר, שרוצה בכל מחיר שישכחו לו את מוצאו. אפילו השמש המסכן, בן מרמורש היה. מבין כ־130 בחורי ישיבה רק ששה היו יוצאי מרמורש, ודוקא אחד מהם נבחר לגבאי ׳חברת הבחורים׳ בישיבה״.

זמנים רחוקים. במרחבי אירופה כבר אחזה האש בקצה המחנה. כבר ליבלבו הניצנים הרעילים של שכול השואה.

הגירוש שנמנע

ארבעה יהודים, ישיש ושלוש אלמנות זקנות, לא פנו לבית המשפט ולא ביקשוהו לאשר בפסק דין עובדת היותם אזרחי רומניה, כנדרש בחוק. הארבעה התעלמו מהוראות החוק, שהוחק בשנת 1938, לפיו חייב היה כל יהודי להוכיח בפני בית המשפט, שאזרח הוא, מושרש מדורי דורות בארץ הרומנים ולא איזה פליט שהתגנב לרומניה בעורמה יהודית טיפוסית. הארבעה, שהתקרבו לסוף ימיהם, סבורים היו שאין להם לא הכסף ולא הכוח לאיסוף מסמכים שיוכיחו בבית המשפט את זכותם כאזרחים, כי למה לאנשים מסוגם, על סף פרישה מחייהם, זכויות אזרח?

ולמה נדרשו ישישים אלה, שהם ואבותיהם ואבות אבותיהם נולדו במקומותינו להוכיח במסמכים שאין הם מסתננים זרים? זה סיפור עצוב, סיפור הגלות, סיפור הגידול הסרטני שהתפתח בגופה של גרמניה והחליא את אירופה כולה. בני סטרימטרה זלזלו בפטפוטי הסרק של ״הכותונת השחורה״ ומרעיו ולא שמו לב לתסמונת הטירוף ההמוני שהופיעה ובמשמעותה המצטברת. עיניהם טחו מראות ואין לבוא אליהם בטענות. חכמים מהם לא ראו את הנולד.

״הכותונת השחורה״ ומרעיו חובבים היו במלאכת הסתה, והיו פעילים רק בעת בחירות. אז היו מופיעים במכוניות הדורות, לוחצים ידיהם המיובלות של איכרים מסכנים, מרביצים נאום בחירות על היהודי הסוחט לשד עצמותיהם, פונים לקהל שומעיהם ב״אחינו הרומנים״. איכרי הכפר, שחסכו פת־לחם תירס מפי ילדיהם, לא הגו אימון רב ל״אחים״ לעת בחירות אלה. מה שלא הצליחו הם, הצליחו תלמידיהם שעלו עליהם בתיחכום.

בשלהי 1937 הופיעה בכפר קבוצה של כתריסר צעירים, סטודנטים ואקדמאים צעירים, לבושים בגדי איכרים פשוטים, מעילי לבד לגופם, כובעי פרווה שחורים לראשם ומקל נדודים בידיהם. הם הלכו ברגל מכפר לכפר. גם הם פתחו בהשמעת נאום, אך לא הסתלקו מיד. הם נשארו בכפר ובסביבה במשך ימים רבים. חברי הקבוצה פשטו על בתי האיכרים הוואלאכים, אכלו מפיתם, ישנו בבתיהם על ה״לֶיצה״ (ספסל עץ רחב לאורך הקירות ששימש לישיבה ביום ולשינה בלילה), חיו בתנאים שבהם חיו האיכרים עצמם ואפילו יצאו לעבוד יחד עמם. בערבים היו משתתפים בחוגי בית, היו משוחחים עם האוכלוסיה כמשיח איש עם רעהו. הם סיפרו, שגם הוריהם איכרים. ״אנחנו הלכנו ללמוד, אבל לא כדי שנצטרף לשכבת האדונים המושחתים, שאין אוזנם כרויה ל״זעקות הסבל של בני־העם, אלא כדי לעזור לעם המקופח והנגזל על ידי היהודים ועושי דבריהם עם המלך בראש״. הצעירים המלומדים הסבירו להמון, שכל ענייני המלוכה נחתכים לפי רצונה של

היהודיה לוּפֶּסקוּ, פלגש המלך, העושה את מה ש״זקני ציון״ דורשים ממנה לעשות.

אלה היו תועמלני המפלגה ״הכול למען המולדת״, גלגול חדש של התנועה בעל צביון נאצי ומיסטי ״משמר הברזל״, שהוצאה מחוץ לחוק ב־1933, לאחר שחבריה רצחו בדם קר את א׳ ג׳ דוּקָה, ראש הממשלה המיועד. הכרנום היטב. ידענו על קיומם. כל כנס סטודנטים, פרחי התרבות של רומניה החדשה, מקימי תנועת ״משמר הברזל״, היה מתחיל בפוגרום, בחילול ספרי תורה ובית הכנסת בעיר שבה התכנסו. דאנילה, האיש שגרם להצתת בורשא בא משורותיהם. חבר שלהם, בשם אֶמִיל שִיאַנקוּ, ירה ביהודי באולם בית המשפט בעיר קלוז, לאחר שבית המשפט פסק לטובת היהודי בסכסוך קרקעות עם אכרים רומניים. הקפטן הרוצח נעצר. משפטו התקיים בפני בית המשפט והוא יצא זכאי בדין וזכה לתהילת גיבור לאומי. רוצח זה עמד בראש הרשימה באזור הבחירות של מרמורש. האיש הסתובב הרבה גם בסטרימטרה.

תוצאות הבחירות הדהימו. מכמעט אפס קולות בבחירות ב־1933, זכו ב־1937 לשניים מארבעה חברי הפרלמנט שמרמורש שלחה לבית הנבחרים. השגיהם בכל המדינה שמו לאל הרכבת ממשלה מבוססת על תוצאות הבחירות שתהיה מקובלת גם על המלך, ״הגורם הקונסטיטוציוני״. התוצאה: ב־29 בדצמבר 1937 הודיע המלך קרול השני על פיזור הפרלמנט הנבחר והטלת הרכבת הממשלה החדשה על צורר היהודים המשורר אוֹקטאביאן גוֹגָה בשיתוף פעולה עם מפלגתו של ״הכותונת השחורה״ ועריכת בחירות חדשות. גריגורה בן איציק לא זכה לראות בנצחונו, אבל בנו מונה ליושב ראש מועצת הכפר.

למשמע החדשות, המה בית הכנסת ככוורת. יהודי כפרנו נשמעו נדהמים, מודאגים, כמעט מיואשים. חכמי סטרימטרה, שניתחו את התופעה בכובד ראש, הסיקו – ובצדק – שהמלך פוחד מקואליציה בין המפלגה החקלאית הלאומית, מתנגדיו המדיניים ו״הכול למען המולדת״, מבקשי נפשו, ולכן הביא לשלטון מפלגה קטנה, מגוחכת במקצת, שמסמלת את כניעתו לרוח האנטישמית, שבאה לידי ביטוי בתוצאות הבחירות האחרונות. בשיטה הבדוקה של הכאה ביהודים, התכוון המלך לשחרר את המרירות שנצטברה במדינה ולהסיח את הדעת מהתנגדות לבית המלוכה.

החיים נעשו קשים מיום ליום. השתרר מיתון כלכלי. איכרי האזור לא ששו לקנות עכשיו בכסף מה שהאמינו שישיגו בעוד זמן קצר בחינם. סוחרים יהודים פחדו לצאת לשווקים ולקנות בהמות. ריח של פרעות ביהודים נישא באוויר. ציפינו להן בחוסר אונים מוחלט. התפלאנו על שהן משתהות. דמינו הופקרו. ההמון שחר לטרף.

לאחר מעשה נמסר, שהפרעות היו מתוכננות לליל יום שישי, עשרה בפברואר. רבני האזור לא ישבו בחיבוק ידיים. הם קראו ליום צום ותפילה ביום ראשון, שלושה עשר בפברואר, כדי לבקש רחמים על עם ישראל. בעשרה בפברואר בערב, ביום המתוכנן לפרוע פרעות ביהודים, הגיעה הבשורה המשמחת,

שהממשלה הרשעה התפטרה. המפלגות פוזרו. המלך הקים ״דיקטאטורה מונרכית״. התכנסות בני סטרימטרה ביום ראשון אחר־הצהרים, לפני סיום הצום, שנועדה לזעקה ולבקשת רחמים, הפכה לתפילת הודיה על הנס שקרה לנו. הרב הזהיר בדרשתו באומרו שזכינו לדחיה בפסק דיננו, ותלוי בהתנהגותנו הטובה בעתיד, כדי לזכות בחנינה מלאה...

ממשלת הזדון הותירה אחריה ירושה נכבדה: מטען אדיר של שטנה וכמה חוקים שהספיקה לחוקק, ביניהם גם חוק הרביזיה של אזרחות היהודים. הובע חשש שרבבות יהודים הסתננו לרומניה שלא כחוק (המגזימים דיברו על מאות אלפים ואפילו על מיליונים). שונאי ישראל טענו, שהיהודי הנודד, בחיפושיו אחרי ארץ זבת חלב ודבש, גילה את רומניה ועט עליה למצוץ לשדה. הוטל איפוא על כל יהודי ויהודי להוכיח בפני בית משפט, שהוא אזרח כחוק ולא איזה מסתנן.

התחילה התרוצצות מטורפת אחרי מסמכים ואישורים למיניהם. ילידי כפרנו, שעוד אבותיהם עזבו את תחום כפרנו ועברו לגור במקומות רחוקים, באו לחפש תעודות הלידה של אבותיהם ותעודת ״השתייכות״. לא היה כל ספק באשר לזכויות האזרח של תושבי כפרנו, נינים לר׳ איציק איש סטרימטרה, אבל את זה היה עליהם להוכיח בבית המשפט. כל תעודה ותעודה עלתה בהתרוצצויות ובכסף רב. לא תמיד השמות נרשמו כהלכה ונזקקו לתעודה נוספת, אישור נוטריוני שיהודי זה וזה, המכונה כך וכך, הוא אותו יהודי עצמו הנקרא גם אחרת... ורשום במקום אחר בשם שונה במקצת. אין תימה איפוא, מדוע החליטו ארבעה אנשים ישישים לוותר על הטרחה. ״מה כבר יכול לקרות?״ שאלו הם: ״לא נוכל לבחור למוסדות המדינה? לא נשיג רשיון לפתיחת עסק? הרי בין כך ובין כך אין סיכוי שנרצה לעשות דברים מעין אלה״. את עסקיהם בעולם הזה חיסלו מזמן. הם חיכו בשוויון נפש ל״קריאה״ להתיצב בפני בית דין של מעלה. בטוחים היו ששם הם רשומים כיהודים ואיש לא יתעניין אם היו, או לא היו, אזרחי רומניה הגדולה.

הגבר היחיד בין הארבעה היה שלום מנדלוביץ׳, נמוך קומה, בעל זקנקן אפור ודליל ועיניים רכות כשל עגל. מבעד לתמימותו של שלום הסתתרה נפש של ילד השוקק לתשומת לב. הישיש אהב להשתובב ולהתחכם. לא לשווא כונה בפי הגויים ״שלום השובב״.

שלום היה הזקן שבין כל תושבי כפרנו. איש לא ידע בן כמה הוא. זקנים, בני שמונים, זכרו אותו בילדותם כגבר נשוי, בעל בעמיו. אם נשאל לגילו היה תוקע בשואל את עיניו התמימות ועונה: ״כבן תשעים״. תשובה זו קיבלתי ממנו כשהייתי אני בן שש ואותה תשובה עצמה נתן לי בהיותו כבר בן שבע עשרה. כינויו ״שלום השובב״ או ביידיש ״שלום דער משוגענער״, נדבק לו עוד בנעוריו בשל מעשי קונדס שנעשו בתמימות כובשת לב. מי שלא הכיר את שלום לא שיער שהזקן מתעתע בו.

לעת זקנה נכנס באחד הימים לבית הרב ושאל מה דין סיר של פסח, שרוצים להשתמש בו בכל ימות השנה. ״היש להגעילו באש או שמא די להשרותו

ברותחין?" בדרך זו התכוון הזקן להביע את מחאתו נגד הרב המחמיר בהלכה.
פעם אחת בא להתלונן בפני הרב על מירל אשתו (השניה):

"אי אפשר עוד לסבול ממנה, איאלץ לגרשה!"

הרב נתחלחל. בכפרנו לא הרבו אנשים להתגרש. הבריות ידעו היטב מה מתרחש בכל בית יהודי ומעולם לא הגיעו אל הרב שמועות על שלום־בית מעורער בביתו של שלום.

"במה הענין?" חזר ושאל הרב.

"חורה לי שמגזימה בהכנת קפה בחלב. בכל חג שבועות היא מכינה קפה בחלב. רבי, נמאס לי מכל כך הרבה קפה בחלב!"

לא עברו שבועיים בלי תעלול חדש של שלום. כשחלה היה רץ מדי יום ביומו לר' יצחק שטיבר, לצוות אחריו. בין השאר ביקש למסור לאלה שיתעסקו בטהרתו לאחר מותו, להיזהר מלגעת בבית שחיו, כי "אינני סובל דגדוגים ויש סכנה שאפרוץ בצחוק!"

מר' יעקב שטינמץ ביקש "גמילת חסד", הלוואה של אלף ליי, סכום נכבד למדי. ר' יעקב היסס, אבל כידיד נעורים של בנו יחידו שגר בהונגריה, לא יכול היה לסרב לזקן שתלה בו את עיניו התמימות. כשהושיט לו הכסף, סירב לקבלו. הוא הסביר "אינני זקוק להלוואה. רציתי רק לבדוק מה יקרה, אם חס וחלילה אזדקק לה". באחד הימים לקח הלוואות אצל כל תושבי הכפר, שהיה ביכולתם להלוות כסף. בערב, בתפילת מנחה ומעריב, הלך ממלווה למלווה והחזיר את החוב.

שלום מנדלוביץ' היה בן המשפחה היחידה בכפר שלא התייחסה על משפחתו של "סבא ר' איציק". כנראה שאביו בא לגור לכפר זמן קצר לאחר ר' איציק והוליד שלושה בנים ובת. כל שלושת האחים היו מחמרי בהמות, מקצוע נפוץ בכפרי מרמורש. המחמר היה משכיר עצמו לשוכר בהמות להעביר עדרי צאן ועדרי בקר למרחבי הונגריה וגליציה (ר' אלתר סופר טען שכל סוחר בהמות שעסקיו כושלים מועמד להיות מחמר). שלום ואחיו נדדו ברחבי האימפריה ההאבסבורגית. בנעוריו התערב עם חבריו לדרך, שירוץ בדרך ההרים מלאפוש ועד לסטרימטרה, יותר משישים קילומטרים, ותמיד יהיה הוא לפני הסוסים. חבריו שנסעו בעגלה הצליפו בלי רחם בסוסים ולא יכלו לו לשלום. הוא נשאר כל הדרך לפני הסוסים. בגילו המופלג, של מעל למאה, נשאר זריז, מהיר, עירני וערמומי.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, עם פירוק האימפריה האוסטרו־הונגרית, ירדה חשיבות מקצוע המחמר. פה ושם עוד הובילו איזה עדר קטן, או כמה ראשי צאן, משוק הבהמות לבית המטבחיים. שמעון, אחיו הצעיר של שלום, חיפש לעצמו עבודה אחרת. קנה סוס ועגלה ונדד מכפר לכפר, מכר עטרן ונפט. אחד האחים טבע בשטפונות, כשניסה להציל כבשה מן העדר שהעביר מן השוק, שנפלה לנהר גועש ונסחפה בזרמו העז. שלום עבר לסחור בבהמות דקות. להרבה לא היה זקוק. מסתפק היה במועט. גר בבית קט בקצה הכפר. בחלונות הבית המצועצעים,

צבועים באדום, נשקפו פרחי גראניום אדומים.

שלום השובב ועוד שלוש ישישות לא הגישו בקשות לבית המשפט, לא הכינו תיק עם מסמכים ואישורים להוכיח שבמקומות אלה נולדו.

אחת הישישות היתה פרל, אלמנת אשר פיינטוך ז״ל. ה״אושרקה״, כפי שכונתה בכפר, היתה תופרת התכריכים של מתינו. אם ראית את פרל ממהרת בבוקר השכם ברחובות הכפר, ידעת שאחד מיהודי המקום נתבקש ל״ישיבה של מעלה״. היא עשתה זאת מטעמי מצווה. זו היתה המצווה שהחזיקה בה. עוד שירות היתה מעניקה לבני כפרנו, לגויים וליהודים כאחד: שירות העלוקות. בהרבה מיחושים המליצו יודעי דבר ברפואה בכפר על עלוקות, שיחד עם הדם מוצצות גם את הכאב והחולי. העלוקות היו מוצצות לתיאבון, ממלאות את כרסן דם. משסיימו את מלאכת המציצה, נסחטו בידי פרל עד לטיפת דמם האחרונה ואז החזירה אותן לצנצנת מלאת נוזלים.

כן לא הגישו בקשה פריידה, אלמנתו של פישל שטרן, בעל הבוסתנים, ובלומה הזקנה, אלמנתו של ר׳ דוד שטרן, בנו של חיים שמואל.

בקיץ 1939 קיבל מפקד תחנת הז׳נדרמים בכפר מכתב שירות בזו הלשון: ״לאחר שהשווינו את רשימת התושבים היהודים בכפר סטרימטרה עם רשימת אזרחי המדינה, נמצאו ארבעה יהודים, תושבי כפרכם, חסרי אזרחות רומנית ואלה שמותיהם: שלום מנדלוביץ׳, פריידה שטרן וכו׳ וכו׳. בהתאם להוראות מספר... עליך לעצרם מיד, להעבירם למפקדת הז׳נדרמים בסיגט שתדאג להמשך הטיפול״. על החתום מפקד האזורי של הז׳נדרמריה. במסמך נכתב באותיות דפוס שמנות: ״לביצוע מיידי!״.

לפי הנוהל, העברת אסיר לסיגט משמעה הובלתו כבול באזיקים, בליווי חייל או חיילים, עד לתחנת הז׳נדרמריה הקרובה. בתחנה, בכפר הסמוך, נכלא העציר במרתף עד אשר יתפנה ז׳נדרם מעיסוקיו ויוכל להעבירו לתחנה הבאה. כך נמשכו העניינים עד לסיגט, בערך כשבוע ימים. ספק רב אם שלוש הישישות יכלו לעמוד בתלאות הטיפול והדרך, לו גם ייעשה עמהן חסד ולא יכבלו בשרשראות כנדרש בהוראות.

הישישות הגיעו בקושי עד לתחנה כשהן מפוחדות, מבוהלות ומבולבלות ואינן מבינות במה חטאו וכיצד הוזמנו לעת זקנתן למשטרה, לאחר שהגיעו לשיבה טובה ומעולם לא נפגשו עם נציגי החוק. אחת הישישות היתה חרשת לגמרי. אחת רעדה רעד פרקנסוני מתמיד והפחד ניבט מעיניה הטרוטות. היחיד שלא איבד עשתונותיו היה שלום. העסק מצא חן בעיניו. חש התרוממות רוח בשל המהומה שקמה סביבו. סוף סוף נזכרו בו האדונים לאחר עשרות שנות שכחה, שלא איכפת היה להם מקיומו. הוא הציע למפקד הצעיר, רב סמל הז׳נדרמים, למנותו אחראי על קבוצת המגורשים.

לפתע נתהרהר הזקן. על פני הקלף שלו הופיע תום הילדות המיוחד שלו. הוא התקרב עוד צעד לשולחן המפקד, שחש מבוכה, כי לא ידע מה יעשו חייליו בדרך עם ארבע חורבות־אנוש אלה. שלום אמר:

״אדוני הנכבד, שאלה לי אליך״.
״שאל, סבא!״
״מה אעשה עם אבי?״
״זקן, יש לך גם אבא?!״ הז׳נדרם נחרד. כי לא ידע על תעלולי שלום השובב.
״וכי למי אין אבא, אדוני המפקד? אי אפשר להיוולד בלי אבא. לא כן, איש צעיר?״
״כמובן״, אישר המפקד. ״האם אביך עודנו בחיים?״
״מי אמר שהוא בחיים? אבי, עליו השלום, שבק חיים לכל חי לפני כשבעים שנה ואולי למעלה מזה. התכוונתי לשאול, אם מותר לי להשאיר עצמותיו בקברו, או שמא הגזרה היא לקחת אותן עמי?״
המפקד נשם לרווחה. ״עם עצמות אביך הכל בסדר״, ענה בכל הרצינות הרשמית.

* * *

ושוב הוכח שסטרימטרה איננה סדום. משנודע על הגזֵרה המרה, טיכסו עצה כיצד לחלץ את הישישים מצרות. פנחס האז, שתדלננו החצי־רשמי, שנשא ונתן לעתים קרובות עם מפקד הז׳נדרמים בעניינים שונים, הלך לשוחח אתו בענין הזקנים.
״לא אוכל לעזור״, טען המפקד. ״בבקשה ממך, קרא בעצמך מה שכותבים הממונים עלי״.
״שטויות״, הפטיר ר׳ פנחס בדחותו את הניירות, ״הם לא יודעים במי מדובר. האם תגיע עם האנשים הללו אפילו עד בירסאנף, הכפר הסמוך? בטרם תהיה בגשר סלאטינה, יפחו את נשמותיהם. תסתבך באי־נעימויות״.
״אז מה אני יכול לעשות? פקודה זו פקודה!״ אמר המפקד חסר הניסיון.
״תגיש דו״ח לממונים ותסביר להם שמדובר בישישים חולים, רתוקים למיטה, תוסיף שכולם ילידי הכפר, דלי אמצעים, ולא נמצא להם הכסף הדרוש להכנת המסמכים ואין להם קרובים שיכלו לעשות זאת בשבילם. תכתוב, שאם למרות הכל הם רוצים בהבאתם לסיגט, עליהם לדעת שקיימת סכנה שימותו בדרך, ולכן רצונך שהממונים יאשרו בכתב, שלקחו לתשומת לבם פרט זה כאשר הורו לך להביא את הזקנים למפקדה״.
מלבד עצתו הטובה שם פנחס על שולחן המפקד חבילת שטרות, שהיהודים אספו בינתיים, כדי להקל על האדון הצעיר לקבל החלטה חיובית...
המפקד הסכים להגיש דו״ח ובינתיים לשחרר את הזקנים לבתיהם. תשובה לדו״ח זה לא הגיעה מעולם. בשלב זה נמנע הגירוש. מי פילל שלפחות אחת הזקנות תאריך ימים ותגורש לאושוויץ? פרל, תופרת התכריכים, נפחה את נשמתה בקרון שהובילה לאושוויץ.

הכיתור

(מזכרונותיו של נער, ג׳)

יום יום וצביונו המיוחד. יום ראשון בשבוע תוסס, שואן ומועד לפורענות. ביום זה לא יסתובב נער נבון בין המוני האכרים, שיכורים ופיכחים, טובי־לב ורשעים, שכנים חביבים ועוכרי ישראל. ביום ראשון הדהדו שירי השיכורים עד מאוחר בלילה ובנות הוואלאכים צווחו את ערגתן, כשהן חבוקות חזק בזרועות הבנים.

אחרי יום ראשון באו ארבעה ימי־מעשה רגילים, כמעט שווים זה לזה. ימי עבודה בבית ולימודים ב״חדר״ או ב״ישיבה״. הקשה מכולם היה יום החמישי, המכונה ״יום הדין״, היום שבו נבחנים התלמידים בחומר שלמדו ושיננו במשך שבוע. ביום זה נתבע כל ילד ונער לתרץ את הבטלה של כל ימות השבוע. ב״חדר״ היה מלווה יום החמישי בהלקאות במקל הרבי. אחריו באו שני ימי מנוחה, או כמעט ימי מנוחה. ביום שישי נסתיימו הלימודים בשתים־עשרה בצהרים. והלימודים של אותו יום כלא היו: העבירו את הסידרה השבועית ולימדו את ההפטרה. בסיום הלימוד הזה היו יוצאים לחופשה עד ליום ראשון בבוקר.

שני ימים נהדרים: יום השישי ויום השבת שכולו טוב. העדפנו בכל זאת את יום השישי על פני השבת. בשבת אסור היה לצאת מ״תחום שבת״, אסור לטפס על עצים, אסור לקטוף פירות, אסור להשתכשך במימי הנהר, אסור ואסור ואסור... ואילו יום השישי היה יום כלבבנו. אפשר היה לנוד בהרים, לדוג בנהר, לשחות בו, להשתזף בחול שעל שפת הנהר, תוך כדי שיחה בטלה. ואם זה בחורף, או ביום סגריר, היה קיים המקווה המחומם שניתן לבלות בו שעות על גבי שעות, להקשיב למה שמספרים יהודי הכפר, להאזין לוויכוחיהם, לחדשות מהעולם הרחב והמצומצם יותר. לא לחינם כונה המקווה במקומותינו: ״פרלמנט היהודים״.

ההסתה ביהודים התנהלה בעצמה גוברת והולכת. המסיתים הדביקו לנו תוארים נחמדים כמו: ״פשפשים מאוסים״, ״עלוקות מוצצי דמנו״, ״נחשים ארסיים שאנו מחממים בחיקנו״ (הגדרה ציורית לקוחה מן האבנגליון). שמענו את כל אלה ולא האמנו שמתכוונים ברצינות לנאמר. קראנו ושמענו על ״זוועות ליל הבדולח״, על קורות יהודי וינה לאחר ה״אנשלוס״, על מחנות ריכוז וצנצנות אפר ששולחים הביתה למשפחה, ולא רצינו להאמין שכל זה יקרה גם לנו. סביבנו הושלם הכיתור. קודם כרכו סביב צווארנו עניבת חנק כלכלית. משולים היינו

לדגים בבריכה שמימיה נשאבים בהדרגה. סבתא חנה היתה נאנחת למראה פושטי היד שהתרבו והלכו: ״אלה חדשים. זו להם הפעם הראשונה שיצאו לקבץ נדבות!״ היא היתה מאבחנת אותם לפי ראשם המורכן, מבטם הביישני והיד המושטת הרועדת... ״אלה יהודים עדיני נפש שהמצוקה אילצם לסובב בכפרים ולפשוט יד״, היתה מסכמת באנחת כאב.

חזינו מקרוב בטרגדיה של צ׳כוסלובקיה. הגבול בין שתי הארצות עבר בפרוורי העיר סיגט. הנסיעות מהכא להתם ומהתם להכא היו תכופות. אהבנו את צ׳כוסלובקיה שמשטרה נראה לנו נוח יותר ליהודים מהמשטר הרומני. מלבד זאת עשתה רושם של ארץ שופעת כל־טוב. מצרכים תעשייתים נמכרו במחירים מגוחכים בהשוואה למחירי השוק הרומני (לעומת זאת העריכו תושבי צ׳כוסולובקיה את המחירים הזולים של מצרכי מזון ברומניה, והיו באים לזלול ולסבוא במסעדות סיגט. במחיר של ליטר יין בארצם, קיבלו ברומניה כשישה ליטר). פרנסתם של יהודים רבים התבססה על הבדלי המחירים בשתי הארצות. אפשר לכתוב ספר על המצאות המבריחים הרעבים ללחם, שהביאו מצ׳כוסלובקיה משי, אריגים, כובעים, קונפקציה, דברי עור ואחרים. קווינו שצ׳כוסלובקיה תעמוד על נפשה, שהעולם הנאור יעמוד לצדה ולא יתן לטורף לנעוץ בה את טפריו. נחלנו אכזבה מרה.

למרות הכל נדמה לי שהיתה מודעות למה שמתרחש. זוכר אני נסיעה עם אבי. בדרך פגשנו מכר שהתעניין מטעמי נימוס בלימודינו (הייתי יחד עם עוד אחד מאחי). היהודי הקשיב לתשובתי וחזה לנו עתיד ורוד. אבי נאנח והוסיף, שאם המצב ימשיך להדרדר בקצב זה, הוא חושש מאוד לעתידנו. אם כן למה לא נמלטנו על נפשנו? האמת היא שלא יכולנו לעשות דבר. בידי הרוב המכריע של יהודי כפרנו – והדבר נכון לגבי יהודי כל הסביבה – לא נמצא הכסף הדרוש, להם ולבני משפחתם, לשלם דמי נסיעה עד לנמל, ובוודאי שלא היה להם במה לשלם כרטיס נסיעה באניה לבני משפחתם, אפילו היו מוכרים את כל רכושם. מלבד זאת לא נמצאה אף ארץ בעולם שהיתה מוכנה להציע מקלט ליהודי. במצב זה מה יכלו לעשות יהודי מרמרוש מלבד להתפלל ולקוות לחסדי ד׳?

* * *

בימים ההם, ימי טרום מינכן, התפתח ויכוח נוקב בין זקני העדה השקולים ובין צעירים חמומי מוח. היה זה ויכוח בין בעלי נסיון שטעמו טעמה של מלחמה לבין צעירים שחשו בחבל הנכרך מסביב לצווארם ומקשה על הנשימה. הצעירים טענו שאי־אפשר להמשיך כך, שמחובת העולם הנאור לבער את הנגע, לקצץ בטלפי האשמדאי מברלין, גם אם הדבר יעלה במחיר דמים כבד. הצעירים שמו מבטחם במלחמה, שתטאטא את הנאצים מאירופה ותחזיר ליבשת זו את ימיה הטובים (כאילו היו כאלה!). הזקנים השיבו בלאו מוחלט. ״כל פתרון שיוצע, הוא עדיין טוב יותר מאשר מלחמה!״ הזהירו הם. לא רצינו לשמוע בקולם. אמרנו שהם דור של פחדנים, עבדים נרצעים חסרי אומץ לב לעמוד בעיניים פקוחות בפני הסכנה.

כאשר צ׳כוסלובקיה נזרקה טרף להיטלר, ראינו בהם את האשמים, כאילו שליטי אירופה נועצו בזקני סטרימטרה בטרם החליטו להיכנע... ועדיין נמשך הכל כמימים ימימה. יהודים קמו בבוקר השכם ללמוד ״חוק״ או לומר פרק תהלים בבית הכנסת לפני תפילת שחרית. התפללו והלכו לעסקיהם. לפנות ערב חזרו לתפילת מנחה ומעריב. בערב קבעו עתים לתורה. רבו על ענייני ציבור ועל גבאות בבית הכנסת. ניסו לשדך בנים ובנות. עולם כמנהגו נוהג, עד לרגעיו האחרונים.

* * *

בימי המתח שקדמו לפירוק צ׳כוסלובקיה, התנסינו בחוויה שלא שיפרה את מצב רוחנו. גדוד רגלים של צבא רומניה הציף את כפרנו. בימי המתח שקדמו להסכמי מינכן, קיבל גדוד ״לוחמי ההרים״ מביסטריץ הוראה להיערך על גבול צ׳כוסלובקיה. הגדוד יצא ברגל (כ־150 קילומטר) ועבר בכפרנו. לבושים היו בבגדים חדשים וטובים ובנעלי קומנדו גבוהים שהוצאו ישר ממחסני החירום. כשחולקו הנעליים לא דאגו לתת לכל אחד את המספר הדרוש. לכפרנו הגיע הגדוד כשאנשיו צולעים. רבים לא יכלו לזוז. ר׳ יצחק שטויבר, הנבון והשקול, שאל את צעירי הכפר, חמומי המוח, אם חיילים אלה יוכלו להשיג את הנצחון על גרמניה של היטלר.

שהיית החיילים בכפרנו נמשכה יממה והמחישה בצורה דרמטית מה יקרה ליהודים באזורי הגבול במקרה של מלחמה. היו מקרי שוד. כאשר ביקשו עזרת הקצינים, טרפו אלה בכתפיהם גם כאשר הסכימו שהאזרחים היהודיים צודקים. רבים אחרים גרשו את המתלוננים מעל פניהם.

* * *

אחרי צ׳כוסלובקיה באה תורה של פולין. ידוע ידענו שפולין לא תוכל לעמוד לבדה נגד הגרמנים, ובכל זאת הבהבה התקווה שיקרה נס ופולין עמוד תעמוד בכבוד במבחן. שכחנו לה לפולין את כל מה שעוללה ליהודים, התפללנו לנצחונה. בטוחים היינו שרוסיה, אנגליה וצרפת תעמודנה לימינה. מי פילל שברית־המועצות תבקש לעצמה נתח מן הפגר הפולני?

פולין התמוטטה. מנהיגיה הגאוותנים שהו ברומניה כפליטים. שר החוץ בֶּק, שתיין מובהק, התפלש בקיאו במסעדות עיר הקיט סינאיה. הקשר עם העולם היהודי נותק. פולין שימשה לנו מקור השראה. מפולין הגיעו למרמורש ספרי קודש וספרי חול, עתונים וכתבי עת. לפתע ירד המסך על יהדות פולין. איש לא ידע מה מתרחש מאחורי המסך. הרבי מקוסוב המשיך לשגר אגרות למקורביו במרמורש, שהיו מפיצים אותן בין החסידים. קוסוב שכנה בחלק המזרחי של פולין, זה שנכבש על־ידי ברית־המועצות. הרבי כתב שמציקים לו מאוד. בנו השיג עבודה כדוור ומזה התפרנסה כל המשפחה.

במכתבים שהגיעו מאזור הכיבוש הסובייטי היו רמזים לא משמחים. אחד כתב:

״חסרה לנו חמאה אבל ׳צֶרֶס׳ (סוג של מרגרינה) יש בשפע״. הכוונה היתה ברורה. אין חמאה אבל ישנן צרות. אחד כתב: ״החיים נהדרים אצלנו. כל יום הוא חג: אוכלים כמו ביום כיפורים, מתלבשים כמו בפורים וגרים כמו בסוכות״. נדהמנו. ידענו שברית־המועצות מדכאת שאיפות לאומיות ודתיות, אבל היינו בטוחים שמבחינה חברתית וכלכלית זה גן־עדן. נחמה פורתא היינו מוצאים בהערות הצנזור בגוף המכתב. אם היו תלונות על קשיים ומחסור, היה רושם הצנזור בעפרונו: ״מי שעובד יש לו מכל טוב״. האמנו. הרי גם אנחנו, בהשפעת שטיפת המוח של האנטשימיים, נתפסנו להנחה הזדונית, שיהודים מתחמקים מעבודת כפיים.

* * *

מאזור הכיבוש הגרמני לא הגיעו ידיעות של ממש. היו שמועות בלבד. דובר על זוועות, על גירוש המוני לאזור לובלין, על מנת להקים שם אזור יהודי אוטונומי. נתפסנו בכך כטובע בקש. קיווינו שמעז יצא מתוק, שהיטלר מתכוון באמת לפתור את בעיית היהודים על ידי ריכוזם בטריטוריה מסויימת ולא זלזלנו בכך. בד בבד הגיעו ידיעות עצובות על יהודים רעבים ללחם, הרועים עשב בשדה, כעדרי בקר, ו״רועים״ גרמנים, בשוטים ארוכים, נוהגים בהם. מאיפה צצה ידיעה זו? מי הפיצה? טרם העלינו על הדעת שייתכן שיהודים יירצחו נפש בלי כל עילה סבירה.

* * *

הכיתור סביבנו הושלם ואיש לא שם לב לכך. בכוחותינו אנו לא יכלנו לזוז. הרבי הזעיק בדרשותיו את היהודים לחזור בתשובה, כי זאת דרך ההצלה. ״עורו לתשובה שלמה בטרם יהיה מאוחר מדי!״ זעק הרבי, משוכנע שהשוכן במרומים, אב הרחמים והחסד מייסר אותנו כדי שנחפשה דרכנו נחקורה ונשובה.

היה היתה אזעקה ואיש לא התעורר. זעקות המעונים לא הפריעו לעולם הנאור, כביכול. נקשר קשר של שתיקה. אנחנו, העם היהודי, שיתפנו פעולה.

על חטא שחטאנו בהשתקת הבכי, הנהי, הזעם והזעקה! על חטא זה לא תהיה כפרה לעולמי עד!

עַד שחזר משטח הכיבוש במזרח

בספטמבר 1940 שונו הגבולות. תקיפי העולם, גרמניה ואיטליה, החליטו להעביר להונגריה את סטרימטרה ואת כל צפון טרנסילבניה. הצבא והשלטונות הרומניים נסוגו וחזרו הז׳נדרמים ההונגריים עם כובעי הנוצות. לכאורה השתנו העניינים לטובה. לעומת מה שהתרחש בימים ההם ברומניה, היה מצב היהודים בהונגריה לא רע. יהודי סטרימטרה חיו שוב בקרב אוכלוסיה, שהשלטונות לא חיבבוה. לעומת זאת הורע המצב באזורים כפריים בעלי אוכלוסיה הונגרית. מאיר שטרן, בנו של ר׳ משה לייב שטרן, שגר בודד בכפר, בין איכרים הונגריים, נאלץ היה לסגור את חנותו ולחזור לגור בבית הוריו עם משפחתו ברוכת הילדים.

זקני הכפר מספרים היו בזמנו, שלא יעלה על הדעת לשחד פקידים הונגריים. סיפור זה לא עמד במבחן המציאות. בעת צרה הסתכן אחד היהודים בהצעת שוחד לפקידים ״ההגונים״ החדשים והצליח. השוני היחיד לעומת הפקידות הרומנית היה במחיר. ההונגרים דרשו סכומים שמנים: ״אם כבר בשר חזיר, אז שייזל השומן מעל השפתיים!״

בני סטרימטרה התחילו מסתגלים לשליטי המדינה החדשה ולחוקיה. חלפה פחות משנה וצבא הונגריה הצטרף לפולש הנאצי שהתקיף את ברית־המועצות. שוב רעמו התותחים בהרי הקרפאטים. הצעירים היהודים מחוייבי גיוס נלקחו לפלוגות עבודה. בני הגזע היהודי לא נמצאו ראויים לשמש כחיילים בצבא הונגריה המפואר. הם רוכזו בפלוגות עבודה מיוחדות, ״סאזוֹט״ בלשונם, שצורפו ליחידות צבאיות לוחמות כדי לעשות בעבודות הסבלות של היחידות: בפירוק תחמושת, בחפירת קווי הגנה וכו׳. לעתים נשלחו המגוייסים היהודים לטהר שדות מוקשים כדי לפנות דרך ליחידות לוחמות, וכאשר יחידות אלה היו דחוקות בזמן, הוצעדו היהודים ישר לשדה המוקשים... לפלס נתיב בטוח לאצילי הגזע הארי, שלחמו נגד צבאות ברית־המועצות. מנדל שטרן, אחיו הצעיר של מאיר, היה אחד מאלה שבגופו המרוסק פינה נתיב לחיילים הונגריים, שנחפזו לתקוף.

מיכאל ש׳ גוייס אף הוא ליחידת עבודה. בקלט הפלוגה, בעיר קליינוואדיין, קיבל כובע צבאי לראשו וסרט בצבע אדום לשרוולו. זה היה כל ציודו הצבאי. בגדים לא ניתנו למגוייסים היהודים. הם לבשו את בגדיהם האזרחיים. יחידתו של מיכאל צורפה לאחת היחידות שנשלחה לחזית. בחורי יחידה זו חזו בעיר האוקראינית קאמניץ־פודולסק, שמעבר לנהר הבוג, באחת האקציות של ה״זונדרקומנדו״ הגרמני. בחורים יהודיים נקלעו למצב ביש. אין אונים עמדו

בפני תופעה איומה, מזעזעת, בלי שיהיה באפשרותם להגיש עזרה כלשהי לאחיהם הנטבחים.

"בחורים, אסור לנו לשתוק!" זעק ליפא, ארכני ודל בשר בעל פנים לוהטות של שחפן. "אסור, מוכרחים! אתם רואים..." חזר ליפא על קריאתו.

"מה, לדעתך, נוכל לעשות?" שאל מנדל.

"רבונו של עולם, הרי אלה אימהות ותינוקות בידיהן!"

"ובורא העולם צופה ושותק? איכה אלוקי ישראל?!" יילל אחד בשם אברהם.

יהודי קאמניץ־פודולסק נעו בשורות צפופות, מוקפים חיילים חמושים במדים שחורים ואוקראינים, בלי מדים, ורק מקלות בידיהם. אי שם טרטרו מכונות יריה. בני אדם נטבחו. לפתע קמה מהומה. יהודי גבה קומה, בעל שערות אדומות ופנים מנומשות, שלף סכין קצבים מבית השוקיים של מגפיו, התנפל על אחד הקצינים ודקרו למוות. מה קרה בהמשך לא ראו, כי המפקד ההונגרי ננזף ונצטווה לפנות לדרך עוקפת. המיה מוזרה עלתה מאי שם. מכונות היריה טרטרו וזעקות נתלוו להן. דממה שררה בשורותיהם. קפאון. זעקה אילמת!

"אנחנו אפילו לא מעזים להביט אחורנית", התייסר ליפא.

מהיום ההוא והלאה, בצעידתם מזרחה, נתקלו לעתים קרובות ביהודים וצפו בגורלם המר. חסרי אונים היו. יש ושיחק מזלם והצליחו להושיט להם את מנת לחמם. יש והצליחו אפילו להתגנב לאיזה דיר חזירים של קולחוז עזוב, שהפך לגיטו ליהודים, כדי לזרוק לרעבים כמה ככרות לחם. זו היתה צעידה איומה של יהודים חסרי אונים, עבדי הצבא, אנשים בלי זכויות, באזור שבו חיי היהודים נהיו הפקר.

חלפו חודשים והורי מיכאל לא קיבלו סימן חיים מבנם. מבחינה זו לא פונקו הורי סטרימטרה. גם בימים כתיקונם היו חולפים שבועות עד שזכו למכתב מבן שיצא למרחקים. לעתים לא היה לבן מה להודיע ולעתים קימץ בפרוטות. כיסו התרוקן לגמרי, ואם השיג קצת כסף העדיף לקנות בו ככר לחם ולא בולים למכתב.

כעבור שבעה חודשים לצאת הבן לחזית, בחורף 1942, בשעות לילה מאוחרות, נקשה יד על שמשת החלון. ר' יעקב, אביו של מיכאל, שקם ממיטתו לראות מי דופק בחלון, הבחין בדמותו של גבר גבוה ורזה. מיד ידע שזה בנו האבוד. משעמדו זה מול זה, הבין האב שמשהו איום קרה לבנו. האב הכניס כמה גזרי עץ לתנור הברזל. האש התלקחה מיד, כי הרמץ טרם כבה. האם קמה ממיטתה לחבק את בנה החוזר ולהניח אוכל על השולחן. משנזכרה בלילות הסיוט שעברו עליה בציפיה למכתב מבנה, התריסה כלפיו:

"למה לא כתבת?"

חיוך מריר התפשט על פניו של מיכאל.

"יש לשער שלא יכול היה לכתוב", מלמל האב אל תוך זקנו האפרפר, כאילו להצדיקו בפני אשתו. התעוררו גם האחים והאחיות. כולם קמו ממיטותיהם. ישבו עד אור הבוקר והקשיבו לסיפורו של מיכאל, סיפור דמיוני, בלתי מתקבל על

הדעת. לפנות בוקר הלך מיכאל לישון. הוצעה לו מיטה ב״חדר היפה״ של המשפחה. הקטנים הוזהרו שלא לספר לאיש על בוא אחיהם. בלילה שלאחר מכן עקר בחשאי מן הכפר ונסע לעיר הגדולה לנסות לחיות בה ב״הסתר פנים״.

ה״אודיסאה״ של מיכאל נרשמה על ידי מפי אחד האחים, שהקשיב לסיפורו בליל בואו. האח לא זכר את שמות כל המקומות שבהם נדד האח בדרך חזרה מאוקראינה ומפולין לסטרימטרה. גם לא זכר תאריכים מדוייקים. אני מוסר את פרטי הסיפור ממה ששיחזרתי לאחר ששמעתי את הדברים מפי כמה עדים:

מזרחה לדניפרופטרובסק, כ־1,200 קילומטר מן הגבול שאותו עברה יחידתו של מיכאל לארץ האויב, ספג המערך הצבאי ההונגרי מכה אנושה. הרוסים כיתתו את היחידות ההונגריות עד כדי כך, שהיה צורך להחזירם למולדתם לארגון מחדש. במפקדה הוחלט להחזיר הביתה גם את השרידים שניצלו מיחידת העבדים היהודים שסופחה למערך. השרידים ה״גזעיים״ נשלחו ברכב והיהודים ברגל. כשלוש מאות יהודים התחילו בצעידה מתישה, בשמש קיץ יוקדת. בערבו של יום הצעידה הראשון התרעמו הקצינים ושאר בעלי הדרגות ההונגריים, ששימשו מסגרת פיקודית ליחידת העבדים, על התפקיד שהוטל עליהם. מאוד לא נעם להם ללכת ברגל למעלה מאלף קילומטר. בעלי הדרגות העלו את הרעיון לעזוב לנפשם את היהודים ולמצוא לעצמם תחבורה מוטורית: ״מה התועלת בכיתות רגלינו במסע איום בגלל שלוש מאות ׳בידוש־ז׳ידו׳?״ (יהודים מלוכלכים). היתה זאת החלטה הגיונית של אנשי צבא, שראו במשך חודשים איזה ערך יש לחייהם של אנשים יהודים... למחרת היום התחיל הסגל הפיקודי להתנדף אחד אחד. אחרי יומיים מצאו עצמם מאות יהודים בלי מפקדים, בלי מסמכים ובלי נשק בערבות אוקראינה, בעורף החזית, בשטח כיבוש גרמני, נתונים לחסדי שמיים ולחסדי המשטרה הצבאית הגרמנית. (אחד העדים מסר לי, שהתנהגות המפקדים ההונגריים עוררה מורת רוח והתרגשות אפילו בבודאפשט, וכי אנשי הסגל הפיקודי שחזרו להונגריה הועמדו בפני בית־דין צבאי ונענשו על מעשיהם. לצערי לא מצאתי ניצול מן הפלוגה כדי לבדוק כיצד בדיוק התפתחו הדברים).

לאחר שיקול דעת, החליטו היהודים להתפלג לכמה קבוצות, כשכל קבוצה וקבוצה תחתור להגיע הביתה בכוחותיה היא. מיכאל הצטרף לקבוצה של כשישים בחורים, רובם יוצאי מרמורש, שהחליטו להמשיך דרכם מערבה, בכיוון הונגריה.

יומיים לאחר מכן יצאו שניים מקבוצתם לבדוק את השטח, ולבחון כיצד ניתן להשיג מצרכי אוכל ביישוב הסמוך. כסף עדיין נמצא ברשותם... השניים לא חזרו בזמן סביר. בחור אמיץ התנדב לגשת לבדוק בשטח, לראות מדוע משתהים השניים ומה קרה להם. הבחור חזר ובפיו בשורה איומה. בעיניו ראה אותם מוכים, חבולים ושותתי דם מובלים לבית הקברות ושם נורו למוות. המקרה הדליק אור אדום. הבינו מה שמצפה להם אם יתגלו. הבחורים שקלו מחדש את המצב והגיעו לידי מסקנה, שמוטב להתחלק לשלוש קבוצות, יותר קטנות, פחות נראות בשטח. הם נפרדו איפוא לשלושה מחנות: ״אם יבוא עשיו אל המחנה

האחד והכהו, והיה המחנה הנותר לפליטה", סיכם את הדיון בחור שגירסה דינקותא לא נשתכחה ממנו.

הקבוצה שצומצמה ושבה השתלב מיכאל התקדמה מערבה בזהירות מירבית, בחוליות קטנות, שרק בלילות חזרו ונפגשו. עד כמה שניתן היה הקפידו לעקוף עורקי תחבורה ראשיים, לא עברו בגשרים. את הנהרות חצו בשחיה. בטרם העזו להיכנס למקום כלשהו, לתור אחרי מזון, היו בודקים את השטח לוודא שאין בו חשש לפטרולים גרמניים. על הרוב הסתפקו בתנובת השדה. העדיפו לגנוב ירקות ופירות בשדה, מאשר להסתכן לכניסה ליישובים. בוויכוחים חוזרים ונשנים הועלתה שוב הבעיה, אם לא רצוי להתחלק לקבוצות עוד יותר מצומצמות. על אף הרצון להצטמצם בשטח, לא להיראות, החליטו להישאר יחדיו. הגורל המשותף ליכדם באחווה המיוחדת לאלה הנתונים במצוקה ובסכנת נפשות.

לאחר שבוע מוצלח והתקדמות ניכרת מערבה, יצאו שני בחורים למפקדה הונגרית בשטח, לברר אם ניתן להשיג סידור רשמי למצבם ואם יהיו מוכנים להחזירם הביתה. השניים חזרו מוכים ודוויים, כפות רגליהם נפוחות היו מרוב הפאלקות שקיבלו. רק בנס ניצלו חייהם. השניים הובאו לפני המפקד ההונגרי, שהקשיב בחוסר סבלנות לסיפורם ופסק שהם מרגלים שיש להלקותם עד שתצא נשמתם. משנסתיימה ההלקאה, החליט להעבירם למפקדה הגרמנית. סמל הונגרי משופם ושני חיילים נשלחו ללוותם. הסמל התייצב במפקדה הגרמנית ודיווח בהונגרית צחה, כי לא דיבר כל שפה אחרת, שהביא שני מרגלים יהודים, עריקים מיחידותיהם, ומפקדו מבקש להוציאם להורג.

המפקד הגרמני לא שמע הונגרית. חסר סבלנות ומעוצבן, ציווה לקרוא למתרגם שיסביר לו מה רוצים ממנו ההונגרים "המטומטמים", ולמה מבלבלים לו את הראש כשהוא עסוק מאוד (איזה מפקד אינו עסוק?). הדלת נפתחה והופיע המתרגם. שני הבחורים נשארו פעורי פה. קווי פרצופו העידו עליו שהוא מבני עמם. בלי הניד עפעף תרגם בשטף את דברי הסמל ההונגרי בזה הלשון: "המפקד ההונגרי הודיע ששני אלה אבדו מיחידותיהם ומבקש מהמפקד הגרמני שיואיל לדאוג להם לתחבורה על מנת להחזירם ליחידה". הגרמני סמוק מזעם רעם: "מה אני כאן, נהגם של ההונגרים המטופשים? לא די בדאגותי, עלי לטפל גם בענייניהם של החזירים הללו?" המפקד אמר את דבריו בגרמנית וציווה לגרש מעל פניו את אלה שמבלבלים לו את הראש. המתרגם תירגם קודם לשני הבחורים ואמר להם להסתלק מהר, אחר כך התחיל מתרגם באריכות גם לסמל ההונגרי מדוע זועם מפקדו.

נסיונם המר של שני הבחורים מוטט כל תקווה להיחלץ מן המיצר בעזרת הצבא ההונגרי. מזג האוויר הגרוע, הקרירות בלילות ותזונתם הגרועה, הדאיגום. חישבו ומצאו, שאם לא יאיצו את קצב התקדמותם, ישיגם החורף האוקראיני ויקפאו מקור. על דעת הרוב הוחלט שאין ברירה, אלא להסתכן בצעדים נועזים על מנת להתקדם. השניים הביאו אינפורמציה על אוטובוס היוצא מכפר סמוך,

במקום שאין בו סכנה להמצאותם של גרמנים, ואפשר לנסוע באוטובוס כשבעים קילומטר מערבה. נבדק מיקום התחנה והבחורים החליטו לצאת לדרך למחרת בהשכמת הבוקר.

העזו ויצאו. קנו כרטיסים ועלו לאוטובוס בלי בעיות. עייף מתלאות הדרך, נרדם מיכאל במושב הרך של הרכב. כשהתעורר היה האוטובוס כמעט ריק. התברר שחבריו ירדו שתי תחנות לפני כן וכנראה לא שמו לב להיעדרו. מיכאל ביקש מהנהג לעצור לו וחזר ברגל בכוונה להגיע אל התחנה שבה ירדו חבריו, בתקווה למצוא אותם שם או להיוודע לאן פנו. הרעיון להישאר לבדו בסביבה זרה, שאת שפת התושבים לא שמע, הבהילה אותו. בקבוצתם נמנו בחורים מכפרי מרמורש הצ׳כית, שדיברו אוקראינית.

מיכאל התקדם בזהירות בכביש כפרי שומם. כל אימת שבאופק הופיעו עוברים ושבים, ברגל או ברכב, היה נעלם בקמת התירס שצמחה ליד הכביש. בין צמחי התירס הגבוהים מצא את חיים, אחד מן החבורה. חיים היה בהלם והיה בלתי אפשרי לדובבו כי סימן כל הזמן באצבע על פיו, שאסור לדבר. מיכאל אחז בו ושניהם התקדמו עמוק אל תוך השדה עד שהגיעו לבנין שומם של טחנה עזובה, התחבאו בעלית הגג של הטחנה. חיים עמד בסירובו לדבר. רק לאחר שישן, ולאחר שנפל הלילה, סיפר למיכאל על מה שקרה.

ובכן, ברדתם מן האוטובוס נקלעו ישר לידיו של פטרול גרמני. כולם נלקחו למפקדה. חיים הצליח להתחמק ולהסתתר בין גבעולי התירס. ממחבואו צפה במתרחש. אחרי כחצי שעה, הוצאו הבחורים מבנין המפקדה, כשהם מוקפים חיילים ואנשי ס.ס. מזויינים והובלו אל חורשה קרובה ונורו למוות. את ההוצאה להורג לא ראה, אבל שמע יריות. ״ייתכן שיש עוד ניצולים״, סיכם את סיפורו.

בהשכמת הבוקר הבחינו מעליית הטחנה בדמות תועה בקמת התירס. מהילוכו המהסס הבינו שמאוד ייתכן שזה אחד משלהם. השניים הלכו לקראתו ומצאו את מאיר שבגדיו היו מגואלים בדם. מאיר השלים את סיפורו של חיים.

״ערכו לנו חקירה קצרה. דיברו בטלפון ואמרו שיעבירו אותנו אל ההונגרים. הובלנו לחורשה ושם נמצא חפיר שנשאר מאז שהמלחמה עברה במקומות אלה. הועמדנו על קצה החפיר וירו בנו״. מאיר הפיל עצמו אל תוך החפיר בטרם פגע בו כדור. זה שנפל עליו כיסה אותו ודמו קלח על בגדיו. למזלו לא כוסו הנרצחים באדמה. מאיר שמע את המפקד מצווה לשלוח מחר בבוקר את פלוגת העובדים לכסות את הגופות. משהחשיך זחל החוצה. כל הלילה נע בשדות. הציק לו מאוד הקור והציקה לו המחשבה אם בתבונה עשה שיצא מקברו. כי ״מי יודע כמה מיתות משונות נכונות לי בהמשך״, אמר מאיר בעצב. גם מאיר היה בדעה שאולי ישנם עוד ניצולים. נדמה היה לו שלא את כולם ראה בחקירה במפקדה.

השלושה החליטו לא להיפרד ויחד להמשיך לחתור להגיע להונגריה. נחושים היו בדעתם להימנע מכל הליכה בכבישים, מנסיעה באוטובוסים וכניסה ליישובים, שפגיעתם רעה. הם התכוונו לעשות את דרכם בשבילים צדדיים, ביערות, לחיות על תנובת השדה ולהתקדם בלילה בלבד: ״בחושך אפשר

להסתתר בנקל. ההליכה גם תחמם את גופנו בלילות הקרירים המצפים לנו. את שעות היום ננצל למנוחה במקומות מסתור". כן החליטו, שכאשר יהיה צורך להתקדם לאור היום, לא ילכו שלושתם יחד, אלא במרחק של מגע עין זה מזה, שאם ייתפס אחד מהם יוכלו חבריו להימלט.

שלושה בחורים יהודים, בני מרמורש, התחילו בצעדה מייגעת, בדרכים לא דרכים ביערות, בשדות תירס ובשבילים סמויים מן העין. נהרות חצו בשחיה, כי הגשרים שמורים היו. נסיונו של מיכאל, שעבד במשך שנים ביער, היה לברכה. מים שתו מפלגים ומנהרות שנקרו בדרכם. ניזונו מפירות שנשרו מן האילנות, לפעמים אכלו פירות וירקות רקובים, ישנו תחת כיפת השמים או במקומות מסתור שונים. הגשם הרטיבם, הרוחות ייבשום, השמש צרבה את עור פניהם. הקור הציק מאוד, בעיקר בלילות. לפי הערכתם הצליחו להתקדם כשלוש מאות קילומטר.

בסוף אוקטובר 1941 נתפס מאיר לדכאון שהלך והעמיק. מאיר היה מביע את צערו על שנתפתה לצאת חי מן הקבר: "הייתי צריך לקום ולבקש יריית חסד, למות יחד עם חברי. אתם מטורפים חסרי הגיון!" היה מתריס כנגד חבריו. "אתם לא מבינים? הם שורצים בכל מקום. למה אתם משתוקקים להאריך את גסיסתכם עד אין קץ? מה זה משנה אם יתפסונו היום או רק כעבור שבועיים? ואם כבר נגזר עלינו להיתפס, מוטב היום, כן, היום, ולא בעוד ימים או שבועות. נמאס! לשם מה להאריך את יסורינו?" מאיר דרש מחבריו להתיצב במפקדה הונגרית כלשהי, "לספר להם על מה שקרה לנו. אולי יאמינו בדברינו, ואם לאו? יעמידו אותנו לפני בית דין שדה וכיתת יורים תעשה את שלה. מוטב כך מאשר למות עשרות פעמים ביום. ההונגרים ודאי שמעו בינתיים את הסיפור שלנו. בסופו של דבר הם אנשים משלנו. נוכל להסביר. בואו חברים! נסיים את הנדידה הזאת. אין סיכוי להתחמק מגזירת הגורל!"

חבריו דיברו על לבו, שידלוהו להחזיק מעמד, לעמוד בתלאות: "בין כך ובין כך, אין לנו מה להפסיד". מאיר היה מגיב בשתיקה עקשנית, או שהיה מפזם ניגונים חסידיים עצובים ומקריא פרקים שלמים מן הקינות שנחרתו בזכרונו. "ואם נגיע הביתה", היה שואל, "מה זה יתן לנו? האם נגיע לקץ סבלותינו? ודאי שלא. הרי ראיתם במו עיניכם מה היה גורל יהודי אוקראינה. האם טובים אנחנו מהם? אתם מאמינים ששלנו בבית נשארו בחיים? ודאי קרה גם להם מה שקרה ליהודי אוקראינה. לשם מה להתאמץ להגיע הביתה? אין סיכויים למצוא נפש חיה. מה איפוא התועלת במאמצנו? אנא, ידידי, הסבירו לי, לשם מה המאמץ שלנו, לשם מה?"

מיכאל וחיים שמו עין על מאיר, כי פחדו מהפתעות. באחד הימים התעוררו משנתם ומאיר לא נמצא. הוא השאיר פתק בכתב יד עצבני ומרושל: "יצאתי לחפש בשטח מפקדה של צבא הונגריה. אם אישאר בחיים אבוא לבשר זאת לכם, ואם לא אחזור — הגידו קדיש אחרי..."

שני הבחורים החליטו להתרחק מן המקום. חששו שמא יפטפט מאיר. היה ברור

שמאיר אינו שולט עוד ברוחו. קדיש לא אמרו: ״מה התועלת בקדיש בימים אלה כאשר רבבות נקברים מדי יום ביומו בלי כל טקס קבורה ובלי תפילה יהודית?״ לפחות צדק מאיר באומרו ש״לעת כזאת מוטב להתאבל על החיים מאשר על המתים שכבר מתו״, אמר מיכאל.

שני הבחורים המשיכו במשנה מרץ. באחד הלילות פרצו מחסן של בית כפרי. שללם: בגד לבד ישן וקרוע, שמיכת צמר מרופטת וקב שזיפים מיובשים. בבוקר, לאחר שאכלו חצי מן השזיפים, נתקפו ביסורי מצפון. שני הבחורים התווכחו ארוכות אם המעשה שעשו אינו נוגד את כללי ההגינות האנושית. הוויכוח נתסיים בפשרה מרגיעה. הם הסיקו מסקנה ברוח הפלפול התלמודי: ״ממה נפשך? אם לקחנו מאיכר המשתף פעולה עם רוצחינו, הרי אנחנו נמצאים במצב של התגוננות לגיטימית לבוז שלל; ואם מדובר באיכר הגון, בעל לב רחום, ודאי לא היה מסרב לתת לנו מרצונו הטוב את מה שלקחנו ממנו״. המסקנה הרגיעה אותם עד כדי כך, שפרצו בצחוק, החליטו לאכול גם את מה שנשאר עוד מן השזיפים. לאחר מכן התעטפו אחד בשמיכה והשני בבגד הלבד ונרדמו תוך הסכמה מלאה, שכדאי ורצוי, מכל הבחינות, לנסות עוד פריצות, כדי להקל במקצת על מצוקת הרעב שעינתה אותם עינויי גוף קשים ביותר.

עבר עוד שבוע של צעידה בשניים בלי תקלות. בבין ערביים של יום נובמבר קודר ורטוב, יצאו שוב לדרכם בשבילי היער. מיכאל צעד ראשון. חיים צעד אחריו בריחוק של מאתיים מטר. שלושה חיילים גרמניים הופיעו לפתע מולם. היה ברור שזה פטרול גרמני שיצא לבדוק את השטח. היה מאוחר מדי לנסות לברוח. מיכאל המשיך קדימה. החיילים הסתכלו בו ולא אמרו דבר, אולי משום שהיה לבוש במעיל האיכרים הקרוע שגנב אותו לפני שבוע. משהתרחק קמעה חמק אל בין השיחים והתחבא בצמחיה. ממקום מסתורו, תחת עץ עבה גזע, הקשיב לשיחה שהתנהלה בין חיילי הפטרול לבין חיים, שהשיב להם באוקראינית. החיילים שאלו בגרמנית למה ניסה להסתלק. מיכאל הבין שדווקא נסיונו לברוח עורר חשדותיהם. עכשיו התחילו מחפשים ״אחרי זה שעבר ראשון״. מיכאל התחיל מתקדם בעבי היער. מאי שם הופיעו משכנות חיילים והבין שנקלע לשטח צבאי. לרגע עלה בלבו רעיון מטורף לעשות מה שעשה צהוב השערות בעיירה קאמניץ־פודולסק: לשחוט איזה קצין גרמני ולסיים את הענין... מיכאל כלל לא היה בטוח שמזימתו תצליח. הבין שעליו להתרחק לכיוון הנגדי, לברוח כל עוד נפשו בו.

כזאב בודד בערבה המשיך בדרכו. צינת הסתיו הטרידה אותו. היטב ידע שעליו להיעצר אי־שם במקום נידח, לחפור לעצמו בור באדמה כדי לחרוף בו, כפי שנהגו הפועלים ביער. באביב ימשיך את דרכו. הטרידה אותו בעיית הקיום. האפשרות היחידה הבאה בחשבון היתה לחיות על גניבות וקשה לבצע גניבות במקום נידח ושומם. אפשרות שניה: לחפש קשר עם אשה, וכבר שמע על דברים מעין אלה. ידע שיש נשים רבות שהגברים שלהן גוייסו למלחמה. בינתיים נעשה מזג האוויר קשה מנשוא. ידע שנמצא אי שם מזרחה ללובלין בלי כל סיכוי

להתקדם. כוחותיו הלכו וכלו.

בעודו תר אחרי מקום מבודד שבו יחרוף, הבחין בפלוגת עובדים שהכינו שטח למחנה. לאחר תצפית זהירה התברר לו שאלה יהודים. הכיר אותם לפי הכובעים והסרטים האדומים של חיילי ״פלוגת עבודה״ של הצבא ההונגרי. ברגע שהשומר הסיח את דעתו, התקרב אל העובדים, התערב בתוכם, אחז בכלי עבודה, התכופף עם הפנים למטה והתחיל לעבוד, לאחר שהעיר ביידיש, שלא יסגירוהו. הוא סיפר לעובדים על ידו מי הוא ומה מעשהו במקום זה. אחד הבחורים תחב לכיסו חתיכת לחם. שני הלך להתיעץ עם חבריו. החליטו להעבירו לעת עתה לקבוצת עבודה אחרת, אצל הסמל ״יאנטשי״, בחור טוב אוהב בצע שאפשר להסתדר עמו. הוחלט שבמקרה ויתגלה, יספרו מיד את האמת ליאנטשי כדי למנוע תקלה מצערת.

תחושה נהדרת כבשה את מיכאל. היה בקרב יהודים, אנשים ״מסודרים״ כביכול. הם ידעו לספר לו שבבית העניינים בסדר, פחות או יותר. עוד באותו ערב הובא מיכאל לפני מפקד המחנה, קצין הונגרי במילואים, מורה במקצועו, תושב הונגריה עילית. המפקד הצטיין בגישה אנושית. משפתח מיכאל לספר לו על קורותיו, הפסיקו:

״אני מכיר את סיפור הפלוגה שנעזבה לנפשה. כל עוד אני כאן, תוכל לשהות בין ידידיך. אחר כך נראה כיצד יפול דבר״. הקצין הרים אליו שתי עיניים עצובות. ומיכאל הבחין בדמעה שנשרה מעיניו הכחולות והגדולות של בן שיחו ההונגרי. שני אנשים צעירים, שמעודם לא ראו זה את זה, בנים לעמים שונים, בני דת שונה, הבינו איש ללב רעהו. העצבות היתה משותפת לשניהם.

״תוכל לחזור למגורים. תגור בקרב חבריך ויחד עמהם תצא לעבודה עד אשר נשקול פתרון כלשהו. לך לישון, כי מחר תצטרך לקום בבוקר השכם כדי לצאת לעבודה. לצערי, עלי להישאר כאן עד מאוחר בלילה, להכניס קצת סדר בניירות״, הוסיף בנימה של תרעומת על האי־סדר השורר במשרדו.

״אולי אוכל לעזור לך?״ הקצין הופתע מהצעת הצעיר.

״אתה בקי בפנקסנות?״

״בהחלט. עבדתי כפקיד בכיר במפעל גדול״.

״אתה ודאי עייף מאוד לאחר טרדותיך הרבות?״

״לאו דוקא. במשך שני החודשים האחרונים התרגלתי לישון ביום ולהיות ער בלילות. אם אלך לישון עכשיו, ספק רב אם אוכל להירדם״.

מיכאל נשאר לעזור לקצין והצליח יפה מאוד. מאוחר בלילה שם הקצין את ידו על כתף הצעיר ואמר לו:

״מחר אל תצא לעבודה עם החברה. תבוא לעבוד במשרדי. תמשיך במה שהתחלת. סוף סוף מצאתי את האיש הנכון שיכניס קצת סדר במשרד זה״.

״טרם עייפתי, אני יכול להמשיך״.

״לא צריכים להפריז. אבל אם אינך רוצה לישון, בוא אתי לחדר הקצינים״. את ההזמנה השמיע לאחר שהעיף עליו מבט וראה שחבריו דאגו לו לבגדים נקיים.

"נאכל משהו ואחר כך נראה. אולי אתה חובב שח־מט?"

"בהחלט".

במשך שישה שבועות שהה מיכאל ביחידה, עבד במשרד, שיחק שח־מט עם המפקד ועם שאר הקצינים, אכל לשובע, חזר לכוחותיו. הוא ציפה בתקווה לבוא האביב.

באחד מימי ינואר נקרא למפקד. הקצין הושיט לו נייר רשמי: "קרא!" מיכאל קרא ולמד לדעת שהודיעו למפקד על שיחרורו מתפקידו ובאחד בפברואר 1942 יחזור לביתו.

"אני שמח לחזור למשפחתי. אני מצטער עליך. לאחר שאתהה על קנקנו של זה שיבוא למלא את מקומי, אדע אם אוכל לסמוך עליו בעניינך, כלומר בענייננו, ...ואם לאו, אם אראה..."

"המפקד, אל תעשה זאת, זה עלול לעלות בחיי. אתה יודע היטב מה הולך מסביב".

"וכי מה אוכל לעשות?" שאל בקול חדור ייאוש.

"אגיד לך מה לעשות, אם רק תרצה להסתכן!"

בשניים בפברואר 1942 יצאו לדרך שני אנשי צבא: קצין הונגרי והשרת הצבאי שלו. שניהם לבושים היו מדי ייצוג של הצבא ההונגרי. הקצין בילה בתא של קרון שינה ואילו השרת שהה במסדרון קרון השינה, מוכן תמיד לכל קריאה של מפקדו. הנסיעה ארכה ימים רבים. הרכבת עברה דרך קרקוביה לווינה ומשם חזרה לבודאפשט. הכול עבר בשלום. הקצין מילא את חובתו האנושית עד תום. חבל שמספר הסיפור לא זכר את שמו. אני עצמי ראיתי את השם במסמך של בית המשפט. שמו והסיפור כולו רשומים בתיקי בית המשפט הצבאי ההונגרי בקלוז' ובתיקי בית המשפט לערעורים בקאשו, שבפניהם הובא הענין.

בבודאפשט נפרדו בלחיצת ידיים. מיכאל חזר להוריו לספר להם על קורותיו. המשפחה המליצה שמיכאל יסע לעיר גדולה כדי להסתתר בה עד יעבור זעם. מיכאל נסע מיד לקלוז'. הוריו שלחו בדואר שטיח יקר, עבודת יד, מתנת הוקרה לקצין ההונגרי שסיכן את חייו כדי להציל נפש מישראל.

תפיסת ה"מרגל"

ערב נובמבר. מיכאל וידידתו ישבו בחדר המחומם ושוחחו. צינורות הסריגה שבידי הנערה נעו במהירות. אורה של מנורת החשמל שעמדה על שולחנית, מאחוריה, כאילו מרחה את צלליתה המוגדלת על הקיר. הצללית המטושטשת נעה על פרחי הזהב המצויירים על הרקע החום של קירות הבית. בחוץ נהמה רוח חורפית קרה. מיכאל נשאר בבית בערבי חורף מסוערים כבערבי קיץ רכים. משום מה האמין שקירות הבית מגינים עליו מפני סכנות האורבות בחוץ. במסמכי הצבא הוא בבחינת נעדר. מאז שחזר מפולין לא התייצב במשרדי הצבא. מיכאל צמצם את קשריו החברתיים. לעתים מבקר הוא אצל גיסתו, אשת אחיו הבכור. הבחור אוהב לשחק עם אחיינו הקטן, ילד מתולתל, כבן שלוש, הגדל תחת השגחת אמו. אבי הילד נמצא, ככל הגברים היהודים, בפלוגת עבודה, אי שם במרחקים.

הצנורות נעו בידי הני במקצועיות. הסריג שבידיה התארך. היא מצומצמת, דקת גזרה, החוורײנות בפניה בולטת באור הצהוב. מפעם לפעם מרימה את עיניה, מביטה בחטף בפני הבחור ומרכינה אותן שוב אל הסריג. החום שבעיניו הגדולות והכחולות של מיכאל מקסים אותה. הניגוד שבין ארשת הקשיחות, המשווים לפניו גביניו השחורים, העבותים, הנמשכים לרוחב כל המצח, בלי רווח בין גבה לגבה, ובין מבטיו הרכים, מעוררים בה היסוס מתמיד.

שוחחו על פולין. מיכאל חזר לספר על הזוועות שראו עיניו ועל סיפורים מסמרי שער ששמע מפי אחרים. "הוא תמיד חוזר לנושא זה שכאילו נדבק לצמיתות לבשרו", הרהרה הנערה מרוגשת מחדש מסיפוריו. בחדר הסמוך טרחה אמה של הני בהכנת ארוחת הצהריים למחר ולמחרתיים. האם, אלמנה צעירה יחסית, בעלת מכולת, התלבטה לא אחת בשאלה, אם טוב עשתה בהכניסה לביתה גבר שאין מסמכיו תקינים. מי יודע איזה צרות עלולות לבוא עליה בשל כך. כתמיד, הגיעה למסקנה שכדאי לה להסתכן לטובת בתה. קיוותה שהבחור הנחמד יהיה בסופו של דבר לחתנה...

השיחה קלחה. קולו של מיכאל בקע כאילו מרחוק. הני התרכזה בצינורותיה. סיפורי הגבר יוצרים סביבה ערפל צפוף, שבו היא שוקעת כבתוך תהום. לפתע נשתתק מיכאל. שניהם כרו אוזן לצלצול ארוך בדלת הכניסה. מיכאל החוויר לשמע השיחה שהתנהלה בחדר הסמוך בין האם והאורחים הזרים. בעיני הני ניבטה חרדה. בטרם הספיקו להתאושש מן הפחד שאחז בהם, וכבר עמדו על הסף שני קציני משטרה ששמו אזיקים על ידיו של מיכאל.

משנעלם הבחור בלילה המסוער, אחזה בהלה בנערה. הציק לה מראה חברה

שנפרד ממנה בנפנוף שתי ידיו הכבולות, מצומדות זו לזו. לאחר כמה דקות של מבוכה, לבשה את מעילה ויצאה להודיע לגיסת מיכאל על המעצר.

בנסיעתו הקצרה במכונית המשטרה חש מיכאל שנדחק שוב אל מסדרון ארוך ואפל, שאיש אינו יודע לאן הוא מוביל. לנגד עיניו צפו מראות בלהות וזוועה שלא נתנו לו מנוח. נזכר במאיר וברתיעתו מ״אלפי המיתות״ המזומנות לו. לרגע חשב להטיף מוסר לשוביו: לספר להם על הסבל הרב שהיה מנת חלקו, על המחזות הקשים שראו עיניו, על פשעי חבריהם. מהר מאוד התפכח, הבין שלא תצמח לו טובה מזה, אם בכלל יתנו לו לדבר. שתק. שני הקצינים שישבו משני צדדיו היו שני גברים זועפים בעלי גוף מגושם, שכנראה שונאים אותו שנאה נמרצת חסרת הגיון. מיכאל חש כציפור המפרפרת בטפרי הטורף.

לא חלף זמן רב עד אשר צלפו בבשרו בפרגולים. נשבע שלא יצעק ויהי מה. את שבועתו לא קיים. הזעקות בקעו מגרונו נגד רצונו. את סיפורו ידעו. מלשין אלמוני סיפר להם על הכל בפרטי פרטים. ממיכאל ביקשו לדעת בשליחותו של מי פעל בעורף החזית, איזו אינפורמציה אסף ולמי העבירה. ״למה לא התייצבת במפקדה בשטח, במקום לשוטט במקומות אסורים?״ החקירה נוהלה בלי רחמים, בצליפות אין קץ, בהלקאות ובכל מיני עינויים. בהפסקות הקצרות הוחזק במרתף על רגליו. בלילות לא נתנו לו לישון. השעות זחלו באיטיות באור מעומעם. גופו כאב, כפות רגליו וכפות ידיו צרבו מן המכות שספג בחקירה. ראשו הסתחרר עליו. העייפות היתה קשה מנשוא. כמאיר בשעתו התחיל מהרהר שהיה מיטיב לעשות, לו נשאר באיזה קבר אחים בפולין. חבריו שנעלמו אז, כבר לא סובלים. בשרם הרקוב שוב אינו רגיש לצליפות המגלב, עצמותיהם אינן חשות בבעיטת המגף המסומר, ואילו בשרו החי, המרוטש, זב דם וכואב לו. עפעפי עיניו נצמדו. לא ידע שקיימת עייפות כזאת.

הגיסה ביקשה מהני להישאר קצת לשמור על הפעוט, עד אשר תלך אל הדואר להבריק להורי מיכאל על מה שקרה. הגיסה כתבה ומחקה, כתבה ומחקה ותיקנה עד שהגיעה לנוסחה שיש בה סיכויים שהורי מיכאל יבינו מה שרצתה למסור להם ויחד עם זה לא תעורר חשדות אצל הצנזורים למיניהם. היא כתבה בערך בזו הלשון: ״מיכאל נלקח לבית־חולים. יש צורך דחוף לחפש לו מנתח טוב״. החתום: ״חד גדיא״. ידוע ידעה שאביו של מיכאל יבין במה הענין. בכפרו, כבכל כפרי הסביבה, ״חד גדיא״ היה כינוי לבית המעצר של המשטרה.

כשחזרה הני הביתה והלכה לישון, היא לא יכלה להירדם. הנערה הרהרה במיכאל ובפולין הרחוקה. אחוזת פחד היתה. פחד מפני הכליון שמיכאל הכניס לביתם. גם חששה מהשממון שישרור בבית הזה מכאן ולהבא.

חלף שבוע עד אשר נמצא ״מנתח טוב״ שדאג, שהחוקרים ירפו במקצת, ימתיקו את חקירתם, יצמצמו את העינויים ויסתפקו בפחות ממה שרצו להשיג: הודאה בריגול בעורף החזית בעת מלחמה. לאחר שבוע של עמידה על הרגליים ביום ובלילה, הורשה לו לישון. מיכאל שקע מיד בתרדמה עמוקה. הוא התעורר בתא מעצר אפלולי. לא ידע כמה זמן חלף מאז שנרדם. הוא חש כאבים בכל גופו.

משפטו נערך בבית המשפט הצבאי של העיר קלוז׳. מלבדו נתבעו בדין אביו, על שעזר לבנו לא לתת את הדין ולא מסרו לידי השלטונות; והקצין אשר ״תמורת בצע כסף״ עזר למרגל לחדור ליחידה צבאית. כהוכחה שעשה מה שעשה תמורת שוחד, הציגה התביעה בבית המשפט תעודת משלוח, המאשרת שמשפחת ה״מרגל״ שלחה לו מתנה יקרת־ערך תמורת שירותיו. לא הועילה טענתו, שלא היתה לו כל אפשרות להחזיר את המשלוח, כי לא ידע לאן להחזירו, שכן בתעודת המשלוח חסר מען השולח.

בית המשפט הצבאי בקלוז׳ דן את מיכאל לשלוש שנות מאסר, לאחר שתמורת שוחד שונה כתב האישום ולא נכללה בו האשמה בריגול. שני הנאשמים האחרים נידונו לשלושה חודשי מאסר כל אחד. בית הדין הצבאי לערעורים בקאשוי הפחית את עונשו של מיכאל לשנת מאסר וזיכה את שני הנאשמים האחרים מכל אשמה. בכל שלבי המשפט ניתנו שלמונים ״הגונים״ לכל מי שטיפל במיכאל.

מיכאל ישב למעלה משנה בבית הכלא והשתחרר בראשית שנת 1944. את זמנו בילה בניהול שיחות ארוכות עם אסירים יהודים ולא יהודים וחלם על ימים שבהם יכון עולם חדש ושלטון שלא יפלה בין איש לאיש. פעם בחודש היתה באה אחותו בלומה, מביאה חבילת מזון ומחלקת מתנות על ימין ועל שמאל, למען ינהגו בהגינות באחיה. אביו לא בא לראותו. מסוכן היה ליהודי עטור זקן ופיאות לנסוע ברכבת בימים ההם, שמא יתפתו הבריונים למרוט את זקנו.

בבית כלאו מצא פנאי להרהר בעברו. בין השאר התפלא כיצד ייתכן שאבותיו ואבות אבותיו התפללו במשך דורות, שלוש פעמים ביום, תפילת ו״תחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים״ ולא עשו דבר למימוש תפילה זאת. מיכאל שוחח בנידון עם אסירים שונים. כולם הופתעו מן הגילוי והתפלאו מדוע הם לא העניקו תשומת לב מספקת לתפילה זו. תקוות ציון האירה להם במחשכי כלאם ברוח התפילה ״ואור חדש על ציון תאיר ונזכה כולנו יחד במהרה לאורו!״

בחצי השנה האחרונה עבד במשרד בית הכלא וכל אימת שנודע לו שהגיעו יהודים נמלטים מפולין היה מודיע תיכף ומיד לקהילה היהודית המקומית, שהצליחה להשיג את שיחרורם ולהעבירם לבודאפשט. כשהשתחרר חזר הביתה בלי חפצים אישיים, אפילו בלי מעיל החורף החדש שנשלח אליו לבית הכלא. את הכל חילק ליהודים שהצליחו להימלט מפולין והגיעו לעתים ערומים לגמרי.

מיועדים להגליה

חבורת יהודים שוחחה חרישית. נענוע איטי של זקני השיבה שלהם והארשת הרצינית שבפניהם הגרומות הצביעו על חומרת הנושא. מעיניהם נשקפה עצבות חסרת אונים, ירושה מדורי דורות. שנות המלחמה השאירו צלקות בנפשותיהם של אחדים מן המשוחחים. אחד מהם שכל בן. פגז ריסקו כאשר עסק בהתקנת חפיר בעורף החזית, בפלוגת העבודה. בנו בכורו של ידידו נעלם, ואין איש יודע מה היה לו. בבית נשארו אשה ושישה ילדים. הימים קודרים. מתהלכות שמועות איומות שהן כמועקה בלב, איש אינו יודע פשרן. מדברים על הגליה. בלילות רועמים התותחים בהרים. המבוגרים שבין תושבי סטרימטרה זוכרים היטב מאורעות מלחמת העולם הראשונה. הפחד מפני הקוזאקים העלולים לפרוץ את החזית ולהגיע לכפר הקפיא אז את דמם בעורקיהם. לא כן עכשיו. רעם התותחים הוא מקור לתקווה. רק הצבא הסובייטי יצילם, אם ימהר להגיע בעוד מועד.

השמועות המגיעות מבודאפשט איומות. הגרמנים השתלטו על העיר. הם עכשיו בעליהם הבלבדיים של הונגריה.

״את אשר יגורנו בא עלינו״, נאנח ר׳ יצחק. זקן השיבה שלו, שהיה פעם כלהבת אש, מתנועע באיטיות. ר׳ יצחק מגלגל לעצמו סיגריה. צללים נערמים בקמטי פניו.

״מדוע ציוו על סגירת החנויות ועל הפסקת הפעילות העסקית של היהודים? מה הפירוש?!״ מבקש לדעת ר׳ מתות, סגן יושב ראש הקהילה.

״זה פירושו ואין בלעדיו. נאסרה עלינו פעילות משקית, כפי שנאסרה עלינו עזיבת תחומי הכפר. הנטיה ברורה. רוצים לשרש אותנו מהמירקם החברתי והכלכלי ולהציגנו כאינם שייכים לכאן״.

השיחה התנהלה בבית הכנסת באחרי צהרי ״שבת הגדול״, ח׳ בניסן תש״ד. הזקנים סיימו אמירת ״ספר תהלים״ בציבור ושוחחו מעט בטרם ניגשו לתפילת מנחה.

״ומה יהא עלינו?״

״לא יקום ולא יהיה! יש אלוקים בשמים! עוצו עצה ותופר, דברו דבר ולא יקום״, ציטט ר׳ הירש בזעם. ״לא יעזו! הרוסים תקועים להם כקוץ בגבם״.

״נס יקרה אם נתעורר מחר בבוקר והרוסים בכפר, כפי שקרה ב־1914״, הביע משאלתו אחד הישישים.

״זה לא ילך בקלות״, הביע דעתו ר׳ מרדכי האז. ״צירי הלידה יהיו קשים וכאובים. אנו זקוקים לרחמי שמים״.

יהודי ניגש לתיבה לתפילת מנחה. הניגון העצוב של מנחה לשבת התנגן בבית

הכנסת בבין הערביים של סוף חורף 1944 וראשית האביב. החבורה התפרדה. כל אחד התייחד בתפילתו בפינתו. ״לא ייתכן שניגון זה ידום לפתע בכפר!״ הרהר ר׳ יצחק, ״מזה כמאה וחמישים שנה התפללו בכפר זה יהודים ואמרו כל שבת: אתה אחד ושמך אחד ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ״.

החיים נמשכו כרגיל. אפו מצות לפסח כבכל השנים. עקרות־הבית סיידו, מירקו, ניקו, קירצפו, רחצו ושפשפו ביתר שאת, במרץ משנה, כאילו לספק את רצונו של אל קנא ונוקם, לפייסו בשקידת יתר כדי שיניח להם. החדרים שבתו מלימודים. הילדים העדיפו להסתגר בבתים ובחצרות. אימה התהלכה בחוץ, כחרב המתהפכת, מאפילה קדרות על זוהר ילדותם.

בשבת בבוקר דרש הרב לפני הציבור, כמנהגו מדי שנה בשנה בשבת הגדול. דבריו היו בבחינת תוכחה קשה. הרב התכוון לעורר את צאן מרעיתו לתשובה שלמה. ר׳ צבי־הירש שלנו האמין, באמונה שלמה, שתשובה אמיתית מסוגלת להטות לטובה את מאזני הצדק ושרק יהודים, טהורים כמלאכי השרת, יכולים להשיג את ביטול רוע הגזרה: ״התעוררו יהודים! שובה ישראל עד ד׳ אלוקיך, כי כשלת בעוונך... פרצה דליקה איומה, להבותיה מאיימות על חיי ילדינו, חס ושלום. יש לכבות את הדליקה! מוכרחים לכבותה. הבו מים! ואין מים אלא תורה, כדברי הנביא: הוי כל צמא לכו למים!״ היהודים נדו בראשיהם, פשפשו במעשיהם. מאוד רצו להיות טובים, נקיים מכל חטא ועוון. רצו למשוך עליהם את רחמי שמיים.

איש לא ידע מנין צצה השמועה שעומדים להגלותם. נאמר שהמצב בעבודות החקלאיות בפנים הארץ בכי רע, ואין מי שיעשה את עבודות השדה. לכן, ״מתכננים העברת היהודים מערבה, אל ה׳פוסטה׳ ההונגרית, גם כדי שלא יהיו קרובים לחזית וגם כדי להעסיקם בעבודות הקציר״.

״קציר זה לא קץ העולם, שהרי אם יש חיטים לא רעבים ללחם״, טענה אחת האמהות. ״במקרה הגרוע ביותר חולטים חיטים במים וכבר לא סובלים חרפת רעב״. מרעב חששו יותר מכל דבר אחר. אמהות רבות בכפרנו נתנסו בתחושה המרה של אם, שאין לה לחם לתת לגוזליה הרעבים.

״ומה יהא על רכושנו הדל? מי ישמור על הבתים, הבוסתנים, הגנים והשדות? מי יתקע לידינו שבהיעדרנו לא יפרצו שכנינו אל בתינו וירוקנום?״

״שידאגו העשירים, החנוונים, שירגישו גם הם מה שמרגיש האיש העני, זה שאין לו מאומה. ממנו איש לא יקח דבר״.

״יקחו, ועוד איך יקחו. לעשירים תמיד יישאר משהו, ואילו לך לא ישאירו כהוא זה. נחזור ולא נמצא את כלי ביתנו. לא ישאר כר להניח ראשנו עליו, לא יהיה סיר לשפות על האש. יחסר תירס לסעודה אחת. התרנגולות ייעלמו מן הלול והעז מן הדיר. מי ידאג לאפרוחי האווזים, העומדים לצאת מן הביצים?״

הדרכים שממו. היהודים הם שהעניקו תנועה וחיים לחבל ארץ נידח זה. במשך מאות בשנים הם שנסעו מסיגט לכפרים ומן הכפרים לסיגט. מעולם לא נאסר עליהם לנוע. בפעם הזאת שממו הדרכים. מכוניות הצבא הגרמני והאוטובוסים

הריקים, היו היחידים שחלפו ביעף בדרכים ובכפרים ששממו.
״להחביא חפצים״. איש אינו זוכר מי המציא את הרעיון הגאוני שהכל נאחז בו כטובע בקש. כולם התחכמו להחביא דברי ערך, או מה שנראה היה להם כדברי ערך. הומצאו שיטות מתוחכמות. הענין נדון בכל משפחה ומשפחה בסודיות רבה. יהודים חכמים הגו בימים ובלילות של בטלה כיצד להחביא, איפה להחביא ומה להחביא. נמצאו מקומות סתר שלא יעלה על דעתו של איש לחפש בהם את סחורות החנוונים, או בגדים וכלים יקרי ערך. ר׳ יעקב עשה לילות כימים ברפת. התקין קיר נוסף, דומה במאת אחוז לקיר המקורי. בחלל הריק שנוצר בין שני הקירות הטמין חלק חשוב ממרכולתו. כשהתחילו בני המקום לחפש אחרי מחבואי היהודים, לא עלה בדעתם לחפש בקירות הרפת. אפס, כל אימת שנפטר איכר מאיכרי הכפר, היו באים לחצרו של ר׳ יעקב, שסחר גם בקרשים, לחפש קרש להתקין ממנו ארון לקבורה. משנסתיימו הקרשים, התחילו מפרקים את תקרת הרפת. זה שהגיע לשני הקרשים האחרונים זכה גם במטמון.
רבקה רוזנברג, שבעלה נמצא בארצות־הברית, גילתה שקיימת תקרה כפולה בביתה. ברווח שבין שני הקירות גידשה חפצים בעלי ערך. בנה ובנותיה, שחזרו מן התופת חיפשו ולא מצאו דבר ממה שהטמינו. בביתה של סבתא חנה נמצא קיטון חשוך, שאיש לא זכר לשם מה נבנה בשעתו. הלכו ומילאוהו חפצי בית משל סבתא חנה, משל קרובים ומשל שכנים. גם את ספר התורה של ״חברת משניות״ הטמינו בקיטון זה, ולא עלה על דעת המחטטים לחפש דוקא שם.
החביאו את חפציהם במחבואים רבים ככל שניתן, נאמנים לכלל הנבון, שאין לשים את כל הביצים בסל אחד. היו שמסרו את חפציהם לידיהם של ידידים נוצרים והיו שחפרו גומה באדמה להחביא בתוכה טבעת משובצת יהלום, שרשרת זהב או כל תכשיט אחר. בהסתרת החפצים היה משום פורקן המתח. היתה תחושה, שהנה לא יושבים באפס מעשה, אלא עושים משהו כדי לקדם את פני הרעה.
הבנות תרמו את חלקן בתפירת תרמילים. הוכנו תרמילי גב מבדים ישנים, משקי קמח או ממעילים משומשים: תרמיל לכל נפש במשפחה. גדולים — לגדולים ויותר קטנים לילדים, כאילו מדובר היה במשחק של הגליה.
ועדיין היו מתכנסים כל בוקר וכל ערב לתפילה בצוותא בבית הכנסת. ממיכאל הגיע מכתב. הוא כתב להוריו: ״הגרמנים הגיעו לבודאפשט. אני חושש מפגיעתם הרעה. מבקש אני מכם לשלוח לי תעודות אריות, על שמו של אחד מנערי הכפר הוואלאכים״. (בהונגריה תעודות הזהות היו בלי תמונות). אביו נכנס למשרדו של פֶדוֹר, מזכיר מועצת הכפר, ובלי קושי השיג מערכת תעודות. לא שפדור עשה טובה. שילמו לו בעין יפה. התעודות נשלחו. מיכאל לא חיכה להן. הוא חזר מבודאפשט מאוכזב, מדוכא ונזעם: ״אין לצפות לישועה מצידם של ראשי הקהילה היהודית בבודאפשט״, בישר בפסימיות לתושבי כפרו. ״כל תקוותי הן בצבא הסובייטי. צבא זה חונה על הגבול ממש, במרחק כמה עשרות קילומטר מכאן. ברגע שיוודע לו מה הולכים לעשות ביהודים, ימהר לתקוף״.

מסתבר שמיכאל השתתף באחת הישיבות של הקהילה היהודית בבודאפשט, שדנה על יחסיה עם קבוצת הגרמנים שבראשה עמד אייכמן. דודנו, הרב זליג שטינמץ, חבר במועצת הקהילה, הוא שלקחו לאולם הישיבות וביקש לתת רשות הדיבור לקרובו הצעיר, ששהה תקופה ארוכה באוקראינה ובפולין, חזה את הרדיפות על בשרו, וברצונו למסור למועצה אינפורמציה מוסמכת על מה שראו עיניו.

מיכאל קם ממקומו. עיניו הכחולות, העמוקות, הפיצו תמימות. קולו רעד מהתרגשות כאשר סיפר על מה שעבר עליו באוקראינה ובפולין וכיצד רומו יהודים. ״שיקרו להם במצח נחושה. השתמשו בכל התחבולות האפשריות כדי להביא יהודים לבורות ההוצאה להורג כשהם שקטים ורגועים״. סיפר מיכאל כיצד עשו כל שביכולתם להעניק למנהיגי הקהילות את האשליה, שככל שיהיו צייתנים ונכנעים, כן יוכלו להציל יותר נפשות. כל מה שרצו היה, שאיש מהם לא יקים זעקה, שאף אחד לא יכשיל את תוכניותיהם; שלא ייפגעו מבצעיהם. אחוז התלהבות ניסה לשכנע את מנהיגותה של קהילה גדולה שאסור לה לשתוק, לשתפה בחוויות הזוועה שלו, שעלו ממעמקי זכרונו ותיארם בפרטי פרטים.

״נכבדי״, סיכם, ״אל תטו אוזן לדברי הגרמנים. אל תאמינו במלה אחת שלהם. רק שווא ושקר ידברו. היום יחייכו אליכם באדיבות, יעניקו לכם את התחושה שהם ידידיכם האישיים, ומחר ישלפו אקדוחיהם וירו בכם בלי כל התחשבות. אל תהיה ידכם במזימה שהם חורשים נגד יהודי הונגריה. אל תמסרו לידיהם את היהודים המסכנים המצפים למוצא פיכם, כי זאת רוצים הגרמנים מכם. אינני מתכוון לומר שבידכם היכולת להחליט על גורלם של היהודים לכאן או לכאן. לא. הם כבר החליטו, אבל בידכם האפשרות להחליט אם המבצע ייעשה בשקט, בצנעה, בלי רעש, בלי שערוריות ובלי הקזת דם מצדם, או שזה יעשה בזעקות שבר. יהודים, אל תשגו באשליות שווא! לו בקול התבונה תשמעו, עליכם להכריז קבל עם ועדה, שישמעו כל יהודי הונגריה מפיה של המנהיגות המוסמכת שלהם, שעומדים על דמיהם. עליכם לבקש מיהודי המדינה הזאת, שכל אחד יציל את חייו בדרך הנראית לו. ברגע שתתחילו לנהל משא ומתן עם הגרמנים, תעוררו תקוות שווא אצל כל יהודי ויהודי, שכביכול נושאים ונותנים. אל תתנו יד להרדמת העירנות. אתם יכולים לצוות על היהודים הגרים במזרח המדינה, שיקומו כולם כאיש אחד בדמי לילה, גברים נשים וטף, יציתו את בתיהם ויברחו מזרחה, אל עמדות הצבא הסובייטי, הנמצאות בקירבת מקום. אין להם מה להפסיד! כך יש סיכוי הצלה לרבים מהם. אותו דבר אתם יכולים לעשות לגבי היהודים הגרים בקרבת הגבול היוגוסלבי: לצוות עליהם להצית את עיירותיהם ולברוח בהמוניהם אל הפרטיזאנים של טיטו. האמינו לי, אין מה להפסיד! אני נשבע לכם!״

תמו דבריו. פניו ליהטו. השתררה הרגשה קשה בין שומעיו. מישהו כיחכח בגרונו וכיחכוחו הפריע לדומיה הכבדה. יושב־ראש הקהילה לא איבד את עשתונותיו. הוא פתח ואמר:

״שמענו את דבריו של צעיר נחמד זה. ניכר בו שדבריו יוצאים מן הלב, אולם הוא צעיר מאוד וחסר נסיון ציבורי. יכולתם להיווכח בכך, כאשר הציע את תוכניתו לבריחה אל הרוסים ואל הפרטיזאנים... כאילו אפשר אפילו לחשוב על תוכנית דמיונית כזאת״.

״אין אנחנו מטילים ספק במהימנות דבריו על ההתרחשויות בפולין, וכבר שמענו דברים בנידון. אולם אין להשוות בין מה שקרה בשנת 1941 או אפילו ב־1942 בפולין, כאשר הגרמנים היו בשיא הצלחותיהם הצבאיות במזרח, לבין מה שעשוי לקרות בהונגריה, במרכז אירופה, בשנת 1944, כאשר הם על סף התמוטטות צבאית. הם לא יעזו לחזור היום על מה שהרשו לעצמם לפני שנתיים, אלא אם כן אנחנו ניתן להם הזדמנות לעשות זאת, כביכול כשהם במצב של התגוננות מפני מרד שנגרום. עלינו להרוויח זמן. לא לתת להם סיבה להשתולל, לא לסכן חיי אנשים, כי אם נתגרה בהם, כי אז דמינו בראשינו. עלינו לעשות הכל על מנת להרוויח זמן״.

דברי היושב־ראש נתקבלו בהקלה רבה על ידי הנוכחים. מיכאל יצא משם מדוכא, מיואש. הבין שאין לו לצפות לטוב בבודאפשט. לא חיכה למעטפה עם המסמכים, שנשלחה אליו; חזר הביתה בתקווה להיות בין אלה שייגאלו ראשונים בעקבות מתקפת הצבא הסובייטי, שנערכה במעברות הקרפאטים.

משפחה מגורשת מביתה

חיים כהן, יהודי עליז, חומד לצון, שנא עשירים וחיבב תלמידי חכמים. הוא עצמו לא זכה לא בעושר ולא בתורה. כל חייו ידע עוני, מצוקה ועבודה מפרכת. משדות הקרב במלחמת העולם הראשונה חזר כשידו הימנית משותקת ומעוקמת.

חיילי יחידתו קיבלו פקודה לנוח במחסן שנקרה בדרכם, כדי שיהיו נכונים כל רגע לצאת להתקפה. בגלל עייפותו הרבה, לאחר ימים ולילות של לחימה קשה, נרדם חיים וחלם שנופל הוא מפסגת הר גבוה אל תהום. בנפילתו חשב שהנה הוא בדרכו האחרונה בחייו, כי כשיגיע אל קרקע התהום יתפרק גופו וימות. וקרה נס. על קרקע התהום עמד אביו המנוח ותפסו בטרם התרסק... ברגע ההוא התעורר לקול הפקודה שניתנה ליחידתו לצאת לקרב. כשעה לאחר מכן נפצע קשה. כדור חדר לפיו ויצא דרך הכתף. בטרם אבד את הכרתו התגלגל על גבו כשהפצע לחוץ לאדמה. ביום הראשון נאספו משדה הקרב רק הפצועים, ואילו אותו חשבו למת. למחרת היום, כשבאו לאסוף גם את המתים, הבחינו שהוא עדיין חי. כשבועיים פרפר בין החיים לבין המוות. רופאי בית החולים התפלאו על התופעה. רבים מרופאי הסביבה באו לראות את הפלא: חייל שנשאר בחיים לאחר פציעה קשה כזאת. למשך שנתיים ניטל ממנו כושר הדיבור. ידו נשארה מרוסקת ומעוקמת לכל ימי חייו.

למרות נכותו, התפרנס חיים מיגיע כפיו. מבוקר עד ערב היה מתרוצץ בהרים, קונה מכל הבא ליד, עושה בכל עסק המזדמן לידו, פעם בביצים, פעם בתפוחי עץ ופעם בתפוחי אדמה, בכוחות עצמו או בשותפות עם עוד יהודים. הוא גר בסוסיאן בבית גדול וישן. את הבית בנה ר׳ וולף, אבי חותנו שהורישו לבנו וזה העבירו כנדוניה לחתנו חיים, בעלה של רחל בתו, אשה נחמדה, שמחה בחלקה, שמעולם לא התלוננה על חייה הקשים. רחל אהבה את ששת ילדיה ודאגה לביתה הישן, שקירותיו החלו להתפורר. בעונת הגשמים נאלצת היתה לגייס את כלי מטבחה, כדי להציבם בפינות שונות, כי דלף גג הרעפים הישן, שזקוק היה לטיפול יסודי ואילו הקירות, החלונות והדלתות זקוקים היו לבדק בית רציני, ולחיים כהן חסר היה הכסף הדרוש לתיקון ביתו.

כאמור, רחל אשתו לא התלוננה על גורלה. ״כאלה הם החיים״, היתה מפטירה כל אימת שידעה מצוקה. בעלה ניחן בשובבות ובבדיחות הדעת. בצחוקו הבריא תרם לאווירה הטובה ששררה תמיד בבית. בשמחת תורה היה ״חוטף״ את תפילת מוסף מבעל התפילה המכובד שעבר לפני התיבה. בפורים היה מעמיד פני שתוי כדי לבדח אנשים. יושרו האישי היה לשם דבר גם בין הוואלאכים. כשהחליטה חבורתו של ״הכותונת השחורה״ לגרש את יהודי סטרימטרה מבתיהם ומכפרם,

החליטו על שני יוצאים מן הכלל, שיורשו להישאר בכפר כגמול על יושרם שעמד בכל המבחנים. שני אלה היו: מרדכי שלמה הזקן וחיים כהן מסוסיאן.

שניים מבניו למדו את מלאכת הסנדלרות. הם עבדו בחדר הקדמי שר׳ וולף הזקן, בונה הבית, יעדו לבית מרזח. אמנם וואלאך, יכול היה להשיג ״דץ״ בביתו של חיים, אצל רחל אשתו, אבל מסבאה ממש לא החזיקו, כיוון שלא יכלו לעמוד במיסים הכבדים. חיים השתדל מאוד שבניו ילמדו תורה. הדבר לא עלה בידיו. בחורים שקטים ורציניים היו והסתפקו ב״כמה שיהודי מוכרח לדעת״, ועברו ללמוד מקצוע.

במשך שנים החזיק חיים סוס ועגלה, אביזר נוסף לצרכי פרנסתו. סוסו מדולדל הכוחות חלוש היה ואם בכל זאת משך בעגלת בעליו, אין זאת אלא שהסוס השתדל בכל מאודו שלא לצער את חיים כהן, שהיה מפנקו, פונה אליו כאל ידידו הטוב, כאל שותף שווה זכויות במלאכת הפרנסה, הקשה כקריעת ים־סוף.

את הכפר עזב רק בשנות המלחמה. הגורל זימן לו הרפתקאות משונות בהרי הקרפאטים, בגליציה ובאיטליה הרחוקה. שם גם נפצע קשה ושוחרר בגלל נכות באחוזים גבוהים למדי. למרות נכותו הקשה זכה בקיצבה זעירה בלבד: ״הרי נלחמתם נגדנו״, טענו הרומנים טענה בלתי מכובדת. לערכאות לא פנה חיים. היטב ידע שאין לו סיכויים לזכות בדין.

ככל בני סוסיאן היה יורד מדי יום ביומו להתפלל בבית הכנסת, הן כדי להתפלל בציבור, מצווה שיהודי סטרימטרה לא החמיצו, והן כדי לשמוע מה מדברים הבריות ומה נתחדש בעולמו של הקדוש ברוך הוא. אלא שבימים ההם נסתתרה בינתם של חכמי סטרימטרה, שהיו שרויים בערפל־קרב כבד.

חידוש נתחדש: יחידת חיילים גרמנים, כשלוש מאות במספר, באה לפוש בכפר. החיילים שוכנו בבתי היהודים. רוב המשפחות נתבקשו להקציב חדר או שניים בדירותיהם כדי לשכן בהם חיילים. במשפחות יהודיות, שסבלו מצפיפות, הוסיפו חייל או שניים. האורחים לא התערבו בחיי המשפחה, שבביתה גרו. פריץ, בחור מסביבת המבורג, גר אצל הוריו של מיכאל. פריץ התנהג באדיבות, כביכול אינו מעורב בסכסוך שבין יהודים וגרמנים. פריץ טען שלא איפכת לו שבעלי הבית מפריעים למנוחתו בלילות בגלל עיסוקיהם בהצפנת רכושם. הוא רק העיר, שלדעתו ״לא זאת הבעיה!״ הערתו לא נקלטה כראוי.

החיילים הגרמנים באו מיוגוסלביה (כך סיפר פריץ). שם הם עסקו בלוחמה נגד הפרטיזאנים. הם באו למנוחה וארגון מחדש. פריץ לא דיבר על תפקידו ולא על תפקיד יחידתו ביוגוסלביה, רק זאת אמר: ״הבחורים השקטים הללו, המנומסים, האדישים למתרחש סביבם, עלולים להפוך בן רגע לחיות טרף. ישמרכם האל מזעמם ברגע שיקבלו פקודה לפעול, כי אז לא יבחינו בין איש לאשה, בין ישיש לתינוק״. פריץ הוסיף בכנות הראויה לתשומת לב: ״תהיו בטוחים שגם אני לא אהיה חריג...״

ביום חמישי, 20 באפריל 1944, הודיעו ליהודי סטרימטרה שעליהם לעזוב את בתיהם ולהתרכז בבית הכנסת. חיים כהן זירז את בני ביתו למהר. מעט מן

החפצים, שנחשבו לבעלי ערך, הוצפנו בארובת העשן: מבנה פירמידלי, בנוי חומר בעלית הגג, ההולך וצר ודרכו נפלט העשן מעל לגג המחודד של הבית. בבתים יותר חדשים הונהגו ארובות בנויות לבנים. הארובות הישנות שימשו גם לעישון בשר, מלאי לחורף. הבשר התעשן במשך שבועיים. בצום הפסחא כאשר הנוצרים מתנזרים מאכילת בשר, היתה מצטמצמת השחיטה, (כי לא היה למי למכור את החלק האחורי של הבהמה, האסורה באכילה על היהודים ובכפרנו לא נהגו לנקר את גיד הנשה) היו משתמשים בבשר מעושן כדי לצאת ידי חובת בשר לשבת.

בחבילת החפצים בעלי הערך שהוטמנו בארובת ביתו של חיים כהן נארזו מעיל השבת השחור, שלבשו בפעם הראשונה ביום חתונתו ומאז ועד ליום הגלייתו שימש כבגד חג לשבתות, לחגים ולשמחות: שמלת הקטיפה של רחל, שחורה וכבדה, שלבשה אותה בשבת הראשון לאחר נישואיה, כשבאו נשי הכפר לקחת אותה לבית הכנסת, כמנהג המקום. רחל שמרה על שמלתה היקרה. קיוותה לחזור וללבוש אותה בחתונות ילדיה; ״שטריימל״ בעל זנבות מרוטים, מסוג ירוד למדי. חותנו לא נמנה על עשירי המקום וידו לא השיגה לקנות ״שטריימל״ בעל איכות; כף ומזלג של כסף שקשה לדעת מאיפה התגלגלו לביתו של חיים; כיסויי המיטות והשולחן עשויים אריג ירוק שמזמן היו צריכים להחליפם, לולא מצוקתה הכספית של המשפחה. מלבד החבילה העיקרית הטמינו בארובה ארגז קטן ובו חלק מכלי העבודה של הבנים: פטישים, מלקחיים, אומי נעליים, מחטים, מרצעים, סכין סנדלרים ופקעת חוטים. חלק מן הכלים לקחו עמהם הנערים, בתקווה להרוויח בעזרתם פרוטה במקום שאליו יישלחו. חישבו והסיקו שבכל מקום שלא יהיו יזדקקו בני האדם לתיקון נעליים. רחל ובתה השתחלו דרך הפתח הצר של הארובה, שמו את שתי החבילות בפינה וירדו מעליית הגג בהרגשה שעשו מעשה נבון, הטמינו את שהיו צריכים להטמין. בני המשפחה העמיסו על כתפיהם את התרמילים האפורים, עשוים שק. אלתר, בנו של חיים, תפר לתרמילים רצועות עור. בתרמילים היו קצת בגדי חורף, לבנים, כלי אוכל, שלושה סירים: אחד לחלב, אחד לבשר ואחד פרווה, מעט קמח, בצל, שעועית, תפוחי אדמה, לחם מיובש וקצת עוגיות שאפתה רחל.

חיים הביט בחיבה על ביתו. הבית הזה שימש מחסה לארבעה דורות. ״כשנשוב נצטרך לשפצו״, הרהר. אכן, השיפוץ הוא הכרח. כאב לחיים שמא לא יעמוד הבית בפגעי הטבע. הרוחות ימוטטוהו. מזה זמן רב שורקת הרוח בין כתלי ביתו. קרשי התקרה הושחרו מפיח, הגג הרוס, הרצפה השתפשפה, קרשיה מלאים חורים. חיים מהרהר בביתו ומתעצב. לפתע כובשת אותו תחושה קשה, שהוא נפרד מביתו לתמיד. תחושה זו לא הירפתה ממנו ככל שהתרחק מביתו ופסע לעבר קבוצת יהודי סוסיאן, שחיכתה לו ולמשפחתו.

בני סוסיאן, ידידיו ושכניו, מוכנים היו לדרך. הם ירדו בצוותא, כפי שירדו יחד לתפילה בשבתות ובימי חג. שכניהם הגויים הסתגרו בבתיהם. לא רצו לראות בצער ידידיהם היהודים, ורק ילדים סקרניים עמדו בשערי חצרותיהם, בוהים

בשיירת נושאי התרמילים. גם הם לא הבינו הרבה ממה שהתרחש לנגד עיניהם.

קבוצת הגולים חצתה את פלג המים שזרם לרחבה של הדרך, כאילו כדי לתחום בין סוסיאן לשאר חלקי הכפר. פלג מים צר זה לא תבע קרבנות בנפש, אפילו לא כאשר התנפחו מימיו בעונת הגשמים והיה קשה לעבור בו. הפלג ניקז את מי המעיינות שבמדרונות ההר הכתמתם שגונו כעין דבש אביב בהיר. מי הגשמים התנקזו בחריצי המדרונות. כשהגיעו המים לעמק התפתל הפלג כנחש בין השדות, חצה את דרך המלך במרכז הכפר, ליד ביתה של רבקה קופפרמן, והמשיך לזרום בינות לשדות עד אשר השתפך לנהר האיזה.

בעברם ליד בתי היהודים, שגרו בחלק התחתון של הרחוב המוביל לסוסיאן, הבחינו בתכונה רבה, והתפלאו למה אין ממהרים הללו, כאילו יש מה להפסיד אם לא יהיו בין הראשונים. בעיני רחל עמדו דמעות. לעתים רחוקות עזבָה את סוסיאן, מעולם לא עזבה את הכפר. בתחומי סטרימטרה עברו עליה חייה. על בעלה, שנדד ברחבי העולם, וראה בני לאומים שונים ונופים אחרים, הסתכלה כעל חריג נפלא. הצטערה על מה שקורה לה ויחד עם זאת שמחה, כי סוף סוף תראה גם היא נופים זרים: "חבל רק שאינני יודעת לאן מובילים אותנו".

משפחות משפחות נהרו לכיוון בית הכנסת. הלכו יחד הורים מודאגים, ישישים מהורהרים, נערות צנועות מלאות חן, ילדים עוטי חשיבות בגלל התרמיל שעל גבם. רבים מן הקטנים ביקשו לעצמם את הזכות לשאת בתרמיל הכבד. ישישות דידו באיטיות. פסיל תמכה באמה החולה, יֶנְטֶה, אשתו של ר' שמעון לייבוביץ, שזכה להיקבר בבית העלמין בכפר. הלך עמהם גם נכדו של ר' שמעון: משה אריה, שאביו, שמחה שוחט, שהה בגירוש טראנסניסטריה. מאחוריהם באו חמשת בניה של פסיל, מכל הגדלים, חמודים, פיאותיהם מסולסלות. אביהם ר' פישל כהן נעלם באיזה מחנה עבודה.

במשך כמאה וחמישים שנה ביקרו יהודים בבית הכנסת שלהם. היו באים להתפלל פעמיים ביום. בפעם הזאת כולם יצאו לבית הכנסת, גם יונקי שדיים, גם חולים הוקמו ממיטותיהם והובאו לבית הכנסת. איש לא נעדר. עדה שלמה של יהודים חמורי סבר, עמוסי עצבות, התיצבו לגורלם, גורל היהודי הנודד. תלמידי חכמים שבהם נזכרו בהגליות השונות: של נבוכדנצר, של טיטוס, גירוש ספרד וכו' וסיכמו בצער ש"עכשיו תורנו".

ועדה של איכרי הוואלאכים, כפריים חמורי סבר, הלכו מבית לבית למסמר את הדלתות והחלונות של בתי היהודים. הוועדה בדקה אם לא נשארו בהמות ברפת ומסמרו גם אותה. הם עשו את מלאכתם נאמנה, מודעים לחשיבות התפקיד שהוטל עליהם. הלמות הפטישים הדהדה בכפר. המסמרים נתקעו כאילו בבשר היהודים. החיילים הגרמנים צפו רגועים בנעשה ולא התערבו, לא היו זקוקים להתערבותם. היו פעילים רק נערי ה"לֶגְ:טֶה", ארגון קדם־צבאי. גם הם לא התאכזרו, לפחות לא בסטרימטרה. יהודים מזוקנים, נשים עייפות משנים ומטרדות החיים, אמהות צעירות ותינוקות בזרועותיהן, ילדים יהודים בעלי עיניים גדולות ועצובות, משכו אחריהם ענן של עצבות ודכאון, משהו שאין לו

פשר או הסבר. כאילו נמחק לפתע כל מה שידעו על הוד והדר אנושי. חשו כאילו התכופף האדם ושוב הוא פוסע על ארבע, ומי יודע אם לא ירד לזחול על גחונו.

בבית הכנסת פרשו שמיכות. כל משפחה בחרה לעצמה פינה משלה. בית הכנסת של הימים הטובים, שהיה מיועד לתפילה, הפך לביתה המשותף של כל הקהילה. תינוקות ישבו על סירים, אימהות פנו לקיר כדי לחלץ שד ולהניק תינוק. גברים דוממים, מאובנים, בהו סביבם. לא הבינו מה קורה. השיחה נמאסה עליהם, לא מצאו מלים להוסיף על מה שכבר נאמר. בחוץ עמד יום אביב בהיר. איכרים עמלו בשדותיהם. היה יום נהדר לעובדי האדמה. בנהר המלא על גדותיו זרמו מים ירקרקים. בהרים נמסו השלגים.

מכל בני הכפר נעדרו רק שלושה: שתי בנות ונער כבן שש עשרה. השלושה בוססו בשלגים במרומי ההרים, נסו על נפשם. במשך כשבועיים ניסה מיכאל לדבר על לב יהודי סטרימטרה לשכנעם להימלט. דבריו נאמרו בדמעות בעיניים ובתחנונים, אך לא שיכנע איש. הם נאמרו מעל בימת בית הכנסת. הרב יסרו: ״מיכאל, אתה מחריד את לב העם הזה!״ מיכאל פיכר את ידיו בייאוש ופרץ בבכי. כולם שאלו: ״אם הדברים הם כפי שאתה מתארם, מדוע אינך בורח אתה?״ מיכאל היה משיב: ״די סבלו הורי בגללי. בפעם הזאת אחלק עמהם את השואה המצפה לכולנו״.

״איפה יסתתרו משפחות עם תינוקות? מה נעשה ביער עם ילדים רעבים?״ שאלו היהודים. מיכאל ניסה להתחבא. לילה לן באחוזת ה״לאז״ בבית החוכר. למחרת אמר לו החוכר, שייטיב לעשות אם יעזוב את ביתו, כי הוזהר על ידי שכניו לבל יתפתה להעניק מחסה ליהודי, כי ילשינו על מעשהו לשלטונות.

ובכל זאת השפיעו דברי מיכאל: אחותו בלוֹמה, אחיו הקטן משה ודודניתו אסתר רוטשילד יצאו להרפתקה. אכר הסכים להובילם בדרך ההרים לבאיה־מארה. סבורים היו שמבאיה־מארה המרוחקת מן הגבול לא מגרשים.

על בית הכנסת הוצבה שמירה של ז׳נדרמים הונגריים בעלי כובע נוצה מתבדרת ברוח. חשיבות התפקיד חרות היה בפניהם הקשוחים. עזרו על ידם צעירים מבני ה״לבנטה״. כמאה וחמישים שנות קיום של קהילה יהודית קטנה התנקזה לבית הכנסת. הצורר כינסם בבית תפילתם לפני שהגלה אותם מכפרם, כפרו של סבא ר׳ איציק, איש סטרימטרה.

מעל גבעת בית העלמין נשקפו המצבות. באור השמש היו כולן לבנות ורק אוהל הטהרה היה ככתם שחור על הלובן השקט. כשבעה דורות, החל מסבא ר׳ איציק, קבורים היו בקרקע הגבעה. ״יש להניח שהם שם, למעלה, משתדלים עבורנו. הם ודאי הולמים באגרופיהם הגרמיים בשערי השמים, רוצים לפרוץ, להגיע עד לכסא הכבוד, לבקש רחמים על יוצאי חלציהם״, אמרה אשה חסודה והאמינה בדבריה. היתה תקווה כמוסה שאין העולם הפקר, שרבון העולמים, אל הרחמים והצדק, לא יתן שתיעשה נבלה כזאת תחת שמי ד׳...

נער מתנדב ל"צבא העבדים" של הונגריה

שתי נערות בשיא פריחתן ונער כמעט ילד צעדו מזה יומיים בנתיבי ההרים. תמורת סכום כסף גדול הסכים כפרי נוצרי, ידיד המשפחה, לשמש להם מורה דרך עד לעיר באיה־מארה. בנוף קדומים שטרם הושחת בוססו ביום בשלג, בשבילי הפסגות, ובלילה ישנו במחסה רועים עזוב. לפני רדת החשכה היו מקוששים עצים, מדליקים מדורה, מתחממים לאורה ומצפים לאור הבוקר כדי להמשיך בדרכם. בחודשי הקיץ רועים בהרים אלה עדרי צאן. בחורף הכל קפוא, לבן ודומם. אפילו הזאבים נדדו למקומות נמוכים יותר, כי בגבהי ההרים אין טרף. מן הפסגות נשקף נוף פראי. מתחתיהם צומחים יערות־עד, ובעמקים רחוקים זרועות נקודות יישוב מטושטשות ומעורפלות, פלגי מים ירקרקים ומעיינות קפואים, הנוצצים כמראות.

ביום השלישי לפני הצהריים ירדו במדרון המערבי־דרומי של הקרפאטים בכיוון יישובי־האנוש שנראו לנגד עיניהם. במרחקים נצפו גם בניניה של העיר באיה־מארה. השלג היה בתהליך המסה. פה ושם כוסו המישורים עשב רך וענוג. השלושה מצאו לעצמם מחסה, ומורה הדרך ירד ליישוב הסמוך, לבדוק מה קורה ליהודים. לא היה כל ספק, שבכל אחד מן היישובים בעמק שלפניהם גרים גם יהודים ורצו להיוודע אם גם אותם עומדים לגרש.

רועים שיצאו לרעות עדריהם הבחינו בשלושת הבורחים. על פי לבושם ידעו שיהודים הם. לא פגעו בהם לרעה. רק מיהרו להודיע בתחנת המשטרה על מה שראו עיניהם. מורה הדרך, שחזר, הודיע שגם כאן מתכוננים היהודים להגלייתם. בינתיים הגיעו הז'נדרמים. מורה הדרך חזר אל הפסגות. שלושת הצעירים היהודים הובאו לתחנת המשטרה בכפר הסמוך לבאיה־מארה ומשם הועברו העירה. גם כאן שררו יאוש ומבוכה. גם יהודי באיה־מארה עסקו בתפירת תרמילים ובאפיית עוגיות עמידות לזמן רב...

באיה־מארה, עיירה נחמדה למרגלות ההרים, טבלה באור שמש אביבי. בהרים שפע הירוק ובפסגות הלבן. בלב היהודים כססה החרדה. מלבד יהודי המקום הסתובבו בעיר המוני יהודים מן הסביבה הקרובה, והפחות קרובה, שהגיעו לבאיה־מארה בתוקף צוי גיוס. בעיר נמצא קלט ענקי של "פלוגות עבודה", צבא העבדים של היהודים. בקלט זה חוילו אלפי מגוייסים, כאן נמסרו להם כובע וסרט אדום לשרוול ומכאן נשלחו יחידות עבודה לרחבי המדינה ולחזית, כשהן מסופחות ליחידות צבאיות.

מובן שאיש לא התפנה למצוקת הנער, כי הרי כל אחד היה שקוע במצוקתו הוא. ולו גם התפנו, מה יכלו לעזור, או אפילו ליעץ לזולת? שמועה רדפה שמועה.

נאמרו דבר והיפוכו בנשימה אחת. הנער בן השש עשרה השתעמם והתגעגע לבית הוריו. הוא עמד ליד שער הקלט וצפה בנכנסים, קיווה למצוא מכרים. המוני צעירים יהודים, ואנשים מזוקנים הגיעו ונבלעו בתוך המחנה העצום. רעיון עלה במוחו של הנער: להתחמק פנימה, להיות לפחות בין יהודים – ״אמצא לי מקום להניח עליו את ראשי״. אחותו הסכימה לרעיונו. אפילו עודדה אותו. גם יהודים נבונים יעצו כך. בלומה ארזה לאחיה כמה חפצים. למחרת בבוקר התייצב בשערי הקלט.

״אתה לאן?״ שאל השומר ההונגרי.

״נקראתי להתיצב״.

״צו הקריאה שלך, בבקשה!״

״נאבד לי״.

השומר מדדו מכף רגל ועד קודקוד ראש. אחרי היסוסים שלחו למשרד. משה לא הלך למשרד הרס״ר, כפי שנצטווה לעשות. במשך יומיים הסתובב במחנה. ישן במקום שבו ישנו כל המגוייסים, אכל עם כולם יחד. איש לא שאל דבר. כרגיל במחנות צבאיים, שררה אנדרלמוסיה. כל יום הגיעו אנשים חדשים וכל יום יצאו טרנספורטים.

ביום השלישי לשהותו בקלט התחיל חושש מהסתבכויות. נזכר במה שקרה לאחיו מיכאל ופחד מעלילת ריגול. הנער פנה איפוא למשרד הרס״ר. סמל העיף בו מבט משועמם.

״צו הקריאה, בבקשה!״

״אין בידי צו קריאה״.

תשובת הנער עוררה סקרנות הסמל. הוא הרים את עיניו מעל פנקסו והבחין בנער חיוור, כמעט ילד, העומד לפניו ולא הבין מה מחפש כאן הילד הזה.

״מי אתה?״

״סתם נער. אין לי אף אחד וברצוני להתגייס״.

״בן כמה אתה?״

״כמעט בן שבע עשרה״, שיקר הנער ביודעין. ״בכל צבא מקבלים מתנדבים צעירים, לא כן? ברצוני להתנדב״.

הסמל נתהרהר. לאחר שיקול דעת אמר:

״זה לא תלוי בי, זה תלוי במפקד״.

״אז תן לי ואלך למפקד!״

״למפקד?״ חזר הסמל על דברי הנער, מופתע מן הרעיון. הסמל היה עייף ומשועמם ורצה לסיים. ״בסדר, מחר בבוקר, בשמונה, יש מיפקד. אני רושם גם אותך למיפקד. תהיה כאן בשבע וחצי!״

מאות בני אדם הסתדרו בתור למיפקד. אחד רצה להשתחרר, לשני נולד תינוק וביקש לנסוע הביתה. אחרים רצו להצטרף למשפחותיהם בגיטו. אחרים איחרו להתיצב והיה תלוי ועומד נגדם עונש מאסר. אחדים ביקשו להישלח לפלוגה מסוימת או רצו בדיקה רפואית. כל אחד ובעייתו. המפקד, קולונל רֶביצקי, גבה

קומה, צדעיו מאפירים, קולו סמכותי, סקר את המיפקד בליווי פמליה של קצינים ולבלרים צבאיים. הוא נעצר ליד כל אחד. הקשיב לתלונתו או לבקשתו, פתר את הבעיות במהירות מקסימלית, ביעילות. ביקש מאחד הלבלרים לרשום את החלטתו ופנה מיד לזה הבא בתור. כשנתקלו עיניו במבטיו הנפחדים של הנער, בא במבוכה כלשהי. התפלא שאחד כזה, חיוור ומצומק, כמעט ילד, נמצא במחנה. הסמל מלמל: ״זה הנער שרוצה להתנדב״.

עיני הקולונל נפקחו לרווחה. העיף מבט בפמלייתו ופלט לעבר הסמל: ״אותו תקח למשרדי!״ הקולונל הציץ בשעונו והוסיף: ״שיתייצב בשתים עשרה ליד דלת משרדי״. ופנה לטפל בזה הבא בתור אחרי הנער.

במשרדו המרווח העיף קולונל רביצקי מבט אבהי בנער הסמוק מהתרגשות.

״למה אינך חוזר לבית הוריך?״

״הורי גרים רחוק מכאן והנסיעה ליהודים אסורה... חשבתי שאוכל להיות לתועלת במחנה. אין לי אף אחד״.

קולונל רביצקי התבונן במפה שהיתה תלויה על קיר משרדו. חיפש ואיתר את הכפר שבו נולד הנער. רחמיו נכמרו על הילד. הוא קרא לסמל והורה לו:

״הנער הזה התנדב ל׳חיל׳ שלנו. תרשום אותו כהלכה. דאג שישן במקום נוח. תן לו שמיכה נוספת מעל לתקן ותודיע לאחראי על המטבח שזכאי הנער לבוא ולקבל אוכל בכל שעה משעות היום. תדאג להציבו בעבודה קלה״. הקולונל הסתובב. דמעה נשרה מעיניו. אולי חשב על בנו...

משה קיבל ציוד: כובע צבאי, סרט על הזרוע ושתי שמיכות והיה למתנדב ב״צבא העבדים״, צבא היהודים של הימים ההם בהונגריה. הוא השתלב יפה בחיי המחנה ועבד במחסן המצרכים. הימים היו ימי אנדרלמוסיה. ליהודים המגוייסים בקלט ניתנה הברירה לבחור בין הצטרפותם למשפחותיהם בגיטו לבין השארותם במחנה. רבים מאוד עזבו את המחנה. רצו ״להיות יחד״ עם יקיריהם לטוב ולרע. אחרים באו והתחננו שירשו להם להישאר במחנה. הם סמכו על קולונל רביצקי, שהתפרסם כאיש ישר, הגון ודורש טוב ליהודים, ״חסיד אומות העולם״.

לאוזני השלטונות הגיעו שמועות על יהודים המסתתרים במחנה הקלט שבפיקוד רביצקי ומתחמקים בצורה זו מגירוש. באחד הימים הודיע הסמל למשה, שיחפש לעצמו מסתור ואל יצא ממחבואו במשך היום. הנער סידר לעצמו מחבוא מאחורי הארגזים במחסן המצרכים. יום תמים שכב על מזרון ונח. ועדה ממשלתית ערכה ביקורת מקיפה בקלט, בדקה את כל הנוכחים ברצותה לתפוס יהודים המסתתרים מגזירת הגירוש. את משה לא מצאה.

אחותו והדודנית הוגלו מבאיה־מארה יחד עם כל יהודי העיר. משה שהה זמן מה בקלט. לאחר שחש שמסוכן להישאר במקום, כי מגיעות ועדות ביקורת בזו אחר זו, ביקש מן הסמל לשלוח גם אותו לשטח, בפלוגת עבודה כלשהי. מבוקשו ניתן לו. יחד עם קבוצת יהודים יצא לעורף החזית. אי שם במורדות הקרפאטים המערביים שימשו בני יחידתו ידיים עובדות ללוחמים הונגריים.

אל הגיטו

ביום ראשון (23 באפריל 1944) בבוקר, נכנס לאולם בית הכנסת קצין צעיר מן ה״הונוודים״ (ז׳נדרמים הונגריים), מלווה קבוצת ז׳נדרמים חובשי כובעי נוצות. הקצין התקדם בצעד בוטח בין היציעים. פרצופו התעוות מן הריחות הרעים שעלו באפו בבית־הכנסת, שבו ישנו בלילה כארבע מאות יצורי־אנוש.

הקצין בהה עיניו בסלחנות ביהודים עטופי הטליתות, שעמדו בתפילת שחרית, באמהות שהופתעו בהכנת ארוחת־בוקר לילדיהן, בבנות שהתקינו את תסרוקתן לקראת יום חדש של בטלה. העיניים העצובות, הזעומות קמעה, שהופנו אליו מכל פינה, הביכו והרתיעו. יהירותו ההונוודית הכל יכולה נפגמה. העיוות שבפניו הפך למשהו דומה לחיוך. בתנועה של קפדן בלבושו, ניער מעל מדיו פירורי אבק בלתי נראים, הוציא מכיסו רשימה מוכנה מראש והקריאה באוזני הציבור היהודי.

חלפו כמעט יומיים מאז שחיי יהודי סטרימטרה התנהלו בצוותא, בשטח הצר של בית הכנסת. המשפחות תפסו פינות משלהן באולם התפילה, בפרוזדור, באולם הקטן (השילכ׳ל), בכניסה לעזרת נשים וגם בקומה העליונה בעזרת נשים. היו אלה יומיים של צפיפות, של שיחה בלחש, של תהיה, של ילדים צורחים, של אנקות חולים, של פטפוטי פינוק מפי אמהות לילדיהן המסכנים, של ביישנות והיסוסים, של מבוכת השבֵעים וזעם הרעבים, של אמירת תהלים בצוותא בקולות חנוקים, בדמעות שליש.

חיוך הקצין נמחה. הוא עטה ארשת רשמית חמורה בהקראת שמותיהם של חמישה עשר גברים, מן הצעירים והפעילים בקהילה, וציווה עליהם לאסוף את חפציהם ולעלות על עגלה שחיכתה להם בכביש, ליד בית הכנסת.

בין הנקראים: ״ברל־אלף־המלאכות״, יצחק האז, אחיינו שמואל האז, בחור צעיר וחסון, מיכאל, ר׳ יוסף קופרמן ואחרים. תחושה מוזרה של ״עת צרה ליעקב״ אפפה את הקהילה, שהיתה מרוכזת כולה בבית הכנסת. ״הראשונים בתור״ עמדו במקומותיהם חיוורים ונרגשים. אחדים מהם תפסו מה רוצים מהם ומיהרו להסיר את הטלית והתפילין, לארזם בתרמיל הדרך. הנשואים שביניהם התלחשו עם נשותיהם. אחד ליטף שערותיו של תינוק שאמו היניקה בשעה זו.

״אל תדמה בנפשך, קצין צעיר, שאין אנחנו יודעים לשם מה נבחרנו!״ התריס מיכאל כלפי הקצין. ״יודעים אנחנו מה אתה עומד לעשות בנו. אל תשלה עצמך שדמינו הפקר! ידידינו הם כפסיעה מכאן. גם אתה, כמונו, שומע בוודאי את התותחים הרועמים בלילות. הם יגיעו בקרוב ומידך ידרשו את דמינו! שופך דם נקי לא ינקה! גם חייך ילקחו ממך, כפי שאתה מתכוון לקחת את חיינו!״

הקצין פרץ בצחוק רם. היהודים נחרדו מצחוקו.

״הבחור הזה יביא עלינו אסון,״ התרעמו נשים בוכיות. ״מה הוא רוצה מחיינו? למה הוא מרגיז את הקצין? כדי שיעלילו עלינו שאנחנו מצפים לבוא הרוסים?״

״מיכאל, אתה עלול לסבך אותנו בצרות!״ יסרו זקן בקול נכאים, כמתחנן אליו שיחוס, שירפה, שיניחם לנפשם, כי אין בכוחם לעמוד בעימות שהוא מנסה לכפות עליהם מן היום שבו חזר מעיר הבירה, בודאפֶּשט.

״פחדנים בלי תקנה! מה עוד אפשר להפסיד? אינכם רוצים להבין לאן אנחנו מובלים? וכי לא יקרה גם לכם אותו דבר, אולי מחר, אולי מחרתיים! מה עוד אפשר להפסיד מלבד ההזדמנות לירוק בפרצופי המרצחים, בכל הבוז שהם ראויים לו?״

״אסתר, תשתיקי את בנך!״ האיצו נשים באשה קטנת קומה. ״מהרי, בטרם יתרגז הקצין ויעשה בנו שפטים״.

חיוורת, נרגשת, שפתיה הכחולות רועדות, מתאפקת בקושי שלא לפרוץ בבכי, התקדמה אסתר לאטה, כשהיא מסתכלת כל העת אחורנית, אל גוש הנשים הממריצות אותה, כאילו בה תלוי עכשיו גורל כולם.

״מיכאל יקירי, אני מבקשת ממך לקבל על עצמך את הגזרה בהתאפקות, כמו כולם, בשתיקה, בחריקת שן, בלי מלים מיותרות. לא, מיכאל... אינני רוצה לשמוע עוד אף מלה. די! אמא שלך דורשת זאת ממך! אין טעם במלים, אין!״ יותר לא יכלה לומר כי הכריע אותה הבכי.

״אמאל׳ה היקרה״, אמר מיכאל כשהוא מחבק בזרועותיו את האשה הקטנטונת שהתרפקה על בנה ובכתה חרישית.

״זה גורלנו, אמא. אל תפחדי! כבר אין מה להפסיד״. בפנותו אל הציבור הנדהם הכריז: ״יהודים יקרים, אשתוק במצוות אמי, זה כל מה שאני יכול עוד לעשות למענה... אשתוק! להתראות בעולם הבא, בעולם שכולו טוב...״ משסיים את דבריו יצא עם כל שאר הגברים. כולם עלו על העגלה שיצאה צפונה.

הקבוצה שנלקחה השאירה אחריה דממה מעיקה וקודרת. איש לא העז לומר מלת נחמה. הדבר עליו רמז מיכאל הממם. חרדו שמא יירצחו החמישה עשר בדרך. אט אט חזרו החיים לקצב השגרה. ילדים התרוצצו על המדרגות שהובילו לעזרת נשים. שאון החיים גירש את הדממה הקופאת שהשאירו העוזבים אחריהם.

באחת עשרה לפני הצהריים חזר והופיע הקצין. דרך החלונות הבחינו בעגלות רבות שהמתינו לנוסעיהם. כל היהודים, תושבי סטרימטרה, הועלו על עגלות. השיירה יצאה דרומה. במרכז הכפר על ספסלי העץ שליד הכנסיה ישבו, כבכל יום ראשון, הוואלאכים בלבושם המסורתי של חג יום ראשון וצפו בדומיה ביהודים המוגלים מכפרם.

״קבלה בידי מפי אבי־זקני״, אמר כפרי זקן לחבריו, ״שביום בו יוגלו מכאן היהודים, יתרגשו עלינו צרות צרורות״. חבריו הישישים נדו בראשיהם. איש לא פצה פיו לומר מלה. הביטו ושתקו.

נשים יהודיות בכו. עצב רב נצנץ בעיני הילדים. זקנים הפנו ראשיהם אל בית

העלמין. מצבותיו הלבנות נשקפו מכל נקודה בכפר. בסטרימטרה נותרו קברי היהודים והבתים החתומים בחותמת רשמית כשדלתותיהם מסומרות.

אמהות חיטטו בתרמילים, חילקו אוכל קר לילדיהן במקום ארוחת צהריים, שהיום לא יכינו אותה. אמהות צעירות חלצו שד להניק תינוקות.

השמש עמדה בצהרי היום. פה ושם ריחפה עננה בשמים הצחים, כסחבה שנתלתה לייבוש. החציר הוריק בשדות. הנסיעה לדראגוֹמירֶשט ארכה כארבע שעות וחצי.

גיטו דראגומירשט (כתבה)

שיירות של עגלות עמוסות יהודים הגיעו בזו אחר זו לדראגומירשט, הכפר המרכזי בנפה. כל יהודי הנפה רוכזו בדראגומירשט. התושבים היהודים של אחת עשרה קהילות הצטרפו ליהודי דראגומירשט. מלבד סטרימטרה, הובאו יהודים מרוזבליה, קכניה, סלאטינה, גלוֹד, פּוֹליאֶן־גלוֹד, שִׁיף, בוֹטיזה, יוֹיד, סֶלישט וסיטשל. הבאים שוכנו בדירותיהם של יהודי דראגומירשט. משלא הספיק המקום בבית פנימה, מצאו להם יהודים מחסה בעליות גג, ברפתות, במתבנים, במחסנים ובכל מקום שאפשר היה למצוא מחסה מפני הגשם. אלה שלא נמצאו להם לא קרובים, לא מכרים ולא מקום בדירות יהודי דראגומירשט, שוכנו בבית הכנסת בדוחק, בצפיפות, בלי מטבח לבשל בו ארוחות, בלי אפשרות לחמם כוס חלב לילד.

על היהודים בגיטו נאסרה היציאה מתחומי הבית והחצר שבהם שוכנו. רק חברי המשטרה היהודית שבגיטו יכלו לעבור ברחובות כדי להעביר גזרות לאחיהם הכלואים בחצרות ובבתים. סבתא חנה גרה אצל אחותה בלומה. כל קרובי משפחתה הסתופפו בביתו הישן, המרווח והמטופח של ר׳ נפתלי פוקס. כשלושים נפשות גרו בדירת ר׳ נפתלי והיה להם ״מנין״ משלהם.

כשהגיעו ידיעות מהימנות, שהחמישה עשר שנלקחו בבוקרו של יום הגירוש והובלו צפונה הם בריאים ושלמים ושלא קרה להם מה שנרמז בדברי מיכאל, נשמו הכל לרווחה. מכל כפר וכפר הוצאה קבוצת גברים מובחרת. כולם נכלאו בגיטו מיוחד בפרבר ״אויבֶּריארוֹש״ של העיר סיגט. הדבר נתקבל כאות לטובה. ״אין השד נורא כפי שמדמים לעצמם הבריות״, הסיקו היהודים את מסקנתם.

היה אביב נעים ורך עם שמים בהירים ועמוקים. חיי היהודים שקעו כאילו במדמנה עכורה. שרויים היו בצער, במצוקה, וידעו רעב וסבל. כל יום נוספה גזרה חדשה. הגברים נלקחו לעבודת כפיה, עבודה בלי תועלת, שכל עיקרה למרר את חייהם. העתיד נשקף כערפל דחוס, שהעין איננה מצליחה לחדור בעדו.

גזרה נוראה נגזרה על הגברים תושבי הגיטו: גזיזת הזקנים. אי אפשר לתאר פגיעה קשה מזו. הזקן היה בבחינת פארם וגאונם. כמעט כל יהודי בכפרי מרמורש גידל זקן. הגזיזה הצטיירה כעינוי נפשי אכזרי: ״אני חש כאילו חותכים בבשרי החי״, אמר אחד היהודים בשעה שישב על הכסא והפקיר את זקנו לגוזזים. נשים פרצו בילל למראה הבעלים בלי ״צלם אלוקים״ על פניהם. סרה הדרת פניהם של ישישי הקהילה. אחד הזקנים, שקם מעל כסא העינויים, לאחר גזיזת זקנו, הרים עיניו השמימה והתרעם: ״ריבונו של עולם, אולי כך, מגולחים, נמצא סוף סוף חן בעיניך!״

ישיש הסביר, תוך כדי התיפחות, שעד ליום גזיזת זקנו לא הבין כראוי פסוק מפרשת התוכחה. כתוב שם: ״ושברתי גאון עוזכם״ (ויקרא כ״ו, י״ט). עכשיו נהיר לו פירוש הפסוק... הרב צבי הירש מסטרימטרה חבש את פניו בצעיף, כדי לכסות על מערומיו... כמוהו עשו רבים. ר׳ עזריאל פרל, מנכבדי הכפר שיף, אסף את שערות זקנו, צררן במטפחת, החזיקן בידו ולא הרפה מהן, גם לא כאשר – שעות מספר לאחר גזיזת הזקן – לקה בהתקף לב חמור. לעת ערב החזיר נשמתו לבוראו. בקברו שמו גם את צרור שערותיו, כפי שציווה ברגעיו האחרונים.

״רוצה אני להתיצב לפני בוראי עם ׳צלם אלוקים׳ בידי ולשאול בבית דין של מעלה, מי זה שהרשה לרשעים להתעלל בנו בצורה נבזית זאת, ומדוע?״

ביום ראשון, כ׳ באייר תש״ד (14.5.44), נשבו רוחות עזות, ניתכו גשמים ובמרומים התגלגל הרעם. באותו יום אחר־הצהריים הובהלו הגברים להתייצב מיד בחצר בית הספר הישן, חורבה רעועה שגדוד של פרשים הפכה לאורווה. הגדוד עזב את דראגומירשט והחורבה עמדה בשממונה. כדי להגיע אל החצר, היה על היהודים לעבור על גשרון צר. ליד הגשרון הסתדרו חיילים בשני טורים ורובים מכודנים בידיהם. עזרו על ידם נערי ה״לבנטה״ המקומיים (ארגון קדם־צבאי) שאחזו במקלות. כל יהודי שעבר בגשר (ודרך אחרת לא היתה) זכה לחבטות קתי רוביהם של החיילים ולמכות רצח מידי הצעירים במקלותיהם. כל אחד ספג לפי מזלו. ההלקאה עוררה סקרנות אצל בני הכפר, הנוצרים, שבאו לחזות בהצגה ולהתבדר. הצופים הגיבו בצחוק פרוע כל אימת שהעוברים בגשר עשו תנועה מצחיקה – לדעתם – כדי להגן מפני המכות על מקומות רגישים בגוף או על בניהם, או שצחקו מגניחותיהם של המוכים. בטרם הספיקו כל היהודים להידחק פנימה ולעבור ב״נתיב היסורים״ של הגשר, הגיעה תגבורת: אוטובוס מלא ז׳נדרמים ואנשי משטרה. הבאים התנפלו מיד על היהודים הנאספים, סטרו על ימין ועל שמאל, הרביצו במקלות, בקתי רובים ובאגרופים.

קצין הונגרי חמור סבר נכנס לחצר החורבה וציווה על היהודים להסתדר בשורות. הקצין נאם בפניהם. וכך אמר: ״אתם היהודים חלאת הארץ, הבריות המאוסות ביותר עלי־אדמות. אתם, שהצתם את אש המלחמה המשתוללת ברחבי העולם, אינכם אלא פתנים שמצווה לרוצץ את גולגולותיהם. הסתכלו בעצמכם וראו עד כמה אינכם ממושמעים. ביקשתי שורה ישרה ואתם מעקמים אותה... אתם תמיד משבשים את הסדר הטוב... לא אוכל לספור אתכם, אלא אם כן תיישרו את השורה כסרגל. אם לא תעשו כך, נישאר כאן עד אור הבוקר. מי שיזוז ממקומו ׳הם׳ יטפלו בו״, אמר והצביע על חוליות חיילים שהוצבו מסביב ליד מכונות יריה מטווחות.

אחרי רגעים מספר הוסיף: ״היות שאין אנחנו אכזריים כמוכם, אלא אנשים נוצרים עם רחמים בלב, נרשה לכם לבלות את הלילה בפנים הבנין הזה ואוי ואבוי למי שינסה לצאת מכאן. דמו בראשו. ירה יירה, בלי אזהרה!״

הגברים מיהרו להיכנס אל תוך החורבה. החיילים עזרו להם בדחיפה בקתי רוביהם וה״לבנטה״ במקלותיהם. הגשם פסק. הרקיע התבהר. נצנצו כוכבי

לילה. אנשי המשטרה היהודית עברו מבית לבית להודיע לנשים לארוז את חפציהן, כי בבוקר יוצאים לדרך.

בהשכמת הבוקר הובאו המשפחות: שיירה ארוכה של נשים בלות, של אמהות ולהקות ילדים אחריהן, אמהות צעירות ותינוקות בזרועותיהן, נערות, נכים ועם רב. הז׳נדרמים נהגו בהם.

שני המחנות חיכו בנפרד. הקצין, מצוחצח ומטורזן, התיצב בחצר בית הספר הישן. הוא התענין לדעת, אם מישהו נחנק בלילה. משנאמר לו שהכל בסדר, הפטיר: ״חבל!״ הקצין פקד על הגברים לצאת לדרך. שני המחנות נפגשו והתאחדו. קרוב לשלושת אלפי יהודים, צרורותיהם על כתפיהם, יצאו לדרכם. בפעם הזאת לא דאגו לעגלות לכל המחנה. היו כמה עגלות בשביל אלה שלא יכלו לשאת את עצמם. שמש קיצית קדחה על ראשי הגולים. מחנה שחור צעד בכביש בדרך ההר הביטשקוֹבֶלי. ואלאכים מבני המקום, שהבינו שהיהודים לא יוכלו לשאת את צרורותיהם הכבדים למרחק של למעלה מעשרים קילומטרים, צעדו בעקבות המחנה, כלהקת צבועים החשה בריח הפגר. לא טעו. לא חלף זמן רב ויכלו לעוט על השלל. הנושאים בצרורותיהם התעייפו והשאירום לצדי הדרך.

משיצא המחנה מתחומי דראגומירשט, אץ אחד המאמינים לצלצל בפעמוני הכנסיה, כדי לציין את העובדה המשמחת שכפרם, דראגומירשט, טוהר מהחלאה היהודית, ולא נותר בו עוד מבני עם ישראל.

בהר הביטשקובלי ראו לראשונה עגלה (מאלה שהעבירו את החולים) חוזרת על עקבותיה. בעגלה נמצא לייזר הטאליאן, יהודי בן רוזבליה שנפח את נשמתו והובל לקבורה. לייזר, שהיה מבדח את בני כפרו בפורים בחרוזיו הנהדרים, מת בדרך. נערי ה״לבנטה״ טיפלו בקבורתו.

לעת ערב, הגיעו לתחנת הרכבת אונטֶר־וִישֶבֶס. קרונות להובלת בהמות עמדו מוכנים על מסילת הברזל. הז׳נדרמים שעל הרציף פעלו להעלאת הגולים על הקרונות. הם עשו את עבודתם בשיטתיות צבאית, בגערות, במכות ובלי משוא פנים.

הקטר צפר. הקרונות יצאו אל הלילה לדרך ארוכה שנמשכה ימים ולילות. היו רעבים, צמאים למים, רבצו בצפיפות במחנק איום, בריחות הרעים ויחד עם תינוקות בוכים, מתייבשים מחוסר מים, עם זקנים עייפים, עם גוססים. הכל נסעו אל התוהו. נאהבים התחבקו. מטרים ספורים מהם נפחו גוססים את נשמותיהם. ישישים ידללו פרקי תהלים. נשים וגברים עשו את צרכיהם בדלי שהוצב בכל קרון וקרון.

לא שיערו שלכבשני אושוויץ הם מובלים. איש בעולם לא טרח להודיע להם על קיומה של חרושת המוות.

אל הכליון

היא ישבה מול הדלת הסגורה של הקרון, סמוכה בגבה בדופן הנגדי. בזרועותיה נמה ילדה כבת שלוש. שקועה בהרהוריה, ספק הוזה בהקיץ ספק חולמת, השתופפה באפלה הרוחשת סביבה. הרכבת שיצאה לדרכה ביום שני לפנות ערב, נעצרה ביום חמישי לפני רדת החשכה ומזה שעות מספר עומדת במקומה ואין איש יודע אם הגיעה לתחנתה האחרונה, או שמא עוד מעט ישקשקו שוב הגלגלים ונסיעת הרפאים, אל הבלתי נודע, תמשיך.

האשה הצעירה פקחה את עיניה העייפות, בהתה בחשכה ביצורי אנוש הנכרכים אלה באלה בשטח הצר של הקרון. לא שהסתכלה בהם ממש, שהרי הכל אפוף חשכה היה, אולם זכרה את פרצופיהם, את צורת רביצתם המיוחדת, את מבטיהם העזים, הנוקבים. אפשר לומר ששיחזרה במחשבותיה את מה שראו עיניה במשך הימים שחלפו מאז שהיא נוסעת ברכבת הזאת. מופתעת מחזיונותיה, עצמה שוב את עיניה וחזרה לנמנומה המתיש.

לפתע נקרעה הדלת. חריקת גלגליה עוררה את האשה. הלילה הקודר האיר במקצת את גוש האדם הצפוף והדחוק. יצורים משונים טיפסו בזריזות אל תוך הקרון. התפרצותם החפוזה, טפיפת רגליהם הממוגפים, חפזונם הנמרץ, נראו משונים ביותר במצב של עלפון חושים שבו שרויים היו הרובצים בקרון. בטרם התאוששו, פתחו הבאים ביידיש צעקנית, האיצו בנוסעים לרדת: ״מהר לרדת! בלי צרורות! אין צורך בהם! לרדת! להשאיר הכל בקרון! אנחנו נטפל בצרורותיכם. זוזו! מהר, אין זמן!״ כך נדנדו בלי הרף, בקולות קשוחים כשהם מסנוורים את עיני הנמצאים בקרון בפנסי כיס דולקים.

״את התינוקת תמסרי לאשה זקנה!״ לחש אחד היצורים המפוספסים באוזנה של האשה הצעירה בקול רך, אבהי, כממתיק סוד עם ידידה, כאילו אין זה אותו איש שלפני רגע האיץ בצעקות, זירז ודחף בגסות מעוררת גועל נפש.

״אמרתי לכם, אין צורך בחבילות! אל תדאגו לחפצים! הכל יגיע למקומו הנכון! כמה פעמים צריכים לומר לכם דבר כדי שתבינו אותו?״

״שמעי בקולי, מסרי את הילדה לאיזה קרובת משפחה זקנה. זכרי: אין לך ילדים!״ חזר האיש והפציר באשה, כשהוא מסנן את דבריו אל אוזנה בטון של דורש טוב. עצתו לא רק הביכה את האשה הצעירה, אלא גם עוררה את זעמה: ״וכי יעלה על דעתו שאיפרד מלאל׳ה הקטנה? צעקותיו העידו שחסר לב האיש״, הרהרה האשה וחשה סלידה כלפי האנשים הללו, דוברי יידיש, שאינם נופלים בקשיחותם מן הז׳נדרמים שטיפלו בהם בעלייתם לקרונות.

״כאלה הם היהודים הפולניים״, רטן ר׳ נחמן, ישיש מצומק ומגובנן קמעה.

״אני מכיר אותם היטב עוד מתקופת מלחמת העולם הראשונה. גסי רוח!״

״כך מתנהגים יהודים?!״ התפרץ ר׳ משה. ״הרי אנחנו לאחר נסיעה קשה מאוד״.

״חמורים הונגריים שכמותכם״, השיב לו בזעם עצור יהודי קטן קומה ומוצק גוף בסגין מפוספס. ״ב־1944 באים לאושוויץ!?״ מדבריו בצבצו גם כעס וגם בוז, ומיד עבר להאיץ באנשים: ״מהרו! בלי חפצים, אין צורך בהם! כמה פעמים צריכים להגיד לכם? בלי תרמילים אמרתי, בלי!״ צעק וקרע חבילה מידה של אשה.

״וכי מרצוננו הטוב באנו לכאן״, ניסה מישהו להתנצל על שהגיע בשנת 1944 לאושוויץ. איש לא שם לב להתנצלויותיו. הוא נתבקש לעזוב שטויות ולמהר לרדת. האשה עם הילדה חשה הקלה על שאין צורך לסחוב את הצרורות. היתה עייפה מדי. הילדה התעוררה.

״אנחנו כבר בבית, אמא?״

״עוד מעט, חמודה שלי״.

״לישון, אמא!״ הילדה התרפקה לגופה הצנום של אמה מטושטשת במקצת מעייפות.

״אנחנו בתחנת רכבת, אלוקים יודע באיזה מהן״, הרהרה האשה הצעירה, מנותקת מן ההמולה שרחשה סביבה. היא נשארה בודדה, כפי שהיתה כל ימי חייה, מכונסת בתוך עצמה. באופק נצנצו הבהובי אש. ניצוצות נפלטו מארובות גבוהות. השמים האפלים הצהיבו בקצותיהם. ריח מוזר של בשר חרוך עמד באוויר הטחוב. האנשים במדים מפוספסים עבדו בזריזות בפינוי הקרונות. קולותיהם נשמעו קשוחים, בניגוד גמור לקולו הרך, האבהי של קצין גרמני בגיל העמידה, בעל צדעי שיבה, שהסתובב בין האנשים וזרק פה ושם מלה מרגיעה. הקרונות רוקנו מנוסעיהם. קומנדו השירות, קומנדו קנדה, עסק בפריקת הגופות של גולים, שנפחו את נשמותיהם בדרך.

״למה סוחבים את ה׳אושֶרקה׳?״ שאלה לאהל׳ה שהבחינה שגופת הישישה נסחבת על ידי האנשים במדים מפוספסים, בעזרת מוטות ברזל, מעֻגלים בקצותיהם, מותאמים לאחוז גופה במפרקתה. חיוך עצוב עלה בפניה החיוורים של האמא. מי בכפר לא הכיר את ה׳אושרקה׳, ישישה צפודה, מצומקת? מעיניה החומות הציץ תמיד הפחד. כל ימיה תפרה תכריכים, עבודה שהיתה לגביה בבחינת מצווה, ״חסד של אמת״. במשך שנים החזיקה בארונה את בגדי הקבורה שלה, שתפרה אותם מן הבד המשובח שבמשובחים. הזקנה חסכה מפיה על מנת שתוכל להתייצב לפני בית־דין של מעלה בתכריך הדור, שלא במסכנות שבה חיה כל ימיה. בדרך לאושוויץ נזדמנה האשה הצעירה ליד ה״אושרקה״. בתחילת הנסיעה שיחקה הזקנה עם לאהל׳ה, ניסתה לספר לה אגדה. בלילה האחרון (ושמא היה זה הלילה שלפני האחרון...) התעוררה האשה הצעירה משנתה והבחינה בזקנה המחליפה את בגדיה. ה׳אושרקה׳ לבשה על בשרה את בגדי הנצח הצחורים שלה ועליהם לבשה את בגדיה הרגילים. עכשיו היא מוטלת מתה לפני

השורה כגופותיהם של רבים אחרים, שחשבון שנותיהם נסתיים בדרך. הנה גם גופתה הצנומה, הקטנטנה, של ינטה לייבוביץ. בסמוך גם גופת ר׳ פישל פישקוביץ, גבה קומה ובעל הדרת פנים. הגברים במדים המפוספסים טיפלו בגופות בעזרת מוטות הברזל שלהם וסידרום לספירה. הגולים צפו בצער במתרחש. רצו לטפל בגופות בכבוד הראוי להן וגורשו. בוהים ומחרישים עמדו כמאובנים. הכל התרחש במהירות הבזק בקצב מדהים ומשתק, שבו אין זמן למחשבה: ״כל הגברים, שני צעדים קדימה!״

בעזרת פקודה קצרה אחת הפרידו בין גברים לנשים, עוד בטרם הצליחו בני המשפחה למצוא איש את אחיו; בטרם נמוגה ההפתעה הראשונה, נפלה פקודה נוספת: הגברים נצטוו לצעוד קדימה בדרך שבין גדרות התיל.

״ומה יהא על משפחותינו?״ שאלו קולות רבים בבת אחת.

״אל תדאגו! עוד מעט תיפגשו כולכם יחד״, הסביר הקצין בעל הקול האבהי והרך, קול של דוד נחמד הדואג לכל אחד: ״קצת סבלנות ותהיו כולכם יחד״. אחרי כל כך הרבה צעקות, גידופים, מלים מעליבות ושרירות לב, נסך קולו הרך, האנושי, תקווה בלב. זה היה קול אנושי יחיד בעולם של סיוטים ובלהות.

צעדו בסך בדרך עפר בין גדרות תיל בלי לשים לב למה שנמצא בשטח ובלי להבין לאן הם צועדים. כל מי שהסתכל קדימה, או אחורה, יכול היה לראות רק את המוני הצועדים לאותו כיוון; מחנה עצום נע קדימה. פה ושם עמד חייל מזוין וצפה בהמון, כאילו נקלע למקומו לגמרי במקרה וצופה בעוברים מתוך סקרנות גרידא. דרך אגב, לא כולם הבחינו בחיילים אלה. היו שטענו שבדרכם קדימה לא נתקלו באיש.

האנשים שוחחו ביניהם, התייעצו, התעניינו במה שהולך לפניהם או אחריהם. האשה הצעירה, שתקנית מטבעה, נשארה אדישה. עדיין לא יכלה לשכוח את העצה שניתנה לה, למסור את לאהל׳ה. גם נשים אחרות שוחחו על העצה המוזרה, שנלחשה לאמהות צעירות, למסור את התינוקות לקרובות־משפחה זקנות. הן ראו בה עצה מרושעת של האנשים עם הפסים, שהצליחו להימאס על כולן.

לגברים נודע שגם הנשים צועדות מאחוריהם. הסתבר שאחדים מן המגורשים הערימו בכל זאת על האנשים במדים מפוספסים ולקחו עמהם את תרמיליהם. הללו עוררו קנאת האחרים, כי מי יודע אם ימצאו את צרורותיהם.

אי שם, לאחר שיצאו לדרך, הכריז הקצין, זה ששבה את לב כולם בקולו האבהי והרך, שאלה שההליכה קשה עליהם – חולים, ישישים, נכים או נשים הרות, בחודשי ההריון האחרונים, יכולים לחכות במקום: ״עוד מעט תגיע משאית לקחת אתכם״. ר׳ נחמן, ״שהתבשל קצת בעולם הגדול״, כפי שנהג להתפאר, וסיפר תמיד על נימוסיהם הטובים של הגרמנים, הסביר לידידיו הישישים, שהוא שמח להיווכח, שלמרות הכל הגרמנים נשארו אדיבים ומאורגנים להפליא, כפי שהיו תמיד: ״וכי ניתן להשוות דיבורו של קצין זה לדיבורו של הקצין ההונגרי המצוחצח, שהחזיק אותנו בחצר בית הספר הישן בדראגומירשט? או לזה של ה׳הונבדים׳ שטיפלו בנו באונטר־וישבס בעלותנו לקרונות, או אפילו להתנהגותם

של היהודים הפולנים, כביכול אחינו, שהורידו אותנו מן הקרונות?״

ר׳ נחמן הושיט יד לעזור לידידיו הישישים לעלות למשאית. גם הגרמני עזר. סבתא חנה עלתה אף היא למשאית. על ידה ישבה אשה הרה בחודשיה האחרונים וזקן חולה, כמעט גוסס. ״עוד מעט, הזקן, והכל יבוא בשלום על מקומו!״ עודדו הקצין הגרמני שב השיער. משנתמלאה המשאית, ביקש מאלה שלא הספיקו לעלות, לחכות בשקט. ״המשאית תוביל את אלה ותחזור לקחת גם אתכם״.

״הגרמנים נשארו גרמנים!״ סיכם ר׳ נחמן בהתפעלות.

החלוץ של שיירת הגברים הגיע לצומת דרכים. בצומת, בצד הדרך, עמד קצין גבה קומה, לבוש מדים הדורים של ס״ס, מונוקל בעינו ושרביט של מנצחים בידו. הקצין סימן בשרביטו על הכיוון. אלה כוונו ימינה ואלה שמאלה. אם מישהו לא הבחין בכיוון הנכון, או שניסה להערים על המכוון, הושיטו חיילים גרמנים, שעמדו בקרבת מקום, מוטות ברזל ארוכים, מכופפים בקצותיהם. חצי העיגול של המוט נלפת למפרקת האיש והחייל משכו לכיוון הרצוי לו.

״איזה בלבול נורא״, העיר ר׳ יצחק שטויבר לר׳ יעקב ידידו הצעיר ממנו. שניהם הלכו זה ליד זה. זקן היה ר׳ יצחק, אך לא תש כוחו. למשאית לא רצה לעלות, עתה עמד במבוכה בפרשת דרכים. בעקבות השניים הלך מרדכי הירש, בן כפרם. מרדכי הירש אמר בלבו: ״אלה שני יהודים חכמים, מה שהם יעשו אעשה גם אני״.

בצומת הפנו את ר׳ יצחק ימינה. רגע נשאר במקומו. לא היה לו ברור מה עליו לעשות. חייל הושיט את מוטו, ומשכו ימינה. ר׳ יעקב אמר:

״אדוני הקצין, אני עודני במלוא כוחותי. אני מסוגל לעבוד״.

״בבקשה, אם זה רצונך!״ נתרצה לו הקצין בתנועה אבירית ובאדישות טוטלית הפנה את שרביטו לכיוון הנגדי, שמאלה.

״אם כן, גם אני פונה שמאלה״, החליט מרדכי הירש. ״החלטה זאת הצילה את חיי״, סיפר לאחר שובו מאושוויץ.

האשה הצעירה צעדה ברגל. הילדה רצתה ״בידיים״. אמא סחבה אותה צמודה לגופה. ידיה מיששו באבריה הפריכים, הרהרה בבעלה הנמצא אי־שם, בפלוגת העבודה שלו. האשה חשבה ברוך על פגישתם מחדש, כאשר ״כל זה יחלוף״. אז תוכל לספר לו על מה שעבר עליה בנסיעה איומה זאת. ״עלי לרשום את כל ׳החוכמות׳ של לאהל׳ה, אביה יתמוגג מנחת. בהחלט, עלי לדאוג לעפרון ונייר ולרשום למזכרת את שאלותיה החכמות. הילדה הזאת פקחית מאין כמוה״, סיכמה האשה שחשה בעייפותה. ״בעצם יכולתי למסור את לאהל׳ה לסבתא, שתסע יחד אתה במשאית״.

גיצה, נערה עירנית כבת שבעה עשרה, סיפרה שקצת למעלה מפרידים בין אנשים צעירים הנשלחים לעבודה ובין אמהות המועברות למחנה. היא גם ידעה לספר, שהכבשנים הנראים באופק הם בתי חרושת. קצין גרמני הסביר, שיעבדו בבתי החרושת הללו. ואשר לריח החריף הנישא באוויר, הסביר הקצין שזה בגלל החומרים הכימיים שמשתמשים בהם בתהליך הייצור. גיצה החליטה להערים על

הגרמנים על מנת שתוכל להיות לעזר לאמה שלה. היא כרכה צעיף לראשה, כמנהג הנשים הנשואות, לקחה בידיה את אחותה הקטנה. "אני האמא שלה", פסקה בעליצות שובבית. נערות רבות עשו כמוה. "לא יפה להשאיר את כל הטרחה על אמא". התכסיס הצליח. הגרמנים לא שמו לב. גיצה עברה בלי בעיות ימינה. היא אחזה בעדינות בזרוע אמה ולחשה ברוך: "אמא יקרה, נהיה שתינו יחד!" גם גברים אחדים עשו כמוה. ידעו שמחובתם להיות לסעד לקרוביהם הישישים ולא לעזבם לאנחותיהם.

האשה הצעירה סחבה את הילדה שנרדמה בזרועותיה. ככל האמהות כוונה ימינה. לא היה איכפת לה. כל שרצתה: להגיע למקום כלשהו. הדרך כבדה עליה, כי נאלצה לשאת את ילדתה בזרועותיה. היתה מאושרת כשסוף סוף נעצרה השיירה. סביבה המון עצום של זקנים וזקנות, אמהות עייפות וילדים נרדמים. כולם חיכו בלילה החשוך והטחוב להמשך הטיפול.

משפחת גמדים מרוזבליה עוררה תשומת לב מיוחדת אצל הגרמנים. קצין במדים שחורים הכריז, שכל קרובי הגמדים יגשו להירשם. הגמדים – כשמונה גברים ונשים, בני אותה משפחה, צמחו עד לגובה של כשמונים סנטימטר בלבד. ראש ענקי של מבוגר התנוסס על גוף מצומצם. מראה גופם היה למקור פרנסתם. גמדי רוזבליה פעלו כלהקת בידור, שהציגה בעיירות רומניה. יהודים טובים היו באים לראות גמדים רוקדים, שרים או מעלים מערכונים. הגמדים עוררו ענין אצל ד"ר מנגלה עבור מחקריו הגנטיים. שיקו, העגלון הזריז מרוזבליה, ובנו, נער כבן שש עשרה, קרובי הגמדים – נרשמו גם הם כקרובי הגמדים. הודות לגמדים אלה חזרו שיקו ובנו וסיפרו את שעיניהם ראו בלילה האיום ההוא, ליל כ"ו באייר תש"ד. אנשים ספורים מאלה שכוונו ימינה ראו את זריחת השמש למחרת היום.

"כולכם למרחצאות", הכריז חייל ס"ס. "תתרחצו, תתחטאו ותסתדרו בצריפים. כל משפחה וצריפה. עוד מעט יגיעו גם שאר בני משפחותיכם. תהיו כולכם יחד. שימרו על הסדר הטוב!"

ציבור של למעלה מאלפיים בני אדם, ישישים, נשים וטף, נע בלילה כשהוא מוקף חיילים מזוינים. הם הובלו לבנין בטון אפור שהתרומם רק קצת מעל פני האדמה. האשה הצעירה סחבה בקושי את ילדתה. עזרו לה אמה ואחותה הקטנה, שעמהם נפגשה סוף סוף. הילדים חשו עייפות רבה, אך מאוד השתדלו להיות בסדר ולא לצער את אמותיהם.

החיילים במדים שחורים חזרו וביקשו שכל אחד יצרור חפציו בצרור, וישנן לעצמו את מספר האונקל עליו תלה את צרורו בכניסה למרחצאות: "שלא תהיינה בעיות כאשר תצאו מן המרחץ".

האווירה הטובה השתנתה לפתע פתאום כאשר ציוו על כולם להתפשט. בפקודה זו היתה נימה מפחידה. האשה הצעירה הרהרה: "כיצד אוכל להתפשט לעיני גברים זרים, לעיני בני כפרי הישישים, וכיצד אוכל להסתכל בגופם הערום?" כדי להרוויח זמן התחילה להפשיט את לאה בתה. היה קריר ותחושה מזופתת. איש לא העז להביט בפני אשה, ואשה בפני איש. "משהו לא בסדר", אמרו האנשים

לעצמם. הקריאה להתפשט חזרה על עצמה בטון מאיים: ״כולכם להתפשט, בלי בעיות! מהר!״ ומיד נכנסו לפעולה האלות ועלו צעקות פראיות של כאב. האנשים התפשטו. כל אחד התבייש במערומיו והתבייש להסתכל על סביבותיו. האשה הצעירה התפשטה ומיהרה לעבר הדלת הפעורה, כשהיא מחזיקה בילדתה צמודה לגופה, מעין כיסוי על מערומיה. ברגע האחרון נרתעה. הציצה פנימה וחשה שלא בנוח, אלא שהיה מאוחר כדי לחזור, נוצר לחץ עצום בירידה החלקלקה אל הדלת. החיילים המשיכו לצעוק לשם זירוז. עכשיו היתה בטוחה שמשהו לא בסדר, במיוחד לאחר שחיה מרים, אלמנת אנטשל, אשה באה בימים, התמוטטה והחייל הגרמני אחזה ודחפה פנימה בדחיפה אלימה, כאילו היתה שק של עצמות יבשות. הציבור כולו גלש פנימה, אל אולם בטון אפור וקודר, כשהוא נדחף בגסות, תוך כדי צעקות ומהלומות רצחניות.

בחוץ, בלילה הטחוב, נשארו רק הגמדים וקרוביהם. טרם ידעו לאן נבלע הציבור הרב שהיה יחד עמהם. לא רחוק ממקום שבו עמדו בערה אש בתוך חפירה באדמה. והנה הגיעה המשאית עם הזקנים והנכים. המשאית נעצרה ליד החפירה הבוערת. ר׳ נחמן רצה לומר משהו. כל הדרך פטפט בהנאה גלויה על מעלותיהם הטובות של הגרמנים. ולפתע קפאו פניו מתדהמה ופחד. מרכב המשאית התחיל מתרומם. כל המשא החי שבו נוער אל התהום הבוערת, כפי שמנערים משאית עם חול. כוח הדיבור ניטל מר׳ נחמן ברגע שאמר את מלתו האחרונה בשבח הסדר הטוב של הגרמנים. הוא נשפך יחד עם כולם אל התהום הבוערת. זעקה איומה בקעה מפיו ומפי כל האחרים, זעקה שהחרידה את אלה שהושארו לצרכי הנסיונות הגנטיים. המשאית הסתובבה, נסעה לעשות עוד ״נגלה״. העדים המעטים נאלמו דום אחוזי פלצות. ריח הבשר החרוך שעלה בנחיריהם היה מעל ומעבר למה שמסוגל אדם לחוות.

דלתות ״בית המרחץ״ נסגרו.

״מה נעשה עכשיו, אמאי?״ שאלה לאה הקטנה.

״לא נעשה דבר״, השיבה אמה אחוזת ייאוש, רעדה, זעם וצער. על ידה ממש, צמוד לגופה, חשה בגוף אמה, גוף צפוד של זקנה, וגם בגופה הצעיר והחטוב להפליא של אחותה הצעירה, נערה שהאשה רק התחילה ללבלב בגופה. מחוסר אונים פרצה בבכי, קפצה אגרופים. היתה צפיפות רבה. לא יכלה לזוז.

דרך פתח צר בגג המבנה, נזרק משהו פנימה. חשו מחנק. זעקה שלא מן העולם הזה עלתה מן ההמון הלחוץ. היה כיחכוח כללי, מחנק מייאש בריאותיהם הצרובות. האשה הצעירה חשה בפרכוסי גוף ילדתה. הסבל טשטש את הכרתה. חשה שריאותיה נקרעות וגופה עומד להתפוצץ.

רוב אוכלוסית סטרימטרה היהודית וכן של כל גיטו דראגומירשט פרפר בציפורני המוות. עיני כולם יצאו מחוריהם, הביטו אל האין.

אחרי כרבע שעה נפתחו השערים, בצד השני של המבנה. אסירים בבגדים אזרחיים התחילו בסחיבת הגופות אל המשרפות. קודם שריפתן הוציאו את שיני הזהב מפיותיהן, תרומה לאוצר הגרמני.

אני באושוויץ לא הייתי!

אלף אלפי פעמים ביקרתי באושוויץ. לא שהגרמנים גירשו אותי לשם, אלא טלטלתי את עצמי בדמיוני לארץ ארורה זו ששמה אושוויץ; חזרתי אליה שוב ושוב כדי לחזות במתרחש. סקרן הייתי לדעת כיצד לוקחים בני אדם לתאי־גזים; כיצד נזרקים רבבות נרצחים לתנורי הכבשנים. בלילות דלוחים, ערפיליים, עמדתי בריח הבשר החרוך, כדי לראות במו עיני יצורים בצלמם ובדמותם של בני אנוש, המסוגלים להפעיל מנגנון המערה משאית מלאה תינוקות וישישים לבור האש. עשרות שנים חלפו מאז ואני טרם השתחררתי מאושוויץ, כפי שאין בכוחי להימלט מסיוטי שאר מחנות המוות, שאת סיפורי הזוועה שלהם שמעתי מפי השרידים שחזרו מן התופת אל ארצות־החיים.

עודני שוהה עם העבדים המפורגלים על לא עוול בכפם, עם הנדחסים בקרונות היוצאים לטרנספורט; עם אלה שאסור להם לצאת מפתח הצריף, או אפילו לקום ממקום רבצם בבלוק; ועם אלה השוהים ב״קרץ־בלוק״ עירומים, מלאים פצעים מוגלתיים, החיים על תנאי. בעודני מסתדר בשורה עם הנערים המובלים לסלקציה, אני צופה על הנערות, עירומות כביום היוולדן, ידן הימנית מורמת, העוברות ליד הרופא גבה הקומה, בציפיה אילמת לרמיזת שרביטו, לחסד – לסלקציות הבאות – או לשבט – לתאי הגז ולמשרפות.

ולמה אני חוזר אל התופת הזה? כי הוא נשאר לגבי בבחינת תעלומה שאין ביכולתי לפענחה. ידעתי קנאה ושנאה, אהבה, והערצה, אפילו זוועה. הכל ניתן לניתוח, לתפיסה להבנה, גם שגעון, גם רצח בעדנא דריתחא, אפילו רצח מתוכנן לפרטי פרטיו על ידי נפש מופרעת או מעוותת. אושוויץ תישאר, כנראה, לעולמי עד מעבר לבינתי.

אינני יכול לכתוב על בית מטבחיים לבני אדם. העובדות שליקטתי חומקות ממני. אינני מסוגל לרכזם ולפרשם. בלתי אפשרי לחדור לפסיכולוגיה של מרצחים מסוג זה; רצח שהוא פרי תיכנון ממשלתי, רצח שרבבות משתתפים בהכנתו ובביצועו, רצח הנמשך שנים, רצח שקוריו פרושים על פני יבשת שלמה, כביכול היבשת הנאורה.

גם הדמויות הפועלות חומקות מבינתי. כיצד לתאר אם ובת הרבות על פירור לחם ולעומתן אמהות או בנות, הנאבקות כדי ללכת יחד לקראת המוות המר, גם כאשר לא דורשים זאת מהן, פשוט כדי להיות ״יחד״. מי הביא יצורי אנוש לידי כך, שיעמיסו על כתפיהם חבר לצרה, כדי להובילו למשרפות, כי כך נצטוו לעשות? ייתכן שהדורות הבאים יתייחסו לכל אלה כאל אגדות מזוויעות, שמעולם לא התרחשו במציאות, כאל משל ותו לא, כפי שאנחנו מתייחסים לסיפורי

המיתולוגיה של העבר האנושי הרחוק, או אל אגדות חורבן ירושלים, כאשר נשים בישלו עוללי טיפוחיהן...

נעזוב איפוא את אושוויץ ואת שאר המחנות שבהם כילו את כוחותיהם בני כפרי ובני עמי, עד אשר נפלו חלל או נרצחו במיתות משונות. בואו ונשוב לסטרימטרה לתקופה קצרה, כדי לחזות בהבהובה האחרון של הקהילה, כאשר ניני סבא ר׳ איציק, ניצולי השואה המעטים, אודים מוצלים מאש, ניסו להקים את ביתם מחדש. הנסיון לא ארך זמן רב. במוקדם או במאוחר, ולכל היותר במשך כמה שנים, נכנעו לגורלם, הם חזרו לנוד בעולם, לחפש לעצמם בית וארץ, לאחר שהבינו שביתם הישן נהרס ולעולם לא ייבנה שוב.

ואלה תולדות סטרימטרה לאחר השואה:

ראשון החוזרים היה גדליה שטרן, צעיר בגיל העשרים, שהגיע בחזרה לסטרימטרה באוגוסט או בספטמבר 1944. נכון הדבר, שגדליה לא שיער שיהיה הראשון ולא ידע אם יבואו גם אחרים אחריו. הוא חזר, כי התגעגע לכפרו ולבית הוריו וגם מפני שלא היה קיים מקום אחר שיכול היה לפנות אליו. בכפר קידמה אותו הריקנות השוממת. דלתותיהם של בתי היהודים ממוסמרות היו, והבתים מרוקנים. ועדות ממשלתיות רוקנו אותם. את הרהיטים ואת פמוטי הפליז העבירו לבית הכנסת, שהפך למחסן ענקי של גרוטאות. פמוטי הכסף נלקחו. הספרים כולם רוכזו בצֶבֶר בבית הכנסת. כלי המיטה נלקחו, כנראה בלי הפלומה. הכרים והכסתות בותקו ורוקנו מתוכנם, כי בכל אשר הלכת, בבתים הריקים ובבית הכנסת, פרחו נוצות כנשמות תועות. בחצרות גדל החציר גבוה, כי במשך חודשים לא דרכה עליו רגל אדם. גדליה עבר מבית לבית. בכל אשר הלך שררה דממת מוות. מן הבתים עלה ריח עפיץ של חורבה. רק ההרים נשארו זקופים כתמיד, השמים בהירים והעצים מכוסים עלווה עשירה. היו ימי קיץ. התפוחים הבשילו על העצים, גם השזיפים. על פני הנהר הירקרק ריטטו צללי עצי ״הראקיטה״ ושל ערבי הנחל.

גדליה השתעמם. מעולם לא הבין כיצד מסוגל יצור אנוש לחיות לבדו, בלי משפחה ובלי ידידים או חברים לעבודה. הוא פרץ לבית אביו הממוסמר, מצאו ריק ונמלט ממנו. החורבן הפחידו, כי ראה הרבה חורבן במלחמה. בלילה ישן בביתו של שכן נוצרי, ידיד משפחה ותיק. הידידים הללו דאגו לו. הם השאילו לו בגדים משלהם, כי שלו התבלו מאוד והכינמת שרצה בהם. הבחור היהודי הראשון שחזר נטמע איפוא בעם הארץ. גדליה לא ניחן בעקשנות אבות אבותיו, ר׳ איציק איש סטרימטרה או ר׳ חיים שמואל שטרן. הוא לא חשב על חידוש הקהילה היהודית. הוא התגעגע למשפחתו ולא ידע נפשו מרוב צער. גדליה ניחן בנפש חולמנית. התכליתיות היתה ממנו והלאה. הוא ידע שעליו להימלט ובכל זאת נשאר, כי לא ידע לאן להימלט. היה מעבר ליכלתו הרגשנית להשלים עם המציאות המרה, שבית אביו איננו עוד. עדיין קיווה שהכל יקום לתחיה.

אחרי כשבועיים חזר ר׳ שמואל שטויבר מיקירי הכפר, בעל בעמיו ובעל נכסים. ר׳ שמואל, יהודי תכליתי, פתח לרווחה את הדלתות הממוסמרות של בית

חותנו, ר׳ יעקב פיינטוך, ראש הקהל לשעבר. שמואל התחיל מיד להתעניין במה שהתרחש ומה שניתן להציל מן הרכוש. הוא קשר קשרים עם שרידים שחזרו לכפרים השכנים, כמו למשל עם יוסל מבוטיזה, שבמשך כל החודשים הללו נדד ביערות, כשציידי אדם נמצאים בעקבותיו: ועם אלה שחזרו, כמוהו, מפלוגות העבודה. אי שם, בנסיגתה המבוהלת של יחידתם ניתקו עצמם ממנה וחזרו הביתה.

בין השרידים היה גם יאנקל וורם, בחור מסלאטינה הקרובה. ר׳ שמואל פיתה אותו להעתיק את דירתו לסטרימטרה: ״למה לך לשבת בודד בכפרך השומם? בוא אלי, נהיה שני יהודים יחד״. ר׳ שמואל חלם שגם חנצ׳ה אשתו וחיים בנו בכורו ושאר ילדיו יחזרו ויתחדשו ימיהם כקדם.

ביום נובמבר גשום לפנות ערב הגיע עוד שריד: המתנדב ל״צבא היהודים״ בהונגריה. הוא עשה דרכו ברגל מסיגט ועד לכפרו. מפי איכרים ואלאכיים נודע לו, שר׳ שמואל שטויבר חזר. הוא פנה איפוא לביתו ונתקבל בחמימות יהודית. השניים שמחו לצרף לקהילתם המצומצמת עוד יהודי.

צעיר חוזר הביתה

ימי סתיו גשומים. הרטיבות חודרת לעצמות. האופק מעורפל. לבוש קרעים, תרמיל על גבו, פוסע צעיר בדרך העפר, מסיגט לכפרו סטרימטרה. בטרם שם פעמיו לחזור לבית הוריו, התווכח ארוכות עם אחיו בעיר רחוקה:

״לאן תחזור?״ שאל האח. ״לשם מה לחזור? תיטיב לעשות אם תעלה לארץ ישראל. מה לנו ומי לנו עוד בסטרימטרה?״

״אני מוכרח לחזור לשם״, התעקש הנער. ״אני מוכרח לבדוק קודם, מה קרה לבני המשפחה, לברר מי מהם נשאר בחיים. לאחר מכן אחשוב על ארץ ישראל. עכשיו אני חוזר הביתה!״

הדרכים משובשות היו. האזור נמצא בעורף החזית. חלף זמן רב עד שהצליח הצעיר להגיע לסיגט בכל מיני כלי רכב הזדמנותיים. מכאן ואילך נאלץ היה ללכת ברגל. חלפו הימים ההם, כאשר רחובות סיגט המו עגלות ועגלונים, מוכנים להסיע כל דורש לאן שירצה. העגלונים היהודיים טרם חזרו מן הגירוש וספק אם יחזרו. הדרכים שממו. האוטובוסים נעלמו. משה צעד ברגל. בעברו בכפרים, בהביטו על בתי היהודים, שדלתותיהם מוגפות היו וחלונותיהם ממוסמרים, חש כאילו רעם מתגלגל עולה מתוך הדממה הכלואה בבתים אלה.

ההליכה נמשכה יום שלם, מבוקר ועד ערב. הנער הרהר במה שעבר עליו בקיץ מיום שברח מן הכפר, בשבילי ההרים, לבאיה מארה. הרעיון להתנדב ל״צבא היהודים״ של הונגריה, נתגלה כמוצלח. ״היה לי מזל עם קולונל רביצקי החביב״. מִקְלֶט נשלח, לפי דרישתו, ל״פלוגת עבודה״ בהרים. שם היה קצת יותר קשה. שוב לא זכה בתנאים מועדפים כמו בקלט בבאיה־מארה, אבל היה מוגן מפני הבדיקות התמידיות. תפקידו בפלוגה היה סחיבת מים מלמטה בשביל הבחורים שעבדו בחפירות על רכס ההר.

כניעת הרומנים, ב־23 באוגוסט 1944, ויציאתם מן המלחמה, מוטטו את מערך ההגנה בקשת הקרפטים. התחילה נסיגה מבוהלת מערבה ברגל, באי סדר. איש לא דאג לצרכי החיילים, קל וחומר לצרכי אנשי פלוגות העבודה, היהודים.

בכפר קטן חבוי בין כרמים ברמה הטרנסילבנית, חמק משה מן השורה ונכנס לאחד הבתים השוממים, ביתו של יהודי שהוגלה. הנער התכוון לחפש בבית מזון להשקיט את רעבונו. חיפש מצרכים כגון קמח, שעועית, תירס וכיוצא באלה. הוא זכר כיצד הצפינו הוריו מצרכים שונים בטרם גורשו והניח שכך עשו גם יהודי המקום הזה. משלא מצא דבר, כי הבית רוקן לגמרי, ירד למרתף. הקרירות נעמה לו. הנער העייף פרש את שמיכתו, שהיתה מגוללת על גופו, לפוש קמעה. אמנם חשש שמא הבחינו ביציאתו ויבואו לחפש אחריו ואם ימצאוהו יוציאוהו להורג

בעוון עריקה, אולם למרות חששותיו, חש הרגעה מתקתקה, התעצל לחזור אל השרב שבחוץ, אל ההליכה בלי קץ. בלי משים נעצמו עיניו. נרדם.

כשהתעורר הבין שחטף שינה של כמה שעות. דרך אשנב המרתף שבמעלה הקיר הבחין שעוד מעט יבוא השמש. בפינת המרתף נמצא מעין דופן של קרשים. משה חשב שרצוי לגשת ולסדר לעצמו מחבוא מאחורי הקרשים הללו. עודו מתלבט אם עליו לחזור לחפש את יחידתו או להסתכן בציפיה במסתור זה עד לבוא הרוסים, נרדם שוב. כשהתעורר שררה אפלה. חש בצינת הלילה. בחוץ דהרו כלי רכב. ״הגרמנים נסוגים״, הרהר וקם להטיל את מימיו. מעבר לדופן הקרשים עלה קול נחרה. ״רצוי לגשת לוודא למי אני מארח לחברה במרתף זה״. בגלל החשכה והעייפות דחה זאת עד למחרת בבוקר ושוב נרדם.

באור הכחלחל של הבוקר התקרב לדופן הקרשים. הציץ והבחין בבן אדם ששכב שם. שניהם התבוננו זה בזה זמן רב בלי להוציא הגה מפיהם. בסופו של דבר נכנע זה ששכב מאחורי דופן הקרשים. הוא שאל בלחש:

״א יידז?״ (יהודי?)

״כן, יהודי״, השיב הנער בהיסוס.

״גם אתה ערקת מפלוגת העבודה שלך?״

״טרם ערקתי״, לא רצה משה להתחייב. ״נכנסתי כדי לפוש קמעה״.

״שמעתי אתמול כשנכנסת. די נבהלתי כשהסתובבת למעלה. פחדתי שבאו לחפש אחרי״.

״נרחיב את המסתור, שיהיה מקום לשנינו״, הציע הנער.

״נעשה זאת כשתתחדש התנועה בכביש ויהיה רעש״.

״ממתי אתה כאן?״

״מזה יומיים. הנה מים, קח לגימה!״

״מאיפה לקחת מים?״

״בלילה התגנבתי עד לנהר הסמוך״.

״טוב, בלילה אצא אני״, אמר הנער כמתנצל על שכמעט הריק את בקבוק המים. ״אחפש גם קצת ענבים. ראיתי כרם בסביבה״.

״ואם ניתפס?״

״ניירה!״

״אינך מפחד?״

״ואם אני כן מפחד?״

הגבר היה מרוצה מתשובות הנער.

הדהירה בכבישים שנמשכה כל היום נרגעה בלילה. משה יצא להביא מים וענבים. לא מצא את הכרם וחזר בלי ענבים. בחוץ היה לילה שקט. הם ישנו זה ליד זה מאחרי דופן הקרשים ושוחחו על הבית, על פלוגות העבודה ועל מה שיעשו אם וכאשר יגיע הצבא הרוסי.

למחרת בבוקר הגיעו למסקנה שהרוסים הגיעו. את הכובעים והסרטים האדומים השאירו במרתף ועלו למעלה. מתוך הבית הציצו מבעד לחרכי החלונות

המוגפים. אכן, רכב רוסי דהר בכביש. חיכו לרגע של רגיעה ויצאו החוצה אל הכביש. משה חש אי־נוחות. מאז שנות הילדות נזהר שלא ללכת בגילוי ראש.

״חכה רגע, אני חוזר לקחת את הכובע״, אמר לידידו.

״השתגעת? הכובעים יסגירו אותנו, ניחשב לחיילים ויקחו אותנו בשבי. כבר היו דברים מעולם. מוטב כך. ה׳רבונו של עולם׳ יסלח לנו״, טען חברו המבוגר ממנו בשנים שחש מרירות מצטברת כלפי ״רבון העולמים״.

השניים פנו דרומה לכיוון הגבול הרומני. בדרך נפגשו עם עוד בחורים יהודים, כולם נושרים מיחידותיהם הצבאיות, בכוונה ושלא בכוונה. הם השתדלו להתקדם בדרכים שאין בהן תנועה צבאית. לאט לאט התלקטו עשרים ושישה בחורים, כולם יוצאי ״צבא היהודים״ של ההונגרים. בראש השנה תש״ה, לפני תקיעת השופר, הגיעו לבית הכנסת בעיר ״אַלבָּה־יוליה״ ונשארו בה עד מוצאי ראש השנה. בשלושה בתשרי התפזרו. כל אחד פנה לדרכו.

משה זכר שדודו שמואל גר לפני המלחמה בעיר בראשוב וחתר להגיע אליה. בדרכו חזרה לסטרימטרה חייך הצעיר בהזכרו בפגישה המוזרה עם דודתו. ״הנה הוכחה שאמנם קיימת ׳השגחה עליונה׳״, אמר הנער בלבו... בהגיעו לבראשוב התקשה לאתר את הדוד בעיר הענקית. הנער החליט לפנות לרב העיר. הרב דוד שפְּרבֶּר, רבה האורתודוכסי של בראשוב, היה דמות ידועה בסטרימטרה. תמיד הצטרף אל הרבי מקוסוב בביקורי האדמו״ר בכפרי מרמורש.

עוברים ושבים לא ידעו להדריכו לבית הרב. אחרי מאמץ רב נשלח לבית הכנסת. בחצר בית הכנסת גר השוחט. משהבחין השוחט בנער חיוור העומד על סף ביתו, הבין שמדובר בעוד פליט יהודי. פליטים רבים פקדו את ביתו בימים ההם. השוחט ביקשו לשבת והאיץ באשתו להגיש דברי טעימה לשולחן. האשה שוחחה בירכתי החדר עם גברת הדורה בלבושה.

״ערקתי מפלוגת עבודה של הצבא ההונגרי״, סיפר הנער, ״ואני מחפש את כתובתו של דודי, שלפני המלחמה גר בעיר הזאת״.

״בדיוק ילד כזה היה בבית גיסי״, אמרה הגברת לאשת השוחט. שתי הנשים הפסיקו את שיחתן והקשיבו למה שסיפר הנער.

״מאיפה אתה ומי הדוד שלך?״

״אני מסטרימטרה ושם דודי שמואל שטיינמץ״.

האשה ההדורה התקרבה אל השולחן שעל ידו ישבו הצעיר ובעל הבית, נרגשת ממראה הנער בגדי הנער הבלויים. השוחט הרים אליה את פניו התמהים, כמצפה למוצא פיה. הצעיר לא ידע מדוע נשתתק בעל דבבו.

״אותי אתה מכיר?״ שאלה הגברת את הנער הנדהם.

״מצטער, גברת. אינני מכירך!״

״את שם דודתך אתה זוכר?״

״כמובן, שמה היה הֶני״.

״אני דודתך הני, נערי״.

מאז חלפו שבועות רבים. חלק מן הזמן שהה אצל אחיו, מדריך בתנועת נוער

חלוצית, וחלק מן הזמן נשתהה בדרכו הביתה. עתה הגיע. הכפר שוכן למרגלות ההרים, כתמיד. גועש הנהר, כרגיל בעונת הגשמים. זכרונותיו געשו. הפריעה לו הדממה האיומה, דממת המוות שסובבה בסימטאות הכפר, התגעגע להמולת החיים ששככה. סטרימטרה היה לבית קברות. משה נעצר ליד דלת בית הוריו, שהיתה ממוגפת וממוסמרת.

״האם חזר מישהו משלנו?״ את שאלתו הפנה לאכר ואלאכי שעבר בסימטה. האכר הצטלב, הביט בו כאילו היה רוח רפאים ופלט:

״חזר שְמיל, חתנו של יאנקו הג׳ינג׳י״.

הנער המשיך במעלה הסימטה. ר׳ שמואל שטויבר וידידו מסלאטינה קיבלוהו בזרועות פתוחות. שמחו שעוד יהודי, הרביעי, חזר מן התופת. ״אנחנו כבר ארבעה״, אמר ר׳ שמואל בסיפוק.

אחרי יומיים הגיע גם החמישי: איצה, בנה של זלאטה הבלנית. ״אנחנו כבר חמישה״, סיפר ר׳ שמואל בסיפוק, מרוצה שהקהילה הולכת ונבנית מחדש. הוא ציפה לכל האחרים וגם לבני משפחתו.

"קומונה" בסגנון של אחרי השואה

בליל חורף מנושב רוחות עזות ישבו ששת השרידים של קהילה קדושה סטרימטרה (לחמשת הנזכרים הצטרף גם ישראל רוזנברג) ליד האח הבוער. ר' שמואל וישראל סיימו דף גמרא והצטרפו אל שיחתם הבטלה של השאר. שמואל, במיטב שנותיו, פתח חנות בשותפות עם שני הצעירים יעקב ומשה. גדליה לא הצטרף. היו לו עסקים משלו ואהב לשוטט במרחב. על הסדר הציבורי באזור, שנמצא בשליטת הצבא הסובייטי, הופקדה מיליציה של מתנדבים. איצה היה איש המיליציה. בידו הופקדו רובה ישן, סרט על הזרוע ופנקס שירות. איצה נהנה מן השררה בכפר והשתמש במלים בוטות כלפי חבריו בשל תאוותם לכסף. אמנם גם הוא התקין לעצמו בית מלאכה לסנדלרות, בביתו של איציק שטיין, אבל על הרוב הסתפק בחיי בטלה ובילה את זמנו הפנוי עם החברה. ישראל ידע לאן פניו מועדות. אביו חי בארצות הברית וחיכה להזדמנות לצאת אליו. ידע שכל שאר בני משפחתו, אם יחזרו, יבואו אחריו.

הכפר התעטף בלבן: ההרים, השדות, החצרות וגגות הבתים כוסו שלג רב, שנפל בשפע בחורף ההוא. יעקב ומשה התכוננו לדרך. תיכננו לצאת עם שתי עגלות בדרך ההרים לבוקובינה ומשם להדרים לעריה הצפוניות של רומניה. בעגלות העמיסו סחורות שונות: דבש דבורים, כותנות רקומות, שלחים, בשר מעושן וכדומה. בתמורה קיוו להשיג את המצרכים הדרושים לחנות, כי בכסף קשה היה להשיג סחורה. אנשים ברחו מן הכסף, שערכו ירד מיום ליום. סיגט השוממה חדלה לשמש מרכז אספקה. חנויותיה מבורחות היו, סוחריה גורשו ואיש לא ידע מה היה להם.

"תקחו עמכם הרבה שמיכות", יעץ שמואל לצעירים. הוא עצמו לא יצא לדרך. כך התנה וכך נרשם בהסכם השותפות. הנערים ישהו כשבועיים בדרך וישנו במשמרות: אחד יישאר על משמרתו והשני יחליף כוח. בדרך אורבות סכנות רבות, ביניהן להקות זאבים ושודדים.

בכל כפר מכפרי מרמורש נוצרה מעין "קומונה", שהקימו שרידי פלוגות העבודה שחזרו לכפר. כל מי שהגיע הצטרף או כשותף או כאורח הסמוך על שולחן הכלל. "הרי לכן אנחנו פה, כדי לקלוט את אלה שיחזרו". חלומם הגדול של השרידים שחזרו היה להגיע ליום שבו יחזרו ילדיהם הקטנים או הוריהם ויוכלו לסעדם.

יעקב ומשה יצאו בדמי הלילה. משחת העטרן שקפאה בצירי הגלגלים חרקה במעין יבבה. הכל היה שקוע באפלה ורק פה ושם נצנץ אור במרחקים: פנס של עגלה הנעה בדרכים. כלבים נבחניים קרעו את הדממה בנביחותיהם הזועמות.

״נשארנו אחד במשפחה ושניים בכפר״, היו אומרים החוזרים. יחסי השכנות הטובה עם עם הארץ נשתבשו. לפתע פתאום חדלו היהודים להיות שכנים שהגורל המר להם והפכו לפולשים המאיימים לסלק אנשים מזכויות ונכסים שקנו במשיכה. חלומות נרקמו בחודשי הקיץ אצל אכרי הכפר בקשר לעתיד השדות והמטלטלין שנשארו הפקר ונאספו על ידי ״בעלי חזקה״ למיניהם (זה טען על חוב שכביכול חייב היה לו היהודי וזה על הרכישה מאביו שנעשתה שלא כדין וסיבות דומות); האמונה שהבעלים שוב אינם בחיים ולא יבואו לתבוע את שלהם התנפצה. היהודים המְעטים שחזרו תבעו לא רק את נכסיהם, אלא גם נכסי קרוביהם וקרובי קרוביהם ושל כל היהודים. הדבר עורר זעמם של אלה שהאמינו שהנכסים עברו לידיהם לעולמי עד.

משה נזכר במה שקרה לו באחד הימים. בעקבות רמז מפי איכר, נכנס לבקר שכן נוצרי כי אמר להתעניין בגורל מערכת כסאות, שהשכנה לקחה בהשאלה מסבתא חנה. ארבעת קציני צבא גרמניים, שגרו בבית השכנה, נזקקו לכסאות נוחים למשחק הפוֹקֶר שלהם. הסבתא השאילה לה את הכסאות וזו לא החזירה אותן. עתה נרמז הנכד שהכסאות מוסתרים בבית השכן. משה צירף אליו גם ידיד. השכנה קיבלה אותם במתק שפתיים, התעניינה בגורל הסבתא, הביעה סלידה ממעשי הגרמנים שגרשו מביתה זקנה נחמדה, ישישה בת שבעים. פיה שפע דברי חיבה חסודים. משה שינה את הנושא: ״נדמה לי שכסאות הסבתא נשארו בביתך. אולי תוכלי להחזירם, אנחנו זקוקים להם״. ״חס וחלילה״, אמרה האשה בקול חסוד, ממש שמן־זית־זך. ״לו היו אצלנו, היינו מחזירים אותם מזמן. באו מן המועצה ולקחו כל דבר שהיה של יהודי. איימו בעונשים חמורים על אלה שיחזיקו דברים שהיו שייכים ליהודים״.

משה, שידע שהיא משקרת וידע איפה מוסתרים הכסאות, שאל:

״מותר לנו להסתכל בחדר, שמא הם בפנים?״ שאל. האשה נעלבה עמוקות: ״בבקשה!״ אמרה בקול בוטה של איש ישר, נפגע בכבודו, על שבני בליעל מרשים לעצמם להטיל ספק בהגינותה. משה ניגש לפינה, הרים מרבד צבעוני והופיעו הכסאות. שני הבחורים אחזו בהם ומיהרו להסתלק. האשה זעקה חמס. קולה השמנוני, החסוד, הפך למחוספס וזועם. מפיה נפלטו קללות קשות ומרות.

״כיצד אינכם מתביישים, חלאת אדם שכמותכם, להיכנס לבתים של אנשים ולהוציא מתוכם חפצים?!״ שאלה בקולי קולות, כדי שדבריה יישמעו ברחוב. קשה היה לו למשה לשכוח את זעם האפעה שהבהב בעיני השכנה ״הטובה״, ידידתה הנאמנה של הסבתא.

דברים דומים, וחמורים בהרבה, קרו בכל כפרי הסביבה. הנערים שחזרו עוררו נגדם זעם, שנאה והתמרמרות. הם חשו מה שלא חשו יהודים מעולם באזור זה. שכניהם הצטערו על שחייהם של הללו ניצלו. בדראגומירשט נזרק רימון ל״קומונה״ שהיתה בביתו של ישראל פולק. בפוליאן־רוסקובה נרצחו בלילה אחד למעלה מעשרים צעירים, חברי הקומונה.

יעקב נשאר ער. משה התעטף בשמיכות ונרדם בעגלה. חלם על בית הוריו. כל

המשפחה מכונסת ליד שולחן ה״סדר״. מקומו ליד רבקה׳לה, אחייניתו הקטנה, בת אחותו, שהרבה לשחק אתה, כאילו דבר לא קרה והחיים מפכים באפיקם הטבעי.

כשהתעורר היה בוקר. השמים נשארו מעוננים, קודרים. שני הבחורים חזרו לדוש בבעיה המעסיקה אותם יומם ולילה: מדוע אין סימן חיים ממשפחותיהם? הייתכן שאף אחד מהם לא הצליח לברוח? הייתכן שאין להם כל הזדמנות להודיע דבר לקרוביהם? הייתכן שאיש לא ראה אותם ולא סיפר על כך לאיש? והרי הגיעה גלויה מאביו! היא נשלחה עוד בקיץ שעבר לכומר הכפר. הכומר שמר עליה ומסרה לו. אין כל ספק שזה כתב יד אביו. הגלויה נשלחה מ״וַּהוולדן״. הייתכן שאין איש יודע איפה המקום הזה: יישוב או מחנה? הגלויה הוחתמה בחותמת שאמרה: ״דואר חוזר לא יתקבל״.

״חבל שאין לנו עתונים״, אמר יעקב. ״אנשים אומרים שבעתונים הופיעו סיפורי זוועה, דברים מחרידים״.

״דרכם של עתונים להפריז״, העיר משה. ״הרי לא היו שם ורק שמעו מפי אחרים״.

בסיטשל עשו חניה. נהוג היה להיעצר בכל כפר וכפר, להיפגש עם השרידים של כל כפר וכפר. הכל חשו כמשפחה אחת, מאוחדים בגורלם, קשורים בתקוותיהם. גם בחורי סיטשל חיו ב״קומונה״ לפי אותם הכללים. העגלונים דאגו לסוסיהם ושני הבחורים הניחו תפילין, אכלו ארוחת בוקר אצל ידידיהם ופטפטו ארוכות בנושא הכאוב, הקרוב ללב השרידים, המצפים בכליון עיניהם לדעת מה היה ליקיריהם ומתי יחזרו.

בחורף, ואפילו בראשית האביב, טרם ידעו על מה שעלה בגורל המגורשים והיתה תקווה עצומה שיחזרו ויתקבלו בזרועות פתוחות, ירפאו את מכאוביהם ויחזירום אל מעגלי החיים.

הסנונית הראשונה

צעיר חסון, רחב כתפיים, טיפס בקפיצות קלילות במדרגות האבן המובילות לביתו של שמואל שטיבר. את העגלה, שהסיעה אותו לכאן, השאיר לצדי הדרך.

"היכן משה?" שאל נמרצות כמי ששעתו דחוקה. עד שהלכו לחפש את משה, הסתודד עם ר' שמואל. השאלות והתשובות היו קצרות. עיני ר' שמואל הצטעפו. היו בהן תמיהה וחוסר אימון בסיפור הבלתי מתקבל על הדעת שהביא עמו הצעיר.

משנכנס משה אל החדר והבחין באורח, קיבלו בסבר פנים יפות: "ברוך הבא! איזה אורח! מאיפה צצת?" משה התבדח. בטוח היה שהאורח, "שכן" מן הכפר הסמוך, נעצר בסטרימטרה בדרכו הביתה, כדי להתראות עם ידידים ולחטוף שיחה, כפי שנהגו בימים ההם. השואה, הבדידות, התחושה שהם אחים לצרה, קרבה וקשרה אותם בקשרי ידידות רגשניים.

"מנחם אחיך חזר, הוא בסיגט!"

"חזר?!"

"כן".

"ורק הוא לבדו? האם סיפר מה קרה לכל האחרים?"

"את כל הסיפורים תשמע מפיו", קטע הבחור את השיחה באדישות מעושה, "אני ממהר".

"מה לך כי תמהר דוקא עכשיו? לא תאחר דבר. שב! נשתה כוסית, תאכל משהו", הפציר משה באורחו.

"מצטער, אין לי פנאי", אמר הצעיר ועזב את הבית. הפעם ירד במדרגות בצעד כבד ובהיסוס. משה הלך אחריו.

"איך נראה אחי?" שאל.

"שכך ייראו כל שונאי ישראל", סובב הצעיר את פניו, סמוקות מהתרגשות.

משה שמע בעצת חבריו ומיהר לחפש עגלון שיסיעו בלילה לסיגט, כדי להביא את אחיו הביתה. משחזר לקומונה, לאחר שמצא עגלון, הבחין במבוכה ששררה בקרב חבריו. משה לא העז לשאול מה סיפר להם האורח הנחפז. האווירה היתה רוויה עצבות ומתח.

"תקח אתך שמיכה וכרית, אולי ירצה אחיך לנוח בדרך חזרה..." הערה זו לא נתנה מנוח למשה. כל הלילה הסתובב על משכבו בלי לעצום עין. מחשבותיו עברו מהתלהבות ורודה לפסימיות שחורה. בשתיים לפנות בוקר דפק העגלון על החלון. משה היה ער. מיד התלבש ויצא אל הלילה. במשך שש שעות, אורך הנסיעה לסיגט, שיחזר שוב ושוב כל מה שהתרחש מיום בריחתו בדרך הרים,

לפני פחות משנה, יומיים לפני הגליית היהודים מבתיהם ועד לאחרי הצהריים של יום אתמול, כשנתבשר על בוא אחיו.

״אחי הוא הסנונית הראשונה״, הרהר. ״מתברר איפוא, שלמרות סיפורי הזוועה, שמפיצה העתונות ונמסרים מפה לאוזן, יש תקווה. אחי חזר. אחי חזר״. רוחו נעכרה עליו משנזכר שאמרו לו לקחת שמיכה וכרית: ״מה פתאום שמיכה וכרית? האם רצו לרמוז לי שהוא חולה? ואולי...״ המחשבה שעלתה היתה אכזרית מדי: ״לא ייתכן! ודאי לא שלחו אותי להביא גוויה לקבורה! הוא חי!״ פרץ בהתלהבות שאין דוגמתה. ״הוא חי! אולי קצת חולה. אין דבר, נטפל בו!״. משה נשבע להבריא את אחיו ויהי־מה, כאילו אין זה אלא ענין של רצון טוב. יצר הקיום שבו התחזק להפליא בשנה שחלפה ועתה הוא בשיא המאבק על השתרשותו מחדש בכפר. משה, בן השבע עשרה, נחשב לאיש עסקים מצליח, אחד מן ״החברה״. באזור מתחשבים בדעתו. הסבל חישלו, הציפיה ליקיריו נסכה בו רוח לחימה. כל עמלו ומאבקו הוא להתבסס כדי שיקלוט בבוא היום את אלה שיחזרו ויזדקקו לבית חם, לתנאי הבראה ולשיקום.

הבוקר האיר. אדים לבנבנים ריחפו על ההרים מסביב. בתי היהודים דממו. השלג בפסגות טרם נמס. שברי קרח צפו במימיו הירקרקים של נהר האיזה. שלא כמנהגו, לא עצר אצל ידידים בכפרים שבהם עבר, כי מיהר לפגישה עם אחיו, בתחושה שהוא יפתור לו סוף סוף את החידות שהעסיקוהו בחודשי החורף.

את מנחם מצא אצל ידידים: קבוצת צעירים שגרה ב״קומונה״ משלהם בביתו של אחד מעשירי סיגט שטרם חזר, וכנראה לא יחזור לעולם. מנחם שכב. גופו הצנום והצפוד נראה כמיובש. אפשר היה לספור את טבעות גרגרתו, את חוליות חוט שידרתו. מבעד לעור השקוף של גולגולתו המגולחת למשעי ניתן היה להבחין בחיבורי עצמות הגולגולת, כאילו אין זאת אלא גופה. היה בו משהו מן ה״בר־מינן״ לולא פרכוס התפוח בגרגרתו, שקפץ כל העת והנצנוץ המוזר שבעיניו הדולקות. מנחם נראה אדיש לכל המתרחש סביבו. דיבר בקושי רב. כל מלה שהוציא מפיו באה לו במאמץ פיסי ניכר. ידידיו סיפרו למשה על מה שהתרחש יום קודם במשרדי הג׳וינט. הכל התקבצו סביבו. כולם באו לשמוע חדשות מפיו של החוזר. היה אחד מן הראשונים שחזרו ממש משם. הכל ציפו לשמוע דברים אמינים ממקור בטוח. הניחו לפניו קערת אוכל וכולם נעמדו סביבו כמו בתחקיר משטרתי. הם הבחינו בכל פירור של אוכל העובר דרך בית בליעתו. מראהו היה חלק מן הסיפור העגום שהביא. המלים המעטות שאמר זרעו יאוש. מנחם אישר שרוב המגורשים הוחנקו בתאי הגזים ונשרפו במשרפות עוד ביום הגיעם לאושוויץ. הנותרים המעטים, שבסלקציה נשלחו לצד שמאל, נפלו כזבובים. הם גוועו מרעב, מתו במגיפות, נרצחו נפש במכות אכזריות או שהתמוטטו בעבודות פרך ונלקחו ל״בית חולים״ שפירושו המעשי מוות מהיר. כל זה אמר במלים ספורות. בסופו של דבר ריחמו עליו. אחד הכריז: ״די. חברה גמרנו! יותר אל תשאלו! עיניכם הרואות שאין בו כוח לדבר״.

בדרך הארוכה לסטרימטרה, שנמשכה שש שעות, דיבר מנחם מלים ספורות

בלבד. הוא תיאר את אושוויץ שלו (כל אסיר והאושוויץ שלו): ״במקרה פניתי ימינה. חייל גרמני במדים שחורים, הושיט מקל ברזל ארוך, מכופף בקצהו, הדביקו על עורפי ומשכני לצד שמאל. אחרי שבועיים של שהיה באושוויץ בבלוקים, תוך איסור חמור לרדת מעל משכבנו, הועברנו לבוכנוולד. משם נשלחנו לדורה, שנקרא גם בוכנוולד מספר שתיים. היינו יחד כמעט כל הגברים, בני סטרימטרה, שעברו את הסלקציה. שלושת הימים הראשונים היו איומים. המכות וההתעללויות של שלושת הימים הללו שברו כמעט את כולנו. סופר שמתחתנו, בעמקי האדמה, מפתחים הגרמנים נשק סודי. אנחנו לא הורשינו להיכנס למנהרות. רעבנו וקיווינו. נשאנו בעול וקיווינו. אבא קיווה: ׳לראות כיצד כל זה יסתיים׳ ו׳כיצד ייראה העולם לאחר זה׳. בינתיים התמוטטו האנשים בזה אחר זה. הרב צבי־הירש כהן, רבה של סטרימטרה, החזיק ׳ישיבה׳ בדורה... אסף קבוצת נערים ולימדם תורה בערבים. ספרים לא היו לנו. הרב שינן את השיעור בעל פה עד היום שבו ניספה. פטירתו קשורה לתגליתו המוזרה של מאיר שטרן, בנו של משה לייב שטרן, שעשתה שמות במחנה. מאיר גילה, שאם לוקחים את מנת הלחם היומית הזעומה, שאיננה מספיקה, ומשרים אותה במים, נוצרת כמות מכובדת של אוכל שניתן למלא בו את הכרס. רבים נתפסו ליתרון העצום שבשיטת מאיר, כולל הרב. כשבועיים לאחר הפעלת השיטה נפגעו המשתמשים בה בדיזנטריה חמורה שממנה לא החלימו. איש לא דאג שיחלימו״.

״מדורה הועברנו לארליך; אבא החזיק מעמד עד פברואר, בערך. באחד הימים התמוטט בעבודתו ונלקח לבית החולים ויותר לא שמעתי עליו, הגם שהתעניינתי אצל בְּרֶכֶר מסיגט, שעבד במה שנקרא ׳בית החולים׳. רציתי לדעת את היום המדויק שבו נספה. ברכר לא ידע דבר״.

״כלומר, לפני כחודשיים ומשהו עדיין היה בין החיים״, הרהר משה בקול. ״לו היה מחזיק מעמד עוד כחודש...״

״בין כך ובין כך לא היה מחזיק מעמד במה שעבר עלינו בהמשך. תאר לעצמך מסע של אחד עשר יום ברחבי גרמניה, ממערב למזרח, בקרונות פתוחים, כמעט בלי אוכל. רכבת של רוחות רפאים לבושים מדים מפוספסים קרועים, הזועקים זעקת שבר בצפיפות איומה, שמי חורף קפואים מעליהם וקור לילה ממית. מאות נספו בקרונות אלה. מעטים נשארו בחיים. הייתי אחד מכשש מאות שהגיעו, חצי מתים, למחנה שליד בית החרושת למטוסים, טילן, צפונית לברלין. בית החרושת כבר לא פעל. היינו תחת הפצצה מתמדת מן האוויר״.

מנחם סיפר כיצד כל הלילה רצו מן הצריפים אל היער, כביכול, כדי למצוא מחסה. לפנות בוקר התמוטט, הוא ועוד כמה אסירים, ונשלחו למרפאה: ״בעומדי בתור לקבלתי למרפאה עזב הצוות הרפואי את המקום ונשארנו רק שניים שלא הספיקו להתקבל. הלכתי גם אני אל המסדרון אליו פנו אותם האסירים שכן נתקבלו. פתחתי את הדלת ומצאתי עצמי באולם ענקי ובו מיטות מסודרות בארבע קומות עם חולים. חולה ששכב באחת המיטות, בקומה העליונה, קרא

בשמי. היה זה בחור שהכרתי בגיטו דראגומירשט. הבחור הזמינני לעלות למיטתו".

מלבד מנת מרק שחולקה בבוקר, לא דאג איש לחולי האולם. הצוות פשוט נעלם. מבעד לחלון הבחינו בבריחת הרופא – גם הוא אסיר – מן המרפאה. האיש קפץ מעל לחומה והתחבא, כנראה בסביבה הקרובה. למחרת בבוקר נכנס הרופא הראשי, אסיר גרמני, והודיע שהמחנה חוסל. האסירים הועברו למקום אחר והחולים נעזבו. הוא הסביר שהודות למאבקו האישי, השיג גם בשבילם ככר לחם לאיש, כפי שקיבלו האסירים המועברים. האיש חילק את הלחם, נפרד לשלום, באומרו שהשיחרור קרוב, אבל עליו להמשיך במלחמתו למען המולדת...

האסירים חיכו לשיחרורם ולכן הופתעו מרות, כאשר למחרת לפנות ערב, הופיעו אנשי ס"ס עם חמש משאיות, דחסו את כל החולים במשאיות, ויצאו לדרך. היתה תחושה כללית שהם מובלים לשחיטה. אכן, הרופא שברח לפני יומיים והסתתר, ראה כנראה בהעמסת האנשים על משאיות וחשב שהובלו לשחיטה. בשנות החמישים פירסם זאת בעתון ישראלי ("אני משער שזה היה אותו רופא" – הסביר מנחם לאחר שנים).

"נסענו! אחרי נסיעה קצרה הורדנו במחנה אורננבורג. הוכנסנו לא למחנה עצמו, אלא לקבוצת צריפים, ששימשו בעבר כמרפאה. לפני בואנו הועברו משם החולים, מלבד מספר בנות, שהצליחו להתחמק והסתתרו מתחת למיטות. אז נפגשתי לראשונה עם בנות במחנה. עד אז פשוט לא ידעתי שגם נשים נלקחו לעבודה".

"בלילה התחיל קרב ארטילריה. הרוסים והגרמנים ירו אלה באלה ואנחנו בתווך. היה רעש מחריש אוזניים והבזקי האש נמשכו משלוש בלילה עד למחרת באחת עשרה בערך, ואז הגיעו הרוסים".

"היינו חופשיים. פניתי מיד לדרך. אמרתי להגיע הביתה. טעיתי בכיוון. הגעתי לפולין. הייתי בלודז'. עברו עלי עשרת ימי נדידה כמעט בלי אוכל לפי. עשרה הימים הללו הרסוני לגמרי. נסעתי בקרון הפחם של קטר, שמשך אחריו רכבת צבאית רוסית. החיילים הרוסיים לא נגעו בי לרעה, אך גם לא דאגו להושיט פרוסת לחם". כרוח רפאים שלא מעולם הזה הסתובב מנחם, אדיש לסובב אותו.

"אדישותי – סיפר לאחר שנים – לא נבעה מכך שהרגשתי עצמי חולה. בלבי פנימה צחקתי לכל אלה שנדו לי ראש בהבחינם בגופי הרזה, כאילו אני מועמד רציני לבית הקברות. לעתים הייתי שומע גוי, אכר ואלאכי, שנכנס ללגום 'דק' י"ש עם ידידו, אומר לחברו: 'זה לא יחיה!' השני הסכים לדעתו: 'רואים שנשארה בו רק עוד טיפונת חיים, שתסתיים בקרוב'. בלבי הייתי חושב תמיד: מה היו אומרים האנשים הללו, לו ראו מוזלמן אמיתי? למשל את חיים ישראל וידברג, שלא נשאר בו כוח לרדת מעל הדרגש? והנה, גם הוא חי וקיים, בבאר שבע".

"עוד פליאה אחת היתה בלבי: למה משתדלים כולם להחזירני אל החיים? לשם

מה נחוץ הדבר? החיים נראו לי כביצה דלוחה!" מה שקרה לו בשנה האחרונה ומה שראו עיניו הרסו בו את הרצון לחזור ולחיות. הוא היה בבחינת מת שמלאך המוות שכח לקחת את נשמתו, כדי להחזירה אל מתחת לכסא הכבוד, לצרור אותה בצרור החיים. עדיין חי ונשם אך על החיים השקיף כאילו מן העבר השני, מן הנצח.

החוזרים (כתבה)

באביב 1945 שטפו גלי ניצולים מן התופת את דרכי אירופה. בכל בירות היבשת, במרכזי האוכלוסיה, בצמתי הדרכים ובתחנות מסילות הברזל, בלטה אוכלוסית האסירים במדיהם המפוספסים, בבגדים שקיבלו מן הג׳וינט או שארגנו לעצמם. ״לארגן״, ביטוי אושוויצי מובהק, משמעו: להשיג דבר בכל דרך אפשרית, כשרה או לא כשרה ובמיוחד בסחיבה. משוחררי המחנות נדדו באלפיהם בדרכים, ברגל ובכל אמצעי התחבורה, כיחידים ובחבורות. לא תמיד השתמשו בדרך הקצרה ביותר אל היעד אליו רצו להגיע. נהפוך הוא, לעתים עקפו צמתים מסוימים מטעמי בטחון או מפני שרצו לבקר בכמה שניתן יותר תחנות־עזרה שהקים הג׳וינט. התעוררה בהם תשוקה עזה לחפצים. תאבי רכוש היו לאחר שנלקח מהם הכל. בכל אשר עברו חולקו להם שתיה וסנדביצ׳ים ואף פעם לא ידעו שובע. קשה להשביע רעבים שהורעבו במשך שנה שלמה, כשמלאי הכוח בגוף התדלדל עד תומו.

בדרכי הגולים ניתן היה ללקט סיפורים מסמרי שיער. יכולת גם לחוש בתקוותם העזה של החוזרים, שאי שם, בכפר או בעיר מולדתם, מצפה להם הבית שמתוכו גורשו והמשפחה שממנה נפרדו. טרם תפסו שהבית נהרס. ואם כי לא תמיד נהרס ממש, הרי שהורק מכל מה שהופך ארבעה קירות למעון אנושי חם, מעורר תקוות וגעגועים.

בדרך כלל היה רב מספר החוזרות ממספר החוזרים. רוב ניצולי המחנות היו בנות. המספר התאזן איכשהו על ידי הבנים, משוחררי (יותר נכון נמלטי) פלוגות העבודה, שציפו בבית לבוא הבנות. פה ושם נמצא גם יהודי מבוגר בין החוזרים, תופעה נדירה למדי. ילדים כלל לא חזרו, מלבד איזה אח־תאום שיצא חי מתחת ידיו ונסיונותיו ה״מדעיים״ של ד״ר מנגלה וחבורתו.

גם אנוכי חזרתי הביתה. נכון, לא השתחררתי ממחנת מוות. בזרועי לא קועקע מספר, סימן הזהות היחיד של רוב אסירי המחנות (גם אם לא לכולם היה מספר על הזרוע). חזרתי הביתה משואתי המיוחדת בארץ רומניה, בתקווה להיפגש עם שרידי משפחתי. לא האמנתי, אולם קיוויתי (הוי, כמה שלא האמנתי וכמה שקיוויתי!) למצוא את כולם. רציתי שיתבדו כל סיפורי הזוועה שנתפרסמו. קיוויתי שבאחת התחנות, בדרכי הארוכה, אחבק את אמי או את אבי; באחד המקומות אפגוש באחי ובאחיותי וניפול איש על צוואר אחיו ונבכה הרבה, על מנת לשטוף בדמעות את הכאב, הסבל, הפחד וההשפלה שהיו מנת חלקנו ושנטצברו בנפשותינו כסלעים המכבידים על חיינו.

ימים רבים עשיתי בדרכים. לנתי עם החוזרים על הרצפה בבתי הלינה שהתקין

הג׳וינט בערי־מעבר ובצמתי הרכבות. הקשבתי לסיפורי החוזרים. והם סיפרו בלי התרגשות. לעתים רחוקות השירו דמעה. את יקירי לא פגשתי, אבל שמעתי את הסיפור כולו מכלי ראשון.

לסטרימטרה חזרתי בדרך עקיפה. התעכבתי במקומות שונים. בכל אשר הלכתי נתקבלתי בסבר פנים יפות. בטוחים היו שגם אני אחד מן החבורה וזכאי לחמימות שהשפיעו אלה שחזרו אתמול על אלה שהגיעו רק היום. כשנודע להב, שאני סתם עובר אורח, חשו אכזבה, אבל לא מנעו ממני רחשי אהבתם, שהפכו צורך נפשי עמוק אצל החוזרים כולם.

הגעתי לסיטשל. שני בחורים, חברים ב״קומונה״ שבכפר, לקחוני בעגלת הצב שלהם שבה יצאו לדרך לצרכי עסקיהם. ירד ערב אביבי בהיר ורך עם משב רוח נעימה ושמים קסומים. נעצרנו בכפר מוסיב, כדרכם לעצור אצל שרידי הכפר השכן (המושג ״כפר שכן״ כלל כל כפר באזור). הקומונה במוסיב קדחה בעשיה. התכוננו לשמחה משפחתית, ראשונה לאחר השואה. שני צעירים, ניצולי אושוויץ, עמדו להתארס. התחלה חדשה ראשונה. המארחים הפצירו בנו להישאר כדי להשתתף בשמחתם. לא יכולנו לסרב. שמחה כזאת לא ראיתי מימי. הצעירים לא זכרו כיצד בדיוק עושים דברים מעין אלה. כלה נרגשת, חיוורת, חיבקה את בחיר לבה. (כזאת ודאי לא קרה באירוסין במוסיב, לפני השואה). כשהתקרבה השמחה לשיאה, פרצה הכלה בבכי מר. עיני החתן זלגו דמעות. כל הנוכחים פרצו בבכי. אורח שהיה עובר במקום, היה מניח שנקלע לבית אבלים. הבחנתי שהשמחה פוספסה, שקעה ביון הצללים. רוחות הרפאים של המחנות התיצבו לטקס האירוסין ולא נתנו לשמוח. ככל האחרים מיהרתי להתנדף אל תוך הלילה. השארנו את בעלי השמחה ביגונם...

המשכנו בדרך הרים לבורשה. נהרה של אור ירח צהבהב קלחה ממרומי השמים הבהירים, מקושטים מחרוזות כוכבים נוצצים וכתומים. לבנה צהובה, כפח רקוע ומוזהב, שטה במרומים. פסגות ההרים הזדקפו. במדרונותיהם בערו מדורות. קול החלילים ושירי רועים נוגים התערבו בגעיית עדרים ובנביחת כלבים. הקולות נשמעו בבהירות רבה באוויר הגבהים הצלול. בדרכים אלה, בשבילים שבמדרונות המיוערים, צעדו אבות אבותינו ברגל בדרכם לחצרות האדמו״רים בקוסוב ובוויזניץ. מישהו נזכר שבורשה הוצתה בזדון בשנות ילדותנו ונשרפה כולה. הצעיר שאל: ״כיצד לא שמו לב לרמז שהיה כלול בהצתה זו? מדוע לא הסיקו את המסקנה הנכונה על העלול להתרחש בעוד שנים מספר?״ מישהו העיר לו: ״וכי היתה תועלת בהסקת מסקנות? וכי נמצאה ארץ־מקלט בעולם כולו אליה יכלו להימלט יהודי בורשה?״

הבושה צרבה כאש בבשר. אחד שאל שאלה תמימה: ״התוכל האנושות להמשיך להתקיים לאחר מה שקרה? התוכל לסחוב את הנטל המוסרי ששמו אושוויץ?״ אשרי תמימי דרך...

״עוד מעט נגיע לבורשה!״

הסברתי למסיעי, שברצוני להתעכב בבורשה.

״רצוני להציץ בה לאור היום״.
״האם יש לך מכרים בבורשה?״
״אולי״, עניתי. השתוקקתי להיפגש עם ידידת נעורים. הרטט שעוררו בי מכתביה נחרת עמוק בנפשי. נזכרתי בספרים שהיינו שולחים זה לזו. התחלתי מבין שאת כל הסיבוב, הבלתי מתקבל על הדעת, עשיתי – בצורה בלתי מודעת – על מנת להגיע לבורשה כדי להיפגש עם נערתי הראשונה. קוויתי ששפר חלקה וניצלה ואוכל ללחוש לה שבנדודי הרבים בשנות השואה חלמתי לחזור אליה, אם נישאר בחיים.
״בבית ההוא גרים יהודים״, אמרו לי מסיעי. ״תדפוק על החלון ויפתחו לך״.
העגלה המשיכה בדרכה ונבלעה בחשכה. זמן מה הצצתי בלפיד הבוער שעגלונים מדליקים בלילות. בקרבת המקום זרם פלג מלא על גדותיו, שהריץ באפיקו את שלגי הפסגות הנמסים. לאור הירח נראתה בורשה כלאחר דליקה ענקית. חורבות סגרו עליה מכל צד. ארובות העשן התרוממו מתוך החורבות כנסים של חיל שואה שפקד את הכפר. השעה היתה שתיים אחר חצות הלילה.
דפקתי על שמשת הבית. בפנים נדלק אור. מישהו שהתעורר משנתו שאל: ״מי זה?״
״יהודי שהגיע זה עתה, המחפש מקום למנוחת לילה״.
הדלת נפתחה. בחור לבוש פיז׳מה ומעיל זרוק במרושל על כתפיו פתח את הדלת. שערותיו סתורות היו והחלום טרם סר מעל גביני עיניו. הוא הציץ בסקרנות באורח.
״מן המחנות?״ שאל.
״לאו דוקא, בכל אופן מן השואה״.
״כאן תישן״, הצביע באכזבה על המיטה החמה שפונתה בשביל האורח. הוא עצמו, ואולי חברו, עבר לישון בחדר סמוך. דיירי הבית גרו ב״קומונה״.
״בן סטרימטרה אנוכי״, הסברתי, כדי לתרץ תמיהות. ״היו לי ידידים בבורשה. ודאי הכרתם את משפחת וֶרצבֶּרגֶר?״
״אתה נמצא בבית משפחת ורצברגר״, ענה הבחור בסקרנות כלשהי.
״האם חזרה שרה מן המחנות?״
״אחיה חזר, אולם כרגע איננו בבית. נסע בענייני עסקים. שרה לא תחזור״.
הקשבתי בלב שותת דם לסיפור ששמעתי עשרת מונים בדרך לבורשה: ״חסה על אמה שלה והתכוונה להקל עליה, לעזור לה בטיפול בילדיה הקטנים״. גם היא תכננה להערים על הגרמנים, חטפה תינוק בזרועותיה, שיחשבוה לאם ויתנו לה ללכת בצד ימין...
לא יכולתי להירדם. קיננה בי תחושה איומה של חידלון. לא יכלתי להשלים עם היעלמותה הנצחית. ״מי זה האיש שלקח לעצמו את הזכות לקטוע את חייה ולשטות בכל החלומות, שלה ושלי?״
למחרת המשכתי בדרכי. נעצרתי ב״קומונות״. נפגשתי עם שרידים. מהם כאלה שכבר פגשתים ברכבות, אי שם בנסיעותי הארוכות. אז נצנץ בעיניהם

חלום עצום. חלמו על הבית אליו חתרו. עכשיו, לאחר שחזרו, כבר ידעו שהבית איננו קיים עוד. חשו מבוכה, לא ידעו לאן לפנות ומה לעשות עם עצמם. עצבות נשקפה מעיניהם, עצבות חסרת מזור. ידעתי שהם עשויים לצאת שוב לדרך, לחפש לעצמם בית...

באויבֶּר־וישֶׁבֶס תפס אותי ילד. הוא התלונן על קיפוח ב״ג׳וינט״. כן, ילד כבן אחת עשרה, אולי שתים עשרה (ושמא פחות מאחת עשרה). בן־תאום היה ולכן ניצלו חייו, אך לא של אחיו התאום, שנספה בנסיונותיו של ד״ר מנגלה.

מפטרובה עברתי בדרך ההרים לסטרימטרה. ממרום הפסגות נשקף כפרי השליו והבוטח דבר לא נשתנה בו. הבתים עמדו על תילם, אחד מהם לא נחרב. הבוסתנים פרחו, השדות הוריקו, והנהר – כמחרוזת של כדכוד – זרם למרגלות רכס ההרים שממול. על פיסגת הר החימר נשקף בית העלמין על מצבותיו הלבנות. קשה היה להאמין שמבחינתנו הכפר אינו קיים עוד. יהודי סטרימטרה נרצחו.

הגעתי ל״קומונה״ של שמואל שטויבר וחבריו. יחד עם הבנים גרה קבוצה מכובדת של בנות, שרק הגיעו. החורבן נפרש לפנינו בכל כיעורו.

סיכום

החל מחודש אפריל, ובחודשי הקיץ של שנת 1945, חזרו רוב הניצולים. מבין למעלה מארבע מאות גולים, שיצאו מסְטרימטרה, לא חזרו אף לא ילד אחד מתחת לגיל חמש עשרה ואף לא אֵם אחת. זיסל שטויבר, חסוכת ילדים, היתה האשה הנשואה היחידה שחזרה. גם בעלה חזר וזה היתה מקרה יוצא דופן של משפחה שלמה שחזרה. שאר בני המשפחה של ר׳ יצחק שטויבר – לא חזרו.

מבין הגברים בגיל העמידה חזר לסטרימטרה מרדכי הירש שטרן בלבד, הוא האיש שסיפר שהלך אחרי שני יהודים חכמים, כי בטח בחכמתם... גם בנו בכורו, אליהו, ניצל אך לא חזר לסטרימטרה, אלא היגר ישר לארצות־הברית. עוד יהודי בגיל העמידה ניצל: עזרא האז הסנדלר, אך לא בא לפקוד את כפרנו. עזרא נשאר ללמוד תורה בישיבה במחנה ברגן־בלזן. סוף סוף הצליח חתנו השני של ״המלאך״ להגשים את חלומו: לשבת באהלה של תורה. הוא התייתם בילדותו, לכן לא זכה ללמוד תורה ועל כך הצטער כל ימיו. גם בתו, ואולי שתיהן, ניצלו.

כל שאר הגברים בגיל העמידה, אלה שעברו את הסלקציה הראשונה ונשלחו לעבודה, מתו מעמל, ממחלות או נרצחו. איש מהם לא שרד בחיים. ר׳ יוסף ניילינגר החזיק מעמד עד לשיחרור. שרה, בתו הבכורה, הצליחה להגיע אל המחנה שבו נמצא אביה ולראותו בגסיסתו. היה עוד בן כפר בגיל העמידה שניצל: ר׳ ברל האז, אבל הוא גורש מגיטו רֶגין ולא מסטרימטרה. שני בניו משה אריה ובנימין וולף ניצלו. וולפי עלה ארצה מן המחנות ונפל במלחמת השיחרור. בתו של ברל, מלכה, ניצלה מפני שהעמידה פנים של פעילה בתנועה הפשיסטית ההונגרית ״נילוש״ (צלב החץ), בתפקיד המחתרת.

ניצלו בעיקר צעירים מגיל 15 ועד שלושים בערך, כשמספר הבנות הניצולות גדול ממספר הבנים. קבוצה של כ־37 בנות, שעברו את הסלקציה הראשונה, חזרו רובן מלבד אלה שמתו או נרצחו, פשוטו כמשמעו.

כאמור, לא כל הניצולים חזרו לפקוד את סטרימטרה. רבים הגיעו לידי מסקנה ששוב אין להם מה לחפש בכפר הולדתם. הם נשארו במחנות ועברו משם לשוודיה, היגרו לארצות־הברית או עלו ארצה. אחדים מבין החוזרים באו והציצו, מכרו מה שניתן היה למכור והסתלקו. רק חלק קטן ניסה להקים מחדש את ביתו בכפר ולהחיות את קהילת סטרימטרה. לא הצליחו!

ניצלו כמה עשרות שרידים שנמצאו בארצות־הברית, במקומות אחרים בעולם או בערי רומניה.

בקיץ חזרה עוד ניצולה

משהתעלפה בלומה בקרון הרכבת, בדרך חזרה מן המחנה, נבהלו חברותיה. בלומה הצטרפה לחבורה של בנות מרמורש שחתרו להגיע הביתה, כלהקת ציפורים העפה לארצות החום. הרבה לא יכלו לעזור לחברתן המעולפת. הן דאגו להביאה עד למשרדי הג׳וינט בבראטיסלבה הקרובה ושם נפרדו ממנה בהבעת צער.

פקידי הג׳וינט בעיר הסלובקית המליצו לנערה החולה, שתמשיך עד לבודאפשט. ״שם יהיו לך כל הסיכוים להשיג טיפול נאות. שם יש להם בתי חולים״. אכן רופא הג׳וינט בבודאפשט אשפזה בבית החולים בבוּדָה. מביתן בית־החולים שבמרומי הגבעה נשקף נהר הדנובה כסרט כחול נוצץ בשמש, מנוקד אלפי נקודות לבנות נעות: שחפים זריזים העפים על פני הנהר.

״כיצד אעמוד בכך?״ שאלה הנערה בעצב על מיטתה בלילות.

רופא המחלקה החליט לשכן את כל הבנות היהודיות בחדר נפרד משלהם.

״שוב גיטו?״ העזה לשאול אחת החולות.

״מה פתאום גיטו?״ התרגש הרופא שב השיער. ״זה פשוט אמצעי הגנה. מביאים לכן לפעמים לחם לבן מן הג׳וינט, ולא היינו רוצים לעורר קנאת שאר החולות, כי אין ביכלתנו לתת גם להן לחם לבן ועליהן להסתפק בשחור. מוטב איפוא להפריד ביניכן״.

״ומה בקשר למטעמים מבושלים שמביאים מן הבית לחולים הלא יהודיים?״

הרופא לא המשיך בוויכוח. רשם מה שרשם ועזב. הנערות היהודיות הועברו לחדר נפרד. בבית החולים שרר תוהו ובוהו. בגלל המחסור במיטות חילקה בלומה את מיטתה עם לֶנקֶה, נערה מסיגט. בלומה התלוננה על כאבי ראש איומים. כששוב שקעה בעילפון, רצה אחת הבנות להזעיק את הרופא. הוא סירב לבוא:

״אין למי לבוא. יש לה משהו בראש והיא לא תצא מזה״, השיב כלאחר־יד.

הבת, שחזרה מבוהלת ומופחדת, סירבה להשיב על שאלות חברותיה לחדר.

״את יכולה לדבר. היא חסרת הכרה״. אכן, בלומה שכבה בלי נוע, עיניה עצומות על הגבול שבין הכרה לעילפון.

״מסכנה, הרופא אמר שאין לו למי לבוא״.

״מה את סחה?!״

״כפי שאתן שומעות!״

״נערה מסכנה. עברה שבעת מדורי גיהנום עד שניצלה מן המחנות ועתה עליה לסיים את חייה על מיטה בבית חולים״.

״היתה בחורה נחמדה. תראו כמה שהיא יפה!״ אמרה בֶּרטָה. ״הרי לא ייתכן...״

״ייתכן, ועוד איך. אני נורא מפחדת. מה נעשה אם תגווע הלילה? האם נישן עם גופה בחדר?״

״נבקש מהאחות שתוציא אותה מכאן לחדר המוות, הרי הרופא אמר שאפסו הסיכוים להצילה״, חזרה ברטה לנושא שהעיק עליה. הכרתה של בלומה חזרה אליה, אולם נשארה שוכבת עם עיניים עצומות, נהנית מן השבחים שחברותיה לסבל העטירו עליה:

״מסכנה, היתה נערה טובה... הנה כיצד תמו חייה״.

האחות סירבה להוציאה מן החדר: ״כל זמן שהיא נושמת אסור להעבירה לחדר המוות״. אבל הבטיחה להישאר בקרבת מקום, ואם יקרה משהו תמהר ותוציאה.

בלילה הארוך לא נקשרה השינה לעיני בלומה: ״טפשי למות עכשיו״, הרהרה הנערה. באוזניה צלצלה הקינה שקוננו עליה חברותיה, כאילו זה מה שנשאר ממנה: רגשי רחמים בלב חברותיה המקריות. מאוחר בלילה פקחה את עיניה, הביטה בפניה הסחופות של ברטה, שישנה במיטה הסמוכה ושאלה: ״מי משתינו תמות ראשונה?״ חשבה: ״הנה נסתיימה המלחמה, היטלר הוכרע, בא השלום וחיי כלים והולכים. כאן אגווע. איש לא ידע מה היה בסופי״.

לפנות בוקר נרדמה. חברותיה שקמו והתבוננו בפניה, תמהו שלא מתה בלילה. כל הבוקר הסתובבו על בהונות רגליהן, שלא להפריע לחולה האנושה, עד אשר פקחה בלומה את עיניה והצהירה בקול בוטח ובפנים חמוצות:

״אינני מתה לעת עתה. דחיתי את ה׳חגיגה׳!״ הבנות עמדו נבוכות, כמעט בוכות: ״שמעתי כל מה שדיברתן אמש״.

״בלונקה, קֶדבֶש בלוֹנקָה...״ התרגשה ברטה, שכבר רצתה להעבירה לחדר המתים. בלומה העמידה עצמה כמזלזלת בכל הענין. בתוך תוכה לא יכלה להימלט מן המחשבה המקברית: ״האמנם מיועדת אני לחדר המתים?״

״שוחררנו בוורצן״, סיפרה בלומה לאחר מכן ללנקה ולשאר החולות. ״לפני כן הועברנו ברגל מן המחנה שליד העיר לייפציג לוורצן. צעדנו עשרות קילומטרים בליווי שומרות מן הס״ס. בוורצן נתקלנו לפתע בחיילים אמריקניים. זה היה כמו במחזה אבסורדי. הגבנו בטירוף דעת. קציני הצבא האמריקני עצרו מיד את השומרות. הם לא התחשבו בעדותה של ה׳בלוק אלטסטה׳, שהעידה, שלא התאכזרו כלפינו. אותנו הכניסו לקסרקטין ענקי. איש לא התעסק אתנו. הושארנו לגורלנו. הסתדרנו בכוחות עצמנו. כל אחת לפי יכלתה״.

״עם נסיגת האמריקנים וכניסת הרוסים למקומם, הורע מצבנו. לצרותינו המרובות נתווסף הפחד מפני אינוס. היינו מתבצרות בלילות בחדרי הקסרקטין, מערימות ליד הדלת כל מה שנמצא תחת ידינו: כסאות, שולחנות, מיטות ריקות וכדומה. ואף על פי כן, היינו מתעוררות בלילה לקול זעקות הבנות הנאנסות בכוח על ידי חיילים, שיכורים ומפוכחים כאחד״.

״אצלנו זה קרה לגמרי אחרת״, סיפרה לנקה. ״עבדנו במפעל למוצרי מתכת עצום ממדים. במפעל עבדו גם פועלים זרים: צרפתיים, בלגיים, איטלקיים,

שבויים רוסיים ואפילו גרמניים. כל קבוצה נחשבה לסוג בפני עצמו עם כללים משלה. למגעים בינינו ובין אסירים אחרים התייחסו הגרמנים בחומרה. החלפת מלה או חיוך עם פועל זר נענשו באכזריות, בהלקאות ואפילו בהעברה למחנה־מוות. ואף על פי כן היינו מחייכים להם והם לנו. מצאנו הזדמנויות גם להחליף מלה. הם הרכיבו לעצמם מקלט ראדיו סודי מחלקים שסחבו מבית החרושת, וכל בוקר הודיעו גם לנו על המתרחש בחזיתות. היה היתה בינינו הסכמה שבשתיקה, שיום השיחרור קרב ובא.

בוקר אחד התעוררנו ונוכחנו לדעת שהשומרות שלנו הסתלקו בלילה. לא ידענו מה עלינו לעשות. לא ידענו האם עלינו לקום, כמו בכל בוקר, וללכת ברגל מרחק של שבעה קילומטרים, כדי להתייצב לעבודה בבית החרושת. זאת תחושה מוזרה להישאר לפתע בלי מיפקד־בוקר, בלי מוסרי הוראות למיניהם, בלי צליפות מגלב מזרזות וכו׳. התרגלנו במשך חודשים להסתדר בשורות תחת מבטה העוין של קרומהילדה, לצאת לדרך בליווי כלבי זאב החורצים לשונותיהם כל אימת שבת מתרחקת קמעה מן השורה, ולפתע הכל בוטל: המיפקד, ההליכה בשורות והמשמעת.

החיילים האמריקניים שהגיעו הסתכלו עלינו והלכו להם. אחרי זמן קצר הגיעו הפועלים הזרים, אותם הגברים הצרפתיים, האיטלקיים והבלגיים עמהם החלפנו מבטים במשך חודשים. האנשים התגודדו, התחככו אלה באלה. הבנו זה את זו לפי סימנים, כי את שפתם לא שמענו. היינו המומים. לא ידענו כיצד עלינו להתיחס למאורע. משנודע לפועלים הזרים שהשומרות נעלמו בלילה, החליטו לרדוף אחריהן על מנת להענישן. הם סיפרו לנו שלעתים בכו בדמעות בראותם כיצד מלקות השומרות את הבנות, בלי רחם.

לפנות ערב חזרו עם השומרות. הסתבר שהן התחבאו ביער הסמוך. לפי מראה השומרות היה ברור ששוביהן לא נהגו בהן בעדינות יתרה. הפועלים התפארו: ׳לא פגענו בהן, כי רצינו לתת לכן הזדמנות לנקום במפלצות אלה. רצינו שתרגשנה גם הן טעמה של צליפת מגלב בפרצוף׳.

עמדנו במעגל. באמצע המעגל שכבו על האדמה שלוש שומרות, קשורות בחבלים, כפי שהיו קושרות הן את הבנות שסרחו והובאו להענשה בפומבי. הבנות שלנו צעקו, צחקו ובכו. הן הזכירו את חטאי שלוש השומרות. סוף סוף יכלו לומר לקרומהילדה כמה שהיא מכוערת; למרגריטה כמה שהיא טיפשה. הבטתי בפרצופי השומרות. חרדה כזאת ראיתי רק בפני הבנות שעמדו בסלקציות. מישהו תקע בעיטה באחת מהן. הנבעטת יללה. מן המעגל עלה רעש עצור של אי־הסכמה. בנות פרצו בבכי מזעזע. הפועלים הזרים עמדו במרחק מה, משתאים, לא הבינו מה הולך אצלנו.

בראנה, אחת הנערות, העזה. היא ניגשה ותקעה סטירת לחי מצלצלת בפניה של קרומהילדה, עוד אחת ועוד אחת. אינני חושבת שכאב לשומרת. לבראנה לא נשאר כוח להכות כהוגן. קרומהילדה הופתעה. היא התחילה צורחת: ׳אלוהים אדירים, מה אתן עושות בנות־אדם? אתן לא פוחדות?׳ שאלה מרגריטה בתמיהה

כנה. הפחד השתלט גם עליה. השלישית בכתה חרש ולא אמרה מלה.

אלזה, אחת הבנות שכולנו אהבנותה בשל טוב לבה, משכה את בראנה הצדה: ׳הניחי לה׳, לחשה באוזנה. ׳זה לא מעשה יהודי׳. התעוררה מהומה. כולן התווכחו בלהט. חלק מן הבנות התפזרו: ׳ישלם להן אלוקים כגמולן!׳ אמרו כאילו לעצמן.

סבלנותם של הפועלים הזרים פקעה. בתחילה לא הבינו מה הולך. משקיבלו הסבר, הסמיקו מזעם. בגרמנית משובשת, שלמד במחנה, הטיח בנו אחד מהם תוכחה נזעמת:

׳לכן מכים ביהודים באשר הם, כי אינכם יודעים לנקום, להעניש את אלה שפגעו בכם. האם שכחתן את חברותיכן שלא קמו מעל הקרקע, לאחר שהללו צלפו בהן? קרומהילדה, מרגריטה ולינדה יצלפו בכן שוב, בהזדמנות הראשונה, אם רק יותן להן הדבר. אסור לרחם עליהן, אסור לתת לחיות טורפות אלה להסתובב בין אנשים! תלמדו סוף סוף להחזיר למכה כגמולו. במשך שעות חיפשנו ביער, כי לא רצינו לחזור בלעדיהן. ואיסטניסטיות שכמותכן משאירות את המלאכה הבזויה של הנקמה לאחרים? אני מתחיל לחוש שנאה כלפיכן. אני שונא אנשים שלא יודעים לעמוד גם באתגר זה, שמוכנים לתת למנוולים להמשיך בשלהם. אנחנו נלמד אתכן כיצד מסלקים חשבונות עם חלאת אדם!׳׳׳

לנקה השחפנית, שלד מהלך על שתיים, הליטה את פניה. היא דיברה כמתוך הזיה. ׳׳לא יכולתי לחזות במתרחש. רבות עשו כמונו. ברחנו, הסתתרנו. זעקותיהן השיגונו, זעקה מוכרת, זעקת הכאב של המעונים שהפרגול קורע את בשרם. ביום ההוא חליתי!׳׳ סיכמה לנקה. משוכנעת היתה, שמחלתה באה לה בגלל מה שקרה ביום שחרורה לשלושת השומרות מן הס׳׳ס.

על משכבה בבית החולים, בלילות הארוכים, נזכרה בלומה שוב ושוב בפרטי נדודיה, אותם התחילה מיד לאחר השחרור. משלא יכלה לעמוד בתנאי המחנה באזור הרוסי, הצטרפה לחבורה של בנות שיצאו לדרך. הן שוטטו בסביבה, סחבו חפצים ואפילו פרצו לבית מסחר לבגדים, שרק אלוקים יודע כיצד נשאר נעול ומלא סחורות. הלכה מכות עם בת על שמלה שמצאו. שתיהן משכו בשמלה עד אשר נקרעה. עזבוה והלכו לחפש שלל אחר.

השחרור לא שינה הרבה. עדיין חרדו לחייהן. עדיין היו הפקר, נתונות לשרירות לבם של גברים אלימים ולתאוות הזימה של חיילים. לא נמצא מי שיגן עליהן, מלבד כושר ההתחמקות שפיתחו במחנה והעלוהו לדרגה של אמנות. מזכרונה של בלומה לא מש מעשה אונס שנעשה בנערה בקרון הרכבת, בדרך הביתה. חייל רוסי רדף אחרי הנערה מקרון לקרון ואף נוסע לא קם להגן עליה. היא התחבאה על המדף העליון של הקרון, זה שעליו מניחים את המזוודה. החייל גילה אותה, טיפס אליה וביצע בה שם למעלה את זממו. הנוסעים עשו עצמם כלא רואים, מלבד קצין סובייטי אחד, שצחק צחוק דשן, מכל הלב. שעתיים וחצי יבבה הנערה ולא יכלה לעצור בעד בכיה. חשה צער, זעם והשפלה.

׳׳כאן, על מיטת בית החולים יסתיים מעגל חיי׳׳, הרהרה בלומה. ׳׳לא יידעו לאן נעלמתי. לא אדע מי מבני משפחתי ניצל׳׳. היא היתה מסתכלת בחלון, מביטה

בעוברים ושבים, חלמה שבאחד הימים יעבור בן־משפחה. כשהתחילה צועקת: ״גדליה! גדליה, תעלה לחדר מספר 26, גדליה!״ חשבו חברותיה שהשתגעה.

בחור יפה תואר, לבוש בהידור רב, הופיע בחדר בית החולים. גדליה העמיד פני סוחר טרוד מאוד, שהגיע לבודאפשט לרגל עסקיו החשובים. הבחור סיפר לבלומה ששני אחיה חזרו מן התופת ומנהלים עסק מצליח בבית.

אושר ובכי היו מנת חלקה. באותו יום חשה כאילו הבריאה. סיפרה לחולים, וגם לרופאים, שאחיה הקטן ניצל בזכותה. ״ברחנו דרך ההרים. אמנם עלי שמו יד, אבל אחי חי, אחרת היה מזמן עפר ואפר״. בלומה חיכתה בקוצר רוח לבוא אחיה. בטוחה היתה שיבוא. זעמה רק על שהוא מתמהמה. לשווא הסבירו לה חברותיה החולות, שיחלוף זמן עד שגדליה יגיע הביתה ועד שיצליח אחיה להגיע לבודאפשט בתנאי התחבורה הקיימים.

משנודע לאחיה משה, שבלומה שוכבת בבית החולים בבודאפשט, יצא מיד לדרך. מזמן ציפו לבואה. ניצולים רבים שחזרו סיפרו שפגשוה בדרכים: בווינה, בבראטיסלבה... ופתאום נעלמו עקבותיה. איש לא ידע להסביר מה קרה ומדוע היא מאחרת להגיע.

בלומה חזרה.

הקמה הבשילה בשדות, ואילו חייה קמלו.

״מה יהא על אחותנו?״ שאלה איומה זאת כרסמה בלב אחיה.

הקיצה! למה פניך תסתיר?

(בני סטרימטרה בטראנסניסטריה)

בקיץ 1945 חזר ר׳ יוסף פישקוביץ ז״ל לפקוד את כפרו: סטרימטרה. ר׳ יוסף, מורה לעברית וללימודים תורניים, היה משרידי טראנסניסטריה. כרבים מבני כפרנו, עבר לגור – מטעמי פרנסה – לבוקובינה ומשם גורש לטראנסניסטריה. עד שחזר לרומניה, בקיץ 1945, לא ידע דבר על מה שקרה ליהודי טראנסילבניה הצפונית. במקרה פגש בתחנת רכבת, בעיירה בוקובינאית, בדרכו הביתה, יהודים שדיברו יידיש והונגרית. מפיהם נודע לו על מה שקרה ליהודי טראנסילבניה. מיד קפץ לרכבת אחרת וחזר למארמורש. וזה סיפורו.

כפר סטרימטרה, ככל כפרי מארמורש, לא יכול היה לשאת את כלכלת כל בניו. רבים מהם נאלצו לחפש את מחייתם במרחקים. עד למלחמת העולם הראשונה שימשה ארצות־הברית של אמריקה ארץ־קולטת עיקרית לבני מארמורש. בסטרימטרה פתחו במצווה בנותיו של ר׳ פישל שטרן, אחריהן יצאו לדרך בנותיו של מרדכי מנדל שטרן, אחי פישל. כן יצא לאמריקה איציק שטיינמץ בן החמש עשרה, בנה בכורה של סבתא חנה, בניו וחתניו של ר׳ הירש לייב באש, מנדל – בנו בכורו של צבי ניילינגר, ובניהם של ר׳ אלתר זלמנוביץ, ר׳ שלמה לייבוביץ, מאיר לייב מארקוביץ, יעקב יצחק באש ועוד.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, משנסגרו שערי ארצות־הברית בפני מהגרים יהודים ממזרח אירופה, דוקא בתקופה שבה התחילו מציקים ליהודים מבחינה כלכלית ומדינית, חיפשו רבים אחרי אפשרויות הגירה. שתיים מבנותיו של לייזר רוטשילד, מלכה וחינגה, יצאו לבלגיה. שם גם ניספו בשואה יחד עם משפחותיהן. בנותיו של ר׳ יוסף פריד ושל ר׳ אליהו שטרן יצאו לאורוגואי, באמריקה הדרומית, ורבים אחרים התפזרו בערי טראנסילבניה, בוקובינה ורומניה הישנה. אכן, מספר ניכר מבני כפרנו ניצלו מהשמדה מכיוון שנמצאו בערי רומניה.

מר היה גורלם של בני סטרימטרה שעברו לגור בבוקובינה. באוקטובר 1941, גורשו לטראנסניסטריה – חבל ארץ שבין נהרות דניסטר והבוג – התנסו שם בסבל הרב שהיה מנת חלקם של יהודים בני בוקובינה, בסרביה ורומניה שגורשו לארץ גזרה זאת. אחדים מהם ניספו ואין איש יודע את מקום קבורתם. איש מבני סטרימטרה, בנימין אבא לייבוביץ, בחור חמד, יודע ספר, פורט על הכינור ובעל

קול ערב, גורש מסוצ׳אבה יחד עם כל משפחתו ולא חזר עוד. באחד הלילות קפא מקור. למחרת היום הוציאו את גופתו – כמנהג טראנסניסטריה – לצדי הרחוב ועגלת הקברנים של ״חברה קדישא״ אספה את גופתו לקבר האחים. יש להניח שגם משה לרנר, בנו בכורו של שלמה איציק העגלון, שהקים משפחה בבוקובינה, נספה בטראנסניסטריה ואין איש יודע אם מת מרעב, מקור, או שמא נורה ליד בור פתוח. ממשפחתו של שלמה איציק לרנר לא נשאר שריד ופליט.

ר׳ יוסף פישקוביץ, בנו של ר׳ משה וחיה שרה, גורש מראדוביץ (ראדאוץ) יחד עם אשתו, גיסתו (אחות אשתו) וילדה בת חמש.

שבע, בתו של ר׳ יעקב באש (יעקב הזקן), נישאה לר׳ איציק פישקוביץ, אחד מתלמידיו החביבים של ר׳ חנניה יום טוב ליפא טייטלבוים, רבה של סיגט, מייסד הדינסטיה של הטייטלבוימים. גבה קומה, רזה, בעל עיניים נוצצות, שגם בזקנתו לא נזרקה שיבה בפיאותיו הארוכות, כמנהג סיגט, גם לא בזקנקנו הקצר. שתקן היה מטבעו, מקמץ בדברים שלא יבוא חס וחלילה לידי רכילות או לדברים בטלים. במשך שנים רבות היה גבאי בית הכנסת. המתפללים היו מחייכים בהנאה כשהיה נעתר ר׳ איציק לספר סיפור. תמיד היה מתחיל ב: ״הדבר היה לפני זמז מה״. אם שאלו לפני כמה זמן זה היה ר׳ איציק, היה עונה: ״כארבעים שנה״.

ר׳ יצחק פישקוביץ גר לצדי דרך המלך בבית גדול, מוקף חצר גדולה וגן רחב ידיים. בחצרו נעצרו למנוחה – בחצי הדרך – העגלונים היהודים בדרכם מכפריהם לסיגט. ידוע ידעו שדלת ביתו של ר׳ איציק פתוחה לפניהם והוא אינו נוטר להם, אפילו אם מעירים אותו באמצע הלילה. ברפת שלו אפשר להשיג תמיד, חינם אין כסף, קצת חציר לבהמות ובביתו אפשר להרתיח תה ואפילו להשתטח ללינת לילה על הרצפה באחד החדרים הרבים. והכל בחינם, רק לשם מצווה.

את מסורת הבית המשיכה כלת ר׳ יצחק – חיה שרה הנהדרת. ר׳ פישל – בנו בכורו – הקים ביתו במעלה הרחוב ואילו צעיר בניו – ר׳ משה – נשאר לגור בבית אביו. חיה שרה הגיעה לסטרימטרה מ״פוליין גלוד״ כפר שכן. היא היתה מנכדי ר׳ שלמה פרוכטר, אחד משלושת האחים המפורסמים. טוב לבה היה לאגדה בכפר. ר׳ משה בעלה, שנון ופיקח, תלמיד חכם ובעל קול ערב של חזן מבוקש לימים נוראים, הן בכפרנו והן בכפרי הסביבה, הסתלק בשנת 1928 במגפת הטיפוס. שבוע לאחר מכן נסתלקה גם אשתו. הבית נשאר מלא יתומים. הבת הקטנה של משפחת ר׳ משה היתה בת חמש.

יוסף, מן הגדולים בבית, בר אורין ובקי הן בתורה והן בענייני דעלמא, התפרנס כמלמד תינוקות מעולה. לימים מצא עבודה בעיר הבוקובינאית, ראדוביץ, שם לימד לילדי ישראל עברית ו״יידשקייט״. לאחר שהתחתן עם שבע, נערה ממקומותינו, השתקע בראדוביץ ושם נולדה בתו.

באוקטובר 1941 הוגלו כל יהודי בוקובינה לטראנסניסטריה. יהודי ראדוביץ הובלו בקרונות בהמות עד לאטאקי (אוטק ביידיש), יישוב בסארבאי על שפת הדניסטר, שתושביו היהודיים נשחטו עוד לפני כן. הגולים שוכנו בבתי היהודים

החרבים ומשם הועברו באסדות, יומם ולילה, אל מעברו השני של הנהר. באחד הימים הגיע גם תורה של משפחת פישקוביץ.

מעבר השני של הנהר נמצאה העיר האוקראינית מוגילב. רבבות היהודים שהגיעו למוגילב נשלחו הלאה ברגל בשיירות. בטראנסניסטריה פעלה שיטת ההגליה המתמדת. בכל עת ובהפתעה גמורה, בלי הודעה מוקדמת, היו מוציאים יהודים ממקום רבצם, תחת גג כלשהו, ומגרשים אותם הלאה. מרכיבים שיירה, ממנים עליה קבוצת ז׳אנדרמים ויוצאים לדרך. הכוונה היתה לפזר את הגולים בגיטאות ובמחנות וגם להשמידם בדרך. מי שלא עמד בתלאות הדרך מת, או הומת. רבים לא קמו בבוקר ממשכבם בלילות, אי שם בשדה, תחת שמי ד׳. גם יוסף ומשפחתו צעדו רעבים בשיירה כזאת, בדרכי טראנסניסטריה הבוציים. לא פעם אחת נשארה נעל לכודה בבוץ הדביק ובעל הנעל נאלץ להמשיך יחף. רוח צוננת קרה נשפה בפניהם וחדרה לעצמותיהם. איש לא חילק פרוסת לחם או קערת מרק לגולי השיירות. הם לנו בחוץ, תחת כיפת השמים במקום שבו ירדה עליהם החשכה, התקיימו ממה שהשיגו ממכירת בגדיהם וחפציהם המעטים שהביאו מן הבית. בעד פרוסת לחם נתנו חולצה או זוג נעליים וכו׳. למי שלא היה מה למכור, גווע ברעב.

הדרך היתה זרועה גוויות אדם לכל אורכה. חלק נפחו את נשמותיהם מסבל ותלאות וחלקם נורו על־ידי הז׳נדרמים על שפיגרו בהליכה ובגלל כל מיני סיבות משונות. המגרשים גם ״מכרו יהודים״. תמורת סכום כסף, יכול היה כל איכר מתושבי המקום לבחור לעצמו יהודי, אחד מן השיירה שמשך את תשומת לבו, לרצחו נפש ולשדוד את בגדיו ואת צרורו.

יוסף ומשפחתו הצליחו להגיע בשלום, בסוף נובמבר 1941, לגיטו בכפר אוקראיני בשם קופייגורוד, לאחר נדידה של כשישה שבועות בשיירה. ככל שאר הגברים היהודים, נלקח גם יוסף לעבודת כפיה. המיליציה הורתה ליהודים לאסוף את חלליהם שקפאו בקור החזק ולהערימם בערימה בפרוזדור של בית, ששימש בעבר כמסעדת הקולחוז. משנתמלאה המסעדה גוויות, הוטלו הגופות הנוספות, שהלכו ונאספו, לבתים סמוכים. מחסנים מלאים גופות! על קבורה לא יכלו לחשוב, כי לא נמצאו להם כלים לכרות בהם קבר באדמה הקפואה.

במרס 1942, עם התקרב האביב, פקדו הגרמנים – שחששו ממגיפות – לחפור קברי אחים ולהטמין בהם את הגופות. גם יוסף פישקוביץ גויס לעבודה זו.

״זועזעתי קשות ממה שראו עיני״, סיפר. ״גירוד הקרח שנצטבר על הגופה, היה כרוך במאמץ עצום. הרב משה בבד, רבה של העיר גורה הומורולוי, שפקח על קבורת מצווה זו, היה מתחנן בפני העובדים שלפחות יקפידו לא לקבור יחד גברים ונשים. מיום ליום נעשתה העבודה קשה יותר ויותר. הגופות הושחרו, העיניים כמעט יצאו מחוריהן. חשתי שלא אוכל לעמוד במשימה האיומה שהוטלה עלי. לאחר שטיפלתי בשבע עשרה גוויות, ידעתי שליותר אינני מסוגל. קמתי ונמלטתי למקום אחר. הייתי מודע לסכנות האורבות ליהודי בורח. ההוראות אמרו שכל יהודי שייתפס מחוץ לתחומי הגיטו על־ידי לובש מדים (איש צבא,

ז׳נדרם או איש מיליציה) יירה במקום בלי חקירה ודרישה ובלי משפט. ואף־על־פי־כן החלטתי להימלט ויהי מה״, סיפר ר׳ יוסף.

״ברחנו שבעה אנשים. מלבדי נמלטו רוכברגר, לייב, גולדנברג, אשה בשם וייניש ושני בחורים מדאראבאן. כולנו שמנו פנינו למוגילב. בעברנו בדז׳ורין, פגשתי בר׳ מרדכי רוזנבלום, האדמו״ר מנאדבורנה. הרבנית תחבה לכיסי תפוח אדמה להשיב בו את רוחי ויעצה לי לא להמשיך לעת עתה בדרכי. הרבי הוסיף: ׳ערב שבת היום, בחוץ יורד גשם עז, הישאר אתנו עד יום ראשון׳. עשיתי כדבריהם.

חברי המשיכו בלעדי. בשבת שקלתי מחדש את כל הענין והחלטתי לחזור לגיטו קופייגורוד, לקחת משם גם את בני משפחתי. משרק הגעתי לקופייגורוד יעץ לי ידיד מראדוביץ, שפגשתיו ברחוב, להתחבא מהר מאד, כי בקהילה היהודית הודבקה מודעה ובה כתוב שנתפסו שישה יהודים בורחים ונורו למוות. אנשי הקהילה הכניסו גם את שמי ברשימת המומתים, כי ידעו על בריחתי.

התחבאתי בקופייגורוד. באחד באפריל 1942 חליתי בטיפוס בהרות. מגפת הטיפוס עשתה שמות במגורשי טראנסניסטריה. הבראתי. בקיץ, כשנודע שעומדים לגרש את יהודי הגיטו ליער, אזרתי עוז וברחתי לגיטו דז׳ורין ובו נשארתי עד ראשית שנת 1944״.

(אכן יהודי קופייגורוד הועברו לגיטו סגור ביער. ביצע זאת על דעת עצמו קצין גרמני מן הוורמכט בשם הנס מיטרט שנשלח לגבות את מכסת הדגן מן הקולחוזים שבסביבה (הגרמנים לא חיסלו את הקולחוזים). הוא גם ירה בכמה יהודים על שניסו לצאת מתחומי הגיטו למעיין קרוב, להביא מי שתיה. איש מבין שרידי הגיטו הזה לא זכר את שם הגרמני, אפילו לא הנערה ששימשה כמזכירתו, עד שהגיע ארצה, בשנות השישים, פאביוס אורנשטיין, מראשי הגיטו, שידע את שם הרוצח והאיש נעצר ונידון כפושע מלחמה. גיטו דז׳ורין נחשב כאחד הגיטאות הטובים. החל מסוף שנת 1943 הוטב המצב בטראנסניסטריה בכלל. הרומנים שכבר ידעו שהגרמנים הפסידו במלחמה ריככו את התנהגותם).

״במרס 1944 כבשו הרוסים את דז׳ורין. התלהבותנו הרבה על שהשתחררנו מעול הנאצים, הצטננה מהר מאד, כי הבנו שיש לנו כל הסיכויים שנחליף את עבודת הכפיה שידענו אצל הרומנים, בכריית פחם במכרות בדונבאס. הרוסים חטפו אנשים ברחוב, היו מגייסים את הכשירים למחנות האימונים של הצבא ואת הבלתי כשירים למלחמה היו שולחים לעבודה במכרות. הרכבת הראשונה עם המגוייסים, שיצאה מדז׳ורין מזרחה, הותקפה מן האוויר. חלק מן המגוייסים נהרגו בהפצצות הגרמנים. את האחרים ראיתי כשהובאו בחזרה במצב של נכים קשים, בלי ידיים, בלי רגליים, עוורים ועם כל מיני מומים אחרים, שלא נדע מהם.

בקיץ 1944 נחטפנו גם אני וגם גיסתי. פטרול רוסי עצר אותנו ברחוב. גיסתי הצליחה להתחמק ואילו אני נכלאתי. בייאושי כי רב, הבחנתי בחלון קטן שבחדר המשמר שבו הוחזקתי. מצאתי סמרטוט, שמתיו על השמשה כדי לאטום את הרעש, שברתיה והשתחלנו החוצה, אני ועוד בחור יהודי, שנתפס יחד אתי.

התחבאנו בקמת התירס שלצדי הדרכים. יצאנו ממחבואנו רק לאחר שהבחנו שהחיפושים אחרינו נחלשו. שעה שעמדתי במבואות העיר ושוקל לאן לפנות, הבחנתי באשתי, בגיסתי ובילדתי. כל השלושה רכבו על טנק סובייטי לכיוון מוגילב. סימנתי להן לשתוק. הן ידעו שעליהן לשתוק. בנות משפחתי חיכו לי במוגילב.

מוגילב העיר נמצאת על שפת הדניסטר ממש. הרוסים הציבו תחנת גבול במקום ולא הרשו לאנשים לעבור לצדו השני של הנהר, לבסארביה. מצאנו מתווך שעמד בקשר עם משמרות הגבול ועברנו את הגשר בקבוצה גדולה של בורחים כמונו. שוטרי הגבול עשו עצמם כלא רואים. המשכנו מערבה. חתרנו להגיע הביתה. ביולי 1944 נתפסנו על־ידי הרוסים בעיירה בריטשן ונאלצנו להישאר בעיירה זאת עד תום המלחמה, במאי 1945. כחודשיים לאחר מכן עברנו לרומניה בנקודת הגבול אונגֶן שליד יאש. בעיר יאש קיבלו אותנו יפה, זכינו לארוחות חמות ולטיפול רפואי. אחרי כמה ימים עלינו לרכבת מיוחדת לפליטים בכוונה לחזור לבוקובינה שלנו.

באיצקאן, צומת־מסילת־ברזל חשוב, נתקענו. הרכבת שלנו לא זזה. מהרכבת שהגיעה מהכיוון הנגדי קלטנו צלילים של הונגרית ויידיש. קשרנו שיחה עם נוסעי הרכבת. מצאנו ביניהם יהודים תושבי מארמורש ומהם נודע לנו על השואה שפקדה את יהודי הונגריה, כולל את בני מארמורש. מהם גם נודע לנו שבחורים יהודים מ׳חיל העבודה׳ של צבא הונגריה (אנשי פלוגות העבודה) נלקחו כשבויים על־ידי הרוסים, שנהגו בהם כבחיילי אויב לכל דבר.

בו במקום החלטנו להגיע בכל מחיר לקירליבאבא, כפר על הגבול שבין בוקובינה למארמורש ומשם עברנו את הרי הפריסלופ והמשכנו לסיגט. נעצרנו גם בסטרימטרה. זה היה בסוף יולי 1945. נכנסתי לרגע לבית הורי. החורבן האיום הזכיר לי את שירו של נפתלי שטרן ׳טמיר ונעלם׳. שהושר במלחמת העולם הראשונה:

עורו, / למה תישן אדוני / הקיצה, / למה פניך תסתיר...

גם בסיגט זעק החורבן בכל פינה. בבית הכנסת של הרבי עדיין ליהטה האש מבין קירות עשנים. הגרמנים הפכו את בית הכנסת למחסן. טונות של שעועית ועדשים בערו במשך חודשים. אמרתי בלבי, במלותיו של משורר התהלים: ׳לאן אפנה? אנא אלך מרוחך, ואנא מפניך אברח?׳

יחד עם אהרון רוזנבאום, נכדו של האדמו״ר מקריטשניף, ארגנו סניף של ׳תורה ועבודה׳ בסיגט, מתוך רצון לעלות ארצה. הצטרפו אלינו עוד פליטים שחזרו מן השואה, ביניהם בני דודי מרדכי ויוסף פישקוביץ. הג׳וינט הפעיל מטבח. יסדנו לעצמנו קיבוץ־הכשרה. מזון וציוד קיבלנו מן הג׳וינט.

רק בשנת 1947 זכו כמה מחברינו לעלות ארצה. אחרי שנה פירקו השלטונות את הקיבוץ שלנו. בליל שבת, פרשת בוא, בחצות הלילה, נעצרתי באשמת פעילות ציונית וחתרנות נגד המשטר. נחקרתי ארוכות. למחרת בערב שוחררתי. החוקר הראשי של משרד הבטחון בסיגט, שליווני עד ליציאה, לחש על אוזני: ׳מי

יתן ותצליח לעלות ארצה והלוואי שאזכה להצטרף אליך׳... לא זכה. סגנו שלחש לי מלים דומות, כן הצליח לעלות לישראל״.

עוד סיפור של בן סטרימטרה, ניצול השואה, שחזר מטראנסניסטריה הארורה, ה״אושוויץ״ של יהודי רומניה.

נערה אבודה חוזרת הביתה

הבוסתנים שפעו פרי. עונת הקיץ שפעה אור ושמש. הפרי עמד להבשיל. שדות התירס נעדרו בפעם השניה. העודרים נראו מרחוק כנקודות לבנות, נעות על רקע הבהיר של הרקיע.

קהילה יהודית מצומצמת, כביכול צעירה, השתרשה מחדש בסטרימטרה. שלא כאבות אבותיהם, לא ידעו בני הקהילה עוני ומצוקה, כי לא נשאו בעולן של משפחות ברוכות ילדים, גם לא דאגו לנדוניה לבנותיהן. הם חיו חיי־שעה קליליים וארעיים. הרוויחו יפה ומי שלא הרוויח, מכר ירושה: את הבוסתנים שנטעו ההורים, את הבתים שבנו הסבים ואת הגנים והקרקעות שנרכשו במשך דורות. היורשים ביצעו מכירה כללית, משל אבותיהם ומשל קרוביהם, שממשפחותיהם נמחו כליל ולא השאירו שרידים אחריהם. נער, בן כפרנו, מכר בית וגן של בן־דוד, יהודי מסכן, שכל ימיו חי על לחם תירס וחלב בלבד, עבד קשה וקימץ בפרוטה, כדי שיוכל לרכוש לעצמו בית בן־חדר־וחצי וגן סביבו. התמורה שקיבל היורש בעד הבית, בוזבזה בנשף אחד, בעיירה קרובה, כדי להשיג בחירתה של חברה מקרית כמלכת היופי של הנשף...

הניצולים סלדו מהתעמקות ברזי החיים ובפשרם. נעלם הבסיס המוצק של קיום מחושב לפרטי פרטיו ולטווח ארוך. נעלמה תחושת ה״תכלית״ שהציקה לאבותיהם. נעלמו מבטיהם המחמירים של זקני הכפר: של האבות שהקפידו שבניהם אחריהם ימשיכו במסורת הדורות. נער נשק לנערה בלי פחד מפני השערוריה שדבר כזה עלול לעורר בבית הכנסת או מתגובתו הנזעמת של הרב, בדרשתו הבאה. פה ושם נקשרו קשרים רציניים. היו צעירים שנכנסו לחופה. בתים לגור בהם נמצאו לרוב. רוב בתי היהודים עמדו ריקים. בבית הכנסת אוחסנו רהיטי כל בני הכפר. כל אחד יכול היה לקחת מהם ככל שרצה. כן ניתן היה לחטט במחבואיהם של המגורשים, שטרם נפרצו, ולגלות בהם כלי מטבח וכלי בית שונים.

״חבל שבתיה שלנו איננה״, העיר מנחם לאחיו. מנחם חזר לאיתנו, עבד בחנות יחד עם אחיו. ״חסרה בבית יד של אשה. הרי אין אנחנו מסוגלים להכין לאחותנו החולה אפילו לא ארוחה ראויה לשמה״, הוסיף מנחם.

״אני מסכים אתך... אבל למה לנו לשגות באשליות? אתה יודע כמוני, שלא תחזור. עלינו להסתגל לעובדה זאת. לו נשארה בחיים היינו שומעים עליה מזמן, כפי ששמענו על רבים שהם בחיים ולא חזרו לסטרימטרה״.

״אין לכם מה לצפות לבואה של בתיה!״ קבעה בפסקנות דודנית שנפרדה ממנה בדצמבר 1944 באושוויץ: ״סירבו לצרפה לטרנספורט שלנו, שהיה אחד

האחרונים כי אמרו שאיננה כשירה לעבודה״, הסבירה הדודנית. ״בימים ההם כבר לא המיתו בגז. את הכבשנים פירקו עוד באוקטובר, אלא שבתיה התקרבה לשלב של ׳מוּזֵלמן׳, ביטוי אושוויצי מובהק שפירושו אסיר שנשמתו כבר ריחפה באין־סוף, אלא שטרם נפרדה סופית מן הגוף, וזה ענין של כמה ימים עד שהגוף יפסיק לנוע, הריאות לנשום והלב לדפוק. תהליך התפרקות ה׳מוזלמן׳ נמשכה זמן־מה״. האחים צירפו לדברי הדודנית ידיעה שפורסמה בעתון, שלפני כיבוש אושוויץ על־ידי הצבא הסובייטי שילחו הגרמנים אש בצריפי האסירים שלא פונו. שני האחים הגיעו למסקנה, שבאחד הצריפים הללו נשרפה אחותם הצעירה. אמנם עדות של ממש לא נמצאה בידיהם, כפי שלא נמצאו עדויות ברורות על רבים אחרים שלא חזרו, אולם מכיוון שאיש לא נפגש עמה ולא נראתה בדרכי אירופה, הסיקו שנעלמה בשואה.

שני האחים עשו עסקים. מכרו סחורות לאיכרי הכפר, כפי שעשו הוריהם. האספקה מסיגט נתחדשה. שוב לא היה צורך בנסיעות בדרך ההרים כדי להביא סחורה ממרחקים. ניצולי השואה, שחזרו לסיגט, פתחו את חנויות הוריהם והמשיכו כתמול שלשום. מנחם היה נוסע פעמיים בשבוע לסיגט, הן כדי לאספק את חנותו בסחורות והן כדי לטפל בשיקום מערכת שיניו, שנהרסה במחנה. כמו בעבר היו יוצאים לדרך בטרם האיר היום וחוזרים מאוחר בלילה.

באחד הלילות, בסוף יולי 1945, התעורר משה משנתו. אחיו דפק על שמשת החלון. ״מדוע הערתני, הרי יכולת להיכנס בדלת האחורית״, התרעם משה, ברמזו על סידור מסוים, שאִפשֵר פתיחת הדלת האחורית, גם כשהיא כביכול סגורה על בריח.

״כדאי לך לפתוח לי את הדלת הקדמית״, התגרה מנחם באחיו, ״אני מבטיח לך הפתעה נעימה״.

״במה אתה כבר יכול להפתיעני?״ התמרמר משה, שקם ממיטתו לפתוח את הדלת לאחיו. עד שהדליק את העששית ועד שלבש את המכנסיים, כבר הבחין שאחיו נכנס בדלת האחורית. משה הלך לקראתו עם העששית ביד. על הסף עמדה נערה תמירה, דקת גזרה, כחושת בשר. העששית כמעט נשמטה מידיו:

״בתיה׳לה היקרה!״

הוערה משנתה גם האחות החולה. כולם ישבו מסביב לעששית הדולקת ושמעו את סיפור האחות שאיחרה לחזור מן התופת. עוד סיפור של נערה, כמעט ילדה, שחמקה פעמים אין ספור מציפורני המשחית.

בערב פסח שלפני הגירוש מלאו לבתיה חמש עשרה. היא נולדה בערב פסח, לאחר שאמה הספיקה להכין את החג לכל פרטיו ודקדוקיו. נערה יפהפיה היתה. בתקופה שקדמה להגליה, בתהליך החבאת חפצי הערך, התעוררה בבית הוריה הבעיה: מה לעשות באדרת יקרה של האחות הבכירה, בלומה, שברחה בדרך ההרים לבאיה־מארה. במחשבה ראשונה הוחלט להחביאה אצל מַרקיש, כומר הכפר, ידיד המשפחה. ״חבל לסחוב דבר יקר כזה למחנה״. במחשבה חוזרת התחרטו, לקחו בחזרה את האדרת מן הכומר ומסרוה לבתיה. השיקול היה, שבעד

דבר משובח כזה יוכלו להשיג פרוסת לחם בעת מצוקה.

בעלותם לרכבת ההגליה בתחנת אונטר־וישבס, הקפידו הז׳נדרמים, שהמגורשים לא יקחו עמהם טלית ותפילין. ר׳ יעקב, אבי בתיה, צרר את שק הטלית והתפילין שלו בצרור וביקש מבתיה להסתירו באחד הקרונות שכבר נבדק. בתיה חמקה בין משמרות הז׳נדרמים, החביאה את הצרור והתכוונה לחזור לקרון שבו נמצאו שאר בני משפחתה. בינתיים ניגשו הז׳נדרמים לסגור את הקרון שממנו ירדה בתיה, והכריחו את הנערה לחזור ולעלות אל הקרון שבו החביאה את שק הטלית והתפילין של אביה. הנערה החזיקה בידה מיכל מלא מי־סירופ, שסחבה אותו לאורך כעשרים קילומטר של הליכה ברגל. המשקה אמור היה לשמש שתיה לכל בני המשפחה. בתיה נקלעה בקרון אחד עם יהודים, תושבי הכפר גלוֹד. תמורת שתיה שחילקה לילדי המגורשים זכתה בפרוסות לחם מהורי הילדים. היא נסעה איפוא לאושוויץ בקרון אחר ולא בזה שנסעו שאר בני משפחתה.

עובדה זו הצילה את חייה. ניתן לשער, שנערה בת חמש עשרה היתה הולכת יחד עם אמה לתאי הגז ולמשרפות. באושוויץ, בחשכת הערב, בתוהו ובוהו ששרר, לא מצאה את בני משפחתה. גם היא, ככל האחרים, צעדה בדרך שבין גדרות התיל והגיעה לנקודה שבה עמד ד״ר מנגלה וסימן בשרביטו, ימינה ושמאלה... למוות או לחיים. היות ונאסר עליהם לקחת את צרורות חפציהם, ברדתם מן הקרון, העדיפה בתיה ללבוש על גופה את האדרת היקרה ולא להשאירה בקרון. באור הקלוש של הלילה, נראתה הנערה התמירה, לבושה אדרת הדורה, כגברת צעירה. עושה הסלקציה הפנה אותה שמאלה.

שלושים ושבע בנות סטרימטרה, כולל זיסל שטויבר אשה חשוכת ילדים ושבע ניילינגר הגרושה, עבדו בפלוגה אחת בגינון. עבודתן היתה קשורה ביציאה מן המחנה, בליווי כלבי שמירה. הנערות היו חוצבות בשדה קוביות קרקע מעושבות ומעבירות אותן בטלטלות אל המחנה כדי לסדרם במדשאות. בין הבנות שעבדו בפלוגה, נמצאה נערה, צעירה אפילו מבתיה, הלא היא איטו כהן, בת הרב מסטרימטרה. מנהל העבודה, איש ס״ס, מבני השוואבים, דובר רומנית (כנראה שוואב, מיוצאי רומניה), נתגלה כרוצח סאדיסטי. אם שם עין על אחת הבנות היה רוצח אותה במכות. כך רצח את חיה־הינדה, בתה של זלאטה הבלנית: הכה אותה עד שנשארה בחפירה. ״האנשים מן ה׳מרפאה׳ באו לקחת אותה משם ויותר לא שמעו עליה. כנראה שהועברה ישירות לתא ההמתה בגז. קבוצה של שלושים בנות, יהודיות מאיטליה, נרצחו בצורה דומה. אנחנו לפחות הבנו את שפתו וידענו מה הוא רוצה מאתנו. הן, שלא ידעו לא גרמנית ולא רומנית, לא הבינו מה הוא דורש מהן, וכך הכה את כולן למוות״, סיפרה בתיה.

השומר הרוצח התחיל נותן דעתו על שתי הבנות הצעירות מסטרימטרה. ניצולות סיפרו לנו שהיו בוכות בראותן כיצד ממררים את חיי שתי הבנות הצעירות. השוואבי היה מעמיס על הטלטלה, שנשאו שתיהן, משא מעל לכוחותיהן ומריץ אותן מעל לגשרון, שהיה נטוי על פלג מים שזרם בשטח.

לעתים היו נופלות מן הגשר אל תוך הנחל כשגושי האדמה נופלים עליהן.

''הגעתי למסקנה העגומה שהאיש הזה, רוצח לתיאבון, עומד על דמינו'', סיפרה בתיה. ''ידעתי שאם אישאר תחת ידו, לא אאריך ימים. החלטתי להימלט ממנו בכל מחיר. האפשרות היחידה להתחמק מתחת ידו היתה להיכנס ל'קְרֶץ בלוק' על ידי הפרחת אבעבועות קטנטנות בעור הגוף בעזרת מי־מלח וגירוד העור. האבעבועות שהופיעו נראו כגרדת, שממנה פחדה ההנהלה פחד מוות. לקח לי מספר ימים עד אשר השגתי קצת מלח וגרמתי לי תסמונת של גרדת. נתקבלתי ב'קרץ בלוק' (בלוק הגרדת), אחד ממוסדותיו המפורסמים של מחנה אושוויץ. בבלוק זה היינו שרויות כל היום ערומות, כביום היוולדנו, מורחות את גופנו במשחה נגד גרדת. צעדי היה כרוך בסיכון מחושב מראש. ידעתי שב'קרץ בלוק' עורכים 'סלקציות' וקיימים כל הסיכויים להגיע לתאי הגז, אולם זו היתה האפשרות היחידה להשיג מקום עבודה אחר ולצאת מתחת ידו של הרוצח השוואבי.

אכן, אחרי שלושה ימי שהיה בקרץ בלוק, נרפאתי, כביכול, מ'גרדת' ונשלחתי חזרה למקום עבודתי. משנשאלתי איפה עבדתי, העזתי לשקר ואמרתי שעבדתי במטוויות. נשלחתי בחזרה למטוויות. עבדתי באריגתן של רצועות מעילי גשם בלים, שנקרעו לפסים. נאמר לנו, שהתוצרת דרושה לתעשית האווירונים. כך ניצלתי מיד הרוצח''.

באושוויץ נמשכו האסונות בשרשרת. הנהלת הבלוקים, שבהם שוכנו עובדי המטוויות, הגיעה לידי מסקנה, שיש עודף של כשלושים נשים (כנראה שגם אחרות שיקרו) והחליטה לדלל את אוכלוסית הבלוק על ידי סלקציה. ההנהלה בחרה בשלושים בנות ''עודפות'' והחליטה להעבירן להמתה. גם מספרה של בתיה נרשם ברשימת המיועדות לחיסול.

''תארו לעצמכם מה מתרחש בנפשו של יצור אנוש היודע שמחר, או מחרתיים, יעבירו אותו להמתה. בהגיעי לאושוויץ עברתי בסלקציה בלי לדעת משמעותה. לא היינו מודעים לתוצאות הֲנעת שרביטו של ד''ר מנגלה. עכשיו היה הכל ברור למדי. ביום שבו נרשמתי לחיסול, סירבתי לעבוד. אמרתי: 'למה לי, אם בין כך ובין כך נחרץ גורלי?' שוחחתי על כך עם טשרנה פיינטוך, בת כפר שעבדה במטוויות. בערב הגיעה ה'בלוק אלטסטה' וצוות עוזריה ובידה רשימת האסירות שנרשמו לחיסול. בהזדמנות כזאת היו מציבים שומרים בכל הכניסות, מכריזים עוצר בבלוק. אין יוצא ואין בא, ורק לאחר בחירת הנרשמות לחיסול, כיתורן על־ידי העוזרות והולכתן לגורלן... היו החיים חוזרים למסלולם הרגיל.

הקריאו את הרשימה. כששמעתי שמקריאים את מספרי 7544, קמתי ממקומי ויצאתי מן הבלוק. הצלחתי לחמוק מעיני השומרות בכניסה. הסתתרתי בשירותים. כל זמן שהייתי בבחינת נבחרת בלבד, הבהבה תקווה קלושה, שאולי לא רשמו נכון את המספר, ואולי נאבדה הרשימה או נמחק מספרי, ושמא ביטלו את המבצע. ברגע ששמעתי מקריאים את מספרי, התעורר בי יצר הקיום... נמלטתי''.

אין ספק שהיו מחפשות אחריה ומוצאות אותה וסוחבות אותה יחד עם כל האחרות לתאי הרצח. לא חיפשו אחריה מכיוון שצצה מתנדבת... כן מתנדבת למוֶות! בבלוק נמצאו אם ובתה, יהודיות מהונגריה. הבת נרשמה ברשימת הסלקציה והאם לא. האם פרצה ביללות וביקשה בתוקף שיקחו גם אותה, כי אין לה כל ענין להישאר בחיים בלי בתה. מכיוון שהיתה חסרה אחת למספר, והשומרות רצו לסיים את הענין במהירות האפשרית, הסכימו למלא אחרי בקשת האם האומללה. שלושים הבנות הובלו לכיוון המשרפות. חייה של בתיה ניצלו.

בכך לא תמה פרשת הסלקציות. מפקידה לפקידה נערכו סלקציות במטוויות. הבנות, שלדעת הד״ר מנגלה נסחטו דיין, הועברו לחיסול בתאי הגז. ״השתתפתי פעמים רבות בסלקציות. ערומות כביום היוולדנו, יד ימנית מורמת, היינו עוברות בטור לנגד עיני ד״ר מנגלה, שהיה מסתכל בנו, מתבונן מתחת לבית השחי, ומסמן בשרביטו. את השאר עשו עוזריו... מי שנרשם נלקח אחרי יום, או יומיים, לבית המטבחיים״.

שיחק מזלה וניצלה מכל הסלקציות. פתאום חלתה במחלת הטיפוס. ללכת לרופא פירושו חיסול בטוח, כי מן המרפאה מגיעים ישר לכבשן. ״ישנתי על דרגש״, מספרת בתיה, ״עם עוד שש בנות, יהודיות מפולין. הייתי על סף אבדן הכרתי. כמו מתוך חלום שמעתי שיחת הבנות ביידיש: ׳גופה יוקד כאש, יש לה בטח מעל לארבעים מעלות חום׳. לעבודה מוכרחים ללכת, כי מי שאינו הולך לעבודה נלקח למרפאה... גם למיפקד היומי מוכרחים לבוא ולעמוד בטור במשך שעות. הבנות סחבו אותי, החזיקו בי במיפקד. נשארתי לעמוד בכוחות עצמי רק כאשר עבר על ידי איש הס״ס. שיחק מזלי, שמנהל העבודה היה בחור יהודי. הוא החליף לי את עבודת האריגה, שלגביה היתה קיימת ׳נורמה׳ ומי שלא מילא שבעה מטר של רצועת־ארג הובא לפני מפקד הס״ס. מנהל העבודה הושיבני על ערימת פסולת, כביכול לברור מתוכה את מה שעודנו טוב למשהו. בעבודה זו לא היתה קיימת אפשרות למוד את התפוקה״.

הצריף של בתיה עמד סמוך לצריף שמעברו השני נמצא הקרמטוריום. הבחורים שעבדו בקומנדו של הכבשנים שמרו על כל מיני ״דברים טובים״, שמצאום בחבילות מגורשי אושוויץ, כי הם גם פירקו את החבילות והסתירו חפצים רבים. מובן, שאסור היה לבנות לשוחח עם הבחורים הללו. ובכל זאת, ״העבירו להם פתק: ׳הבנות ביקשו שימציאו בשבילי קצת חינין׳. תמורת החינין מסרתי להם את מנת לחמי, כי בין כך ובין כך לא היה לי תיאבון. נוכחתי לדעת שאדם מסוגל לעבור את מחלת הטיפוס על הרגליים״.

הגענו ליום המאושר של פירוק הכבשנים באוקטובר 1944. ההמתה בגז הופסקה. מכאן והלאה הומתו אנשים רק בכדורים, במכות רצח או שמתו מרעב, מקור, ממחלות או ממצוקה נפשית. בסוף השנה, הגיעה בתיה לשלב ששמו בעגה האושוויצית: ׳מוזלמן׳.

נפתלים דרכי הגורל. ימים אחדים לאחר שסירבו לצרפה לטרנספורט של אסירות, שנשלחו לעבוד בגרמניה, בטענה שאיננה מסוגלת עוד לעבודה, הוצאה

יחד עם מאות אסירות והוצעדה ברגל מערבה. שלושה ימים בוססו בבוץ ובשלג. גשם ירד והרטיבן. כרבות מחברותיה צעדה גם בתיה יחפה לגמרי. בתקופה האחרונה היתה נועלת לרגליה ״סירות״, מן מנעלי עץ, תוצרת אושוויץ. בהליכה מתמדת פצעו ה״סירות״ הללו את הרגליים. הנערה יכלה לבחור בין רגליים פצועות, צליעה וכדור בראש על שהיא משהה, כביכול, את קצב התקדמות השיירה, או להיפטר מן הסירות ולהמשיך ברגליים יחפות לגמרי. היא בחרה באפשרות השניה.

אחרי שלושה ימי הליכה ברגליים יחפות, הוכנסו האסירות לקרונות פתוחים והוסעו לילה שלם בקור איום. מי שנמצא בשולי הצניף האנושי, קפא באותו לילה. שיחק מזלה של בתיה, שהיתה באמצע הצניף האנושי, התחממה בגופותיהן של חברותיה וחייה ניצלו מקור האיום שהפיל חללים לרוב.

כשהאיר היום נעצרה הרכבת. אלה שנשארו בחיים ירדו והמשיכו בצעידה עד למחנה ״ראוונסברוק״. במחנה זה לא נמצא מקום בשביל האורחות. יומיים חיכו בשטח פתוח ומושלג ובלי אוכל. בסופו של דבר נשלחו משם למחנה קרוב: ״נוישטט־גלייסה״. ״עבודה לא היתה. היינו מקבלות פרוסת לחם ליום והיינו בולעות אותה, אם אסירים חזקים ממנו לא שדדוה מידינו. בלילה ישנו זו על גבי זו, כי לא היה מקום לכולנו. רבות נספו באותם הלילות. הייתי מתגנבת אל המקום שבו היו זורקים את הפסולת מן המטבח, נוברת לגלות קליפות של תפוחי אדמה. מובן, שמי שנתפס במעשים כה שליליים, נענש קשות. לא נתפסתי. הצלחתי למצוא קליפות וחילקתי אותן עם זיסל שטויבר״. חלפו השנים ובאחד הימים אכלה בתיה ארוחת צהריים אצל זיסל, שגרה בימים ההם בסיגט. בסיום הארוחה אמרה בתיה: ״תודה רבה״. זיסל מחתה נמרצות. ״את שנתת לי במתנה קליפות של תפוחי אדמה במחנה, אינך חייבת לומר תודה רבה עבור ארוחת צהריים שאת סועדת על שולחני״.

בתיה השתחררה ויצאה לדרך על מנת להגיע לבית הוריה. בדרכה חזרה עברה בצ׳כיה, שעמה הצטיין בימים ההם בהתנהגות אנושית למופת. על כך שמעתי מפיהם של ניצולים רבים שבדרכם חזרה עברו בארצו של מסריק ובנש.

כיצד הגיעה לצ׳כיה: ״היינו במחנה בשטח כיבוש רוסי. מאוד פחדנו מהרוסים. השתמשנו בכל מיני תחבולות כדי להתחמק מידיהם החמדניות... באחד הימים הגיעה ועדה צ׳כית לקבל את אסיריה ולהעבירם הביתה. הייתי יחד עם שלוש אחיות דבידוביץ, ממרמורש, מן האזור שהשתייך לפני המלחמה לצ׳כיה (כיום הוא בשטח ברית־המועצות). שלוש האחיות גילו לי בסוד, שרשמו גם אותי כצ׳כית ושאוכל לחזור יחד עמהן. אכן למחרת היום הגיעו משאיות ולקחו אותנו לצ׳כוסלובקיה״.

גברת ווֹלינוֹבה, זמרת אופרה בתיאטרון הלאומי של פרג, הזמינה את האסירה לשעבר, בת השש עשרה, להתארח בביתה המהודר. בבית זה ידעה כמה ימים טובים ורגועים ונהנתה מגילוי חיבה ויחס אנושי של הזמרת עדינת הנפש. בבית מארחתה בפרג יכלה גם להוסיף כמה קילוגרמים לשלושים ושישה הקילוגרמים

במשקלה. גברת וולינובה הציעה לנערה הצעירה לאמצה לבת. לבתיה קסם הבית הרגוע, שלא טולטל בסערות המלחמה, אולם לא יכלה לשכוח את בית אביה. התגעגעה לאחיותיה ולאחיה, קיוותה שאחדים מהם ניצלו ומצפים לבואה. הזמרת הוכיחה הבנה לרגשות הבת. באחד הימים לקחה אותה לבית השידור של הראדיו הצ׳כוסלובקי. על גלי האתר שודרה קריאה לכל מי שיודע דבר־מה על משפחתה של בתיה, לפנות לכתובתה של גברת וולינובה. תגובה לא באה. ברור שאיש מבין מכיריה של בתיה לא האזין לראדיו פרג.

באחד הימים פגשה במרכז הג׳וינט, שבו היתה מבקרת על מנת להיפגש עם חברותיה, במר ישראל פולק, ניצול השואה בן דראגומירשט, שהגיע לפרג בענייני עסקיו. מפיו נודע לה על בני משפחתה שחזרו מן התופת אל הכפר. מיד נפרדה ממארחתה האדיבה ויצאה לדרך... ברחובות סיגט פגשה את מנחם אחיה.

החורבן שבנפש

שלהי קיץ שנת 1945, הקיץ הראשון לאחר המלחמה. קומץ ניצולים נעו בסימטאות הכפר. מזמן הגיעו למסקנה שעליהם להסתלק, אלא שלא ידעו לאן לפנות. את עברם נשאו כמורסה מוגלתית במעמקי נפשם. את עתידם הסתיר ערפל סמיך.

בפרוטות, ממש בפרוטות, מכרו נכסים שאבותיהם ואבות אבותיהם אגרו במאמצים שנמשכו דורות. בכסף שהשיגו בעד בית וגן, רכשו מערכת בגדים או שתיים ועוד נשאר להם קצת כסף לדרך. היה ברור שעליהם לצאת לדרך. ומעט הכסף נמס במשך כמה שבועות בתקופה של אינפלציה דוהרת. אחדים מבני סטרימטרה חלמו על ארצות רחוקות. רצו להצטרף אל קרוביהם שלא ראו אותם מעולם. רובם הצטרפו לשיירות הפליטים שחזרו אל המחנות שמהם השתחררו לפני זמן לא רב. אחדים מהם נקלטו בקיבוצי הכשרה של תנועות הנוער הציוניות. בקיבוצים אלה שהו שבועות, לפעמים חודשים, עד אשר יצאו לדרך, באותן הדרכים שבהן נעו השיירות. כל השבילים הובילו, כביכול, לארץ ישראל ולמעשה – לאיזה מחנה באירופה הכבושה. בינתיים חיו על חשבון אונר״א והג׳וינט. השתעשעו, התחתנו, רקמו חלומות על עתיד או סתם התבזבזו בדברים של מה בכך. הזמן חדל להיות גורם. עקרון החתירה ל״תכלית״ בחיים, שהיה כל כך מקובל על אבותיהם, איבד כל חשיבות בעיניהם. הם נהיו ליצורים הנסחפים על ידי כוחות, שאת עוצמתם לא העריכו כיאות. הם נעו בשטח בציפיה להתרחשויות שאת טיבן לא ידעו להגדיר.

מזמן לזמן פקד את הכפר ניצול שהשתהה שבועות מספר במחנה, כי היסס אם כדאי לו לחזור לכפרו הנידח. בסופו של דבר נכנע לזכרונות וגעגועים שתכפו וחזר. ויש שהגיע יהודי תכליתי, ששנים רבות לפני המלחמה הסתדר בעיר רומנית כלשהי. עתה נתעורר לבוא לסטרימטרה כדי לממש ירושה שנפלה בחלקו. איש כזה היה מגיע לפעמים ביזמתו ולפעמים ביזמת אכר ואלאכי, שהזעיקו לבוא למכור לו בכסף טוב נכסים שהשאירו אחריהם קרוביו. האורח היה מתאכסן אצל היהודים המעטים שנשארו דרך קבע בכפר. השתררה תחושה כאובה, שהכפר היהודי מתחסל ולא יקום עוד מבין חורבותיו.

בסתיו חזר גם חיים מאיר, אחיהם הבכור של מנחם ומשה. ידוע ידעו בכפר שנשאר בחיים. החוזרים סיפרו שראוהו באחד המחנות לאחר השחרור.

הוא הגיע. עייף ומדוכא שקוע בשתיקה. עיניו הנוגות ואנחותיו העידו על געגועיו לאשתו הנחמדה ולבנו מרדכי שלמה – ילד פלא – שנספו באין המחנות. העצבות שבנפשו השתיקה חדוות חייו.

על קורותיו לא הרבה לספר. ככל שחלף הזמן נוצרה בין ניצולי השואה הסכמה שבשתיקה להרפות, לא לחטט בעבר הקרוב הידוע לכולם, לא להעלות באוב את זוועות העבר. לסיפורי אושוויץ הקשיבו במורת־רוח ואם התפתה איזה אורח נרגש לספר על טבח שצפה בו, על התעללות שהתנסה בה, או על מעשי אכזריות מסמרי שיער שפגעו בו, מיד הוקף עדת ליצנים, שהיו מעמידים פני סקרנים, כביכול מופתעים לשמוע דברים שאין הדעת סובלתם, שקשה להאמין באמיתותם. המספר היה מתלהב ומתרגש כאחד, נשבע על היקר לו בעולם, שאמת בפיו, שאינו מגזים, נהפוך הוא... שומעיו העיקשים העמידו פני ספקנים המפקפקים באמיתות דבריו או הגיבו במנוד ראש של שלילה מוחלטת: ״אדוני, אתה מורח לנו כאן דברי הבל. דבר כזה לא ייתכן! אתה מספר בדיות, שלא היו ולא נבראו! ואם אמנם נכונים דבריך, כיצד עמדת בכל זה? הרי אלה דברים שאין הדמיון הפרוע ביותר יכול לתפוס שילוד אשה מסוגל לעמוד בכגון אלה. אדרבא, תסביר עצמך!״ וכך זה נמשך עד אשר אחד המאזינים היה פורץ בצחוק קולני, שהדביק מיד את כולם. המספר הנרגש היה תוהה על פשר ההתפרצות המבישה של בני שיחו.

כרבים מבני גילו שהה חיים מאיר במשך שנות המלחמה בפלוגות עבודה. הוא היה אחד מכחמישים סבלים יהודים במחסן של יחידה צבאית הונגרית. בלילות ישנו על הרצפה, אבל היה עם מי להחליף מלה. היה להם אפילו ״מנין״ להתפלל בצוותא והיה חלום השלום והמחר ואפילו חלום בהווה: האשה והילד המצפים בבית. האשה היתה שולחת חבילות מזון ומכתבים שכללו סיפורים נחמדים מתובלים ב״חוכמות״ של הילד, שבאביב 1944 יחגוג מלאת ארבע שנותיו. ככל חבריו חיכה, שהמלחמה תסתיים ואז יוכל לחזור ל״יום האתמול״ השליו שלו.

באביב 1944 הפסיקו להגיע חבילות ומכתבים. הבן והאשה הוגלו. אנשי פלוגות העבודה ידעו על הגליית משפחותיהם. לא ידעו לאן הוגלו. גם בסביבתם הקרובה הוגלו יהודים, כמו למשל יהודי העיירה טוֹלגֶש, שנמצאה סמוך למקום עבודתם. טרם ידעו וטרם העלו על הדעת, שהאשה והילד הוחנקו בתאי הגז ונשרפו בכבשן.

בפלוגת העבודה לא חלו שינויים משמעותיים. המפקד, סרן הונגרי עוּל ימים, היה איש ישר ונוח לבריות. במקום לרדת לחייהם של פיקודיו היהודיים, העדיף להנות מטובות ההנאה שהיהודים פיזרו לו ביד רחבה. שינוי כלשהו חל בספטמבר 1944. בנסיגה הכללית מפני גייסות הצבא הסובייטי המתקדם, הם הועברו מבסיסם במורדות המערביים של הרי הקרפאטים לסוֹמבּוֹטהֶי שבערבות הונגריה. עוד שינוי: הפלוגה הועברה לפיקוד גרמני. למעשה זה היה רק פיקוד עליון פורמלי. להלכה הם המשיכו לעבוד בשטח תחת פיקודם של קצינים ומשקי״ם הונגריים.

שינוי של ממש בא במפתיע ובפתאומיות ב־15 במרס 1945. היהודים נצטוו להופיע באותו יום ברחבת המחנה. ושם חיכו להם ״פרחי נילוש״, חברי המפלגה הפשיסטית ההונגרית: ״החץ עם הכוכבים״. הפיקוד על היהודים הועבר לידיהם.

הפקודות נפלטו במהירות: ״עמוד דום! ארצה פול! קום! רוץ! ושוב: ארצה פול!״ ודוקא במקומות שהקרקע היתה בוצית וזרועה שלוליות מים, שם השכיבום.

כשהונח להם, היו עייפים מהתרוצצויות, שרוטים ובגדיהם מלוכלכים בבוץ ורטובים. היהודים התקשו להבין מה קרה לסרן שלהם. מדוע הרשה השתוללות כזאת ביחידתו? אחדים מן הבחורים לימדו זכות על הסרן החביב. הם הניחו שבדרך זאת הוא מקווה להישאר מפקדם ולא יצטרך למסור את הפיקוד לגרמנים.

במקרה שזאת היתה כוונת הסרן, היא לא צלחה בידו. רוע הגזרה לא נמנע. למחרת היום הם נמסרו לידי הגרמנים. נערי ה״נילוש״ חזרו והופיעו. לקחו להם את הבגדים הטובים והחיילים היהודים הולבשו סחבות. נערכה בדיקה אישית בחפציו של כל אחד ואחד. משמצאו אצל חיים מאיר את שק התפילין שלו, זרקוהו בסלידה לאשפה. לבושי סחבות, נמסרו לגרמנים שהעבירום אל מעבר לגבול, לשאכנדורף. שם שוכנו ברפת. הדבר קרה אור לארבע עשר בניסן, תש״ה.

חיילי גרמניה והונגריה נמצאו בנסיגה מבוהלת. הכבישים משובשים היו. שיירות צבאיות נעו בכבישים בעגלות רתומות לסוסים, ברכב מנועי, באוטובוסים, בטנקים. הכל דהר בערבוביה נוראה. באותם הכבישים נעו גם פלוגות העבודה של היהודים, שהועברו מהונגריה לגרמניה. ״מובן שהיהודים הלכו ברגל. מי יבזבז רכב ודלק על יהודים? בבוקר הילקו לכל אחד ככר לחם וחתיכת נקניק והם הוצעדו מערבה״.

באחד הבקרים קיבלו החולים פקודה להישאר במקום. חיים מאיר הסתפח אל קבוצת החולים מתוך מחשבה לפטור עצמו מהליכה מייגעת. קבוצת יהודים שהובאה מֶרכניץ לשאכנדורף, כדי לצרפם לשיירה, סיפרו שכל החולים שנשארו במחנה שלהם נורו למוות. קבוצת יהודים, שנלקחה לקבור את המומתים ביריה, חוסלו אף הם לאחר שסיימו את עבודת הקבורה. רק פליט אחד נשאר בחיים. האיש הצליח להימלט וסיפר את שראו עיניו. משמשמעו את סיפורו, נתדלדלה קבוצת החולים. רובם הבריאו... נשארו רק מעטים, אלה שסברו שאין להם עוד מה להפסיד.

השיירה יצאה לדרך. בכל ישוב שבו עברה, התחלפו השומרים. הם האיצו בצועדים. רעננים היו ורצו לסיים את משמרתם ולחזור לבתיהם. רבים מבין הצועדים, שכוחותיהם אזלו, נשארו לצידי הדרכים. פלוגה מיוחדת של ס״ס עברה בכביש וחיסלה את הנשארים לצידי הדרכים. משנודע על כך התחילו הבריאים סוחבים בכוח את החולים, לבל יישארו טרף לרוצחי הס״ס.

עוד ועוד יהודים צורפו לשיירה. מכל הדרכים נהרו פלוגות של אסירים יהודים, אנשי פלוגות העבודה לשעבר. כולם נבלעו במחנה העצום, שהתפתל כזחל ענקי. כארבעת אלפים איש צעדו מבלי לדעת לאן הם אמורים להגיע. כשלוש פעמים ביום עשו חניה קצרה, של רבע או חצי שעה, והמשיכו... בלילות ישנו תחת כיפת השמים באיזו חורשה. לפעמים חילקו להם מעט לחם וליטר מרק לאיש.

״נשארנו ליד יער לחניה ולמנוחה. היער צמח במדרונו של הר. משנבלעו

אחדים מאתנו בעבי היער, הוזהרנו שהגרמנים אורבים לנו. אמרו שהציבו מכונות יריה מעל לרכס ומתכוונים לטבוח בנו טבח. האם היו כל הדיבורים הללו שמועות בעלמה, כדי לדרבן אותנו להמשיך בדרך ולא להישאר במקום זה או אחר? אינני יכול לענות על כך. עובדה: המשכנו. צעדנו בליל אביב חשוך, נוצות שלג התערבו בגשם שירד כל הלילה. בחצות שכבנו לישון באיזו חורשה. בבוקר, כבכל הבקרים ההם, לא קמו חלק מן האנשים מרבצם, כי בלילה נפחו את נשמותיהם. היו בוחרים כעשרים איש לקבור את המתים. הקברנים לא חזרו אלינו. אף פעם לא היו חוזרים...״

״הי, אתה!״

״נלקחתי לקבוצת קברנים. חבר שעבר על ידי סחב אותי מתוך הקבוצה אל שורת הצועדים. החבר הציל את חיי. הגעתי למסקנה שמוכרחים להימלט. תיכננתי לצאת מן השורה כדי לחפש מפלט כלשהו. אמרתי ועשיתי. באחד הימים חמקתי מתוך השורה. הדבר קרה בעיר נִילס. לעתים קרובות חמקתי מן השורה, נכנס לבית כלשהו, פותח את ארון הלחם, סוחב מה שנמצא בו ומשאיר את בעלת הבית המומה. בפעם הזאת נכנסתי ונתקלתי בגרמניה גרמית, כבת חמישים, אולי פחות מזה. היא הסתכלה בי ספק מפוחדת ספק מופתעת. הסברתי לה במהירות שברצוני שתחביאני בביתה. האשה אמרה לי לרדת למרתף. החשכה הצוננת במרתף היתה נעימה. חשתי הקלה. חשבתי שהצלחתי להימלט מן המצעד שאין לו קץ. שמחתי, כי חשבתי ששוב לא אראה גופות מוטלות לצדי הכבישים, לא איתקל עוד במבטיו הרצחניים של ה׳שמייסר׳, ולא יכאבו לי עוד מכות המקלות הניתכות על גבי. חשבתי להישאר במרתף ימים ספורים, עד אשר יתפוצץ העסק ויחזור השלום.

חלפה כרבע שעה בלבד והדלת נפתחה. איש ס״ס נכנס פנימה באקדח שלוף. הוא זעק בחמת זעם: ״הֶראוס דו יודה! רוץ מכאן יהודוני מלוכלך. מזלך שאמי השביעתני לא לפגוע בך. אחרת הייתי יורה בך כמו בכלב שוטה. רוץ!״

חיים מאיר רץ והשתלב בשיירה שהתפתלה בכביש העיירה.

״באחד הימים הבטיח ה׳שמייסר׳ שלא יירו עוד באנשים. ההבטחה החגיגית ניתנה ליד העיר שילינגן. בעברנו בעיר הופיעו לפתע עגלות. הודיעו שהעגלות מיועדות לחולים. הצלחתי לעלות על אחת מהן. הקאפו הֶגְדִיש יעץ לנו לרדת מן העגלות, כי נשקפת סכנת חיים למי שיסע בהן. הגדיש יעץ לכל מי שנשאר בו טיפ טיפונת כוח ומרץ, לרדת מן העגלות ולהמשיך ברגל. נשארו בעגלות אלה ששוב לא מצאו כל ענין בחייהם.

חלפה כחצי שעה והעגלות נעלמו. אחד הנוסעים, שקפץ מאחת העגלות ברגע האחרון, מסר שלפתע עלו על כל אחת מן העגלות שני אנשי ס״ס. הם לקחו את המושכות לידיהם, צלפו בסוסים והדהירו את העגלות לבית הקברות של שילינגן. שם נטבחו נוסעי העגלות. בין הנטבחים היה גם ישראל איציק מסטרימטרה, חתנו של פרוים שטרן, בעלה של דינה היפה, שיוזד עם חמשת ילדיה נעלמה באושוויץ.

הצעידה נמשכה. אי־שם, לפני מאטהאוזן, נחנו כעשרים דקות. מצאנו בשדה

פרח בעל שמונה עלים, שטעמו כטעם השום. העלים הללו החיו את נפשותינו. באחת החניות פגשתי את עזריאל שטרן (בן סטרימטרה). אינני יודע מנין בא לידו טבק. הוא נתן גם לי קמצוץ. תמורתו השגתי קצת לחם.

בחצות הלילה, אור לעשרים ושלושה באפריל 1945, הגענו למחנה מאטהאוזן. לפתע הופיעו על רקע החשכה צלליות של צריפים ענקיים גדושים בני־אדם. לא נכנסנו אל תוך הצריפים, כי לא היה בהם מקום גם בשבילנו. שכבנו על הקרקע. הבטנו בכוכבי רום והקשבנו לזעקה האטומה שעלתה מן הצריפים. בתזונת האסירים היה מחסור חמור במלח. לכן נזקקו להטיל את מימיהם כל רגע. הצורך היה מופיע בפתאומיות ולא יכלו להתאפק עד לצאתם החוצה. מה גם שהצריף היה מלא עד אפס מקום והיה קשה לפרוץ דרך בצפיפות ששררה. האסירים רבצו זה על זה, השתינו זה על זה, הרביצו זה לזה, היו הורגים איש את אחיו ויללת זעקותיהם בקעה עד לב השמים. מה שראיתי שם הזכיר לי את תיאור הגיהנום בספרו ׳הסוסה׳ של מנדלי מוכר ספרים. במאטהאוזן תפסתי מה פירוש המלה: ׳מחול שדים׳.

במאטהאוזן קיבלתי שלושה תפוחי אדמה. נתנה לי אותם אחת מבנותיו של זליג שטרן מבירסאנֶף, כפר סמוך לסטרימטרה. רעב איום שיגע את האסירים. שני נערים צעירים, שאכלו ומכרו בשר אדם, נתלו על־ידי רוצחי האדם: הנאצים. הנערים סיפרו לקוני הבשר שזה בשר מנבלת סוס, שמצאו בדרך.

לא היה גבול להתעללויות. איש ס״ס אחז בנער צעיר, כבן ארבע־עשרה, אולי חמש־עשרה, הכניס את ראשו לחבית מים שנמצאה בשטח. בצורה זאת העניש את הנער על שהעז להתקרב אליו עד למרחק של פחות מעשרים וחמישה מטר. הוא החזיקו במים עד אשר הפסיק לפרפר. המסכן מת בטביעה.

אחרי שהייה של חמישה ימים במאטהאוזן, כשאנו ניזונים משלושת רבעי ליטר מרק ומקילוגראם לחם לעשרה איש ליום (אם היית בר מזל ולחמך לא נשדד, כפי שקרה לרבים, כולל לי), יצאנו לגרונסקירכן. זו היתה יציאה מרצון. אינני זוכר מי ארגן זאת וכיצד ניתן הדבר. כל אחד קיבל רבע לחם וקצת נקניק, ושוב צעדנו בשיירה. שולי הכביש זרועים היו גופות בני אדם. חומקים היינו לשדות התפודים, שרק נזרעו, כדי לחטט באדמה אחרי התפודים שהוטמנו בה. השומרים היו יורים באלה שיצאו מן השורה אל השדה. שפר חלקם של אלה שחזרו עם תפוח אדמה או שניים, כי גופותיהם של רבים מחבריהם נשארו מוטלות על הקרקע, מנוקבות כדורים. פיתחתי טכניקה משלי בנידון. אף פעם לא חמקתי ראשון. לאחר שיצא הראשון והשומרים ירו עליו, קפצתי אחריו, בטוח שזה שיבוא אחרי יגן עלי. הייתי מוגן מכל הצדדים.

בגרונסקירכן הוכנסנו לצריפים חסרי דלתות וחלונות. בצריפים אלה נמצאו המון אסירים ולא נשאר מקום גם בשבילנו. אנשי ס״ס המציאו שיטה כיצד להדחיס עוד אנשים בצריפים מלאים. הם עמדו ליד הכניסה ובמקלות שבידיהם חבטו באסירים. הנחבטים, שרצו להימלט מן המכות הנוראות, נדחפו פנימה בלי כל התחשבות באחרים... לעת ערב הוציאו מן הצריף את אלה שגוועו בינתיים

ורווח קצת לנשארים בחיים.

בבית השימוש – חפירה מאורכת – היו מתכופפים אלה לצד אלה נשים וגברים. לא עלה על דעתו של איש, שזה מעשה בלתי מתקבל על הדעת. באחד הימים, בהיותי כפוף בעשיית צרכי, הופל שכני וטבע בצואת אדם. הפילו כדור שירה איש ס״ס שהתאמן בקליעה וקלע בול בראשו.

בין אסירי גרונסקירכן גיליתי את גיסי אנטשי שטויבר מפטרובה. הוא סבל קשות מרגליו שקפאו מקור בחורף. אנטשי נתן לי שני תפוחי אדמה. סירבתי לקבלם. אמרתי לו: ׳הרי את חייך אתה נותן לי!׳ גיסי ענה: ׳מה זה חשוב, הרי בין כך ובין כך בעוד כמה ימים לא נהיה עוד בין החיים׳.

ביום שישי בבוקר בא הקאפו להודיע לנו, ששוב אין ממה לפחד... בידי מפקד המחנה נמצאת פקודה לירות בנו, אבל המפקד, קצין במדים שחורים, הבטיח לא לבצע את הפקודה. בתמורה דרש שנעיד על מעשהו זה באוזני האמריקנים.

למחרת היום, בשבת, הגיעו האמריקנים. הוא קיבל אותם והציג בפניהם את פקודת החיסול, כתובה וחתומה כדין, כדי להוכיח לצבא האמריקני, שבחר להתנהג ברחמים.

התחלנו לשיר. שרנו עד כדי התפקעות הריאות. רבים נפחו את נשמותיהם תוך כדי שירתם. הנותרים בחיים התפזרו בשטח המחנה. אי שם במחנה נתקלתי בשק מלא סוכר. תחבתי את ידי אל השק. מלאתי את פי סוכר, גם את כיסי. אחר כך הבחנתי בלחם. אכלתי ככל שיכולתי. ביום אכלנו וישנו. בלילות היינו ערים ומספרים בינינו, מפרקים מעל לבנו את המועקה.

ביום שני הועברנו להֶרשינג. שיכנו אותנו במחנה צבאי גרמני. באותו יום מצאתי קופסת בשר במשקל שני קילוגרמים ואכלתיה בבת אחת. לשווא הוזהרנו מפני אכילה גסה! ביום שלישי חליתי מטיפוס הבהרות. במשך שבועיים שכבתי מחוסר הכרה. חברי חשבו שמתי. גיסי שמר עלי. רופאים אמריקנים טיפלו בי. הבראתי אך איבדתי את זכרוני. אינני זוכר כיצד עברו עלי הימים ההם. נשארה בי רק תחושת הרעב־הנוראי שכאילו כרסם במעי ולא הרפה ממני. ביולי – כך סיפרו לי לאחר מכן – הועברתי לבאכר־לאגר.

משחזר אלי הזכרון, פניתי לדרך. אמרתי לחזור הביתה. עכשיו אני כאן, בבית ואולי אינני עוד בבית. מי יודע...״

חיים מאיר שקע בזכרונותיו העצובים. ישב בפינה בדומיה, ראשו כפוף, סנטרו בידו, מהרהר בדמות אשתו ובדמות בנו הקטן שנרצח בגיל ארבע, בזרועות אמו.

עברו כחודשיים וחיים מאיר התחתן עם אתי, אחות אשתו. רבים מניצולי השואה התחתנו עם אחיות של נשיהם לשעבר.

גם הוא ניסה להשתרש מחדש בסטרימטרה, בבית אביו לשעבר. ניסה ולא הצליח. בסוף 1947 עלה ארצה.

אפילוג

אחד אחד עזבו את סטרימטרה ויצאו בידיים ריקות. השאירו אחריהם בוסתנים פורחים שנטעום אבות אבותיהם, שדות שהשביחום הסבים, בתים שבנו. הכל עזבו, גם את בית הכנסת השומם. לא התרחש הנס שבאגדות. בית הכנסת לא התרומם לעוף ירושלימה, גם לא שקע בעמקי האדמה.

יצאו בזה אחר זה, מי במוקדם ומי במאוחר, בידיעה ברורה שאין עוד למה לצפות בכפר זה. אחדים רק הגיעו וחזרו, אחרים ניסו להשתרש, לבנות ביתם מחדש ואפילו להוליד ילדים.

עזבו אחד אחד כדי להמשיך במקומות אחרים, בכל מיני ארצות שמעבר לימים ואוקינוסים. רובם עלו ארצה. מיעוטם חצו את האוקינוס האטלנטי. בודדים נשארו בגרמניה, בשוודיה או בצרפת.

עזבו ולא ניכר שהותירו אחריהם חלל ריק, כפי שלא הותירו חלל ריק אבותיהם וקרוביהם שהוגלו לטבח. ה״אֶפּוֹס״ של ״סבא ר׳ איציק״ כלא היה, כאילו הוא, בניו ובנותיו, נכדיו ונניו הרבים רק עשו חניה קצרה בכפר נידח זה, בנדידתו הנצחית של עם ישראל בגולה.

אחרון הנשארים היה משה אריה האז, נכדו של ר׳ אלתר האז, בחור גבה קומה שמזמן הסיר מעצמו צלם איש סטרימטרה טיפוסי, התבולל בקרב הסביבה הוואלאכית והיה כאחד הכפריים. אשתו היפהפיה, בת דראגומירשט, גם היא ניצולת השואה, לא יכלה לעמוד בכך. היא היתה מתחננת בפני בעלה:

״בוא ונצא מכאן! נסע למקום שאליו נסעו כל האחרים. נחיה בקרב יהודים. לא ייתכן שנישאר כאן לבדנו!״ משה אריה בעלה לא רצה לשמוע בקולה. הוא הסתגל לחייו בכפר, אהב לשתות יחד עם איכרי המקום, לגלגל עסקים חשובים. איש חשוב היה בכפר, אחרון היהודים בסטרימטרה.

והגיע היום שגם משה אריה האז חש, שהחבל מתהדק סביב צווארו. בראשית שנות החמישים עזב ועלה ארצה, התיישב בעכו אצל אביו ברל האז, ניצול שואה, אב שכול שהתאבל על בנו בנימין זאב, שריד אושוויץ שנפל בגבורה במלחמת הקוממיות, אי שם בדרום הארץ.

סטרימטרה היהודית שממה. בית הכנסת הפך מועדון לצעירי הוואלאכים. ״שקצים״ ו״שיקסס״ רקדו בין כתליו בימי ראשון. נגני הכפר יושבים על הבמה שמעליה קראו בתורה ומנגנים נעימות עליזות מלאות ערגה. אוזן רגישה יכולה לשמוע גם את הנהי המר של בית כנסת יהודי מחולל, המבכה את מר גורלו. הקירות, ספוגי תפילות של דורות, הזדעזעו ממה שעלה בחלקם. התקרה התכספה לאמירת ה״אמן״ של תינוקות דבית רבן: ״צאן קדשים, מֶה!״ ובאחד הימים, כך

מספרת האגדה, האחרונה באגדות סטרימטרה, ניסתה קבוצת הוללים לעלות למקום שבו עמד ארון הקודש ואז הלם בהם הרעם. הם נהרגו במקום. מאז המקרה הזה פחדו הכפריים לרקוד בבית התפילה של היהודים. המועצה המקומית הפכה אותו לצרכניה שבה קונים בני המקום את מצרכיהם.

הגדר הפרוצה של בית הקברות תוקנה. עדיין נשארו כמה מאבני הציון על קבריהם של יהודי כפרנו. ברבות הימים יפלו גם הן, או ייעקרו. בסטרימטרה לא יישאר זכר לכמאה וחמישים שנות חיים יהודיים תוססים.

רמת אביב, אחד בתמוז תשל״ח (6.6.78)

קדושי קהילת סטרימטרה וניצוליה

מִי יִתֵּן רֹאשִׁי מַיִם וְעֵינִי מְקוֹר נוֹזְלִי
וְאֶבְכֶּה כָּל יְמוֹתַי וְלֵילִי
אֶת חֲלָלַי, טַפִּי וְעוֹלָלַי וִישִׁישֵׁי קְהָלִי
וְאַתֶּם עֱנוּ: אוֹי וַאֲבוֹי וְאַלְלַי!

הפיטן קלונימוס בן יהודה
המאה ה־12

וְאַף קִבְרָם לֹא נוֹדָע, אֵין שְׁמָם חָקוּק עֲלֵי כֵּף
וְלָכֵן – הוּא בַּלֵּב...

אורי צבי גרינברג

תנועות שונות, מן הימין ומן השמאל, חברו יחדיו כדי לכפּוֹר בשואה או כדי לטשטש את ממדיה. שונאי ישראל מימין ותנועות ניאו־נאציות ממציאים מחקרים, כביכול, המתיימרים להוכיח שהשואה לא היתה ולא נבראה וכי איננה אלא המצאה יהודית, מכשיר לסחיטת יתרונות מדיניים וכלכליים מעמי העולם רכי־הלב.

תנועות השמאל הקומוניסטיות, שדווקא מעוניינות להעניק לשואה את המימד הראוי לה, כדי להוכיח באותות ובמופתים עד כמה רקוב ומושחת העולם הקפיטליסטי, מנסות לטשטש את חלקם של היהודים בשואה. לגבי דידן היו קרבנות השואה בני העמים השונים: רוסים, בלגים, צרפתים, פולנים, הונגרים ואחרים, והס מלהזכיר יהודים. כלומר, אלה שנורו ליד בורות פתוחים ואלה שנטבחו במחנות ההשמדה ונחנקו בתאי הגזים באושוויץ, היו כולם בני העמים הצרפתי, הרוסי, האוקראיני וכיוצא בהם, ולא יהודי הארצות הללו.

אמת, הנאצים רצחו גם מקרב בני העמים השונים, אולם ההשמדה השיטתית, ללא אבחנה, של אנשים, נשים וטף, שמורה היתה לבני העם היהודי בלבד (וגם לצוענים).

בפרסום שמות נרצחי השואה של בני הקהילה היהודית מסטרימטרה, אחד היישובים הקטנים בטרנסילבניה הצפונית, רצוני לתרום תרומה מזערית להכחשת השקר החצוף שגורמים שונים מנסים להפיצו בעולם. אני מציין שאף לא נפש אחת, שלא מבני היהודים (שהיו כתשעים אחוז מאוכלוסיית סטרימטרה), לא גורשה מכפרנו לאושוויץ או למחנה אחר, ואף לא נפש אחת מבין תושבי היהודים בכפר לא נשארה בביתה. כולם נשלחו אל המוות ואל הכליון.

ואם בכל זאת היו ניצולים, שאת שמותיהם אני מציין ליד כל משפחה ומשפחה, הם היו משלושה סוגים:

א) ממגוייסי פלוגות־העבודה, שבעת נסיגת הגרמנים וההונגרים נשרו אי־שם, על הרוב תוך סכנת נפשות, וניצלו;

ב) מבין מגורשי אושוויץ, שבסלקציה הראשונה נלקחו לעבודה, נשלחו למחנות־עבודה שונים, וכמה מהם עמדו בסבל הרב שהיה מנת־חלקם וניצלו;

ג) בני סטרימטרה, שלפני פרוץ המלחמה נקלעו לרומניה ולא הורשו – או לא רצו – לחזור להונגריה, או שהיו מחוץ לאירופה וחייהם ניצלו.

רבים מבין אלה הרשומים כניצולים, כבר הלכו לעולמם ואינם עוד בין החיים. יהא זכרם ברוך.

לא תמיד הצלחנו לגלות את שמות הנספים, בעיקר כשמדובר בילדים קטנים באותן המשפחות, שלא נשאר מהן שריד ופליט. אם יימצאו בין קוראי הרשימה כאלה שיזכרו את השמות שנעלמו מידיעתנו, אבקשם להודיע לנו על כך, כדי שנוכל להרכיב רשימה מלאה, עם כל השמות, ולמסרה למשמרת ב״יד ושם״.

כשהתעורר ספק לגבי מספר הילדים במשפחה מסוימת, והיו שטענו באוזנינו כי במשפחה הנזכרת היו חמישה ילדים ואחרים טענו שהיו ששה או יותר, רשמנו תמיד את המספר הקטן יותר.

למען הפישוט לא רשמנו לפני כל ראש־משפחה את התואר ר׳, כנהוג, גם לא ז״ל לאחר כל שם ושם. אנו מציינים שכולם היו יהודים יראים ושלמים, ראויים לכל תוארי הכבוד והחיבה שנהגו במקומותינו. מי יתן וזכרם ינון לעד, כי אלה שמותיהם של יהודים קדושים וטהורים שמתו על קידוש השם.

שמות הנספים, זכרונם לברכה	שמות הניצולים
ברל אינהורן, אשתו פייגה, הבן פישל והבנות גיצה ומונצי	הבן טוביה והבנות פריידי ואלטי
האלמנה ציפורה באש	
יוסף גליק, אשתו שפרינצה ושלושת ילדיהם	
אלתר האז ואשתו פייגה	
הירש האז, אשתו גיצה, הבנים בנימין־זאב ושמואל	הבנות מלכה וגולדי
זיסל, אשתו של ברל האז	ברל האב, הבנים משה־אריה ובנימין־זאב והבת מלכה (היתה בבודפשט)
יצחק האז ואשתו מצעה	
ישראל־פישל האז, אשתו שרה, הבן שמואל ועוד בן והבת מלכה	
מרדכי האז, אשתו לאה, הבנים: שמואל, ישראל־פישל, יוסף, יעקב, והבנות: אסתר, חנה, עכא, גולדי ומינגה	הבת מלכה
באבטשו, אשתו של עזרא האז והבת רבקה	עזרא האז ובתו מירל
האלמנה, אמא של באבטשו האז	
פנחס האז, אשתו מרים, והבנים: שמואל, משה וישראל־פישל	הבנות: סוסיה, פייגה, מלכה ורייזי
ברל וידברג, אשתו רינצה, הבנים עקיבא ומאיר־זאב, והבת דבורה־לאה	הבנים דוד־חיים וישראל־אשר
מנדל־וולף ויזל, אשתו טשרנה ובתם אסתר	הבן יהושע
האלמנה חנה זלמנוביץ	הבת זיסל, והבנים: שלמה, מרדכי ויעקב (בארה״ב וברומניה)
לייזר טסלר ואשתו פייגה	הבנים מרדכי, דוד ולייבוש, והבת שרה־מרים
חיים כַּהַן, אשתו רחל, הבת אלטה, והבנים: מרדכי, זיידה, ברוך ושלמה־הירש	הבן אלתר־יוסף
מאיר כַּהַן, אשתו אסתר ובניו חיים ופישל	
פישל כַּהַן, אשתו פסיל וחמשת ילדיהם	
צבי־הירש כַּהַן (רב הכפר), הרבנית זיסל, הבנים לוי־יצחק ויוסף־מרדכי, והבנות אסתר־רחל וריקל	הבת איטו והבן זיינביל

שמות הנספים, זכרונם לברכה	שמות הניצולים
דוד כהנא (השוחט), אשתו רבקה, הבנים: משה, זיידה, בנימין־יצחק ומרדכי, והבנות: יהודית, אסתר וסוסיה	הבנים יוסף־לייב וחיים
האלמנה ינטה לייבוביץ ונכדה משה־אריה (הוריו נמצאו בטרנסניסטריה)	
האלמנה באבטשו לייבוביץ	
אלתרקו... (חתנה של באבטשו לייבוביץ) אשתו סימה ושני ילדיהם	
שלמה־יצחק לרנר, אשתו פריידה, בניו משה, סנדר ויוסף	
מאיר־לייב מרקוביץ ואשתו סורל	
יוסף מגיד, אשתו עכא ושלוש בנותיהם	
יהושע מוזס, אשתו טאובה ושני ילדיהם	
שמשון־לייב מוסקוביץ, אשתו סלאווה, בנו יצחק ושתי הבנות	
האלמנה רכיל מנדלוביץ ובתה זיסל	
שמואל מנדלוביץ ואשתו אלקה	
האלמנה אתל ניילינגר	הבת רוז׳י
יוסף ניילינגר, אשתו גיטל, הבנות עכא, אסתר, שבע ורחל, והבן הרשלי־צבי	הבנות שרה, רבקה וזיסל
שבע ניילינגר	
יחזקאל פוקס, אשתו אלה, הבנות הינדה, מנוחה ושמחה, והבנים אברהם, יצחק־אלימלך ויעקב	
אלטה, אלמנת מנדל־פייביש פוקס	
האלמנה בינצה פיינטוך, בנה יוסף־הירש ובת	הבת חיה
חיה־מרים, אלמנת חיים־אנטשל פיינטוך ובנה יצחק	הבן מנדל
הירשל פיינטוך, אשתו ושלושת ילדיו	
יעקב פיינטוך (ראש הקהל) ואשתו פריידה	
יעקב פיינטוך (הזגג), אשתו חיה־שרה, הבנים בנימין־וולף וחיים־יצחק, והבת רבקה	הבנות תרצה, מרים־לאה ואסתר
נחמן פיינטוך, אשתו לאה והבת אסתר	הבנות שרה וטשרנה

שמות הנספים, זכרונם לברכה	שמות הניצולים
האלמנה פרל פיינטוך (האושרקה)	
שלמה פיינטוך ואשתו ינטה	
פישל פישקוביץ, אשתו מינצה, הבת שבע והבן שלמה	הבנים מרדכי, יוסף ויעקב (ברומניה), והבת מוני
רצה פישר, בנה יחזקאל ובנותיה אלקה ביילה	הבעל: יוסף פישר
מנדל פרוכטר ואשתו מייטו	
זיידה קורן ואשתו	הבנים הרשלה ואפרים ושתי הבנות
האלמנה פרל קורן	
האלמנה חיה־רבקה קופפרמן	
יוסף קופפרמן, אשתו פריידה, הבת פייגה רחל ועוד חמישה ילדים	
באבטשו קינד ושני ילדיה	בעלה אפרים־מאיר קינד
רבקה רוזנברג, בתה זיסל ובנה לוי־יצחק	בעלה יעקב רוזנברג (בארה״ב), הבנות אסתר, ליפשה, איטו וניסל, והבן ישראל־יוסף
אליעזר רוטשילד, אשתו חנה, ובנותיהם מילכה וחינגה (בבלגיה), פרל ואסתר	הבנות רחל, רייזי וסוסיה, וכן שרה וביילה (ברומניה)
האלמנה זלאטה רינגל והבנות עכא וחיה־הינדה	הבנים אפרים לייב (ברומניה), יצחק, יהודה, חיים־אליעזר, והבת פייגה
מאיר פיש שטאמבור ואשתו לאה	הבן מנדל
הירש שטויבר, אשתו טשרנה והבן אברהם־יעקב	הבן ישראל והבנות שיינדל ואסתר
חנצ׳ה שטויבר, הבנים חיים, משה, יצחק, ישראל, בת ועוד בן	הבעל שמואל שטויבר
יצחק שטויבר, אשתו שרה־לאה והבנים ליפא והירש־לייב	הבת זיסל
מנדל־לייב שטויבר ואשתו ציפורה	
יצחק שטיין ואשתו שרה	הבת עכא
האלמנה חנה שטיינמץ	

שמות הנספים, זכרונם לברכה	שמות הניצולים
יעקב שטיינמץ, אשתו אסתר, בנותיו שרה (ובתה רבקה) וחיה, והבן יחיאל־מיכאל	הבנות בלומה ובתיה, והבנים חיים־מאיר, שמעיה (ברומניה), מנחם ומשה
אלמנת אליהו שטרן ובתה עכא	הבנים עזריאל ויצחק ובנות באורוגוואי
אלתר שטרן (הסופר), אשתו, בת ובניו אברהם־יוסף ומנדל	הבת אסתר
אפרים (פרוים) שטרן, אשתו איידל והבן יוסף־מאיר	
ישראל איציק (חתנו של פרוים שטרן), אשתו דינה וחמשת ילדיהם	
בצלאל שטרן, אשתו ובתו שרה	הבת הניה
הירש שטרן, אשתו בתיה, בניו יידל, דוד, ברל, והבת לאה	הבנים גדליה ויצחק והבנות שרה ובילה
זיידה שטרן, אשתו טאובה וארבעת ילדים	אחת הבנות ניצלה
יידל שטרן, אשתו חיה־ביילה ושלושת ילדיהם	
יעקב־חיים שטרן, אשתו רינצה, הבנים יצחק־שמואל, משה, ישראל, מאיר ומרדכי	הבן מנדל
יצחק שטרן	הבנים שמואל, מנדל, הרשל, שלום (ברומניה), והבנות ינטה, רחל ושרה
ישראל־בר שטרן, אשתו חנצ׳ה ושלושת ילדים	הבן איציק־לייב
מאיר שטרן, אשתו ושלוש בנותיהם (אחת נולדה בתקופת הגיטו)	
אשת מרדכי־הירש שטרן וארבעת ילדיו	מרדכי־הירש ובנו אליהו
משה־לייב שטרן, אשתו רבקה, הבנים הרשל ומנדל	חיים־ישראל (טאלע)
מתות שטרן, אשתו רייזה והבת חיה־דבורה	הבנות חיה ורבקה (שנשכחה בבית־החולים לחולי־רוח)
עקיבא שטרן, אשתו בתיה ושניים מילדיו	הבנים זיידה ומשה
שמואל שטרן ואשתו סורל	